

FUNDACIÓ NOGUERA

Diplomatari, 52

Diplomatari del Masdeú

Volum I

Edició i estudi a cura de

RODRIGUE TRÉTON

BARCELONA, 2010

textos **m**edievals
catalans

www.tmcat.net

© Rodrigue Tréton

Edita: Pagès Editors, S L
Sant Salvador, 8 - 25005 Lleida
editorial@pageseditors.cat
www.pageseditors.cat

Primera edició: juny de 2010

ISBN obra completa: 978-84-9779-967-5

ISBN volum I: 978-84-9779-971-3

Dipòsit legal: L-710-2010

Impressió: Arts Gràfiques Bobalà, SL

Enquadernació: Fontanet

ÍNDEX

	<i>Pàgina</i>
Agraïments.	9
ESTUDI INTRODUCTORI	11
HISTÒRIA DE LA COMANDA DEL TEMPLE DEL MASDÉU	13
ELS PRIMERS PASSOS.	14
El marc geogràfic i històric.	14
Els orígens de l'orde del Temple	21
L'acolliment dels templers al comtat de Rosselló	22
La fundació de la casa del Temple del Masdéu	27
La implantació dels templers al vescomtat de Fenolleda.	29
ELS EFECTIUS	34
Els frares del Temple	34
Els cavallers	34
Els clergues	37
Els frares sergents	39
Els associats al Temple	40
Els <i>fratres ad terminum</i>	41
Els confreres	41
Els donats	48
Els dependents	57
Els homes propis i solius	57
Els esclaus.	60
L'ORGANITZACIÓ ADMINISTRATIVA	61
La província	62

	<i>Pàgina</i>
Les cases o comandes	62
La casa mare del Masdèu	63
Les cases subalternes	65
LA SENYORIA TEMPLERA	66
Constitució del patrimoni	66
El patrimoni immoble	67
Explotació del patrimoni	76
Una gran empresa templera de la fi del segle XII: l'asse-	
cament dels estanys	76
L'explotació dels recursos naturals	77
La cria de bestiar	81
ELS TEMPLERS I LA CIUTAT: EL CAS DE PERPINYÀ	101
Formació del patrimoni urbà	103
Els molins	105
Les mesures del mercat	111
Els forns	116
El comerç de verdures i de carn	124
L'artesanat	127
Els templers i els jueus	134
La urbanització del barri de Sant Francesc	137
ELS TEMPLERS I L'ADMINISTRACIÓ DEL REI JAUME II DE	
MALLORCA	143
LA SUPRESSIÓ DE L'ORDE DEL TEMPLE AL ROSSELLÓ	171
CONCLUSIÓ	186
ESTAT DE LES FONTS	189
LA COL·LECCIÓ DEL MASDÉU	189
Presentació dels fons	189
Repartiment cronològic de les actes	193
Repartiment tipològic de les actes	196
EL CARTULARI	201
Descripció del manuscrit	201
El cartulari original	202
Classificació de les actes	204
Repartiment cronològic	205
Repartiment tipològic	206

	<i>Pàgina</i>
Observacions sobre l'elaboració del cartulari.	211
La redacció del cartulari: aproximació contextual.	219
Un cartulari perpinyanès.	219
El context polític	221
El palau del Temple de Perpinyà i l'església de Santa Maria	227
La redacció del <i>Llibre de la creu</i> : una qüestió de trasllat?	230
Qui va redactar el <i>Llibre de la creu</i> ?	232
Primer afegit (última dècada del segle XIII)	235
Un esbós de taula i una sèrie de registos (segle XIV)	236
Els afegits de l'època moderna (segles XVI-XVII)	239
La foliació.	241
Les notes marginals	242
LES PECES COMPLEMENTÀRIES.	244
L'ARXIU DEL MASDÉU I ELS SEUS INVENTARIS	255
L'arxiu a l'època templera: del Masdéu a Perpinyà	255
L'arxiu a l'època hospitalera: Santa Maria del Temple de Perpinyà	256
Els inventaris de l'època moderna	262
L'inventari general de novembre-desembre del 1792	265
Còpies d'erudits	271
Estudis històrics.	274
LES ACTES	277
La llengua.	277
El formulari	279
La datació.	280
La forma de validació.	288
La carta partida.	288
La signatura manual	290
L'ús del segell.	290
Els escriptors de les actes	291
CONCLUSIÓ	291
FONTS I BIBLIOGRAFIA	293
Abreviacions	293
Fonts manuscrites	293
Fonts impreses	296

	<i>Pàgina</i>
Bibliografia	301
Instruments de treball	301
Estudis generals.	303
Els ordres militars	322
DOCUMENTS	349
Documents complementaris	2525
ANNEXOS.	2769
Annex 1: Taules estadístiques	2771
Taula 1: Repartiment dels documents	2771
Taula 2: Documents recopiats al cartulari dels quals es conserva un exemplar original	2772
Taula 3: Classificació dels documents de la comanda del Masdéu segons l'ordre de la seva signa- tura a l'inventari del segle XVIII	2774
Annex 2: Estructura i contingut del cartulari del Masdéu	2785
Annex 3: Inventari de cartes partides	2875
Annex 4: Taula cronològica d'escrivans i notaris.	2879
Annex 5: Llista dels dignataris de la milícia del Temple i dels templers actius al Rosselló.	2897
Annex 6: Notes sobre les monedes i les mesures en ús als comtats nord-catalans a l'època dels templers	2927
Annex 7: Peces justificatives. Dos inventaris de l'arxiu de Santa Maria del Temple.	2935
MAPES	2949
MAPA 1: Implantació geogràfica de la comanda del Masdéu	2951
MAPA 2: El patrimoni de la comanda del Masdéu cap al 1300	2952
MAPA 3: Els templers a la vila fortificada de Perpinyà cap al 1300	2953
MAPA 4: Principals comandes templeres de la província de Catalunya i Aragó	2954
LÀMINES	2955
ARBRES GENEALÒGICS.	2965
ÍNDEXS	2973
Índex de noms de persona	2975
Índex de noms geogràfics.	3097
Índex de matèries	3173

AGRAÏMENTS

Aquesta edició és el fruit de la meva tesi doctoral en història defensada a la Universitat de París I Panthéon-Sorbona el mes de novembre de 2007 davant un jurat presidit per Monique Bourin, professora emèrita a la Universitat de París I, assistida per Olivier Guyotjeannin, professor a l'École Nationale des Chartes, Daniel Le Blévec, professor a la Universitat Paul Valéry-Montpellier III, Laurent Morelle, director d'estudis a l'École Pratique des Hautes Études, i Martin Aurell, professor a la Universitat de Poitiers.

Aquesta empresa no s'hauria pogut acomplir sense el suport, l'encoratjament i els consells que els meus pares, amics i col·legues no han deixat de prodigar-me al llarg d'aquests cinc anys d'investigació. També em plau expressar, al començament d'aquesta obra, la meva profunda gratitud a tots aquells que, d'una manera o d'una altra, n'han fet possible la realització.

En primer lloc, vull agrair a Olivier Guyotjeannin, el meu director de tesi, els seus avisats consells d'especialista de la diplomàtica i la benvolença i la disponibilitat que ha mostrat durant tot el temps d'elaboració d'aquest treball.

En meu reconeixement s'estén també a Monique Bourin, que, després d'haver dirigit el meu DEA, ha acompanyat aquest treball amb el seu calorós encoratjament i l'ha enriquit amb les seves observacions sempre pertinents.

Gràcies també a Martin Aurell, Daniel Le Blévec i Laurent Morelle, els comentaris dels quals i les reflexions formulades en ocasió de la meva defensa de tesi han permès corregir múltiples errors; assumeixo la plena responsabilitat d'aquells altres que, encara massa nombrosos, ben segur que subsisteixen.

Regracio vivament Agnès i Robert Vinas, biògrafs de Jaume I, que m'han permès beneficiar-me de la seva incommensurable erudició i de la seva magnífica amistat.

La meva gratitud s'adreça igualment a Aymat Catafau, *maître de conférence* a la Universitat de Perpinyà, que m'ha incitat a reprendre el *cursus* universitari i m'ha prestat el seu suport logístic.

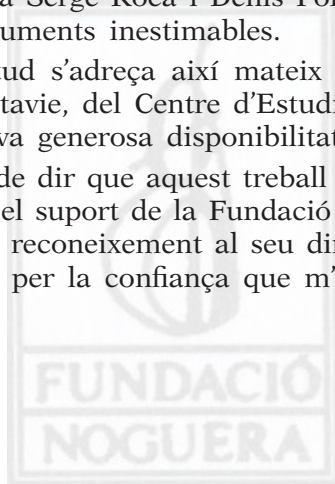
Dono les gràcies a tots els investigadors que han contribuït a enriquir aquest treball: Véronique de Becdelièvre, que m'ha fet conèixer algunes perles documentals trobades per ella mateixa en el fons Doat de la Biblioteca Nacional de França, de forma prèvia a la seva edició tan esperada de les actes del monestir de Fontfreda; Damien Carraz, *maître de conférence* a la Universitat de Clermont-Ferrand; Laurent Macé, *maître de conférence* a la Universitat de Tolosa-Le Mirail; Ramon Sarobe i Huesca i Eric Galaup, especialistes en la temàtica dels templers, i Marie-Hélène Sangla, Caroline Perche, Delphine Joubé, Alain Ayats, Guy Barnade, Jérôme Bénézet, Michel Brunet, Julien Lugand, Bernard Péricon, Joan Peytaví i Karim Saïdi.

Dono també les gràcies a Christine Langé, directora, i al conjunt del personal de l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals, i especialment a Serge Roca i Denis Fontaine, que m'han fet conèixer alguns documents inestimables.

La meva gratitud s'adreça així mateix a Véronique Marcaillou i a Charles Peytavie, del Centre d'Estudis Càtars, per la seva competència i la seva generosa disponibilitat.

Finalment, he de dir que aquest treball no hauria pogut mai veure la llum sense el suport de la Fundació Noguera, i vull mostrar el meu especial reconeixement al seu director científic, Josep Maria Sans i Travé, per la confiança que m'ha dispensat.

Rodrigue TRÉTON

ESTUDI INTRODUCTORI

Història de la comanda del Temple del Masdeu

La present edició és el fruit d'un treball de gran abast, ja que hauran calgut cinc anys de feina intensa per aplegar, transcriure i editar les mil dues-centes actes que la constitueixen. Aquest corpus diplomàtic, excepcional per la seva grandària, dóna avui testimoni de l'activitat desplegada per l'orde dels templers en els comtats nord-catalans: el Rosselló, el Vallespir i el Conflent, i també a la Fenolleda, en el curs dels seus cent vuitanta anys d'existència (1131-1312). La riquesa d'aquest conjunt documental obre nombroses perspectives a la investigació històrica en un gran nombre de matèries: religió, dret, societat, economia, pràctiques administratives, urbanisme, antroponímia, toponímia, etc. Seria impossible donar compte de totes aquestes riqueses temàtiques en un estudi introductori, per llarg que fos. És per això que he decidit focalitzar la meua atenció en els punts fins ara desatesos o subestimats per la historiografia, amb el risc de minimitzar i fins i tot de silenciar qüestions tan fonamentals com la senyoria rural. Allà on escaigui, les remissions bibliogràfiques vindran a suplir les nombroses mancances d'aquesta presentació, que vol ser per damunt de tot una incitació, o més aviat una invitació a la descoberta d'un univers documental moltes facetes del qual resten encara per explorar.

ELS PRIMERS PASSOS

El marc geogràfic i històric

Quan els cavallers de la milícia del Temple de Salomó a Jerusalem van trepitjar per primera vegada el sòl del comtat de Rosselló vers el 1129, aquest es presentava com una estreta franja litoral, d'una vintena de quilòmetres d'ample, que s'estenia al llarg d'uns cinquanta quilòmetres sobre la costa de la Mediterrània, des de l'estany de Salses-Leucata, al nord, fins al cap de Cervera, al sud.¹

Els límits de l'antic *pagus Russilionensis* corresponen aproximadament als de la plana al·luvial formada per les conques inferiors de l'Aglí, de la Tet i del Tec. Al nord, la frontera amb el vescomtat de Narbona ressegueix les darreres prominències calcàries de les Corberes abans d'arribar a la part mitjana de l'estany de Leucata, al congost del Malpàs, antic lloc de pas de la via Domitia.

Al sud, s'alça el massís de l'Albera, contrafort oriental de la serralada pirinenca que enfonsa les seves arrels esquistoses a la mar formant les badies de Cotlliure, Portvendres, Paulilles i Banyuls de la Marenda. Des de la costa rocosa, el relleu s'eleva ràpidament fins als 1.256 metres del puig Neulós abans de girar cap a l'oest, en direcció als colls del Pertús i de Panissars, principals llocs de pas dels Pirineus orientals en direcció a la península Ibèrica. El coll de Panissars correspon a l'antic punt de convergència de les vies Domitia i Augusta, com ho ha demostrat la identificació dels monumentals fonaments del trofeu que commemora l'èxit de la campanya hispànica del general romà Pompeu l'any 70 abans de la nostra era.² Les crestes del massís de l'Albera delimiten la frontera amb el comtat d'Empúries, bessó carolingi del comtat de Rosselló.³

1. Vegeu en annex els mapes 1 i 2.

2. Jordi CASTELLVÍ, Josep Maria NOLLA i Isabel RODÀ, «Pompey's trophies», a *La ciudad en el mundo romano. Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica* (Tarragona, 1993), Tarragona, CSIC, pp. 93-96; Jordi CASTELLVÍ, Josep Maria NOLLA i Isabel RODÀ, «La identificación de los trofeos de Pompeyo en el Pirineo», *Journal of Roman Archaeology*, núm. 8 (1995), pp. 5-18.

3. Els comtats de Rosselló i d'Empúries foren administrats conjuntament des del 916 fins a la seva separació el 991 pels dos fills del comte Gausfred I. Sobre aquesta separació i les seves conseqüències polítiques als segles següents, vegeu Stephen P. BENSCH, «La séparation des comtés d'Empúries et du Roussillon», *Annales du Midi*, tom 118, núm. 255 (juliol-setembre 2006), pp. 405-410.

A l'oest, a banda i banda de la «muntanya sagrada» dels catalans —el majestuós Canigó, el cim del qual assoleix quasi els 2.800 metres d'altitud—, s'estenen dos antics *pagi* carolíngis: el Vallespir, que correspon a l'alta i mitjana vall del Tec, i el Conflent, format, tal com indica el seu nom, per la mitjana vall de la Tet, alimentada pels seus principals afluents: la ribera de Rojà i el riu Cadí, a la riba dreta, i la Castellana, a la riba esquerra.

La unió de les comarques del Rosselló, el Vallespir i el Conflent constituïa la diòcesi d'Elna, mentre que d'Estagell en amunt la vall de l'Aglí formava la columna vertebral del vescomtat de Fenolleda. El *pagus Fenoliotensis* potser deu una part de la seva occitanitat a la seva antiga pertinença al comtat carolíngi de Rasès. És el mateix cas que el Capcir, aquest petit país de muntanya que veu néixer l'Aude en el flanc oriental del massís del Carlit. La Fenolleda i el Capcir pertanyen, per la seva banda, a la diòcesi metropolitana de Narbona.

Totes aquestes petites comarques pirinenques, llevat del Rosselló, van restar unides sota l'autoritat de la casa de Barcelona des de la segona dècada del segle XII. En efecte, gràcies a un feliç aplec de circumstàncies, el comte Ramon Berenguer III va heretar successivament el comtat de Besalú en morir l'últim comte particular, Bernat III, el 1111, i sis anys més tard el comtat de Cerdanya-Conflent, després de la defunció del comte Bernat Guillem.⁴ Antigues dependències d'aquests comtats, el Vallespir, el Conflent, la Fenolleda i el Capcir van passar a dependre directament del comte de Barcelona. Mitjançant el joc de les infeudacions, Ramon Berenguer III, llavors en lluita amb el vescomte de Besiers, Bernat Ató Trencavell, per imposar els seus drets sobre Rasès i el Carcassès, va constituir ràpidament una xarxa de potents aliats.⁵ Així mateix es concilià l'amistat del seu germà uterí, Eimeric, vescomte de Narbona, concedint-li el Fenolledès i el Perapertusès,⁶ alhora que infeudava al vescomte de Fenolleda, Guillem Pere, i després al seu fill i successor Udalgar els castells de Fenollet i de Sabardà

4. Santiago SOBREQÜES, *Els barons de Catalunya*, Barcelona, Teide, 1957, p. 4 i 6.

5. Sobre la possibilitat d'un conflicte que oposés el comte de Barcelona i el vescomte de Carcassona i Besiers als anys 1107-1120, vegeu Hélène DÉBAX, *La féodalité languedocienne XIe-XIIe siècles. Serments, hommages et fiefs dans le Languedoc des Trencavel*, Tolosa de Llenguadoc, PUM, 2003, pp. 82-83.

6. Pèire de MARCA, *Marca Hispanica sive limes hispanicus...*, París, Muguet, 1688, apèndix CCCXXIX. El jurament no és datat.

i el de Sant Esteve de Villerac, al Conflent.⁷ Finalment, el comte de Barcelona va infeudar el Vallespir a Guillem Udalgar, vescomte de Castellnou, el 1124.⁸

Al començament del segle XII, el comtat de Rosselló es presenta com una entitat bicèfala. La seva capital política, Perpinyà, no és encara res més que un llogaret gros les cases del qual s'amunteguen a la riba dreta de la Tet al voltant de l'església parroquial de Sant Joan, un temple romànic consagrat el 1025.⁹ Els dos primers segles d'existència de la ciutat estan molt poc documentats i les condicions que van presidir-ne el desenvolupament resten, per tant, bastant obscures.¹⁰ Sembla que el factor primordial del seu primer creixement econòmic va ser la seva erecció en capital comtal, probablement a la fi del segle X, després de la partició dels comtats de Rosselló i d'Empúries.

Una quinzena de quilòmetres més al sud, al cim de l'*oppidum* de l'antiga Illiberis que dominava l'estuari del Tec, el llit del qual discorria més al nord que avui, s'alça la catedral de Santa Eulàlia d'Elna, seu diocesana des de l'època visigòtica. El 1131, la càrrega episcopal era assumida per un fadristerne de la potent família vescomtal de Castellnou, Udalgar. El poder d'aquesta família aristocràtica del Vallespir, llavors en plena expansió, contrapesava localment el del comte Gausfred III.¹¹

La dinastia comtal del Rosselló, en efecte, va tenir dificultats per imposar-se en els seus dominis. Es va veure especialment afeblida per la recurrència dels enfrontaments que des de feia

7. Francesc Xavier MIQUEL I ROSELL, *Liber feudorum maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*, Barcelona, 1945 i 1947, vol. II, núm. 672 a 674. En annex es proposa un arbre genealògic de la família dels vescomtes de Fenolleda.

8. Julià Bernat ALART, «Cartulaire roussillonnais», *Semaine religieuse du diocèse de Perpignan*, núm. xcvii (1884), p. 430.

9. Sobre els orígens històrics d'aquest edifici, vegeu Pere PONSICH, «La cathédrale Saint-Jean de Perpignan», *Études Roussillonnaises*, tom 3 (1953), pp. 137-214.

10. Per a un estat de la qüestió, vegeu Pere PONSICH, «Perpinyà», a *Catalunya Romànica*, vol. XIV, *El Rosselló*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1993, pp. 285-288; Pere PONSICH, «Perpinyà haut-médiévale. Naissance d'un cité comtale (X^e-XIIe siècles)», a Louis ASSIER ANDRIEU i Raymond SALA (dir.), *La ville et les pouvoirs. Actes du Colloque du Huitième Centenaire de la Charte de Perpignan, 23/25 octobre 1997*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 2000, pp. 69-72; Aimat CATAFAU, «La villa Perpiniani: son territoire et ses limites (Xe-XIIIe siècles)», a Louis ASSIER ANDRIEU i Raymond SALA (dir.), *La ville et les pouvoirs*, pp. 41-67.

11. Per a una síntesi recent i ben documentada sobre els vescomtes de Castellnou, vegeu Gabriel POISSON, *Les vicomtes de Castellnou (XIe-XIVe siècles)*, Tolosa de Llenguadoc, Universitat de Tolosa de Llenguadoc - Le Mirail, setembre de 2005, tesina.

quasi un segle l'oposaven a l'antiga casa dels comtes d'Empúries. Els motius d'aquesta discòrdia van lligats a l'ajustada imbricació dels patrimonis estipulada per les disposicions testamentàries de Gausfred I el 991. Aquest havia partit el seu patrimoni en llegar a cada un dels seus fills béns i prerrogatives a ambdues vessants de l'Albera. Diversos convenis i *rancuras* mostren que el control de les *roca* —penyes fortificades característiques de l'arquitectura militar catalana del segle XI— que vigilaven l'accés als colls d'Espills (avui coll de Banyuls) i de la Maçana, principals llocs de pas d'aquesta muntanya fronterera, constituïa l'objectiu principal d'aquestes lluites de poder.¹² Un d'aquests rocs fortificats ha donat nom al municipi de la Roca d'Albera, al vessant nord del massís.¹³

Al començament del segle XII, la relació de forces sembla favorable al comte d'Empúries, Hug II. El 1111, el comte Girard I, les gestes del qual a la primera croada a Terra Santa el 1099 potser van inspirar l'autor de la famosa cançó de Girard de Rosselló, va jurar fidelitat al comte Hug.¹⁴ Aquest jurament va anar acompanyat d'un conveni de seguretat per a tots els béns ubicats als comtats de Peralada, Empúries i Rosselló, especialment per a l'església d'Elna i les abadies de Sant Pere de Rodes, Santa Maria de Roses i Sant Quiric de Colera. L'acta esmenta expressament els castells de Salses, Ultrera, Sant Cristau i el vescomtat de Tatzó, al Rosselló, i el vescomtat d'Empúries i els castells de Fonolleres, Rocamaura, Peralada, Rocabertí i Quermançó, a l'Empordà.¹⁵ És possible que les relacions conflictives que l'enfrontaven al seu veí meridional determinessin Girard I a concloure el 1110 una aliança amb el potent vescomte de Carcassona i Besiers, Bernat Ató, en virtut de la qual el seu fill i futur hereu Gausfred s'emmaridà amb la filla de Bernat, Ermengarda Trencavell.¹⁶

12. Stephen P. BENSCH, «La séparation des comtés...»; Pelagi NEGRE I PASTELL, «Dos importantes documentos del Conde de Ampurias, Poncio I», a *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. XIV, Girona, 1960, pp. 229-261.

13. Sobre l'ocupació medieval d'aquest poble, vegeu Aimat CATAFAU i Olivier PASSARIUS, «Laroque-des-Albères de l'Antiquité à la fin du Moyen-Âge. Histoire et archéologie du peuplement et de la mise en valeur d'un terroir villageois», *Études Roussillonaises*, tom XIV (1995-1996), pp. 7-30.

14. Sobre la possible catalanitat dels herois de la cançó de Girard de Rosselló, vegeu Martí AURELL, *Les noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*, París, Publications de la Sorbonne, 1995, pp. 352-353.

15. Archivo Ducal de Medinaceli, secció Antiguo condado de Ampurias, núm. 15.

16. LUC D'ACHERY, *Spicilegium sive Collectio veterum aliquot Scriptorum*, París, 1723, tom III, p. 461; Francesc Xavier MIQUEL I ROSELL, *Liber feudorum maior*, vol. II, núm. 786. Vegeu l'arbre genealògic de la casa comtal de Rosselló proposada als annexos.

Després de la mort prematura de Girard I, els seus vassalls van aprofitar la minoria d'edat del seu hereu, Gausfred III, per a contestar-ne l'autoritat.¹⁷ Tanmateix sembla que el jove comte es va beneficiar del suport del comte de Barcelona. El 17 d'agost de 1128, havent fet presoner el comte d'Empúries, Ponç Hug I, que s'havia apropiat indegudament béns pertanyents a l'Església de Girona, Ramon Berenguer III el va forçar a fer la pau. Llavors el comte d'Empúries es va comprometre a respectar el conveni que havia fet amb el comte de Rosselló, així com la treva que li havia concedit i que ell havia violat.¹⁸ El comte de Barcelona volia sens dubte assegurar-se així l'amistat del jove comte i, per consegüent, completar la seva xarxa d'aliances a la frontera amb els principats llenguadocians.

La situació política conflictiva i inestable va contribuir sens dubte en gran manera a accentuar el clima de violència i d'inseguretat que caracteritza la societat rossellonesa durant tot aquest període. Contínues guerres privades, acompanyades del seu seguici d'homicidis, rapinyes i depredacions de tota mena, enfrontaven les diverses faccions aristocràtiques servides per les seves cohorts de cavallers en cerca de feus i de botí. Aquestes rivalitats s'exercien sovint a càrrec dels religiosos i dels pagesos.¹⁹

Per assegurar el control de les riqueses, els senyors van fer edificar torres de guaita, les *guardias*, i van multiplicar els ponts fortificats, les *roca* a les zones de muntanya i les gleves castrals

17. Els anys següents a l'assassinat de Girard I el 1113, sembla que fou el seu germà Arnau qui, en assumir el títol comtal, exercí el poder al Rosselló. El 1116, Arnau, comte de Rosselló, i Pere, veguer de Perpinyà, funden un hospital per als pobres en uns terrenys situats a l'oest dels murs de la cellera o sagrera de l'església de Sant Joan, al sud de les ribes de la Tet; Pèire de MARCA, *Marca Hispanica*, apèndix CCCLVI. Aquest únic document no permet determinar si la titularitat comtal revestida per Arnau s'explica pel fet que va assumir la regència del comtat durant la minoria d'edat del seu nebot Gausfred o, com podríem inclinar-nos a creure, perquè havia usurpat el poder en benefici propi.

18. «Hec est pacificacionis et concordie scriptura que est facta inter Raimundum, comitem Barchinonensem, et filium ejus Raimundum, et Poncium Ugonis, comitem Impuritanensem. (...) Et jam dictus Poncius comes convenit prefato comiti et filio ejus, quod placitum firmiter teneat quod fecit cum comite de Rosseion, et de treva quam ei dedit, quod inde fregit, si recognoverit, jam dictus Poncius emendet comiti de Rosseion. Et si non recognoverit eam fregisse, expiet se per unum militem de terra sua ad alterum militem comitis de Rosseion»; Francesc Xavier MIQUEL I ROSELL, *Liber feudorum maior*, vol. II, núm. 523, pp. 35-37.

19. Aimat CATAFAU, «Contentiones fuerunt. Conflits et violences dans le Roussillon féodal (XIe-XIIe siècles)», a *Le Roussillon de la Marca Hispanica aux Pyrénées-Orientales (VIIIe-XXe siècles)*, Perpinyà, Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales, 1996, pp. 221-249.

a la plana, la vigilància de les quals confiaven als castllans.²⁰ A partir de la segona meitat del segle XI, aquestes fortificacions rudimentàries proliferen i gangrenen els camps rossellonesos. Ignorem el nombre de torres que van ser erigides durant el període d'assentament de la senyoria banal. Sigui com vulgui, és evident que fou la geografia de les riqueses econòmiques de l'època la que determinà els punts d'implantació d'aquesta nova xarxa de llocs de poder. Allà on la documentació ho permet, s'observa, en efecte, que el teixit castral és més dens com més fèrtil i pròdig de recursos és l'entorn. El cas és flagrant a la petita plana de la Salanca, al nord-est del comtat de Rosselló, on proliferen castells i *milités*.²¹ Ultra el fet que l'agricultura era afavorida per la presència de sòls fertilitzats pels dipòsits llimosos de la Tet i de l'Aglí, aquest territori, llavors ocupat per vastes zones palustres, oferia una multiplicitat de recursos primordials per a l'equilibri alimentari dels homes i dels animals: productes de la pesca i de la caça, sal i salicòrnia i riques pastures per al bestiar boví.²²

La relativa profusió d'actes anteriors a l'any 1200 referides a les senyories de la Salanca dona compte per ella sola de l'interès suscitat per la captació de les riqueses d'aquesta porció del litoral rossellonès. Aquesta abundància de documentació antiga s'explica per la presència d'un gran nombre d'establiments religiosos: sembla ben clar que la majoria dels monestirs situats dins un radi d'uns

20. Jordi CASTELLVÍ, *Les châteaux de l'ancien comté de Roussillon, du Bas Empire romain à l'union au Royaume d'Aragon*, Montpellier, Universitat Paul Valéry, 1982-1983, tesina d'història de l'art i arqueologia dirigida per Jacques Bousquet; André CONSTANT, «Châteaux et peuplement dans le massif des Albères et ses marges du IXe siècle au début du XIe siècle», *Annales du Midi*, tom 109, núm. 219-220 (juliol-desembre 1997), pp. 433-466.

21. El 1140, vuit cavallers del lloc de Torrelles de la Salanca fan una convenció per tal de resoldre la disputa que els oposa a propòsit del repartiment dels feus que havien quedat vacants en morir Guillem Gombau de Torrelles. L'acte és subscrit per sis senyors locals i dels pobles del voltant: Ramon Berenguer de Canet, Berenguer de Guàrdia —veguer de Rosselló i benefactor del Temple, al qual dona una renda en sal presa a les salines de Torrelles de la Salanca el 1136—, Guillem de Palol, Ramon de Sant Llorenç, Guillem de Sant Llorenç i Josbert Riquin de Sant Hipòlit, ADPO, 1B45. Les senyories de la Salanca es mostraven particularment dividides. Tant a Torrelles com a Sant Hipòlit, aquest fenomen es va traduir en la construcció de, com a mínim, tres castells diferents. En aquest cas, es tractava de gleves castrals, una de les quals encara es conserva parcialment a la vora de la capella de la Mare de Déu de Juegues, al nord-oest del municipi de Torrelles de la Salanca; vegeu Jordi CASTELLVÍ, *Les châteaux de l'ancien comté...*

22. Sobre l'explotació de sal al litoral rossellonès a l'època medieval, vegeu Rodrigue TRÉTON, *Sel et salines en Roussillon au Moyen Âge*, Montpellier, Universitat Paul Valéry, 1999, tesina.

cent quilòmetres posseïen salines i terres.²³ L'abadia de la Grassa, per exemple, va adquirir, entre el 1095 i el 1101, la totalitat dels drets sobre la fructífera pesqueria de la font Dama, ressurgència càrstica d'aigua salada situada al nord de Salses.²⁴

El 1134, en el sínode celebrat a la catedral de Sant Just i Sant Pastor de Narbona en presència d'Arnau, arquebisbe de Narbona i legat del papa, el bisbe l'Elna exposa, en una retòrica llagrimosa de circumstàncies, la situació decididament lamentable de la seva diòcesi. Explica a l'assemblea de prelats com els pirates sarraïns han mort o han capturat i dut a les seves naus un gran nombre de fidels de la seva diòcesi i reclamen per a l'alliberament dels captius un rescat de cent verges destinades a satisfer els seus impulsos carnals, tot amb la complicitat de cavallers locals més interessats a exercir les seves qualitats militars per al seu benefici personal que a protegir els seus germans cristians.²⁵ A continuació, el bisbe implora la caritat dels seus col·legues per al rescat de deu ostatges.

Si hem de creure el retrat desolador fet pel bisbe Udalgard de Castellnou, el comportament dels *milites* rossellonesos es trobava als antípodes de l'ideal de cavalleria cristiana preconitzat pels primers missioners de l'orde dels templers. Sigui quina sigui la part de

23. Heus aquí la llista dels establiments que detenien drets i immobles a les parròquies de Torrelles i de Sant Hipòlit de la Salanca als segles XI i XII: els monestirs benedictins de Sant Genís de Fontanes (Rosselló), Sant Miquel de Cuixà (Conflent), Sant Martí del Canigó (Conflent), Sant Jacme de Jocon (país de Saut), Sant Martin de Lis (Fenolleda), Sant Ilari (Rasès), Sant Pere de Rodes (Empordà); els cistercencs de Santa Maria de Grandselva (Gascunya), Santa Maria de Fontfreda (Narbonès) i Santa Maria de Vilalonga (Carcassès); el priorat augustinià d'Espirà de l'Aglí (Rosselló) i els hospitalers de Sant Joan de Jerusalem de la comanda de Bajoles (Rosselló), sense oblidar els templers del Masdeu.

24. Élisabeth MAGNOU-NORTIER (ed.), *Recueil des chartes de l'abbaye de La Grasse*, tom I (779-1119), París, CTHS, 1996, actes núm. 148-150, 156, 160 i 163.

25. FRANCESC MONTSALVATJE I FOSSAS, *El obispado de Elna*, tom I (*Noticias históricas*, tom XXI), Olot, Suc. de J. Bonet, 1911, doc. xxxiv, pp. 371-373: «(...) surrexit Udalgarius Elenensis episcopus, in presentia totius sinodi, ostendens miseriam et animi perturbationem et dolorem super se et filiis suae ecclesie, cupis perturbationis modum sic exponebat, dicens promodo piratae sarraceni illos captivabant, quomodo alios raptabant ad navas et alios trucidabant in conspectu suo et omnium christianorum qui ibi advenerant. Referebat iterum quomodo sarraceni querebant pro redemptione captivorum C adalecentulas virgines, ut haberent et tenerent et deflorarent eas nefario concubitu et cum eis delectarentur. Referebat iterum quomodo christiani milites consentientes pravis consiliis eorum, currebant et circuibant villas et domos et rapiebant puellas et traherent eas violenter ad navas, ut immolarent eas demoniis ut comiscerentur iter gentes perfidie, et discernent opera nequie, et servirent eis. Referebat iterum quomodo matres earum sequebantur filias suas cum magno ploratu et femine ululatu.»

veritat d'aquest testimoni, no és gaire dubtós que la institució de la pau i treva per l'Església no havia aconseguit reprimir les pràctiques malèfiques d'una classe cavalleresca cobdiciosa, que es donava a la violència més arbitrària sense sentir cap mena d'escrúpol moral o religiós. Aquesta situació va contribuir a sensibilitzar la majoria de la població cristiana en els valors encarnats pels religiosos de la nova milícia de Crist.

Els orígens de l'orde del Temple

Com és sabut, la creació de l'orde del Temple és una conseqüència directa de l'èxit de la primera croada a Terra Santa coronada amb la presa de Jerusalem el 1099 i amb la consegüent creació dels quatre estats llatins en els territoris conquerits als turcs i als fatimites: el regne de Jerusalem, el principat d'Antioquia, el comtat de Trípoli i el comtat d'Edessa. L'orde religiós i militar va néixer cap al 1120, quan alguns aristòcrates francs agrupats entorn d'Hugues de Payens i de Godefroy de Saint-Omer es van separar dels canonges agustins del Sant Sepulcre als quals estaven primerament afiliats. A més de voler portar una vida religiosa professant els tres vots d'obediència, de castedat i de pobresa, els cavallers desitjaven combatre a fi d'assegurar la protecció dels nombrosos pelegrins que visitaven els Llocs Sants. Els primers monjos soldats van intentar convèncer les autoritats eclesiàstiques de l'oportunitat del seu orde, la vocació mixta del qual, alhora religiosa i militar, era un fet totalment inèdit dins l'Església cristiana.²⁶ En aquesta fase primerenca, van obtenir el suport determinant de Bernat, abat cistercenc de Claravall, una de les figures intel·lectuals més grans de l'època, que va escriure un *Elogi de la nova milícia*.²⁷ El 13 de gener de 1129, els prelats reunits al concili de Troyes van reconèixer oficialment la milícia del Temple de Jerusalem i van dotar l'orde d'una regla inspirada en la de sant Benet. Finalment, el 29 de març de 1139, el papa Innocenci II va expedir la butlla *Omne datum optimum*, que situava l'orde dels templers sota la

26. El caràcter original i innovador de l'experiència templera constitueix l'eix temàtic principal d'una obra especialment estimulante apareguda recentment: SIMONETTA CERRINI, *La révolution des templiers. Une histoire perdue du XIe siècle*, París, Perrin, 2007.

27. BERNAT DE CLARAVALL, *Œuvres complètes*, t. XXXI, *Éloge de la nouvelle chevalerie*, edició i traducció al francès de Pierre-Yves Emery, París, Cerf, 1990.

tutela i la protecció directa de la Santa Seu apostòlica, conferint-li així una total independència de les autoritats temporals.²⁸

Els primers templers es van llançar llavors pels camins de l'Occident cristià a fi de suscitar adhesions i de recollir donacions en favor del seu orde. És així com el provençal Hug Rigald, a qui s'havia encarregat la tasca de recórrer els principats mediterranis, va començar el seu llarg periple missioner a l'encontre dels prínceps, els prelats i el poble de Provença, el Llenguadoc, Catalunya i Aragó.²⁹

L'acolliment dels templers al comtat de Rosselló

Dos testaments rossellonesos inèdits, antigament compilats en el cartulari del Capítol d'Elna, il·lustren la rapidesa amb què la notícia de la creació de la cavalleria del Temple de Jerusalem es va difondre en el si de les elits militars del comtat de Rosselló. En el primer, datat el 28 de juliol de 1128, és a dir, prop de sis mesos abans del concili de Troyes, Arnau Miró llega dues vinyes indivises a l'Hospital de Jerusalem i a la milícia, per les quals la seva filla, que n'era usufructuària, els donaria una quarta part dels fruits collits. Com que una d'aquestes vinyes estava empenyorada per vuit sous de moneda del Rosselló i dues aimines d'ordi, el testador creditor ordena que el seu debitor la redimeixi pagant aquest preu als dos ordes religiosos.³⁰ De manera força similar, les últimes voluntats de Pere Bernat d'Avalrí, redactades el 24 de març de 1131, estipulen sengles llegats piadosos en favor dels dos

28. Per a una síntesi històrica clara i aclaridora que té en compte els darrers avenços de la recerca en allò que concerneix la gènesi de la milícia del Temple, vegeu Alain DEMURGER, *Les Templiers. Une chevalerie chrétienne au Moyen Âge*, París, Du Seuil, 2005, pp. 15-66.

29. Sobre aquestes qüestions, vegeu especialment Alain DEMURGER, *Les Templiers*, pp. 71-72; Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Els templers catalans de la rosa a la creu*, Lleida, Pagès Editors, 1996, pp. 73-74; Dominic SELWOOD, *Knights of the Cloister. Templars and Hospitallers in Central-Southern Occitania 1100-1300*, Woodbridge, The Boydell Press, 1999, pp. 61-63; Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple dans la basse vallée du Rhône (1124-1312). Ordres militaires, croisades et sociétés méridionales*, Lió, Presses Universitaires de Lyon, 2005, p. 88.

30. «Et pecias II de terra quas habeo ad Campum femad, que sunt vineas, dimitto ad Ospital de Jerusalem et ad ipsam Militiam. Et ad filia mea Elliardi dimitto laborationem de predictis vineis, ut ipsa det quartum de predictis vineis ad ipsum Ospital et ad ipsam Militiam. Et unam ex his vineis jam dictis habeo inpignore ipsam laborationem de Petro Pave, et si filius ejus exinde abstrahere voluerit, donet ipsum avere ad ipsum Ospital et ad ipsam Militiam. Et est ipsum avere solidos VIII Rossellos, et eiminas II orde»; ADPO, 12J25, acta núm. 175.

ordes que encarnen l'ideal de la croada. En aquest cas, el testador llega sis morabatins, moneda d'or àrab, a l'Hospital de Jerusalem i dues eugues a la cavalleria de Jerusalem.³¹

La precocitat d'aquestes primeres donacions fetes a l'orde dels templers s'explica en gran part per la posició geoestratègica de la plana rossellonesa al segle XII. Travessada de nord a sud per l'antiga via Domitia, un tram permanent de la qual va ser rebatejat com a *strata Francescha* a l'època carolíngia, es trobava en un dels principals itineraris terrestres que connectaven la península Ibèrica amb la resta del continent.³² És aquesta ruta la que emprengueren els primers missioners de la milícia que sortiren a l'encontre dels prínceps i dels grans senyors temporals del seu temps. Resulta, doncs, versemblant que, a la tornada d'una estada a Catalunya, Robert de Craon, primer senescal del Temple,³³ i Hug Rigald sojornessin al Rosselló el 3 d'octubre de 1131.³⁴ Aquell dia, Bernat

31. «Et Hospitali de Jherusalem dimitto vi maraubotinos; et Cavalerie Jherusalem, duas equas»; ADPO, 12J25, acta núm. 177.

32. Les primeres donacions fetes a la milícia del Temple afectaven els principats següents: Flandes, la Xampanya, Borgonya, Provença, el Llenguadoc, Aquitània, Aragó i Catalunya. Per certificar aquesta ràpida extensió, podem recordar que el mes de març del 1128 la reina Teresa de Portugal havia llegat en testament a la milícia del Temple un castell al terme de Coimbra; vegeu André d'ALBON, *Cartulaire général de l'ordre du Temple (1119?-1150)*, París, 1913, doc. núm. x i xi. Més a prop del Rosselló, la donació més antiga recopilada al cartulari de la comanda de Dosens, a prop de Carcassona, és datada el 28 de novembre de 1129; vegeu Pierre GERARD i Élisabeth MAGNOU-NORTIER (ed.), *Cartulaires des Templiers de Douzens*, París, CTHS, 1965, cartulari C, acta núm. 11.

33. Sobre aquest personatge, que de seguida esdevindria el segon gran mestre dels templers, vegeu Alain DEMURGER, *Les Templiers*, pp. 97-98.

34. Acta núm. 8: l'acta porta la data 1132, però això només concorda amb l'any de regnat indicat en el cas d'una datació segons el còmput pisà: «Actum est hoc v° nonas octobris, anno ab incarnatione Domini m° c° xxx° ii°, regnante Lodvico rege xxiii° anno.» Tot amb tot, cal notar que el senescal Robert de Craon i Hug Rigald apareixen junts en dues altres actes contemporànies, una de les quals, datada el 19 de setembre de 1132, és la donació que el comte d'Urgell Ermengol fa a aquests últims del seu castell de Barberà, que de seguida esdevindria la seu d'una important comanda: «Actum est hoc xiiii kalendas octobris, anno dominice Incarnationis c tricesimo secundo post millesimum»; vegeu André d'ALBON, *Cartulaire général...*, acta núm. XLVII, pp. 36-37. La fórmula de datació d'aquesta acta només porta la indicació de l'any i no permet, per tant, determinar quin és el còmput utilitzat. Malgrat això, la proximitat de la data del 19 de setembre amb la del 3 d'octubre, d'una banda, i el veïnatge geogràfic dels comtes d'Urgell i de Rosselló, de l'altra, fan suposar que aquestes dues actes van ser redactades amb quinze dies de separació, en el curs d'una sola campanya comandada pels dos responsables de la milícia del Temple. Aquesta campanya hauria conduït de seguida els dos homes a lo Puèi de Velai, on van assistir a un plet a final del mes de desembre si fem cas d'una acta datada durant l'episcopat del bisbe de lo Puèi Humbert (1128 - c. 1146) que el marquès d'Albon proposa datar el 1132, probablement basant-se en la data de les dues actes citades anteriorment; vegeu André d'ALBON, *Cartulaire général...*, acta núm. LII, pp. 39-40. Aquesta hipòtesi ha estat recuperada pels editors

Pere, sens dubte senyor de Banyuls, va donar als dos representants de la milícia de Jerusalem un home anomenat Arnau de Contrast amb el mas epònim on aquest darrer residia, a la parròquia de Sant Andreu de Banyuls dels Aspres, més dos camps situats a la parròquia veïna de Santa Maria de Brullà.³⁵

Seria erroni considerar Arnau de Contrast un miserable serf que el seu senyor dóna per caritat cristiana al nou orde religiós i militar. Sabem, efectivament, que els terratgers, malgrat ser serfs, generalment disposaven de les millors explotacions agrícoles i que per això mateix constituïen l'elit de la pagesia catalana.³⁶ Arnau de Contrast reapareix cinc anys més tard, qualificat llavors de frare templer, assumint la gestió dels negocis del seu orde al Rosselló, una vegada en absència d'Arnau de Bedós i després dues vegades conjuntament amb aquest darrer.³⁷ El 1137 rep encara una donació en companyia de fra Pere Bernat i una altra el 1138 amb fra Pere Roger.³⁸ Fra Arnau ja no torna a ser mencionat a les actes rosselloneses. Sabem, però, que va prosseguir la seva carrera en el si de l'orde a Occitània, ja que el retrobem a Provença el desembre del 1145.³⁹ Finalment, cal considerar l'acta del primer de juliol de 1143, per la qual Ramon de Contrast i els seus germans, Guillem Ponç, Guillem Bernat, Bernat, clergue, i Arnau aproven la donació d'un mas situat a la parròquia de Ceret.⁴⁰ És poc probable que l'últim d'aquests germans, anomenat Arnau, sigui el mateix

dels cartularis de Dosens: Pierre GERARD i Élisabeth MAGNOU-NORTIER (ed.), *Cartulaires des Templiers...*, cartulari C, acta núm. 10, pp. 268-269. 1131 o 1132? És difícil assegurar-ho amb certesa. Notem, a més, que Hug Rigald era a Barcelona el 14 de juliol de 1131 per rebre l'entrada a la confraria feta *ab articulo mortis* del comte Ramon Berenguer III; vegeu Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Els templers catalans...*, pp. 74-77.

35. Acta núm. 8.

36. Els homes *amansats*, encara que subjectes a un règim servil, conservaven el control de la producció de les seves concessions hereditàries; vegeu Lluís To FIGUERAS, «Le mas catalan du XIIe siècle: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie», *Cahiers de Civilisation Médiévale* (Poitiers), any xxxvi, núm. 2 (1993), pp. 151-157.

37. Actes núm. 13-15.

38. Actes núm. 17 i 18.

39. Arnau de Contrast va assistir el 3 de desembre de 1145, al costat del mestre provincial Pere de Rovira, dels frares Hug de Borbotó, Berenguer de Gunyoles, un altre català i quatre templers meridionals, a la professió del senyor provençal Nicolau de Borbotó, fill d'Hug; vegeu Damien CARRAZ, «Mémoire lignagère et archives monastiques: les Bourbonnion et la commanderie de Richerenches», a Martí AURELL (ed.), *Convaincre et persuader: communication et propagande aux XIe et XIIIe siècles*, Poitiers, Universitat de Poitiers, Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale, 2007, col.l. «Civilisation Médiévale», núm. 17, peça justificativa núm. II, p. 499.

40. Acta núm. 30.

personatge que va ser donat als templers l'any 1131; en tot cas, a l'acta no és presentat com a templer. Més aviat sembla que es tracta de parents pròxims, probablement nebots, del templer de Banyuls. L'acta confirma en tot cas que aquells pertanyien a una franja relativament benestant de la pagesia, ja que percebien drets sobre un mas i a més un d'ells, Bernat, havia cursat estudis eclesiàstics.

El gest del senyor de Banyuls va ser ràpidament imitat per altres membres de la petita o mitjana aristocràcia de la rodalia, alguns dels quals estaven potser emparentats amb aquell, com Pere Ramon de Brullà, autor de dues donacions, l'una el 1135 i l'altra el 1144.⁴¹ Els templers constituïen així una xarxa de fidels al cor de la plana del Rosselló i obtenien les primeres concessions de terres a les parròquies de Vilamulaca, Nils i Brullà. Cal notar que totes aquestes localitats veïegen amb la principal via terrestre que unia Perpinyà amb el coll del Pertús, anomenada *caminum Franceschum* en una acta del 1144.⁴²

Igual que a la regió de Carcassona, la nova cavalleria recull durant els primers anys l'adhesió de dones de la petita aristocràcia.⁴³ El 29 de juny de 1132, Sobirana confirma la donació feta pel seu marit, Berenguer Arnau, de possessions situades a Vilamulaca.⁴⁴ Un mes més tard, una altra dona d'aquella parròquia, Adelaida, es dona en cos i ànima a Déu, a la milícia del Temple i als seus cavallers, per a servir Déu sota l'autoritat del mestre del Temple, sense cap bé material. Adelaida dona als templers, en la mà d'Hug Rigald, tot l'alou que posseeix en el lloc de Cirà, als confins de les parròquies de Santa Maria de Nils i de Sant Julià de Vilamulaca.⁴⁵ Una clàusula estipula que els templers han de redimir aquest alou

41. Actes núm. 12 i 31.

42. Acta núm. 31. Vegeu el mapa núm. 1 dels annexos. Per a una aproximació històrica a la qüestió de les velles xarxes viàries al Rosselló i al Conflent: Jean-Pierre COMPS, «Stratae et stradae: les grands axes de circulation des Pyrénées-Orientales dans les textes médiévaux», *Domitia*, núm. 3 (desembre 2002), pp. 127-155; Jean-Pierre COMPS, «Via de Carles, via Conflentana, caminum Franceschum... et quelques autres. De la Têt à l'Albère, l'apport des textes médiévaux à la recherche de la voirie ancienne», a *Elne, ville et territoire, 2ème rencontres d'histoire et d'archéologie d'Elne*, Elna, Société des Amis d'Illiberis, 2003, p. 61.

43. El 1133, Laureta, esposa de Guilhem de Pinian, donà als cavallers que lluitaven amb valentia contra els sarraïns les seves possessions a Dosens i dos condominis a Blomac; vegeu Pierre GERARD i Élisabeth MAGNOU-NORTIER (ed.), *Cartulaires des Templiers...*, cartulari A, acta núm. 40.

44. Acta núm. 9.

45. Acta núm. 10.

a Oliba de Candell, que el té en penyora per la suma de quatre lliures d'argent.⁴⁶ La donació és tot seguit aprovada pels tres fills de la benefactora, Guillem Gauter, Ramon i Bernat, i també pel seu gendre, Dalmau de Paretstortes. L'escatocol porta les signatures de setze testimonis, entre els quals destaquen, a més d'Hug Rigald, tres frares templers: Pere Bernat de Perpinyà, Bernat de Peralada i Bernat Udalgar, i uns quants senyors i habitants rics i influents de Perpinyà. És, doncs, en presència d'una veritable assemblea de notables locals que va tenir lloc la cerimònia d'entrada a l'orde d'Adelaida, dona sortida d'una família de la petita aristocràcia rossellonesa que clarament patia dificultats financeres.

Veiem que, malgrat la seva vocació militar, la cavalleria del Temple de Jerusalem no feia en els seus primers temps cap discriminació quant al sexe dels seus nous membres. El fet és encara més remarcable en la mesura que es tracta del document més antic que reporta una afiliació individual a l'orde del Temple a la diòcesi d'Elna. L'altre fet remarcable és que fou molt probablement a les terres donades per Adelaida que els templers fundarien poc temps després la seva primera casa al Rosselló: la comanda del Masdèu.

Al país de la treva de Déu, el nou orde religiós i militar nascut de les idees de la reforma gregoriana i de l'esperit de la croada va suscitar un veritable entusiasme per part de la classe cavalleresca, senyal que l'ideal proclamat pels templers responia a les aspiracions de les elits d'una societat llavors fortament militaritzada. Una de les manifestacions més evidents d'aquest afecte és la pràctica constant de donar als religiosos l'equip de cavaller: muntura, armes i arnès.⁴⁷ Aquesta contribució alhora material i simbòlica a la defensa de Terra Santa expressava l'adhesió dels representants de la casta militar a aquesta causa i constituïa també un mitjà de beneficiar-se de les recompenses espirituals promeses

46. La donació d'un bé empenyorat a condició que el donatari el redimís reemborsant el creditor era una pràctica corrent; vegeu les actes núm. 66, 92, 93 i 290.

47. Sobre la noció de cavalleria i la importància del cavall en la societat aristocràtica i al si de l'orde del Temple, vegeu Alain DEMURGER, *Les Templiers*, pp. 182-192; sobre les seves diverses connotacions socials i materials al si de l'aristocràcia catalana, vegeu Michel ZIMMERMAN, «Arme de guerre, emblème social ou capital mobilier? Prolégomènes à une histoire du cheval dans la Catalogne médiévale (x^e-xiie siècle)», a *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1991, pp. 119-157.

pel papat a tots aquells que ajudessin els pobres soldats de Crist. La donació de l'equipament militar, pràctica ja estesa en el si de l'aristocràcia molt abans de l'aparició de l'orde del Temple, s'efectuava generalment en ocasió de l'entrada a una confraria o d'un testament. La proximitat de la mort era l'última ocasió que tenien les elits militars d'anunciar públicament la seva intenció de renunciar als béns terrenals desprenent-se dels ornaments materials que simbolitzaven la seva pertinença a la casta dels *bellatores* en benefici d'ordes religiosos que compartien els seus valors marcial.

La fundació de la casa del Temple del Masdéu

L'èxit obtingut entre els *milites* es va convertir en un nombre creixent de donacions de masos, terres, vinyes i altres béns immobles. A fi d'administrar aquest patrimoni geogràficament dispers, els primers frares no van tardar a fundar una primera casa que van anomenar Mas Déu. De forma significativa, van escollir una terrassa situada a la riba esquerra del Reard, al cor del territori de la seva primera expansió, a aproximadament un quilòmetre de la via Francesca. La comanda es troba també a una distància quasi idèntica, una desena de quilòmetres, de la vila episcopal d'Elna, a l'est, i de la ciutat comtal de Perpinyà, al nord. Avui inclòs dins el terme comunal de Trullars, el Masdéu és localitzat en els documents del segle XII prop del lloc de Cirà, als confins de les parròquies de Vilamulaca i Nils, vora el petit priorat benedictí de Sant Salvador de Cirà, filial del monestir de Sant Salvador de Breda.⁴⁸

La *domus Templi Mansi Dei* és esmentada per primer cop el 24 de maig de 1136 en la publicació del testament d'Ermengol de So.⁴⁹ Pere de Santa Fe, Bernat de Millars i Pere Duran, els seus executors testamentaris, reporten que aquest senyor, emparentat amb la família titular del castell de So, al Donasà, havia demanat que el seu cos fos portat al Masdéu si la mort el sorprenia abans

48. Vegeu més avall el paràgraf dedicat a aquest establiment.

49. Acta núm. 14. El testament és datat el 1137, però l'any del regnat només coincideix amb la data si s'expressa segons el còmput pisà: «Quod est factum VIII° kalendas junii, anno dominice Incarnationis M^o C^o XXX° VII° Christi incarnationis, xxviii^o Lodoyci regis.» Aquesta datació és corroborada pel fet que el llegat es va fer a Arnau de Contrast, el qual havia rebut nombrosos donatius fets al Temple entre el 1136 i el 1138.

de partir cap a Jerusalem per unir-se a les files de la milícia. Si hem de creure l'acta, la seva última voluntat fou atesa.⁵⁰

Aquest testimoni és, per a nosaltres, ric en ensenyaments. En primer lloc, manifesta l'èxit assolit pel nou orde religiós i militar entre l'aristocràcia local. Ben segur que aquest fervor precoç és degut als frares encarregats d'enrolar els nous combatents per a la defensa de Terra Santa. En segon lloc, aquesta clàusula ens ensenya que la primera casa rossellonesa era ja constituïda i batejada, cosa que en fa el més antic establiment de l'orde militar implantat als comtats catalans, o el que és el mateix, una de les primeres fundacions de la milícia del Temple a Occident.⁵¹ Però la informació més sorprenent és l'elecció de sepultura, ja que implica que el Masdéu ja disposava d'un cementiri i també, per tant, d'una capella. Això significa que els templers establerts al Rosselló usaven un dret que no els fou concedit oficialment fins tres anys més tard pel papa Innocenci II, mitjançant la butlla *Omne datum optimum* expedida el 29 de març de 1139.⁵² Caldrà, però, esperar el mes d'octubre del 1151 per trobar el primer cas cert d'un sacerdot que exercia al Masdéu.⁵³ Tot i això, dues actes d'octubre del 1146 porten la subscripció d'un frare capellà que raonablement es pot suposar que era el del Masdéu.⁵⁴

La casa del Masdéu torna a ser esmentada en una acta del 19 de desembre de 1138.⁵⁵ Per a la remissió dels seus pecats, Guillem de Vilamulaca i la seva esposa Orgolosa donen a la «milícia de Jerusalem del Temple de Salomó», a la mà de fra Arnau de Bedós, el delme de tots els productes que recullen en el camp on és edificat el mas del Temple, «que molts anomenen Masdéu».⁵⁶ L'enumeració de les confrontacions d'aquest camp indica que el Temple ja posseïa un prat adjacent, així com un tros de terreny que havia estat donat pel pare de Guillem de Vilamulaca, Bernat

50. «Corpus vero suum dedit milicie beate Marie que est in Jherusalem in honore Dei servicio congregata, ut esset ibi serviens Deo, si vitam ei Deus concessisset. Si autem ejus excessum in hac terra evenerit, jussit corpus suum defferri ad ipsum Mansum Dei, quem de ipsa Cavalleria est, ut est factum.»

51. Probablement amb les comandes de Dosens al Llenguadoc i de Richarenchas i Roais a Provença.

52. Una situació semblant ha estat certificada per a la casa de Richarenchas, que disposà de capellà des del 1138; vegeu Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple...*, p. 92.

53. Acta núm. 47: «Sig+num Arnaldi, presbiteri Mansi Domini.»

54. Acta núm. 39: «Sig+num Raymundi, fratris capellani.»

55. Acta núm. 19.

56. «(...) ipso campo, in quo est jam edificatus et constructus mansus supradicte militie Jherosolimitane, qui appellatur a multis Mansio Dei.»

Guillem. És una llàstima que l'acta d'aquesta primera donació no s'hagi conservat.

La implantació dels templers al vescomtat de Fenolleda

Com ja ha estat observat moltes vegades, la difusió d'idees noves és tributària dels grans eixos econòmics que són les vies comercials i les valls.⁵⁷ És principalment remuntant les valls dels tres rius costaners mediterranis que drenen la plana del Rosselló que es propaga el moviment en favor de la nova milícia: al sud, remuntant la vall del Tec en direcció al Vallespir; al centre, remuntant la via Conflentana al llarg de la Tet des de Perpinyà en direcció al Conflent i el Capcir; i al nord, remuntant la vall de l'Aglí en direcció a la Fenolleda.⁵⁸

A diferència del comtat de Rosselló, que estava controlat per una dinastia autònoma el representant de la qual era llavors el comte Gausfred III, totes les terres situades més amunt es trobaven, com hem vist, sota la dominació dels comtes de Barcelona. Però aquesta dicotomia política no sembla haver constituït un obstacle per als templers, que ben aviat es van beneficiar del suport de la casa de Barcelona. Sabem amb quin fervor el comte Ramon Berenguer III, agonitzant, va acollir la missió d'Hug Rigald el 1131, abans de prendre ell mateix l'hàbit de la cavalleria del Temple.⁵⁹ El setembre del 1141, el fill i successor d'aquest comte, Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona i príncep d'Aragó, va donar al mestre provincial de l'orde, Pere de Rovira, el mas en el qual habitava Pere de Cirac, així com el terratger amb tots els seus béns.⁶⁰

Suposem que aquest mas se situava dins el terme de Cirac, prop de Rià, la capital carolíngia del comtat de Conflent. Però

57. Ens referirem per exemple a les consideracions formulades per André Gouron sobre les formes de difusió del consolat i del dret romà al sud de França als segles XII i XIII; André GOURON, «Diffusion des consulats méridionaux et expansion du droit romain aux XIIe et XIIIe siècles», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, núm. CXXI (1963), pp. 26-76.

58. Per a més detalls sobre la formació dels patrimonis de la comanda del Masdú, ens referirem als treballs següents: Laure VERDON, *La terre et les hommes en Roussillon aux XIe et XIIe siècles: structures seigneuriales, rente et société d'après les sources templières*, Ais de Provença, Publications de l'Université de Provence, 2001, p. 28 i següents; Robert VINAS, *L'ordre du Temple en Roussillon*, Perpinyà, Trabucaire, 2001, p. 19 i següents.

59. Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Els templers catalans...*, p. 74.

60. Acta núm. 37.

l'expansió del Temple en aquest *pagus* pirinenc va topar amb la forta influència temporal d'altres establiments religiosos que s'hi havien implantat al llarg dels segles anteriors. La major part de les senyories de la mitjana vall de la Tet ja estaven sota l'autoritat de les abadies benedictines de Sant Miquel de Cuixà, Sant Martí del Canigó i Sant Pere de Camprodon i, en menor mesura, del priorat augustinia de Cornellà de Conflent i del de Santa Maria de Marcèvol, afiliat a l'orde del Sant Sepulcre el 1128. Més avall veurem que la situació era ben diferent al vescomtat veí de Fenolleda, ja que és allà on se situa el segon focus d'expansió de l'orde del Temple en l'espai geogràfic documentat per l'arxiu del Masdéu.

Hem esmentat abans en quines circumstàncies el comte de Barcelona Ramon Berenguer III havia heretat aquesta terra del comte de Besalú i com l'havia infeudat més tard als vescomtes de Narbona i de Fenolleda.⁶¹ En el terreny eclesiàstic, la Fenolleda constituïa un arxidiaconat de la diòcesi de Narbona. Els documents que fan esment de l'activitat dels templers en aquest sector geogràfic són poc nombrosos i es refereixen essencialment a la formació del patrimoni al segon terç del segle XII. És la publicació testamentària d'Ermengol de So, ja esmentada més amunt, el document que conté la donació més antiga feta al Temple dins els límits del vescomtat de Fenolleda. El 1136, aquest senyor va llegar als templers els alous que posseïa a les *villae* de Borrat i de Centernac (Saint-Arnac),⁶² a la parròquia de Sant Esteve de Derc.⁶³

Aquest llegat enceta una sèrie d'importants donacions efectuades per membres de l'alta aristocràcia regional que, en el curs de la dècada següent, permetria a l'orde militar d'arrelar en aquesta

61. Es pot trobar informació d'utilitat sobre la història del vescomtat de Fenolleda a Laurent FONQUERNIE, *La vicomté de Fenouillèdes du IXème au XIIIème siècle*, Tolosa de Llenguadoc, Universitat de Tolosa de Llenguadoc - Le Mirail, 1997, tesi; i a Pere PONSICH, «Fenolleda», a *Catalunya romànica*, vol. xxv, *El Vallespir, el Capcir, el Donasà, la Fenolleda, el Perapertusès*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1996, pp. 284-290.

62. La grafia francesa actual «Saint-Arnac» és una aberració lingüística —no hi ha cap sant amb aquest nom als repertoris de l'Església catòlica— atribuïble a la ploma santificadora d'alguns escriptors medievals en transcriure fonèticament el nom «Centernac», d'origen antic, certificat des del segle XII. Es poden observar alguns dels estadis d'aquesta mutació toponímica al llarg de les actes conservades dins els arxius templers: *Senternach* (1136, acta núm. 14), *Centernag* (1137, acta núm. 16), *Centernac* (1154 i 1157, actes núm. 53 i 61), *Sanctus Arnachus* (1215, 1265, 1268 i 1270, actes núm. 245, 248, 647-649, 718, 721, 748, pàssim), *Sanctus Ernacus* (1256, acta núm. 548), *Sanctus Arnacus* (1261, acta núm. 598), *Sent Arnach* (1263, acta núm. 624), *Santernacum* (1268, acta núm. 706), *Santernachum* (1292, acta núm. 1025).

63. Acta núm. 14.

regió de muntanya mitjana de vocació essencialment pastoral. El 3 d'octubre de 1136, són el vescomte de Tatzó, Bernat Berenguer, la seva esposa Jordana i el seu fill Hug els qui donen als templers allò que posseeixen a la vila de Prunyanes.⁶⁴ Sis mesos més tard, Pere Bernat de Castellnou, probablement un fill segon de la família dels vescomtes de Vallespir, dóna a la milícia del Temple, perquè la posseeixi després de la seva mort, l'honor que el seu germà (el vescomte Gausbert II?) li havia donat a Borrat i a Centernac, amb tot el que posseïa en aquestes localitats.⁶⁵ Per aquesta donació, Pere Bernat va rebre dels templers una «almoïna» d'un centenar de sous.⁶⁶ Entre el 1141 i el 1173, són el vescomte de Fenolleda Udalgar i els seus fills, d'una banda, i, d'altra banda, els membres de la important família —probablement emparentada amb els Fenollet— dels senyors de Sornià els qui aporten el seu suport al Temple cedint-li diversos béns patrimonials situats en els termes de Corbós, Sornià, Rebollet, Pesillà [de Conflent] i Prunyanes.⁶⁷ Per imitació i també sens dubte per complaure el seu senyor, alguns vassalls del comte Udalgar, com ara Arnau Pere de Pesillà i Guillem Seguer, segueixen l'exemple d'aquell en donar algunes de les seves possessions a la milícia.⁶⁸

Els templers es van dedicar ràpidament a reforçar la seva presència en aquesta estratègica regió. El 1141, van comprar una peça de terreny situada al terme de Corbós, a la part muntanyosa de la parròquia de Santa Maria de Sornià.⁶⁹ Més al nord, la seva implantació a Centernac i a Prunyanes els permeté de prendre posició a prop de la principal via comercial que unia el Rosselló amb l'alta vall de l'Aude i, més enllà, amb el Tolosà i l'Albigès, via coll de Sant Lluís i la ciutat comercial de Limós. Mitjançant el pagament de fortes sumes de diners, els templers van reforçar la seva situació. Van focalitzar sobretot la seva atenció en l'adquisició

64. Acta núm. 15. El vescomtat de Tatzó es correspon amb el vescomtat de Rosselló. Porta el nom d'un castell situat avui al llogaret de Tatzó d'Avall, al nord del municipi d'Argelers. Pere Ponsich ha dedicat un article històric al llinatge de Tatzó a Pere PONSICH, «Rosselló», a *Catalunya romànica*, vol. XIV, *El Rosselló*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1993, pp. 37-38.

65. Sobre la difícil reconstitució genealògica de la família vescomtal de Castellnou en aquesta època, vegeu Gabriel Poisson, *Les vicomtes de Castellnou...*, pp. 23-46.

66. Acta núm. 16.

67. Actes núm. 22, 26, 92 i 93.

68. Actes núm. 36 i 53. Arnau Pere de Pesillà fou el senyor de Pesillà de Conflent, que els textos medievals anomenen més apropiadament Pesillà de Fenolleda.

69. Acta núm. 24.

dels drets senyorials de la vila de Centernac. Per aconseguir-ho, no van dubtar a recórrer al provat sistema de la presa en feu.⁷⁰

L'11 de març de 1157 o 1158, pel preu de mil sous de moneda barcelonesa, Pere de Domanova, amb l'acord de la seva mare, Cerdana, ven als frares Hug Gausfred i Bernat de Fenollet tot el que té i tot el que altres tenen per ell a Centernac. El magnat del Conflent dóna a més als templers tot el que es reservava, justament o no, sobre els béns eclesiàstics d'aquella vila, és a dir, sobre els clergues i les seves possessions. Els templers van infeudar automàticament a Pere de Domanova tots aquests drets, inclosa la senyoria dels cavallers que tenien feus per ell, a fi que aquest ho continués tenint tot de forma vitalícia pel mestre de la milícia del Temple mitjançant el pagament d'un cens anual. Després de la seva mort, el feu retornaria a l'orde militar, del qual els cavallers de Centernac esdevindrien llavors els vassalls directes.⁷¹ El contracte preveia també que en morir aquest senyor els templers n'heretarien les armes i el cavall, i si no tenia cavall, la millor mula. El document és revestit d'una gran solemnitat, ja que, a més de la signatura de pròpia mà del jutge Pere, porta les subscripcions d'una desena de personatges d'alt rang. Hi trobem la flor i nata de l'elit aristocràtica regional: el vescomte de Fenolleda Udalgar, acompanyat, com sempre, dels seus dos fills Pere i Arnau, Guillem de Paracolls, Gaucelm del Vivier, Guillem d'Illa, Pere de Cirac, Ramon Amalví,⁷² Bernat, prior de Marcèvol, Ramon Cerdà, Bernat de Comes, Bernat Guillem, batlle del comte de Barcelona, Guillem de Cassanyes i el bisbe d'Elna, Arnau de Castellnou.⁷³ La presa en feu apareix aquí per als templers com un bon mitjà per a assegurar-se el futur control d'importants drets senyorials i dels ingressos que comportaven. Aquest procediment els permetia igualment assegurar-se la fidelitat, o si més no la neutralitat immediata, dels cavallers feudants, que eren veritables detentors del poder local. D'altra banda, el contracte permet al jove senyor d'embutxacar-se una important suma de diners sense perdre l'usdefruit dels drets alienats ni el control dels seus vassalls.

70. Per a una descripció d'aquesta pràctica feudal de la presa en feu en el context llenguadocià, vegeu Hélène DÉBAX, *La féodalité languedocienne...*, pp. 152-155.

71. Entre aquests vassalls, devien figurar el cerdà Pere de Prullans i els seus germans Bernat i Guillem de Prullans, que van confirmar aquesta transacció.

72. Es tracta d'un influent burgès perpinyanenc proper als comtes de Rosselló.

73. Acta núm. 61.

Pere de Domanova degué viure encara durant més de quaranta anys, en el curs dels quals va esdevenir un habitual de la cort d'Alfons I de Catalunya-Aragó. Apareix per última vegada en un document del 2 de gener de 1204.⁷⁴ Mentrestant, en el seu testament redactat a Talteüll el mes de gener de 1178, aquest aristòcrata havia renovat el llegat del seu cavall i de les seves armes afegint-hi els alous que posseïa a les *villae* i termes de Prats [de Sornià], Pesillà i Pressillàs.⁷⁵

Després de la mort de Pere de Domanova, els templers van prosseguir la seva política de concentració de drets senyorials comprant els feus d'alguns cavallers de Centernac. El 3 de març de 1215, Ramon del Vivièr, amb l'acord dels seus tres germans, Bernat del Vivièr, Arnau i Berenguer, va donar a fra Balaguer, comanador del Masdèu, i a fra Esteve, comanador de Centernac, tota la seva part —la meitat— del delme que tenia als dominis dels templers a Borrat i a tota l'honor de la difunta Boneta, així com a totes les vinyes i terres de la reserva que els templers explotaven a Centernac, Borrat i a tota la parròquia de Sant Esteve de Derc. Ramon precisa que havia heretat aquesta part de delme del seu pare,⁷⁶ i que aquest la tenia en feu pel difunt Pere de Domanova, el qual havia llegat aquest feu a la milícia del Temple. Per la confirmació d'aquesta donació, Ramon va rebre cent sous de moneda melgoresa.⁷⁷ D'un sol cop, l'11 d'octubre de 1215, Bernat del Vivièr, cavaller, i Saurimunda, la seva esposa, reconeixien a fra Balaguer que el mas de Ponç Eibrí d'Enterrius amb totes les seves dependències era un alou de la milícia del Temple. Cedien al comanador del Masdèu i al de Centernac, i als seus successors, tot el que podien exigir sobre dos homes del Temple, Bernat Eibrí i el seu germà Ramon, fill de Ponç Eibrí, així com sobre els seus descendents i els seus béns. Per aquesta concessió, Bernat del Vivièr i Saurimunda van rebre cent sous de moneda barcelonesa.⁷⁸

74. Aquell dia, a la sala del castell de Castellnou, Pere de Domanova va reconèixer tenir en feu pel vescomte de Castellnou Guillem V les esglésies de Sant Esteve d'Illa, Vinça, Ropidera, Espirà de Conflent, Estoer, Seners, Mosset, Fullà i la vila de la Creu (municipi de Matamala); ADPO, 1B57.

75. Acta núm. vi. Pressillàs és una localitat desapareguda que se situava entre Prats de Sornià i lo Vivièr.

76. Es tracta, potser, de Guilhem del Vivièr, testimoni del testament d'Arnau de Fenollet el 5 de juliol de 1173; vegeu l'acta núm. 92.

77. Acta núm. 245.

78. Acta núm. 248.

El suport de les principals famílies aristocràtiques assentades al vescomtat de Fenolleda esdevé, doncs, primordial per a l'èxit de la implantació de l'orde militar en aquesta part de la plana pirinenca. A més de les donacions i les adquisicions remunerades, aquest acolliment favorable també es manifesta ràpidament per l'afiliació al Temple d'alguns membres d'aquests llinatges. Bernat de Fenollet és esmentat com a frare templer del 1141 al 1156, en què les actes el presenten com el primer administrador de l'orde a la Fenolleda.⁷⁹ Una mica més avall esmentarem el cas del senyor Arnau de Sornia i del seu fill Hug.

ELS EFECTIUS

Els frares del Temple

La jerarquia funcional endegada en el si de la milícia del Temple reproduïa el règim tripartit de la societat de l'època: *milites*, *oratores* i *laboratores*. Les activitats exercides pels frares variaven així segons l'origen social i el nivell d'educació.

Els cavallers

La casta militar constituïa essencialment l'elit de la jerarquia dels templers, ja que era entre les seves files que es reclutaven els combatents investits de la missió sagrada de defensar la cristiandat al llarg de les seves fronteres amb el món musulmà. Per això, les capes blanques, abillament distintiu dels frares cavallers, van ser sempre una minoria entre els efectius de la comanda del Masdú. Contràriament a les comandes establertes en els poderosos castells fronterers del sud del mestrat de Catalunya i Aragó, la comanda rossellonesa i els seus membres estaven allunyats del teatre de la guerra i, per tant, no tenien cap necessitat de ser protegits per una important guarnició armada.

Entre els efectius de la comanda del Masdú, els frares cavallers eren minoritaris. El seu nombre era variable, però rarament se n'esmenten simultàniament més de tres o quatre. Ocupaven de forma natural el cim de l'escala jeràrquica i els era reservat el lloc de comanador del Masdú. Alguns d'aquests responsables, tots reclutats als límits del mestrat provincial, eren sortits de l'alta i

79. Actes núm. 23, 24, 36, 53, 55 i 61.

mitjana aristocràcia, com Guillem de Castellnou, Ramon de Canet, Ramon de Saguàrdia o Guillem de Montgrí, mentre que d'altres provenien de modestes famílies de *milites castrí*. És el cas, per exemple, de Guillem de Castelló, Pere d'Aiguaviva, Jaume de Vallcarca, Ramon d'Elna, Pere de Cànoes i Guillem de Sant Esteve.

Com que les actes no ho fan constar sinó molt rares vegades, l'origen social dels frares és sovint ben difícil de determinar, més que més quan en aquella època l'ús d'un sobrenom topogràfic precedit d'una partícula no constituïa necessàriament un criteri de pertinença al medi aristocràtic. En canvi, alguns cavallers només eren designats per un nom únic, com l'infatigable fra Cabot, que va exercir una exemplar carrera d'administrador de les cases nord-catalanes. Sens dubte eixit d'una família de castlans del lloc de Tatzó d'Avall, seu del vescomtat de Rosselló,⁸⁰ va ser successivament comanador de Sant Hipòlit de la Salanca (1216), de Palau del Vidre (1219), novament de Sant Hipòlit (1222), de Perpinyà (1229-1234), de Sant Hipòlit (1244-1246), d'Aiguaviva del Gironès (1246), de Perpinyà (1248-1250), de Palau del Vidre (1250), de Perpinyà (1251-1252) i de Sant Hipòlit (1253-1257).

La lectura de la llista dels qui van ocupar el càrrec de comanador del Masdéu evidencia que aquesta funció era reservada als frares cavallers.⁸¹ Es veu, en canvi, que aquesta segregació social no afectava les cases secundàries, la direcció de les quals va ser exercida majoritàriament per sergents, és a dir, per frares d'extracció no aristocràtica. Al marge de la funció de comanador, al segle XIII trobem cavallers amb responsabilitats administratives subalternes: sotscomanador, cambrer o batlle forà.

El reclutament, ja ho hem dit, era essencialment regional, tendència que es va mantenir durant tot el període d'activitat de la milícia. Quasi tots els cavallers que van exercir en el si de la comanda del Masdéu eren originaris de Catalunya. És el cas dels trenta-un dels trenta-set comanadors del Masdéu identificats entre el 1160 i el 1312, un terç dels quals provenia del Rosselló o de regions veïnes: l'Empordà, el Gironès i el Ripollès. Els altres sis eren originaris del Llenguadoc o d'Aragó.⁸²

80. Un tal Cabot de Tatzó va subscriure el 26 d'octubre de 1145 un acord entre Bernat Berenguer, vescomte de Tatzó, i el comte Gausfred III respecte al lloc de Pujols; ADPO, 1B5.

81. La llista dels efectius templers figura en annex.

82. Són Folc de Montpesat, Guilhem de Londres i Raimon de Periguers pel Llenguadoc i Martín de Añesa, Pedro Jiménez i Guillem d'Alcalà per Aragó.

Hem conservat les actes d'afiliació a l'orde del Temple de dos aristòcrates provinents d'una mateixa família de la Fenolleda, Arnau de Sornià i el seu fill Hug de Sornià. Arnau de Sornià va subscriure als anys 1141 i 1142 dues donacions del vescomte de Fenolleda en favor dels templers, una de les quals era aquella en virtut de la qual aquest darrer cedia els seus drets sobre Guillem Ramon de Corbós i sobre tota la seva descendència, així com sobre tota l'honor que havia donat als templers.⁸³ Menys de dos anys més tard, el primer de març de 1143, es va integrar a l'orde per mitjà d'una *traditio animae et corporis* el dispositiu de la qual es redueix a la més simple expressió. Arnau de Sornià, l'única motivació del qual expressada en aquesta ocasió és el desig d'accedir al paradís, es dóna a Déu, a santa Maria i als frares de la milícia del Temple de Jerusalem, representada per a l'ocasió pel mestre provincial, el català Pere de Rovira, i el seu assistent, el llenguadocià fra Hugues de Bessan. A més de la seva persona, Arnau dóna el delme que Guillem Ramon de Corbós tenia per ell en el delmari de Corbós, i també una mitgera d'oli que es reservava a Pesillà de Conflent a l'honor dels frares del Temple. Com que havia donat abans aquest delme al seu fill segon Arnau, va donar a aquest darrer un mas situat a la vila de Sornià. L'acte és subscrit pels quatre fills d'Arnau de Sornià: Guillem de Sornià, Berenguer, Arnau i Hug. El senyor de Fenolleda abandona, doncs, la vida secular a una edat ja avançada, després d'haver repartit el seu patrimoni entre els seus quatre fills. Els altres testimonis són el vescomte de Fenolleda Udalgar i alguns senyors de la contrada: Pèire de Rasigueres i Guillem de Paracolls.⁸⁴ Esdevingut templer, fra Arnau de Sornià va acomplir responsabilitats administratives. Va consagrar els últims anys de la seva vida, del 1147 al 1153, a dirigir, de manera més o menys col·legial, la comanda de Dosens, que era llavors la principal seu de l'orde del Temple al Llenguadoc.⁸⁵

Com hem vist, el fill més jove d'Arnau de Sornià, Hug, va assistir amb els seus tres germans a la professió del seu pare el

83. Actes núm. 22 i 26.

84. Acta núm. 28.

85. Actes núm. 31 i 1. El 4 de febrer de 1153, «Arnaldus de Surniano qui tenet mansionem de Dozencs» va cedir un terreny situat dins el territori d'aquest *castrum*; vegeu Pierre GERARD i Élisabeth MAGNOU-NORTIER (ed.), *Cartulaires des Templiers...*, cartulari A, acta núm. 17. Vegeu igualment les actes núm. 2, 41, 50, 54, 55, 67, 76, 117, 140, 147, 183, 187, 199, 206 i 207. Es troba diverses vegades al seu costat Bernat de Fenollet, un altre templer de la Fenolleda amb el qual potser estava emparentat.

primer de març del 1143. No coneixem gaires detalls sobre la vida civil d'aquest benjamí. Només sabem que vivia a la Fenolleda, on el seu pare li havia llegat en herència una part dels seus drets de senyories a les localitats de Rebollet i d'Aishós, i que s'havia casat i tenia una filla anomenada Berenguera. Coneixem igualment que mantenia estretes relacions amb els seus germans, ja que el trobem el mes de desembre del 1179 assistint a l'entrada en religió del seu nebot Guillem, donat al monestir de Sant Martí del Canigó.⁸⁶ Nou anys més tard, el 24 de maig de 1188, Hug de Sornià deixa al seu torn la vida secular consagrant-se i oferint-se a la fraternitat de la milícia del Temple. Es dona a fra Pere de Calonge, qualificat en aquesta ocasió de mestre del Masdèu al Rosselló —«magistro Mansi Dei in finibus Rossilionis»— amb tot el que posseeix a les parròquies de Sant Esteve de Rebollet i de Santa Eugènia d'Aishós: un mas, la sisena part dels agrers, dels quarts i de totes les concessions de la *villa* de Rebollet, i el conjunt dels seus altres drets, rendes i usatges sobre homes i immobles, i amb tot el seu dret de senyoria. La seva filla Berenguera i els seus nebots Berenguer de Sornià, Arnau, arxidiaca de Fenolleda, i Guillem At aproven aquesta donació.⁸⁷ L'acord dels hereus i drethavents era naturalment destinat a garantir als templers el gaudi d'aquesta porció desmembrada del patrimoni familiar. Igual que el seu pare, Hug de Sornià es va integrar tardanament als efectius de l'orde del Temple: devia ser vidu i tenir almenys seixanta anys. Però, a diferència del seu progenitor, desapareix aviat de la nostra documentació. Això podria significar que ens trobem davant un exemple de *professio ad succurendum*, l'adhesió al Temple d'un home arribat a la fi dels seus dies.

Els clergues

El 29 de març de 1139, el papa Innocenci II expedia la butlla *Omne datum optimum*, en virtut de la qual concedia als templers, entre altres coses, el dret de tenir els seus propis sacerdots, assegurant així a l'orde l'autonomia en relació amb les autoritats eclesiàstiques seculares. En el si de l'orde del Temple, els frares capellans i els clergues formaven una categoria diferent, minoritària en efectius, la funció de la qual era assegurar els oficis litúrgics a

86. ADPO, H144.

87. Acta núm. 139.

les cases proveïdes d'una capella. Reclutats per a l'orde després que fossin ordenats sacerdots, aquests clergues atendien les confessions dels seus coreligionaris i administraven els sagraments.

La comanda del Masdéu, com ja hem vist, va ser molt aviat dotada d'un lloc de culte i un primer frare capellà és esmentat el 1146.⁸⁸ A la fi del segle XIII, també es van construir capelles a les cases de Perpinyà i del Mas de la Garriga. El gener del 1310, l'interrogatori dels vint-i-cinc templers empresonats dins el recinte del Masdéu ens permet saber que quatre eren sacerdots: dos oficiaven a la capella de Santa Maria del Masdéu, un a l'església del Temple de Perpinyà i el quart a la capella del Mas de la Garriga. No hi ha cap indicatiu que apunti l'existència de capelles a les altres cases de l'orde establertes al Rosselló i a la Fenolleda. Ignorem, doncs, de quina manera els templers encarregats d'administrar aquelles comandes subalternes complien els deures espirituals que els dictava la seva regla. Disposaven d'altars portàtils? Seguien els oficis a les esglésies parroquials? La documentació resta totalment silenciosa sobre aquests aspectes.

Igual que els cavallers i els sergents, els frares capellans que oficiaven a les cases rosselloneses de la milícia eren originaris de la regió, tots catalans, i, pel que sembla, la majoria rossellonesos. Remarquem que dos sacerdots anomenats Berenguer de Palau van exercir amb un segle d'interval la funció de capellà del Masdéu, el primer als anys 1180-1203 i el segon del 1269 al 1285; aquest darrer, amb una llarga interrupció entre el 1273 i el 1280, cosa que fa pensar que, com la majoria dels seus col·legues, degué exercir en altres comandes del mestrat provincial abans de tornar al Rosselló. Aquests dos sacerdots homònims estaven segurament emparentats i eren originaris del *castrum* de Palau [del Vidre], la senyoria del qual havia estat llegada a l'orde pel comte Girard II el 1172. Ramon Sapte, l'únic capellà conegut del Mas de la Garriga, va ser rebut a l'orde el 1297 i va exercir fins a l'arrest dels templers rossellonesos a la fi del mes de desembre del 1307. El seu nom suggereix que devia ser originari de Malloles, on una família Sapte, ben atestada per la documentació des de la fi del segle XII, figura entre els homes *amansats* del Temple.⁸⁹

88. Acta núm. 39.

89. Acta núm. 240.

La identificació dels altres capellans que van oficialar a les comandes rosselloneses és més aleatòria. Convé tanmateix esmentar el cas de Guillem d'Albesa, el sobrenom del qual es refereix a una localitat catalana situada a l'actual comarca de la Noguera. Després d'haver ocupat el lloc de capellà del Masdéu durant un curt període —és atestat del 1202 al 1205—, va ser destinat a la comanda de Gardeny, més a prop del seu poble, on va exercir durant la resta de la seva carrera, és a dir, del 1208 al 1237. John Alan Forey ha subratllat el caràcter excepcional de la permanència d'aquest capellà en una mateixa comanda.⁹⁰ El cas de Bartomeu de Torre, capellà de Perpinyà del 1281 al 1307, demostra tanmateix que els casos de llarga permanència en un mateix lloc no eren tan rars. Aquest sacerdot era sens dubte d'origen rossellonès, ja que la seva recepció a l'orde va tenir lloc al Masdéu la vigília de Nadal de l'any 1280. Potser era natiu de la petita localitat de la Torre d'Elna?

Atesa la seva formació literària, els clergues solien portar a terme treballs d'escriptura per a la comunitat, i els més dotats podien fins i tot assumir la funció d'escrivà. El diaca del Masdéu Arnau de Nils va instrumentar dotzenes d'actes per als templers rossellonesos entre el 1177 i el 1195. Però, com John Alan Forey ha pogut observar per a altres comandes de la província de Catalunya i Aragó, la generalització del notariat públic al segle següent va posar fi a aquesta pràctica.⁹¹

Els frares sergents

Els frares sergents constituïen el gros del contingent del Masdéu. El gener del 1310, entre els vint-i-cinc frares empresonats en aquesta comanda, hi havia almenys divuit sergents. L'arxiu del Masdéu no ha conservat documents que reportin l'entrada d'un sergent a l'orde del Temple. Això és sens dubte imputable al fet que la majoria eren sortits d'un medi social modest i que, en conseqüència, la seva professió no anava acompanyada d'una donació de béns patrimonials. Fins i tot admetent que l'afiliació d'un sergent hagués donat lloc a la redacció d'una acta, en no reportar títols de propietat, tenia poques possibilitats de ser conservada.

90. John Alan FOREY, *The templars in the corona de Aragon*, Oxford, Oxford University Press, 1973, p. 275.

91. John Alan FOREY, *The templars...*, p. 275.

No podem sinó suposar que la professió dels frares sergents devia comportar el lliurament d'una petita suma de diners o d'alguns béns mobles.

Reclutats localment, els frares sergents provenien sobretot de la pagesia. Molts sortien de les famílies dependents del Temple. Els seus noms evoquen sovint les localitats on l'orde estava sòlidament implantat. D'altra banda, no és estrany trobar membres d'una mateixa família. És el cas, per exemple, de la família Boer, de la qual trobem representants a Bages i a Vilamulaca. Fra Guillem Boer és un dels disset templers del Masdèu que subscriuen la venda pel cavaller Pere de Castell a fra Pere de Malon, comanador del Masdèu, de tot el seu *castrum* de Sant Hipòlit el 31 de maig de 1236.⁹² Vuit anys més tard, el mes d'abril del 1244, tres actes evoquen fra Pere Boer, comanador del Mas de la Garriga.⁹³ Alguns sergents, els més instruïts, eren versemblantment reclutats entre les capes benestants de la pagesia i fins i tot entre la burgesia. Malauradament, la documentació sobre aquestes qüestions és molt minsa.

Ja hem dit que els frares sergents acomplien funcions subalternes en el si de la comanda del Masdèu. Als més capaços se'ls podia confiar la direcció de les comandes secundàries o llocs administratius importants, com el de batlle forà. Encarregat de suplir els comanadors del Masdèu i de les seves cases subalternes en la seva absència, el batlle forà feia una funció itinerant. Disposava d'un poder de decisió que li permetia intervenir en la gestió dels béns de l'orde en el conjunt de la batllia del Masdèu, és a dir, en la totalitat dels territoris sotmesos a la jurisdicció d'aquest establiment.

Els associats al Temple

Al voltant dels frares que havien fet els seus vots gravitava tot un univers compost de laics units a l'orde del Temple per lligams més o menys formals, la majoria de les vegades per motius espirituals, però també, alguns cops, per raons més prosaiques. Per això és difícil distingir amb precisió els diferents estatuts d'aquests associats.⁹⁴ Els especialistes que han estudiat el tema han intentat

92. Acta núm. 342.

93. Actes núm. 425-427.

94. Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple...*, p. 288.

establir-ne una classificació, que el cartulari del Masdéu documenta de manera integral.⁹⁵

Els «*fratres ad terminum*»

Els *fratres ad terminum* són cavallers que es comprometen a combatre pel Temple durant un temps determinat. Es tracta d'una categoria de la qual les fonts de la comanda rossellonesa no informen. En trobem, en canvi, múltiples testimonis als arxius d'altres cases templeres de Catalunya. Ens ha pervingut també un magnífic inventari de *fratres ad terminum* redactat vers el 1134 i que dona la llista de vint-i-set magnats que, rere el comte de Barcelona i el senescal Guillem Ramon de Montcada, van prometre servir sota les ordres del mestre del Temple durant un any.⁹⁶

Els confreres

Els confreres o *fratres ad succurrendum* són laics que es donen a l'orde militar mitjançant un document escrit, una clàusula del qual els reserva la facultat d'esdevenir professors si un dia volen abandonar la vida secular. Al Rosselló, com a tot arreu, l'estatut de confrere del Temple apareix com una prerrogativa reservada als membres de l'aristocràcia.⁹⁷ Els contractes d'afiliació revesteixen la forma d'una *traditio animae et corporis* que comprèn una elecció de sepultura al cementiri del Masdéu, o, si el decés s'esdevé a ultramar, al d'una casa templera de Terra Santa. L'arxiu del Masdéu conserva diverses actes d'aquest tipus, la preservació de les quals és clarament imputable a la seva funció jurídica de títols de propietat. En efecte, les entrades en confraternitat solien acompanyar-se del lliurament d'importants béns patrimonials a l'establiment religiós.

El mes d'abril del 1143, Pere Bernat es dona, en la vida i en la mort, a la cavalleria de Jerusalem, i també llega tres bordes i un hort que posseeix a Sant Feliu d'Amunt.⁹⁸ En contrapartida,

95. Alain DEMURGER, *Les Templiers*, pp. 124-128; Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple...*, pp. 332-357.

96. André d'ALBON, *Cartulaire général...*, acta núm. LXXII, p. 55.

97. Alain DEMURGER, *Les Templiers*, p. 132.

98. Es tracta, potser, de Pere Bernat de Castellnou, autor d'una donació en favor del Temple el mes de març del 1137: vegeu l'acta núm. 16. Pertanyia a una branca secundària descendent de la família vescomtal de Castellnou, detentora de drets importants sobre la vila de Sant Feliu d'Amunt. D'altra banda, l'acta és subscripta pels

els templers del Masdéu es comprometen a transportar la seva despulla al seu cementiri tot garantint-li una sepultura idèntica a la d'un dels seus frares.⁹⁹ Tot i això, si Pere Bernat manifesta un dia el desig de donar-se personalment, els templers l'hauran de rebre sense dilació i donar-li l'aliment i l'hàbit com a un dels seus; llavors prendran possessió de les dues bordes i de l'hort, dels quals el donant s'havia reservat l'usdefruit. Així mateix, els templers obtindran l'alou que deixa en herència al seu fill Pere, si aquest mor sense descendència legítima.¹⁰⁰

El 1182, és el senyor Berenguer de Bages qui demana ser rebut a l'orde amb el seu cavall, les seves armes i altres almoines que vulgui fer.¹⁰¹ Un any més tard és el poderós Ermengol del Vernet qui s'afilia a la milícia del Temple.¹⁰² Pere Ramon de Boada va fer el mateix el 1194,¹⁰³ imitat al seu torn per Guillem Jordà de Canet el 1202 o el 1203, aquest darrer preveient prendre l'hàbit al llarg de l'any següent a la donació.¹⁰⁴

Es pot observar que els escrivans de mitjan segle XII empen indistintament els termes *frater* i *confrater* per a designar els templers.¹⁰⁵ En canvi, a partir de la fi d'aquest segle, els redactors d'actes amb coneixements de dret romà fan una distinció semàntica entre els dos vocables.¹⁰⁶

Cal esmentar aquí el cas particular del vescomte de Fenolleda, Pèire, l'acta d'afiliació del qual sembla perduda, però de la qual coneixem alguns detalls interessants gràcies a les peces reunides en el voluminós dossier del recurs de cassació interposat

cosenyors de Sant Feliu Gausbert, vescomte de Castellnou, Udalgat, vescomte de Fenolleda, i Pere Gausbert de Sant Feliu, amb els quals el donador tenia lligams de parentiu.

99. «Et seniores de Manso Dei portent corpus meum, et sepeliant, et faciant pro me sicut pro uno de confratribus.»

100. Acta núm. 29.

101. Acta núm. 112.

102. Acta núm. 117.

103. Acta núm. 155. En aquesta acta, l'escrivà utilitza el terme *confraternitas*, que no apareix en cap altre document.

104. «(...) tali scilicet conditione [quod a proximo venturo] festo Omnium sanctorum usque ad sequens festum Omnium sanctorum veniam ad ordinem domus Templi et habitum illius recipiam»; acta núm. 188.

105. Vegeu, per exemple, les actes núm. 35 i 45.

106. El 1227, Bernat de Toluges confirma als «fratribus et confratribus» de la casa del Temple la donació d'una honor situada a la *villa* de Nils: acta núm. 299. La fórmula només apareix en dues actes redactades per l'escrivà públic de Perpinyà Pere de Riu: actes núm. 302 i 314.

el 1300 davant el tribunal pontifici pel seu nét, el cavaller Pèire de Fenollet.¹⁰⁷

Hi descobrim, d'entrada, una còpia de la sentència condemnatòria per crim d'heretgia pronunciada el 5 de setembre de 1263 per l'inquisidor a les províncies de Narbona i d'Arle, fra Ponç del Poget, en contra del vescomte, que havia mort vint anys abans, entre el 18 de juliol i el 30 de desembre de 1243.¹⁰⁸ Considerant provat que Pèire, vescomte de Fenolleda, havia freqüentat i visitat els heretges, que els havia adorat segons els seus ritus i n'havia escoltat els sermons, i que, en el curs de la seva agonia, quatre d'ells havien vingut, de dos en dos, per hereticar-lo, l'inquisidor dominicà dicta una sentència definitiva contra el vescomte de Fenolleda, reconeixent-lo així, a títol pòstum, creient dels heretges. En conseqüència, ordena que els ossos del culpable, si poden ser identificats, siguin exhumats del cementiri dels fidels per tal de ser cremats.¹⁰⁹ Aquesta condemna infamant degué comportar greus conseqüències per als hereus del vescomte, ja que el seu principal objectiu era l'embargament immediat dels béns del condemnat en benefici del rei de França.¹¹⁰ En tot cas, degué pesar en gran ma-

107. Per sort, aquest dossier consignat en un llarg rotlle de pergami conservat antigament a l'arxiu de la Inquisició a Carcassona fou copiat íntegrament el 1669 per Gratian Capot, escrivà del conseller reial Jean de Doat: Biblioteca Nacional de França, Doat, vol. 33, ff. 1-188.

108. Pèire, vescomte de Fenolleda, va subscriure el 18 de juliol de 1243 l'acord amistós que regulava el conflicte que l'oposava al preceptor de l'hospital d'Illa pel que fa a una part del delme de la parròquia de Santa Maria de Sant Feliu d'Amunt; ADPO, Archive hôpital, Illa, 3B510. Pèire va morir abans del 30 de desembre de 1243, data en la qual Ponç del Vernet confirmà a l'hospital dels pobres d'Illa la venda que el difunt vescomte de Fenollet —«*Petrus vicechomes Fenoleti qui fuit condam*»— havia fet al seu establiment dels beneficis de Sant Feliu d'Amunt; ADPO, Archive hôpital, Illa, 3B511.

109. Acta núm. xxv.

110. L'inquisidor Ponç del Poget va instruir a Carcassona el procés pòstum del vescomte Pèire contra la seva nora, Beatriu d'Urtx, tutora dels fills i hereus del seu difunt marit, Hug de Saissac. Mort prematurament i en circumstàncies desconegudes entre el juliol del 1259 i l'agost del 1261, aquest últim havia estat perseguit per la Inquisició. Convicte del crim d'heretgia, havia obtingut la immunitat a canvi de denunciar dos dels seus vassalls, els cavallers Bernat d'Alió i Bertran de Sautó, que de seguida van ser condemnats i cremats a Perpinyà el 2 de setembre de 1258. Sembla que és en aquestes obscures circumstàncies que el llinatge va perdre definitivament el títol vescomtal. Però cal constatar que no sabem pràcticament res de la vida d'Hug de Saissac per falta de documentació. En efecte, només hem pogut trobar algunes actes que en parlin: el 26 de març de 1251, en ocasió de la reunió de les Corts de Barcelona, va formar part dels magnats que van rendir homenatge a l'infant Pere després que el rei Jaume el nomenés hereu dels comtats catalans; Jaime VILLANUEVA, *Viage literario a las iglesias de España*, tom xvii, Madrid, Imprenta Real, 1831, doc. LXII, pp. 351-354. També va subscriure una acta el 4 d'abril de 1257 i una altra el 3 de juliol

nera sobre les espatlles del nét homònim del condemnat, el qual va passar la major part de la seva llarga vida intentant recuperar l'herència que la sentència inquisitorial li havia robat.¹¹¹

Les informacions més detallades sobre l'afiliació del vescomte Pèire a la comanda templera del Masdéu ens són revelades pels raonaments presentats al Vaticà el febrer i el març del 1302 per Guillem Daví, procurador del cavaller Pèire de Fenollet, davant Joan, cardenal del títol de Sant Marcel·lí i de Sant Pere, comissari

de 1259 en la qual porta el títol de vescomte de Fenolleda: Claude DEVIC i J. VAISSETE, *Histoire générale de Languedoc*, Tolosa de Llenguadoc, Privat, tom VIII, prova núm. 477. Beatriu d'Urtx es diu vídua d'Hug de Saissac, vescomte de Fenolleda, en una acta del 2 d'agost de 1261: ADPO, Archive hôpital, Illa, 3B521. Al començament del 1264, Beatriu va posar un recurs al Parlament de París perquè li assignessin 900 lliures pel seu dot i la seva viduitat sobre els béns del seu difunt marit; dit d'una altra manera, sobre el vescomtat de Fenolleda. Però els jutges francesos li ho van denegar al·legant que el vescomtat havia estat confiscat a causa dels crims d'heretgia que es remuntaven a l'època del vescomte Pèire i que, per tant, els seus fills no podien legalment tenir assignades rendes sobre els béns que des d'aleshores ja no els pertanyien; vegeu BEUGNOT, *Les Ollims ou registre des arrêts rendus par la Cour du roi sous les règnes de Saint Louis, de Philippe le Hardi, de Philippe le Bel, de Louis le Hutin et de Philippe le Long (1254-1318)*, tom 1, París, Imprimerie Royale, 1839. Aquesta sentència no va ser suficient per descoratjar la dama, la qual va seguir amb les seves reivindicacions fins que va morir, el 2 de gener de 1299. També se la troba fent valer la seva qualitat de vídua del vescomte de Fenolleda en una acta del 26 de juny de 1297: ADPO, Archive hôpital, Illa, 3B535. En aquest complicat afer, l'heretgia real o presumida d'Hug de Saissac sembla que només va ser un pretext. La Inquisició hi apareixia com l'instrument de la liquidació política del vescomtat de Fenolleda volguda pel rei de França i consentida, almenys tàcitament, pel d'Aragó. Aquesta entesa va venir a segellar oportunament la conclusió del Tractat de Corbeil, pel qual Lluís IX i Jaume I regulaven definitivament la delicada qüestió de la frontera entre els seus dos regnes. Des d'aleshores, l'exvescomtat de Fenolleda només va ser una simple vegueria de la senescalia de Carcassona.

111. Pèire de Fenollet (c. 1250-1333) era el fill gran i principal hereu d'Hug de Saissac i de Beatriu d'Urtx. El 19 de setembre de 1264, és a dir, uns quants mesos després del fracàs del recurs presentat per la seva mare al Parlament de París, el rei Jaume I de Catalunya-Aragó va assignar una renda al jove Pèire perquè en gaudís fins que hagués recuperat les seves terres de la Fenolleda: ACA, reg. 13, f. 222v. Podríem deduir d'aquest acte que Pèire de Fenollet s'havia emancipat de la tutela materna i que havia arribat a la majoria d'edat legal, que aleshores estava fixada en catorze anys com es pot llegir als estatuts de pau i treva de la diòcesi d'Elna i de la Cerdanya promulgats el 2 d'octubre de 1217: vegeu Gener GONZALVO I BOU, «La pau i treva del Rosselló de l'any 1217», *Bulletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. xv (2004), pp. 70-73. Destinat a obtenir la rehabilitació del seu avantpassat i, per tant, a recuperar el vescomtat de Fenolleda, el recurs de cassació intentat a Roma el 1300 pel perseverant cavaller Pèire de Fenollet va fracassar després de deu anys de procediment. Però, al final, l'obstinació del desafortunat hereu va guanyar, ja que va aconseguir recuperar un títol vescomtal de consolació, el d'Illa, creat per a ell pel rei de Mallorca Sanç el 27 d'octubre de 1314: vegeu «Les vicomtes de Fenouillet et la vicomté d'Ille», *Ruscino*, núm. 1 (març 1911), pp. 113-117. Presentem en annex un arbre genealògic d'aquest llinatge.

diputat pel papa Bonifaci VIII.¹¹² El jurista rossellonès hi exposa com, a la fi de la seva vida, el vescomte de Fenolleda havia deixat la seva esposa Gueraua de Caudièrs, amb el consentiment d'ella, a fi d'integrar-se a l'orde de la milícia del Temple. Tot seguit hauria rebut l'hàbit de les mans dels frares del Masdéu, abans d'acabar els seus dies com a templer dins del recinte d'aquella comanda. Finalment, hauria confessat els seus pecats i hauria combregat i rebut l'extremunció abans de morir. Si hem de creure Guillem Daví, el vescomte Pèire, en el seu últim testament, hauria elegit sepultura al cementiri de Santa Maria de la casa del Temple i hauria fet diversos llegats pietosos als frares predicadors i a d'altres establiments religiosos. En la seva argumentació, el clergue afirma que els privilegis, l'estatut, el costum i la regla del Temple estipulen que aquell qui entra a l'orde i en vesteix l'hàbit és immediatament considerat profés i sotmès a aquesta religió com si hi hagués sojornat un any o més.¹¹³

És interessant constatar que l'arxiu del Masdéu no ha conservat cap document referit al vescomte Pèire, ni tampoc el seu testament. La temptació d'atribuir aquesta llacuna a la voluntat dels templers d'eliminar del seu arxiu qualsevol rastre comprometedor de les seves relacions amb l'heretge és gran. Però, per més seductora que sigui aquesta interpretació, res no permet afirmar que aquella memòria fos esborrada deliberadament després de la sentència d'exhumació, de la qual ignorem si va ser efectivament

112. Guillem Daví, clergue i jurista originari de Torrelles de la Salanca, va començar la seva carrera al seu poble natal, on era canonge de l'església de Sant Julià el 1290. Més tard el trobem com a canonge de la catedral de València el 1306 i després esdevingué procurador del rei de Mallorca el 1316.

113. «Item, quod tam de privilegiis quam de statuto, usu seu consuetudine et observantia religionis ordinis fratrum militie Templi etiam a tempore cujus contrarii non extat memoria, approbatis et observatis eo ipso quod qui religionem eandem seu ordinem ingreditur, et habitum assumit etiam prima die reputatur et censetur professus, et per inde est et censetur dicto ordini et religioni astrictus, ac si per annum et ultra ibidem stetisset, et expresse professus fuisset»; acta núm. LXXVI. La manca de període de prova abans de la professió s'acordava efectivament als costums del Temple, com ho confirma el testimoniatge dels templers del Masdéu preguntats sobre aquest punt per la comissió episcopal el gener del 1310. En resposta a l'article xxxv del qüestionari preparat per la Santa Seu, fra Jaume des Boix precisa que l'acceptació dels frares es feia en capítol, amb les portes tancades i sense persones alienes a l'orde: «Confessus est etiam quod ipsi fratres incontinenti post receptionem suam habentur pro professis juxta morem et statuta ordinis supradicti. Addidit quoque quod ipse receptiones dictorum fratrum fiunt in capitulis, clausis januis, et exclusis extraneis, preter fratres.» Vegeu Jules MICHELET, *Le procès des Templiers*, París, Imprimerie Royale, vol. II, 1841 (reedició: París, CTHS, 1987), p. 467. Per a una descripció detallada del ritual d'acceptació a l'orde del Temple, vegeu Alain DEMURGER, *Les Templiers*, pp. 134-137.

aplicada.¹¹⁴ Però ens imaginem perfectament l'escàndol provocat per la profanació del cementiri de Santa Maria del Masdéu i el trasbals dels templers, en principi convençuts que havien encobert un heretge!

Les fonts judicials ens revelen una part d'allò que callen les fonts diplomàtiques. Els processos de la família de Fenollet són dignes d'interès, ja que tenen el rar mèrit de posar en evidència la complexitat i l'ambigüitat de les motivacions que guiaven les opcions espirituals d'un aristòcrata d'alt rang, que va ser un dels principals protagonistes de la greu crisi politicoreligiosa que va afectar el Lenguadoc a la primera meitat del segle XIII.¹¹⁵ Senyor d'una contrada esdevinguda l'últim camp fortificat dels defensors de la causa herètica i el marc d'una partida d'escacs política els objectius de la qual el superaven, el vescomte Pèire no va trobar millor solució per salvar la seva ànima que confessar la seva fe càtara vestint l'hàbit de templer. Malauradament per als seus hereus, la institucionalització de la Inquisició posaria fi ben aviat a aquesta forma de compromís.

La veracitat de les acusacions segons les quals, cap al final de l'any 1243, els perfectes càtars, que anaven sempre de dos en dos, haurien anat dues vegades al Masdéu a fi d'administrar el *consolamentum* al vescomte de Fenolleda no sembla que s'hagi de posar en dubte. I és que no ens imaginem com els templers, que s'havien beneficiat llargament dels dons de la seva família durant quatre generacions, haurien pogut privar de la pràctica del ritu càtar

114. Es pot veure que la conservació dels títols a l'arxiu del Masdéu fou motivada principalment per consideracions de defensa dels drets patrimonials i que, dins d'aquesta lògica de gestió, la personalitat dels donadors importava ben poc. Les llacunes de la documentació que es constaten a l'arxiu templer formen part d'un dèficit general de les fonts referents al vescomtat de Fenolleda, les causes del qual no s'han esbrinat.

115. Aliat dels comtes de Foix i de Tolosa de Lenguadoc, el vescomte de Fenolleda, vassall del rei d'Aragó i del vescomte de Narbona, fou una de les víctimes principals de la croada dirigida pel rei de França Lluís VIII el 1226. L'1 de juny de 1229, després de tres anys de resistència, Pèire de Fenollet és obligat, amb Ava, la seva mare, a cedir el seu castell de Fenollet i tot el vescomtat a Nunó Sanç, senyor de Rosselló i de Cerdanya, que n'havia rebut la investidura de mans del rei de França l'octubre de 1226. No obstant això, el senyor conservà la resta del seu patrimoni al Rosselló, el Conflent, el Vallespir i el Capcir. Pèire de Fenollet, per tant, no abandona la lluita i participa amb Oliver de Tèrmes, Guillem de Niort i Hug de Serrallonga en l'atac desesperat de Ramon Trencavell que fracassà el 10 de setembre de 1240 davant els murs de Carcassona: Archives Nationales de France, J 1030, núm. 73. La mort de Nunó Sanç i el suport de Jaume I li van permetre recuperar el vescomtat de Fenolleda, pel qual Pèire rendí homenatge al vescomte de Narbona Amalric el 8 de novembre de 1242; Claude DEVIC i J. VAISSETE, *Histoire générale de Languedoc*, tom VIII.

el seu poderós benefactor. Directament dependents de l'autoritat del Papa, els religiosos no havien de témer les sancions prescrites per les autoritats temporals contra els reus d'heretgia.¹¹⁶ Més que més quan el papa Innocenci III, a fi d'afavorir el reclutament de nous cavallers en el si de la milícia del Temple, havia garantit la immunitat als cavallers excomunicats que s'incorporeessin a l'orde. Aquesta mesura va originar ben segur l'afiliació al Temple d'un bon nombre de senyors el patrimoni dels quals els podia ser arrabassat a causa del seu compromís amb la religió càtara.¹¹⁷ De fet, el vescomte de Fenolleda no va ser l'únic magnat mort com a templer a la comanda del Masdéu que va patir els rigors de la Inquisició. Es va donar també el cas de Ponç III del Vernet, condemnat a títol pòstum el 1260.¹¹⁸ En el seu testament, dictat el 25 d'abril de 1211 quan es disposava a partir en pelegrinatge cap al Sant Sepulcre de Jerusalem, aquest protector dels *faidits* occitans refugiats al Rosselló va lliurar-se en cos i ànima a la milícia del Temple, llegant-li la totalitat dels seus drets sobre el *castrum* i el terme de Sant Hipòlit, així com el seu equipament de cavaller: cavall, armes i ausberg.¹¹⁹ Un altre benefactor de l'orde del Temple, Arnau de Mudagons, vassall de Ponç del Vernet, va ser igualment convicte d'heretgia.¹²⁰

116. El 1233, Jaume I havia legislat contra els heretges, tot ordenant la destrucció o el comís dels habitacles d'aquells que els acollien a casa seva: «Statuimus ut domus recipientium haereticos scienter, si alodia fuerint diruantur; si feuda vel censualia suo domino applicentur»; Pèire DE MARCA, *Marca Hispanica*, apèndix DXI, art. IV, col. 1425.

117. La qüestió de les relacions mantingudes entre els templers i els partidaris del catarisme ha estat estudiada per Robert VINAS, *Els templers al Rosselló*, Lleida, Pagès Editors, 2002, col·l. «Els ordes militars», núm. 6, pp. 119-123.

118. El 1260, o poc temps abans, fra Pere de Cadireta i fra Bernat Desbac, inquisidors a les províncies de la Corona d'Aragó, havent provat que el difunt Ponç III del Vernet havia abraçat les idees herètiques i que les havia ajudat i adorat i mai no se n'havia confessat ni penedit, van sentenciar la confiscació de tots els seus béns. Més tard, el 6 d'octubre de 1260, Jaume I atorgà el seu perdó a Ponç IV del Vernet, fill i hereu de l'heretge. Li va restituir la plena propietat de totes les possessions confiscades per la Inquisició a canvi d'una sanció considerable, fixada en 22.000 sous melgoresos; APDO, 1B10.

119. Acta núm. 232.

120. El cavaller Arnau de Mudagons fou condemnat *post mortem* pel crim d'heretgia per l'inquisidor rossellonès Ferrer, de l'orde dels predicadors, que pronuncia una sentència d'exhumació i cremació de les seves restes el 30 de març de 1243, és a dir, uns mesos abans que el vescomte de Fenolleda ingressés al Masdéu; ACA, Cancelleria Reial, perg. 910 de Jaume I. L'heretge Arnau de Mudagons (documentat del 1201 al 1218) i la seva esposa Mascarosa són els autors d'una donació en favor del priorat de Sant Salvador de Cirà l'1 de maig de 1217: acta núm. 257. Foren probablement el fill d'Arnau de Mudagons (documentat del 1182 al 1184) i de Guillema Veguera, i el nebot de Jordà de Mudagons, els autors el 1183 de la venda de l'estany de Caraig, prop de

Actitud pragmàtica més atribuïble a la influència de les realitats socioeconòmiques locals que a un esperit de tolerància espiritual, la neutralitat benvolent amb què els templers van tractar els heretges ha estat igualment constatada en el context de la croada contra els albigesos. Malgrat les directrius de la Santa Seu, la major part de les cases meridionals dels ordes militars es van negar a comprometre's en aquesta guerra santa entaulada a l'interior de la cristiandat.¹²¹ Per a aquests religiosos, oposar-se categòricament als defensors de la teoria dels dos principis hauria significat renunciar a una proporció considerable de la seva clientela i, en conseqüència, comprometre's en una operació perjudicial per a ells en termes d'imatge i de recursos financers.

Els donats

La forma d'afiliació al Temple més documentada a l'arxiu del Masdéu és la categoria dels donats. Ja atestada dins el marc dels monestirs benedictins des de l'època carolíngia, la donació d'un mateix apareix com una pràctica social i espiritual proteïforme. Els estudis dedicats a aquest costum estès en la societat cristiana subratllen la gran variabilitat de l'estatut del donat, els seus contorns imprecisos i el seu caràcter polivalent, sempre singular i equívoc.¹²²

El donat —*donatus*— era una persona laica que, sense fer els vots, es lliurava a un establiment religiós per gaudir, en la vida i en la mort, dels beneficis espirituals de l'orde al qual es

Pontellà, a fra Pere d'Aiguaviva, comanador del Masdéu; acta núm. 118. Sabem que Arnau de Mudagons pare ja era mort el 3 d'agost de 1195, data en què la seva vídua confirma la venda anterior a fra Jausbert de Serra, comanador del Masdéu; acta núm. 163. Situat prop de dos quilòmetres a l'oest de Torrelles, Mudagons era un petit poblet de la plana de la Salanca. Abandonat al final de l'edat mitjana, avui només se'n conserva un insignificant pany de paret de l'església de Sant Sebastià. Sobre l'inquisidor Ferrer, vegeu Walter L. WAKEFIELD, «Friar Ferrier, inquisitor», *Heresis*, núm. 7 (1986), pp. 33-41.

121. Étienne DELARUELLE, «Templiers et Hospitaliers en Languedoc pendant la Croisade des Albigeois», *Cahiers de Fanjeaux*, núm. 4 (1969), pp. 315-334.

122. Josep ORLANDIS I ROVIRA, «*Traditio animae et corporis*: la familiaritas en las iglesias y monasterios españoles en la alta Edad Media», *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 24 (1954), pp. 95-280; Élisabeth MAGNOU-NORTIER, «Oblature, classe chevaleresque et servage dans les maisons méridionales du Temple au XIIe siècle», *Annales du Midi*, tom LXXIII (octubre 1961), pp. 377-397; Charles de MIRAMON, *Les «Donnés» au Moyen Âge: Une forme de vie religieuse laïque, v. 1180 – v. 1500*, París, Cerf, 1999; Lluís To FIGUERAS, «Els remences i el desenvolupament de les viles catalanes a l'entorn de 1200», a LOUIS ASSIER ANDRIEU i Raymond SALA (dir.), *La ville et les pouvoirs*, p. 135: aquest autor recolza la seva reflexió en els documents extrets del cartulari del Masdéu.

reiligava. La finalitat declarada d'aquesta pràctica era l'obtenció del privilegi de ser enterrat al cementiri de la comunitat a la qual el donat es desitjava associar. Igual que en l'entrada com a confrare, l'acte d'ingrés com a oblat pren la forma d'una *traditio animae et corporis* o d'un testament acompanyat de la transmissió de béns patrimonials a la comanda d'acollida.

L'exemple més antic d'autoretractació al Masdèu és el de Ramon de Montesquiu. Era el tercer fill de Guillem Bernat de Sant Cristau, cap d'una influent família aristocràtica rossellonesa que vers el 1120 havia adoptat el nom del castell de Montesquiu, novament edificat a la plana septentrional del massís de l'Albera.¹²³ Trobant-se malalt, Ramon de Montesquiu va fer redactar el seu testament el 4 de setembre de 1144. Remet el seu cos i la seva ànima a Santa Maria del Masdèu, a les mans del mestre provincial, Pere de Rovira, i de fra Bernat de Peralada. Llega al Temple diversos béns immobles i el seu millor cavall, els seus vestits, vuitanta morabatins i besants i un drap de seda. També llega un cavall al Sepulcre del Senyor, orde de canonges establerts a Jerusalem, i un mul i el seu guarniment a l'Hospital de Jerusalem.¹²⁴ Aquestes disposicions expressen de forma ben clara l'apassionament d'aquest fill tercer de l'aristocràcia rossellonesa, senyor de Nils, pels ordes establerts per a la defensa de Terra Santa i, en conseqüència, la seva adhesió personal a l'esperit de croada.

L'acte de donació d'un mateix concernia per igual els homes i les dones. Molt sovint tenia lloc al crepuscle de la vida i la seva formalització jurídica es feia al capdavant del testament, en la clàusula que estipulava l'elecció de sepultura. És el cas d'Ermessenda Rafarda, esposa i mare de cavallers establerts al poble de Tesà, que va redactar el seu testament el 24 de novembre de 1215. Sembla que aquesta dama tenia una edat avançada, ja que esmenta el seu nét Pere com un dels seus hereus. Remet la seva ànima i el seu cos per a ser sebollida al cementiri de Santa Maria del Masdèu, amb el seu llit guarnit de draps. Ermessenda llega als frares de

123. El 10 d'abril de 1084, Guillem Bernat de Sant Cristau va jurar fidelitat al comte de Rosselló Guislabert, el seu cunyat, pel castell que acabava d'ésser edificat a Vilanova (nom original de Montesquiu d'Albera): «(...) de tuo op[er]pido vel castello vel forteda, qui nuper est situs in Villa nova (...)»: Francesc Xavier MIQUEL I ROSELL, *Liber feudorum maior*, vol. II, núm. 720. A l'arxiu del Masdèu es conserven nombroses actes que perpetuen el record d'aquest important llinatge de benefactors de l'orde del Temple. Donem en annex un arbre genealògic de la família de Sant Cristau / Montesquiu.

124. Acta núm. 32.

la comanda la seva honor de Nils, a condició que la n'alliberin reemborsant la suma de seixanta-cinc sous de moneda barcelonesa per la qual l'esmentada honor era compromesa. Dóna igualment als templers el dret i el *dominium* que té sobre un camp que Guillem Bonet de Mosselons i el seu germà Ramon tenen per ella al terme de Sant Esteve de Vila-rasa.¹²⁵

Per algun motiu que no ha pogut ser elucidat, el cartulari del Masdèu conté també la còpia de l'acta de donació d'ell mateix d'un senyor occità, Pèire de Graulhet, a la casa del Temple de Vaur, a l'Albigès. Datada el 1211, aquesta acta presenta la particularitat de ser redactada en llengua romanç.¹²⁶ Més avall ens tornarem a referir a la presència d'aquest document forà a l'arxiu de la comanda rossellonesa.

La similitud dels estatus de donat i de confrare apareix clarament en el testament de Pere de Llupjà de data 31 d'agost de 1214. Trobant-se malalt, aquest senyor remet la seva ànima i el seu cos a Déu i a Santa Maria del Masdèu. Llega als templers tots els drets que té per ells i per Bremon de Vilallonga sobre un camp i una vinya situats al terme de Malloles. Demana que els frares del Masdèu el rebin a ell i al seu fill Ramon com a donats, quan vulguin prendre l'hàbit d'aquesta casa.¹²⁷ Tot seguit institueix hereu el seu fill i el posa, juntament amb la seva mare Maria Gautera, sota la protecció i la tutela dels frares de la milícia del Temple, a condició que Maria els lliuri una oca de cens anual durant tota la seva vida.¹²⁸ Aquest exemple mostra que al començament del segle XIII alguns escrivans rossellonesos no feien cap distinció semàntica entre els termes *donatus* i *confrater*, ja que en ambdós casos l'autor de l'acta podia decidir fer professió i esdevenir membre de ple dret de l'orde del Temple.

Essent el seu hereu massa jove per actuar i defensar-se pels seus propis mitjans, Pere de Llupjà considerava més prudent posar la seva família sota protecció confiant-la a l'orde militar, la missió

125. Acta núm. 249.

126. Acta núm. 231.

127. «(...) in tali pacto quod, quandocumque hora ego (et) Raymundus filius meus voluerimus accipere habitum ejusdem domus, fratres illius loci recipiant nos pro donatis cum aliis nostris rebus, exceptis illis que aliis subitus dimitto»; acta núm. 242.

128. «Et dimitto eum et matrem ejus in potestate Dei et milicie Templi et fratrum ejus loci, ut illi sint tutores et defensores ac gubernatores eorum et omnium rerum suarum dum vixerint, et in tali modo quod uxor mea dicta faciat annuatim censum unam anserem milicie in omni vita sua.»

d'assistència i d'emparança del qual és aquí clarament expressada. Cal dir que aquest testament es dona en un context polític especialment pertorbat, sobretot després de la mort de Pere I de Catalunya-Aragó a la batalla de Muret el 1213. A les fronteres del Rosselló, l'exèrcit croat dirigit per Simó de Montfort prosseguia llavors la seva guerra contra els senyors *faidits*, la fracció insubmissa de l'aristocràcia llenguadociana obertament sostinguda pels magnats catalans.

El clima d'incertesa que regnava llavors en els comtats catalans explica sens dubte les preocupacions expressades el 29 de març de 1214 en el testament de Guillem de Montesquiú i la seva similitud amb les formulades uns mesos més tard per Pere de Llupià. Guillem de Montesquiú fa donació del seu cos a la milícia del Temple per a ser sebollit al cementiri de Santa Maria de la comanda del Masdèu. Per a la salvació de la seva ànima, llega el seu cavall i les seves armes al Masdèu, així com tot el que posseeix dins el terme de Santa Maria de Nils. Encarrega al comanador i als frares del Masdèu de vetllar per l'execució dels seus diferents llegats i disposicions i, sobretot, d'assegurar la protecció dels seus fills, que els religiosos mantindran amb les seves rendes patrimonials fins que el fill gran, Bernat, compleixi vint-i-cinc anys i entri en possessió de la seva herència. Per a més seguretat, nomena set coadjutors, a qui encarrega d'assistir els templers i que tindran poder per contradir-los. Finalment, insta el seu senyor Hug, comte d'Empúries, Nunó Sanç, senyor de Rosselló i de Cerdanya, i Ponç del Vernet a protegir els templers i els seus coadjutors.¹²⁹ El luxe de precaucions desplegat a fi de garantir les possibilitats de sobreviure de la seva descendència revela la gravetat de les preocupacions patrimonials i familiars que neguitegen l'aristòcrata en el moment en què considera l'eventualitat de la pròpia mort.¹³⁰ Guillem de Montesquiú no va redactar el seu testament sota l'amenaça d'una malaltia letal. No s'esmenta una situació així en el preàmbul de l'acta, on els escrivans no deixaven mai de precisar-ho mitjançant la fórmula «detentus in egretitudine», com en el cas del testament de Pere de Llupià. Sabem, d'altra banda, que Guillem de Mon-

129. Acta núm. 241.

130. La mateixa preocupació es troba expressada el 1219 al testament de Berenguer Gifre de Malloles, que va confiar el seu fill als templers «ut detis ei in domo Dei panem et aquam tanquam donato vestro»; acta núm. 268.

tesquiü va viure almenys fins a l'any 1221.¹³¹ Són, doncs, motius altres que la malaltia els que el van empènyer a posar per escrit les seves últimes voluntats. Tenint en compte les circumstàncies, podem suposar que aquest senyor rossellonès es disposava a prendre part en una acció militar de conseqüències incertes.

Els cavallers no sempre esperaven a estar malalts o agonitzants per dictar les seves últimes voluntats i gratificar els templers amb els seus dons. Altres circumstàncies, com la partida per a una expedició militar o per a un llarg pelegrinatge, podien portar-los a considerar la perspectiva d'un futur aleatori. Aquest cas és perfectament il·lustrat pel testament de Bernat de la Tor, redactat l'11 d'agost de 1229, quan aquest senyor de la Fenolleda es disposava a incorporar-se a la flota aplegada per Jaume I al port de Salou a fi de conquerir el Regne de Mallorca.¹³² Després d'haver designat el comanador del Masdéu i Guillem de Niort com els seus executors testamentaris, Bernat de la Tor llega el seu cos al Masdéu, amb el seu cavall i les seves armes de ferro i de fusta, o la suma de mil sous de moneda melgoresa si així ho desitgen els frares. S'hi precisa que aquestes disposicions ja havien estat objecte de transaccions anteriors, però aquests documents són avui perduts.¹³³ Aquest testament va ser redactat a Perpinyà, com ho indiquen el nom del primer testimoni, fra Pere, procurador de la milícia del Temple de Perpinyà, i el fet que l'acta va ser instrumentada per l'escrivà Bernat Sapte, substituït del notari perpinyanès Pere de Riu.

En els documents rossellonesos de la primera dècada del segle XIII, la condició dels individus que entren a la *família* de

131. El 15 d'abril de 1221, Guillem de Montesquiü, Ermessenda, la seva esposa, i Bernat, el seu fill, van donar i confirmar a Santa Maria de Fontclara i a fra Arnau, prior, el llegat que els havia fet el difunt Bernat Mauro, de Banyuls, de dos molins situats al casal dels molins nous, a la parròquia de Sant Esteve de Nidoleres, al lloc dit «molins nous» de Banyuls; ADPO, H27. Una acta del 30 d'abril de 1223 ens adverteix que aleshores ell era mort; acta núm. 289. Vegeu en annex l'arbre genealògic d'aquest llinatge.

132. La flota de Jaume I va sortir del port de Salou, a prop de Tarragona, el 5 de setembre de 1229. El gran esdeveniment històric que va representar la conquesta de l'illa principal de l'arxipèlag de les Balears ha estat recentment objecte d'una remarcable síntesi documental i iconogràfica: Agnès VINAS i Robert VINAS, *La conquête de Majorque*, Perpinyà, SASL, 2004.

133. «In primis relinquo corpus meum domui militie (Templi) Mansi Dei, cum meo equo et armis ferreis et ligneis, vel mille solidos malgoriensium bone monete, quocumque istorum elegerint fratres Mansi Dei, sicut continetur in instrumentis inter me et ipsos factis»; Biblioteca Nacional de França, Doat, vol. 40, ff. 232v-235. He d'agrair a Jean-Claude Soulasol que m'hagi donat a conèixer aquest testament. Vegeu l'acta núm. XIV bis.

l'orde militar és definida pels substantius *donatus* i *conservus*. Per comoditat, hem traduït *conservus* pel terme englobant *servidor*, que expressa aquí l'exclusivitat del lligam personal que uneix el donat a la casa religiosa que el rep en la seva confraternitat espiritual.¹³⁴ El cartulari del Masdèu conserva deu actes d'aquesta naturalesa que permeten situar aquest fenomen social en un interval cronològic comprès entre el 1200 i el 1235.¹³⁵ Podem, doncs, suposar que la generalització d'aquesta pràctica té alguna cosa a veure amb el difícil context polític i social que caracteritza aquest tèrbol període dels comtats nord-catalans. Passat el 1233, els donats del Temple només són esmentats una sola vegada, i encara de manera molt evasiva.¹³⁶ Els exemples següents il·lustren la flexibilitat d'aquest compromís espiritual contractat per persones laiques, capaç d'adaptar-se al perfil individual dels donats en funció de la seva situació socioeconòmica i familiar.

El 14 de maig de 1202, Bernat Armiger es dona a la milícia del Temple i a Pere Radulf, comanador del Masdèu, com a donat i servidor fidel. Llega tot el que té sobre el dret de mesuratge del blat de la ciutat de Perpinyà, així com el *quartum* que percep d'una vinya tinguda pel Temple a la parròquia de Santa Maria de Malloles. Es compromet a no trencar el compromís casant-se o relligant-se a un altre orde o establiment religiós. Bernat Armiger continuarà gaudint d'aquests drets durant tota la seva vida, mentre duri el segle. I si desitja entrar a l'orde en vida, els templers l'hauran de rebre com un dels seus frares, segons el costum i seguint les prescripcions del mestre. I si la mort el sorprèn de seglar, es comprometen a enterrar el seu cos al cementiri de Santa Maria del Masdèu, de manera que comparteixi perpètuament tots els béns espirituals de l'orde. A la seva mort, els templers posseiran tot allò que dona i tot el que els llegui fins llavors.¹³⁷ Aquesta acta va ser redactada pel diaca Berenguer, que

134. Niermeyer, recolzant-se en documentació angevina, tradueix *conversus* simplement per «serfs del mateix senyor»: Jan Frederik NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus, abreviationes et index fontium*, Leiden, Brill, 1976 (reedició: 1993).

135. Actes núm. 186, 193, 222, 242, 247, 249, 303, 320 i 323.

136. El 1268, el contracte de lloguer de pastures de Camps, a Rasès, esmenta de forma general els servents i els donats del Masdèu entre les persones autoritzades a accedir-hi; acta núm. 722.

137. «(...) ego Bernardus Armiger, bona ac spontanea voluntate ductus, et bona fine, sine omni enganno, et pro remissione peccatorum meorum dono, laudo et firmiter concedo, et jure perfecte ac vere donationis cum hanc presenti carta in perpetuum valitura in presenti affirmo et trado, sine omni contradictu alicujus viventis persone, domino Deo, et beate Marie, et domui milicie Templi, et tibi fratri Petro Radulfi,

va instrumentar disset actes per als templers entre el 1194 i el 1213. Aquest professional experimentat treballava sens dubte en una localitat propera al Masdèu, ja que també instrumentà per al priorat veí de Sant Salvador de Cirà el 1205.¹³⁸

El 26 de maig de 1204, el diaca Berenguer adapta i enriqueix el seu formulari a fi de redactar l'acta d'oblació de Palaçol Menestral de Palol, petita localitat situada prop de la ciutat d'Elna. Aquest darrer es dóna a fra Bernat de Gunyoles, comanador del Masdèu, i a fra Pere Porcell, comanador del Mas de la Garriga, com a donat, consagrat i fidel servidor de la milícia del Temple, i igualment com a home propi i soliu, amb tota la seva progenitura i tots els seus béns mobles i immobles.¹³⁹ A títol de reconeixement d'aquesta entrada en homenatge, remet als templers cinquanta sous de moneda barcelonesa i un mas situat a la *villa* de Palol. Es reserva, però, l'usdefruit d'aquest mas, pel qual pagarà dotze diners de cens per Nadal. Si, al moment de la seva mort, té un o més fills naturals, podrà designar-ne un per a succeir-lo en el mas; en canvi, si no té cap successor viu, el conjunt passarà a la milícia del Temple. A més, si desitja entrar a l'orde, els templers l'hauran de rebre com un dels seus amb tots els seus béns, i si mor seglar, rebrà la sepultura d'un donat al cementiri de Santa Maria del Masdèu, amb cent sous i el seu llit guarnit de draps, i participarà de tots els béns espirituals de l'orde. D'altra banda, demana que durant la seva vida els frares el protegeixin segons els bons costums del Temple. Palaçol Menestral es va fer alhora donat i home propi. És interessant constatar ací la fusió en un

preceptor Mansi Dei, et omnibus successoribus tuis, et omnibus fratribus, presentibus et futuris, totius predictae milicie Templi, me ipsum per donatum et per devotum conservum Dei, et beate Marie, et eidem milicie (...); acta núm. 186.

138. Acta núm. 196.

139. «(...) ego Palaçol Menestral de Palaciolo, bona ac spontanea voluntate ductus et pie devotionis affectu et bona et firma ac tuta fide, sine enganno et sine omni malo ingenio et sine omni retentu et contradicto alicujus ordinis et alicujus religionis et alicujus domini et dominorum et domine, dono, laudo firmiterque concedo Domino omnipotenti Deo et beate Marie et domui milicie Templi et nominatim domui Mansi Dei et tibi fratri Bernardo de Ceguinalis, preceptor Mansi Dei predicti, et tibi fratri Petro Porcelli, preceptor domus milicie de Garriga, et omnibus successoribus vestris et omnibus fratribus ejusdem milicie, presentibus et futuris, et jure perfecte ac vere donacionis cum hac presenti carta imperpetuum valitura corporaliter et manualiter trado et offero me ipsum per donatum et per devotum conservum et per fidelem servitorem et per hominem proprium et solidum et omnem progeniem que ex me egressa sive egressura est, et omnes res meas mobiles et immobiles (...); acta núm. 193.

mateix acte de dos procediments d'entrada en dependència, l'un espiritual i l'altre material.¹⁴⁰

L'estatut social de Palaçol Menestral, home soliu i terratger de mas, era ben allunyat del del cavaller Berenguer de Ceret i de la seva esposa Saurina, que es van oferir en cos i ànima al Masdèu el 1233.¹⁴¹ Podem, doncs, fer nostra la constatació següent feta per Élisabeth Magnou-Nortier: «a cada classe social li correspon una manera de donar-se, i la *familia* monàstica ofereix les mateixes clivelles que la societat laica».

Tornem a trobar aquí les constatacions ja formulades sobre la funció social de l'oblació. Així, aquesta pràctica apareix com una mena de contracte d'assistència que garanteix que els templers prenguin al seu càrrec aquelles persones que per raons diverses —guerra, vellesa, endeutament o altres— senten la necessitat de prevenir-se contra una eventual precarietat de la seva situació social. De fet, esdevenir donat del Temple conferia al laic un estatut jurídic especial i uns certs avantatges espirituals i materials. L'obtenció d'aquests avantatges era remunerada bé pel pagament immediat d'una suma de diners, bé per una promesa de do en espècie o el pagament d'un cens que garantís la renovació anual del compromís adoptat. A fi d'assegurar-se el domini definitiu del patrimoni i els béns mobles promesos pels seus familiars, els templers n'exigien l'exclusivitat del lligam de dependència, condició que es troba clarament estipulada en el dispositiu jurídic de les actes d'oblació i de prestació d'homenatge.¹⁴²

Els donats eren benefactors de la milícia del Temple. Com a tals, podien ser emmenats a desemborsar sumes importants de diners per contribuir a l'acreixement del seu patrimoni. El 1218, els dos-cents cinquanta sous deguts per un camp adquirit per la comanda del Masdèu a Vilamulaca van ser pagats amb els diners

140. El 1209, Guillem Besser de Sant Hipòlit va establir un contracte semblant, en virtut del qual es donava «per donatum et proprium hominem et solidum» amb tots els seus béns: acta núm. 222.

141. «(...) offerimus corpus nostrum et animam per donatos et conservos omnipotenti Deo et gloriose Virginis Marie domui milicie Templi Mansi Dei»; acta núm. 323.

142. «(...) promitto vobis et dicte domui, bona fide, quod ab hac presenti die inantea de predicta donatione et hominatio me nec mea non extraham, nec ad alium ordinem nec ab aliud dominium sive potestatem non transfferam nec submittam absque vestro consilio, set decetero ero vobis et dicte domui bonus homo et fidelis et rectus et utilius in omnibus et proprius ac solidus»; acta núm. 222.

de Joan de Perpinyà, donat de la milícia del Temple,¹⁴³ personatge que d'altra banda ens és desconegut. El document no diu si la intervenció d'aquest misteriós donat era motivada únicament per la caritat i la voluntat d'aportar d'aquesta manera el seu òbol a l'orde religiós. De fet, el seu gest podria també correspondre al reemborsament d'un deute que hagués contret amb els templers, o, al contrari, els templers momentàniament, per problemes de tresoreria, haurien pogut demanar a aquest fidel que els avancés la suma contra promesa de reemborsament. Fos com fos, aquesta acta mostra que els aspectes financers constituïen una de les facetes de les activitats dutes a terme en el si de la xarxa de fidelitat desplegada pels templers.

A imatge de les relacions entre el vassall i el seu senyor, alguns donats es comprometien a la manera feudal a protegir i defensar fins al final els templers i les seves possessions.¹⁴⁴ Alguns donats residien a les cases de l'orde, on posaven les seves habilitats al servei de la comunitat. Així, la lectura de la llista de testimonis d'un contracte redactat el 1229 ens permet conèixer l'existència d'un tal Arnau, sotsdiaca del Masdèu i donat. El seu estatut clerical permet suposar que exercia funcions litúrgiques a la capella de Santa Maria. També es pot deduir que entre els oficis portava a terme tasques administratives.¹⁴⁵

Un document mostra que, en alguns casos determinats, els donats del Temple podien fer un paper actiu i rebre donacions, de la mateixa manera que els responsables de l'orde. Així, el 17 de gener de 1209, Guillem Jotbert de Bajoles i els seus germans Pere, Joan i Ponç, amb el consentiment de la seva mare Germana, van vendre al Masdèu i a Bernat Alacri, membre de la milícia del Temple, una mitgera d'oli, mesura de Perpinyà, que Guillem Bernat de Sant Feliu d'Avall els feia de cens anual per una vinya que tenia per ells, més cinc quartons i mig d'oli, mesura de Sant Feliu, de cens anual, que els feien diversos terratgers el dia de Nadal. A més a més, van cedir tots els drets i *dominia* que tenien sobre

143. Això és el que precisa la clàusula següent, que el diaca Arnau va afegir in extremis darrere de les firmes: «Et est certum quod jam dicta hec empicio fuit facta de denariis Johannis de Perpiniano, donati milicie Templi»; acta núm. 264.

144. Aquest és el cas de Jaume, fill de Pere Andreu de Bages, que va ingressar al Temple el 1220: «(...) promittens vobis me bonus ac fidelis in omnibus in perpetuum esse, et vos et vestros et omnia ubique vestra custodire ac proibere ad omnem meum posse omni vita mea»; acta núm. 271.

145. Actes núm. 304 i 305.

aquesta honor i tot el que posseïen a la vila de Sant Feliu d'Avall i en el seu terme. Com a preu d'aquesta venda, van rebre cent quinze sous de moneda barcelonesa.¹⁴⁶ El nom de Bernat Alacri no apareix a cap més document. Aquest simple fet demostra fins a quin punt el nostre coneixement de la xarxa de fidelitat espiritual teixida pels templers és tributari dels atzars que han presidit la conservació de l'arxiu. És ben evident que el nombre de donats devia superar llargament la desena d'individus, els noms dels quals ens han pervingut per raons essencialment patrimonials.

Recordem finalment que aquesta pràctica era general i afectava el conjunt dels establiments religiosos. És el cas del priorat benedictí de Sant Salvador de Cirà, comunitat establerta a prop de la comanda del Masdèu. El 1199, Estela, mare de Ramon de Morellàs, es dóna a l'església de Sant Salvador de Cirà i als frares i germanes d'aquesta comunitat mixta, de la mà del seu administrador, el monjo Ramon de Toluges, a fi d'esdevenir germana i donada d'aquest establiment, segons la regla benedictina, amb tots els béns que havia confiat a aquesta església. Dóna igualment el seu mas i la seva borda de Ceret, amb els seus habitants, que tenen per ella Pere Porcell, de Ceret, i el seu fill Bernat, i es reserva l'usdefruit de la meitat d'aquest patrimoni.¹⁴⁷ Es coneix igualment la presència de donats al priorat de canonges augustinians de Santa Maria del Camp, fundat a mitjan segle XI a la parròquia de Sant Pere de Paça.¹⁴⁸

Els dependents

Els homes propis i solius

És un fet conegut que el nord-est de Catalunya figura entre les regions d'Occident en què la servitud rural, lluny de declinar als segles XII-XIII, es va reforçar i va durar fins a la fi de l'edat mitjana. Dins el marc de les seves senyories, els templers del Masdèu van recórrer, doncs, a aquest sistema que es basa en vincles personals.

146. Acta núm. 217.

147. Acta núm. x.

148. El 1212, dos donats d'aquest priorat rossellonès, Arnau Picany i Pere Donat (el sobrenom expressa aquí sense equívoc l'estatus de l'individu), van subscriure el canvi contractat entre el seu establiment i la comanda del Masdèu: acta núm. 238. Per a una història d'aquest establiment, vegeu Pere PONSICH, «Le Monestir del Camp», a *Congrès archéologique de France, cxix^e session tenue dans le Roussillon en 1954 par la Société Française d'archéologie*, París, Orleans, 1955, pp. 315-333.

La cura de les principals explotacions rurals, masos i bordes al Rosselló i casals a la Fenolleda era confiada a pagesos units al seu senyor per vincles de dependència personal. La condició jurídica d'aquests *remences* variava segons les senyories. La seva llibertat d'actuació estava sotmesa a restriccions més o menys severes. Els «homes propis i solius» eren sotmesos a la jurisdicció exclusiva dels seus senyors, sense cap possibilitat d'apel·lació. La condició d'aquests pagesos dependents estava estretament lligada a la de les seves explotacions; d'aquí el costum adoptat pels notaris de la segona meitat del segle XIII d'aplicar a aquests homes els epítets *amansatus*, *abordatus* o la locució *homo de casalatico*. Aquests serfs dependents només podien abandonar la seva explotació amb l'autorització del seu senyor. Per regla general, obtenien la carta d'afranquiment mitjançant el pagament d'una suma de diners més o menys elevada.¹⁴⁹

L'acta següent ens mostra un matrimoni de pagès entrant en dependència de l'orde del Temple després d'haver obtingut la llibertat de part dels seus antics senyors. El 13 d'octubre de 1195, Pere Mascaró de Nils i la seva esposa Elisenda es donen amb tots els seus fills com a home i dona propis i solius a la milícia del Temple, a Jausbert de Serra, comanador, i als altres frares del Masdèu. Lliuren als templers la carta d'afranquiment que els seus antics senyors, Berenguer d'Orla i la seva esposa Garsenda, els han atorgat. Abonen als templers un dret d'entrada de quinze sous de moneda barcelonesa i es comprometen a pagar a la casa del Masdèu un cens anual de dos sous el dia de Tots Sants. L'acte revesteix la forma d'una oblació, ja que els dos esposos elegeixen sepultura al cementiri de Santa Maria del Masdèu. Pere Mascaró promet llegar cent sous de moneda corrent si té fills; en cas contrari, es compromet a deixar al Masdèu la meitat de tots els seus béns. La seva esposa promet igualment llegar totes les seves possessions si mor sense descendència després del seu marit. Fra Jausbert de Serra rep la parella, amb tota la seva descendència (potencial?),

149. Sobre aquesta forma particular de servitud real els orígens de la qual a Catalunya es remunten a la segona meitat del segle XI, però que pren realment volada a partir de la segona meitat del segle XII, vegeu Paul H. FREEDMAN, *The origins of peasant servitude in Medieval Catalonia*, Cambridge, Cambridge University Press, 1991; Paul H. FREEDMAN, «Servitude in Roussillon», a *La servitude dans les pays de la Méditerranée occidentale chrétienne*, Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen Âge, 2000, t. 112-2, pp. 867-882; Lluís To FIGUERAS, «Le mas catalan du XIIe siècle...», pp. 151-177; Lluís To FIGUERAS, «Els remences i el desenvolupament...», pp. 131-156.

com a home i dona propis del Temple. Promet ajudar-los, protegir-los i rebre'ls el dia de la seva mort.¹⁵⁰

Constatem aquí novament les dificultats experimentades pels escrivans sortits del clergat rossellonès, que s'esforçaven a adaptar els primers formularis importats d'Itàlia a les pràctiques consuetudinàries. En la seva recerca d'un vocabulari que expressés la personalitat i l'exclusivitat del vincle contractat, el sacerdot redactor adopta la solució *homo proprius et solidus*, que és d'altra banda la menció coneguda més antiga en tot el corpus rossellonès. L'entrada en dependència servil és manifesta, ja que dóna lloc al pagament immediat d'un dret d'entrada o d'investidura i d'un cens recognitiu, però al mateix temps s'acompanya d'una elecció de sepultura al cementiri de la comanda, cosa que l'equipara als actes d'oblació esmentats més amunt. No hi serà de més remarcar que el matrimoni vivia al poble de Nils, en el qual des de feia una desena d'anys els templers s'esforçaven a prendre el control. És, doncs, totalment versemblant que els templers, mirant per les seves possessions, haguessin incitat Pere Mascaró i la seva esposa a entrar en la seva xarxa de fidelitat prometent-los a canvi el seu servei d'ajuda i d'assistència i, sobretot, un cobejat lloc al cementiri; dit d'una altra manera, la promesa d'una redempció de les seves ànimes i el mitjà més segur per a accedir a les portes del paradís.

Vegem ara una altra acta interessant, ja que té el gran mèrit de fer llum sobre el funcionament de les estructures d'enquadrament de la pagesia. El seu interès és més important en la mesura que és un dels pocs documents conservats que exposen el funcionament del sistema del casalici a la Fenolleda al segle XIII. Vers el 1290, Bernarda, esposa de Joan Bernat de Centernac, va vendre a Pèire Consill, habitant del *castrum* de Lançac, el casalici dit d'*en Eulayrer*. Com que les terres i altres possessions dependents d'aquest casalici, repartides en els termes de Centernac i de l'Esquerda, pertanyien a la jurisdicció del Masdèu, Pèire Consill en va fer homenatge al comanador del Masdèu, fra Ramon de Saguàrdia. Més tard, Pèire Consill va casar la seva filla Cecília amb un habitant de Centernac anomenat Ponç Malràs. En el contracte redactat per Pèire de Vila-rasa, notari públic de la Fenolleda, Pèire Consill aporta en dot a la seva filla el casalici d'*en*

150. Acta núm. 164.

Eulayrer, que havia comprat probablement amb aquesta única intenció. Un temps més tard, el 12 de novembre de 1292, aprofitant el pas pel *castrum* de Centernac de fra Ramon de Saguàrdia, els joves esposos el van anar a trobar per demanar-li que aprovés el seu contracte matrimonial i, en conseqüència, que els atorgués la investidura del seu casalici. El templer va acceptar i va concedir als esposos la facultat d'habitar al casalici, a condició que fessin fructificar les possessions d'aquesta explotació rural. Es determina que els esposos gaudirien dels costums del *castrum* de Centernac mentre visquessin al casalici. La parella va fer llavors homenatge al comanador, esdevenint així home i dona propis i de casalici del Masdèu. Una clàusula preveia que si Ponç Malràs deixava el casalici seria automàticament alliberat d'aquest homenatge. Tot seguit, Ponç Malràs i Cecília van prometre sota jurament de pagar els censos als templers i de fer els habituals serveis exigibles al casalici i a les possessions que en depenien. Llavors van pagar al comanador la suma de quaranta sous de moneda tornesa com a preu de la investidura. Per acabar el procés, el comanador va alliberar Pèire Consill de l'homenatge que aquest li havia fet arran de la compra del casalici.¹⁵¹

Els esclaus

Sabem que per a les seves necessitats domèstiques els templers del Masdèu utilitzaven esclaus. El 1260, el comanador del Masdèu, fra Guillem de Montgrí, va comprar diversos esclaus a un habitant de Borriana, del Regne de València, pel preu de 1.200 sous de moneda barcelonesa.¹⁵² En les proves de la seva *Histoire du Roussillon* publicada el 1835, l'historiador Henry ja va editar una acta que estipulava la compra d'un esclau sarraí pel comanador de la casa del Temple de Perpinyà, Jaume Ollers, el 1297.¹⁵³

La implicació dels templers rossellonesos en el comerç d'esclaus està, doncs, documentada. Alimentat per les guerres i les ràtzies de la Reconquesta i per l'activitat dels corsaris catalans a la Mediterrània, el tràfic d'esclaus tenia el principal mercat entre les elits rosselloneses, i sobretot entre els dignataris del seu

151. Acta núm. 1025.

152. Acta núm. xxiv.

153. Acta núm. LXXIV. Malauradament, Henry no indica l'origen d'aquesta font, que no ha estat trobada.

clergat, com ho certifica el testament del bisbe d'Elna, Bernat de Berga, que el 1259 disposava de sis sarraïns i de dos neòfits.¹⁵⁴ Els documents de l'època no precisen quina funció era reservada a aquests malaurats captius venuts en subhasta pública a la plaça de Perpinyà.¹⁵⁵ Però podem suposar que constituïen una mà d'obra apreciada i barata, utilitzada per als treballs domèstics i agrícoles.¹⁵⁶ Els esclaus constituïen sense cap dubte una part dels contingents necessaris per a l'explotació de les terres directament tingudes pels templers. Els inventaris de les comandes catalanes i aragoneses fets en el curs dels anys 1289 a 1299 mostren que cada un d'aquests establiments templers posseïa de mitjana una vintena d'esclaus; la comanda de Gardeny en tenia quaranta-tres, la de Miravet, quaranta-cinc, i la de Montsó, quaranta-nou.¹⁵⁷

L'ORGANITZACIÓ ADMINISTRATIVA

L'organització de l'orde del Temple estava jerarquitzada i descansava sobre tres nivells: el govern central, les províncies i les comandes. Aquest dispositiu administratiu posat en marxa molt aviat permetia a l'orde militar procurar-se el personal i els mitjans materials necessaris per a l'acompliment de la seva missió. L'originalitat d'aquest sistema consistia en la subjecció de les comandes a les autoritats provincials, les quals per la seva banda responien davant el govern central establert a Jerusalem.¹⁵⁸

La seu central de l'orde, establerta des del primer moment a Jerusalem, fou traslladada a Acre el 1187 i després a Limassol,

154. Acta núm. XXII. Els neòfits eren els nous conversos a la religió catòlica.

155. Jean-Auguste BRUTAIS, *Étude sur l'esclavage en Roussillon*, París, 1886.

156. Un cas paradigmàtic de l'ús d'esclaus dins el marc d'un gran domini monàstic fou el de l'abadia cistercenca de Poblet, que, després de la ressenya de l'abat de Fontfreda efectuada el 1316, comptava amb noranta-dos religiosos, cinquanta-tres conversos i... seixanta-tres esclaus! François GRÉZES-RUEFF, «L'abbaye de Fontfroide et son domaine foncier au XIIe et XIIIe siècles», *Annales du Midi*, tom 39 (1977), nota 55, p. 276.

157. Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», *BRABLB*, núm. VI (1911). Sobre la qüestió de l'esclavitud a les cases del Temple de la Corona d'Aragó: Josep Maria SANS I TRAVÉ, «Els templers catalans, propietaris d'esclaus», a M. Teresa FERRER I MALLOL *et al.*, *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana. Actes del Col·loqui Internacional, Barcelona, 27-29 de maig de 1999*, Barcelona, CSIC, 2000, pp. 309-324.

158. Per a una descripció de les principals característiques institucionals de les comandes dels ordres militars, vegeu Jonathan RILEY-SMITH, «The Origins of the Commandery in the Temple and the Hospital», a Anthony LUTTRELL i Léon PRESSOUYRE (dir.), *La Commanderie, institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval* (actes del Primer Col·loqui Internacional de Santa Eulàlia de Cernon, 13-19 d'octubre de 2000), París, CTHS, 2002, p. 11.

capital del Regne de Xipre, el 1291. La direcció l'exercia el gran mestre, que prenia les decisions de manera col·legiada amb el consell dels principals dignataris de l'orde: el senescal o mariscal, el comanador de la ciutat de Jerusalem, encarregat de la tresoreria, i el sotsmariscal, el draper i el turcopler.¹⁵⁹

La província

Una de les responsabilitats del gran mestre era designar els responsables encarregats d'administrar els diferents territoris de l'orde a Orient i a Occident. Així, el mestrat de Provença i d'Hispania agrupava sota l'autoritat d'un mestre provincial el conjunt dels establiments fundats als principats del sud de França i a la part oriental de la península Ibèrica. Era ja constituït el 1143, data a partir de la qual el català Pere de Rovira s'intitulava «mestre a les parts de Provença i d'Hispania». El mestre tenia sota la seva responsabilitat el conjunt de les cases situades als principats de Provença, el Llenguadoc, Catalunya i Aragó. El 1238, arran d'una reorganització administrativa, el mestrat primitiu va ser dividit en dos per formar les províncies de Provença, d'una banda, i de Catalunya-Aragó, d'altra banda. El mestre provincial presidia cada any el capítol que reunia els comanadors de totes les cases sotmeses a la seva jurisdicció.

Les cases o comandes

En el si de la província de Catalunya-Aragó es distingien dues categories de comandes templeres: les de vocació militar, d'una banda, i les de vocació econòmica, de l'altra.¹⁶⁰ La primera categoria no tenia representació al nord del Pirineu; les guarnicions de cavallers del Temple només es trobaven a Terra Santa i al front de la Reconquesta a la península Ibèrica. La segona categoria, la més estesa, era formada per les cases la finalitat de les quals era administrar el patrimoni de l'orde a fi de finançar la croada i aprovisionar els dos fronts de muntures, queviures i diners. Les activitats desplegades en el si d'aquests establiments

159. Sobre les modalitats de funcionament del govern central de l'orde del Temple i les atribucions dels principals dignataris, vegeu Alain DEMURGER, *Les Templiers*, pp. 142-157.

160. John Alan FOREY, *The templars...*, p. 263.

variaven segons que es tractés de comandes rurals o comandes urbanes, cases mare o cases secundàries.

La casa mare del Masdéu

La comanda rural del Masdéu fou el primer establiment de l'orde del Temple establert a la diòcesi d'Elna. La *domus Templi Mansi Dei* fundada el 1136 al cor de la campanya rossellonesa era principalment un lloc consagrat a la vida espiritual. Era allà que residia la comunitat de frares que havien fet professió i que havien jurat d'obeir la regla de l'orde redactada en ocasió del concili de Troyes el 1129. El Masdéu era, doncs, constituït per un conjunt d'edificacions conventuals organitzades al voltant de la capella i del seu cementiri, consagrats a Santa Maria.¹⁶¹ La vocació religiosa dels templers és clarament esmentada en les donacions pietoses efectuades pels laics. Ben sovint, aquests demanen als frares que intercedeixin al seu favor prop de Déu i els sants per mitjà de les seves pregàries i de la celebració de misses.¹⁶² La preocupació pel més enllà, altrament dit pel repòs de les ànimes, era el motiu més sovint esmentat pels benefactors de l'orde per explicar les seves almoines.¹⁶³ El desig d'associar-se als beneficis

161. Per falta de documents i d'excavacions arqueològiques, malauradament no disposem de cap descripció que permeti conèixer la disposició dels edificis a l'interior de la comanda a l'època. Aquesta disposició fou considerablement modificada pels hospitalers de Sant Joan de Jerusalem al final de l'edat mitjana i a l'època moderna. Les descripcions fetes en ocasió de visites priorals al segle XVIII evoquen un conjunt fortificat de planta rectangular, delimitat per una sèrie de torres i rodejat d'un fossat que es podia franquejar per un pont llevadís. A l'extrem nord-est s'aixecava la torre principal, dita Torre de l'Infern, la base de la qual formava un rectangle de sis per vuit metres i que devia tenir una alçada aproximada de catorze metres. La comanda va sofrir noves transformacions al final del segle XIX, amb la construcció d'una opulenta residència privada d'estil neogòtic. El conjunt fou en gran part destruït per l'explosió d'un dipòsit de municions alemany el 1944; només subsisteix, pel que fa a la seva integritat arquitectònica, la capella edificada a mitjan segle XII. Essent com és de propietat privada, la preservació d'aquest monument històric sembla amenaçada a curt termini. Per a una descripció arquitectònica detallada de la comanda del Masdéu, vegeu Joan FUGUET I SANS, *L'arquitectura dels templers a Catalunya*, Barcelona, Dalmau, 1995, pp. 336-342.

162. Al seu testament, redactat el gener de 1173, el senyor Bernat de la Roca dona als templers tot el que té a la vila de Palau i els encomana de tenir un prevere que celebri a perpetuïtat misses a la intenció de la seva ànima: «Et mando et rogo et injungo domui milicie Templi quod omni tempore, quamdiu hoc seculum duraverit, teneant et procurent unum sacerdotem qui celebret missas remedio anime mee»; acta núm. 90.

163. El 3 d'octubre de 1131, Bernat Pere justificava el seu gest en favor de l'orde de la manera següent: «Hoc donum facio pro remissione anime mee et anime et patris ac matris mee et omnium parentum meorum, ut dominus noster Jhesus Christus dimitat nobis omnia peccata nostra, et pro anima uxoris mee Saure»; acta núm. 8.

espirituals de què gaudien els templers es manifestava igualment per l'elecció de sepultura al seu costat al cementiri del Masdéu, la qual s'acompanyava tradicionalment de la donació del llit del difunt i de la celebració d'un àpat fúnebre set dies més tard.¹⁶⁴

D'altra banda, semblantment a d'altres comandes rurals establertes pels templers en els regnes i principats de l'Occident cristià, el Masdéu es presentava com el centre d'una explotació agropastoral, amb els seus diferents espais funcionals: cellers, quadra, cort, galliner... El conjunt era envoltat de bones terres cultivables i també, tractant-se d'un país mediterrani, de vinyes i oliverars.

La comanda del Masdéu era igualment un centre administratiu, la jurisdicció del qual corresponia a un espai geogràfic de més de tres mil quilòmetres quadrats coincidents amb les conques de l'Aglí, de la Tet i del Tec, és a dir, el territori corresponent a l'actual departament dels Pirineus Orientals, la Cerdanya exclosa.¹⁶⁵ Les possessions sotmeses a la seva jurisdicció depenien de la diòcesi d'Elna, llevat de les situades a la Fenolleda i al Capcir, adscrites llavors a la seu metropolitana de Narbona.¹⁶⁶ Més que la unitat política, que no es va acomplir fins el 1172 amb la mort de Girard II i la integració del comtat de Rosselló a la Corona d'Aragó, i més que una unitat diocesana de contorns imperfectes, fou la cohesió geogràfica dels territoris aplegats entorn dels tres rius costaners pirinencs allò que, per raons d'ordre essencialment econòmic, va dibuixar el perímetre del territori sotmès a l'autoritat administrativa del comanador del Masdéu. En la cartografia del patrimoni de la batllia del Masdéu a la fi del segle XIII és ben visible aquesta unitat.¹⁶⁷

164. És el que demana Gausfred de Ceret en el seu testament del 12 d'agost de 1232: «In primis reddo domino Deo et Beate Marie Mansi Dei et omnibus fratris animam meam et corpus meum ad sepeliendum in cimiterio ejusdem ecclesie et ibi eligo sepulturam meam, cum lecto meo pannis munito. Et ad diem septimum post mortem meam fiat refectio honorifice ibi»; acta núm. 366. L'àpat fúnebre és una tradició que es perpetua com a mínim des de l'antiguitat grega.

165. L'administració de les possessions de l'orde del Temple a la Cerdanya depengué primer de la comanda de Palau, a prop de Barcelona, i després, a partir dels anys 1236-1239, de la de Puig-reig, al Berguedà. Vegeu Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Els templers catalans...*, pp. 267-270; ROSA SERRA I ROTES, «Els Templers al Berguedà», *L'Erol*, núm. 15 (1986), pp. 18-23.

166. Aquests territoris van ser traspassats a la diòcesi d'Alet arran de la creació d'aquest bisbat pel papa Joan XXII el 18 de febrer de 1318.

167. Vegeu en annex el mapa de les possessions del Masdéu.

Les cases subalternes

A partir de les últimes dècades del segle XII i durant el segle següent, a fi d'afrontar el considerable creixement del seu patrimoni, els templers van fundar successivament diversos establiments secundaris que, com la casa mare, són qualificats de *domus Templi*. Es tractava de facilitar i millorar la gestió d'un patrimoni cada vegada més extens, que comprenia les possessions situades en llunyanes valls pirinenques o en altiplans a més de mil metres d'altitud, a una distància de més de seixanta quilòmetres del Masdéu.

La direcció d'aquests membres o cases secundàries era confiada a comanadors de rang subaltern, que els escriptors qualificaven generalment de *preceptor* o, més rarament, de *comendator* o fins i tot de *procurator*. Aquests frares administradors eren generalment reclutats en la categoria de frares sergents i es trobaven sota l'autoritat directa del comanador del Masdéu, que va conservar durant tot el període la direcció dels afers de l'orde del Temple dins la diòcesi d'Elna i del vescomtat de Fenolleda.

En total, van ser sotmeses a l'autoritat del comanador del Masdéu deu cases secundàries, formant allò que s'ha vingut a anomenar la batllia del Masdéu. Heus ací la llista d'aquestes cases, establerta respectant l'ordre cronològic en què els respectius comanadors apareixen per primera vegada en la documentació: Palau (1187), el Mas de la Garriga al sud de la parròquia de Perpinyà (1197), Perpinyà (1209), Centernac (1214), Sant Hipòlit (1216), Bages (1227), Corbós (1261), Orla (1264), Prunyanes (1268) i Argelers (1273). Les cases de Bages i d'Argelers només són atestades una sola vegada i la seva existència sembla que fou efímera.

És possible classificar aquests establiments en tres categories tenint en compte el seu tipus d'implantació. El Mas de la Garriga és l'única casa rural aixecada en ple camp com el Masdéu. Aquesta similitud s'evidencia per l'ús comú del terme *mansus* per a esmentar-les. Aquest mot comú designava un centre d'explotació rural. Les altres comandes van ser establertes en llocs habitats d'importància i d'estatut variables: es podia tractar de modestos hàbitats de muntanya mitjana, com la *villa* de Corbós, el *castrum* de Centernac o el de Prunyanes, o de grans pobles fortificats de la plana com Palau, Sant Hipòlit, Orla, Bages o Argelers, tots igualment qualificats de *castrum*. Cal finalment distingir la comanda urbana de Perpinyà, creada al començament del segle XIII. Com

veurem, aquest darrer establiment estava cridat a jugar un paper preponderant en els afers administratius de l'orde.

Els templers no van fundar cap casa al Vallespir ni al Conflent, on, llevat de l'obtenció de pasquers i de drets en un volum relativament considerable a Vilafranca de Conflent i a la parròquia de Sant Pere de la Serra (Bellpuig), la seva presència es limita a la percepció de censos sobre masos o bordes escampats per aquelles vastes extensions de muntanya. Com ja hem dit, aquesta situació es pot explicar per la forta implantació en aquelles contrades de diversos establiments religiosos que abans de l'arribada dels templers ja hi havien captat una gran part de les reserves patrimonials.

LA SENYORIA TEMPLERA

La qüestió de la constitució i l'estructura del patrimoni de l'orde del Temple en els comtats nord-catalans ha donat lloc a treballs recents especialment detallats, raó per la qual ens limitarem aquí a esmentar algunes de les característiques d'aquest llarg procés d'acumulació de terres i de drets de senyoria, insistint en certs temes concrets.¹⁶⁸

Constitució del patrimoni

D'entrada hem d'assenyalar que l'arxiu de la comanda del Masdú presenta un dèficit documental manifest pel que fa als anys 1130 a 1180, període primordial per a la constitució del patrimoni de l'orde militar.¹⁶⁹ Per a convèncer-se'n n'hi ha prou de comparar les xifres següents: mentre que el nombre de documents que cobreixen aquest període a l'arxiu de l'establiment rossellonès s'eleva a quasi 110, la casa veïna de Dosens, al Carcassès, el patrimoni de la qual és amplament documentat gràcies a l'excepcional conservació de tres cartularis del segle XII, en compta prop de 330, és a dir, el triple.¹⁷⁰ Dit això, la documentació disponible ens

168. Aquest aspecte de la història dels templers rossellonesos ja ha donat lloc a estudis importants. Vegeu Laure VERDON, «Les templiers en Roussillon: formation et mise en valeur de leur patrimoine foncier», a *Les templiers en pays catalan*, Perpinyà, Trabucaire, 1998, pp. 39-57; Laure VERDON, *La terre et les hommes...*, pp. 28-42.

169. Tornarem a tractar aquest tema amb més detall a la segona part d'aquest estudi introductorí dedicat a la presentació de les fonts.

170. Pierre GERARD i Élisabeth MAGNOU-NORTIER (ed.), *Cartulaires des Templiers...*

permet tanmateix seguir les principals etapes de la implantació de la milícia del Temple a la diòcesi d'Elna.

El patrimoni immoble

Si és veritat que en els seus primers anys els templers es van beneficiar dels dons d'aristòcrates, de cavallers o de rics pagesos aloers, és obligat constatar que el nombre i la importància d'aquestes donacions a títol gratuït va minvar ràpidament. Endemés, per augmentar el seu patrimoni, els pobres cavallers de Crist van haver de recórrer a les adquisicions remunerades, les quals podien revestir la forma clàssica del contracte de venda.¹⁷¹ Però la majoria de les vegades aquest tipus d'adquisicions eren maquillades en forma d'almoines pietoses i presentades com a generoses i espontànies per uns escrivans eclesiàstics inclinats a exaltar el record de les virtuts cristianes dels benefactors de l'orde militar. En contrapartida de la «donació», que ben sovint era també una renúncia —«carta donationis sive diffinitionis», escriuen els clergues—, els templers lliuraven al benefactor una compensació en espècie o en numerari qualificada de caritat —*caritas*— o d'almoina —*elemosina*.¹⁷² Es tracta d'un procediment, la contradonació, molt estesa al segle XII. Per bé que és difícil de demostrar, s'admet que el valor de l'almoina feta pel beneficiari d'una donació era generalment inferior al valor del bé donat, fet que justifica l'ús d'un formulari diferent del de la venda. Així, el 4 de juliol de 1141, mitjançant una almoina de trenta morabatins, Bernat Adalbert de Capmany i els seus fills, Ponç i Bernat, van cedir als templers tots els delmes, batllies i altres drets i possessions que tenien a l'alou de la milícia, situat en els termes de Cirà, Vilamulaca, Paçà, Tresserra, Candell, Nils i Trullars.¹⁷³ La suma és considerable, però com que ens és impossible de calcular el valor real dels drets cedits pel senyor empordanès, no podem saber què va ser realment donat als frares. Sigui quin sigui el seu grau de sinceritat, és veritat que els templers es van beneficiar llargament

171. Per a les primeres vendes fetes als templers, vegeu les actes núm. 24 (1141), 27 (1142) i 35 (1146).

172. Per als primers exemples de l'ús d'aquest vocabulari eufemístic, vegeu les actes núm. 16 (1137), 25 (1141), 31 (1144) i 41 (1148). La fórmula sorgeix encara de forma esporàdica de la ploma dels escrivans rurals fins al voltant del 1240: actes núm. 342 (1236), 407 (1242) i 432 (1244).

173. Acta núm. 25.

d'aquests gestos de caritat.¹⁷⁴ Tractarem amb més detall els aspectes diplomàtics d'aquests contractes a la segona part del present estudi introductori.

Una cosa és certa, i és que la major part d'aquestes donacions remunerades no tenien res d'espontani. Quan gratem una mica el vernís de les fórmules diplomàtiques, la cosa s'esquerda fàcilment i hom s'adona ben aviat que aquestes actes no fan sinó formalitzar unes transaccions ardentment sol·licitades pels templers, aqueferats en la constitució de senyories homogènies. Si el principi d'aquesta política patrimonial és simple: adquirir al màxim de drets territorials en un espai determinat, la seva realització esdevé, en canvi, delicada, atesa la considerable fragmentació dels drets que gravaven la terra. Al segle XII, l'economia es basava quasi exclusivament en la renda patrimonial.

Aquest obstacle no sembla que hagués desanimat els administradors del Masdéu, que, a còpia de tenacitat, van aconseguir formar unes possessions coherents.¹⁷⁵ Per aconseguir els seus fins, els religiosos a vegades havien de fer operacions immobiliàries relativament complexes, com ho testimonia un document bastant curiós en el qual es consignen tres transaccions efectuades simultàniament el 19 de febrer de 1148. Les dues primeres són donacions remunerades de tres peces de terreny contigües situades a la parròquia de Sant Pere de Paçà. Els autors d'aquests dons són tres membres d'una família d'aloers, Gausbert Gutmar, el seu germà Ramon Gutmar i la seva esposa Maria, que reben una almoïna de setanta sous de moneda *Rosselle*, d'una part, i Bernat de Paçà, canonge d'Elna, que rep quaranta sous, d'una altra part. La personalitat d'aquest segon donador explica per què el document és subscrit pel bisbe d'Elna i dos alts responsables del capítol de Santa Eulàlia, l'arxidiaca Berenguer de Canet i el (futur?) sagristà Guillem de Bages.¹⁷⁶ En aquest moment té lloc la transacció primordial enregistrada en el document, ja que, un cop adquirides les terres, fra Arnau de Sant Cebrià les bescanvia amb el prior de Santa Maria del Camp, establiment d'obediència agustiniana ubicat justament a la parròquia de Paçà. En con-

174. Alain DEMURGER, *Les Templiers*, p. 278.

175. Sobre aquest procés de reagrupament, vegeu Laure VERDON, *La terre et les hommes...*, pp. 36-42.

176. El 21 de desembre de 1149, Guillem de Bages va subscriure amb el títol de sagristà l'acta de consagració de l'església de Sant Vicenç de Baó; ADPO, 12J24, acta núm. 162.

trapartida, el prior li cedeix un camp situat «prope cellulam vestram», és a dir, a tocar dels edificis de la comanda del Masdéu. Els afrontaments indiquen que aquest camp era delimitat al nord i al sud per possessions templeres, i a l'est, «in via que vadit ad Cavalleriam ad Pontellanum», pel camí que anava del Masdéu a la localitat veïna de Pontellà.¹⁷⁷ A fi d'obtenir aquest camp cobejat per raons evidents, va caldre, doncs, que els templers responguessin a les expectatives dels canonges que pels mateixos motius desitjaven les parcel·les de terreny situades prop del seu priorat. Però com que aquests no semblaven tenir els mitjans de convèncer els detentors d'aquestes terres, van ser els templers els qui se'n van encarregar, desemborsant tanmateix cent deu sous d'almoïna!

Aquestes operacions ben calculades i oportunistes s'orientaven a aprofitar circumstàncies favorables, com les dificultats financeres d'una família o els problemes administratius d'un establiment religiós, per a acréixer el patrimoni de l'orde i fer-lo més homogeni a fi de millorar-ne la rendibilitat. Fetes entre el 1180 i el 1220, les adquisicions de les senyories de Nils i de Sant Hipòlit, ben documentades per dossiers compilats en el cartulari del Masdéu, il·lustren la pertinàcia dels templers i la seva capacitat de seguir una política patrimonial coherent a llarg termini.

A la segona meitat del segle XIII, gràcies als seus importants recursos financers, els templers són capaços de desemborsar enormes sumes de diners a fi d'adquirir senyories senceres. Dues compres espectaculars, les de la senyoria d'Orla i el priorat de Sant Salvador de Cirà, efectuades amb dos anys de diferència, il·lustren amb tota evidència la prosperitat de les cases templeres rosselloneses al començament de la dècada del 1270.

L'inici de la implantació dels templers a la vila d'Orla sembla remuntar-se a l'any 1190, amb l'adquisició del mas d'Arnau de na Lis subsegüent al llegat testamentari del senyor Berenguer d'Orla.¹⁷⁸ El patrimoni dels religiosos s'hi va ampliant progressivament, en la mesura de les oportunitats, en especial pel joc de prestacions d'homenatge de *capmasos*, caps de família que menaven explotacions agrícoles.¹⁷⁹ L'aparició d'un *preceptor domus Templi de Orulo* el 1264 indica que el patrimoni de l'orde hi havia esdevingut prou

177. Acta núm. 41.

178. Actes núm. 146, 423 i 533. Aquesta masada també tenia dependències dins les parròquies veïnes de Santa Maria de Toluges i de Santa Eugènia.

179. Actes núm. 228 i 236.

important per justificar la creació d'una comanda.¹⁸⁰ De fet, el capbreu redactat aquell mateix any ens assenyala que el total de rendes anuals del *castrum* d'Orla s'elevava llavors a 210 sous, 25 gallines, 27 aimines d'ordi, 4 aimines de blat i 60 càrregues de raïm provinent de la collita dels censos i de la porció de delme dita «del Vezcotal». D'altra banda, l'explotació directa —*propria laboratio*— d'un important domini agrícola els reportava 200 aimines de blat i d'ordi.¹⁸¹

Va ser, doncs, amb ple coneixement de causa que els frares del Masdèu van decidir adquirir la senyoria d'Orla posada en venda pel cavaller Bernat d'Oms. El 13 de juny de 1271, fra Arnau de Castellnou, mestre del Temple a Aragó i Catalunya, i fra Ramon Desbac, comanador del Masdèu, van comprar a aquest senyor tots els drets i possessions que el seu oncle, el difunt Bernat d'Orla, tenia a la *villa* i al *castrum* d'Orla i a la parròquia de Sant Esteve d'Orla, amb tot el delme d'aquesta parròquia, així com tot el dret que el difunt Galceran d'Urtx tenia sobre aquest delme. Com a preu d'aquesta senyoria, els templers desemborsen la considerable suma de 22.500 sous de moneda coronada de Barcelona. Una clàusula alliberava el venedor de tota responsabilitat en cas que el bisbe d'Elna emprengués una acció contra la casa del Masdèu reclamant aquest delme. Tot seguit el document precisa que, per aquest delme, els templers del Masdèu haurien de donar al capellà d'Orla cinc masmudines d'or de cens anual, el dia de la festa dels sants Pere i Fèlix. El comanador i la comunitat del Masdèu es comprometien a defensar Bernat d'Oms i tots els seus béns davant de la justícia o de qui fos, en cas que el capellà iniciés un plet contra ell pel delme o el cens. Alamanda i Agnès, respectivament esposa i germana de Bernat d'Oms, van aprovar aquesta venda.¹⁸² Una segona acta confirmant la venda fou establerta dos dies més tard.¹⁸³ És probablement en ocasió d'aquesta important transacció que algunes peces del cartoral de la família dels senyors d'Orla editades en el nostre corpus formen part de l'arxiu del Masdèu.¹⁸⁴

180. Acta núm. xxvi.

181. Acta núm. xxix.

182. Acta núm. 823.

183. Acta núm. 824.

184. Les actes núm. 71, 142, 149, 151, 202, 265, 316, 359 i 553 són versemblantment els *munimina*, els títols de propietat lliurats als templers per Bernat d'Oms. Com que hi havia nombrosos documents d'aquest tipus, les peces consignades van ser significativament extretes dels fons de la comanda del Masdèu al segle XIX per l'arxiver Julià Bernat Alart, el qual, per un procediment invers, les va utilitzar per a

Una setmana més tard, el comanador del Masdéu es feia confirmar la possessió del delme d'Orla pel bisbe d'Elna, Berenguer de Cantallops, mitjançant 250 sous de moneda coronada de Barcelona. En aquesta ocasió, el bisbe es reservava els drets de mutació deguts a la seva Església en cas que els templers venguessin aquest delme, així com la percepció de l'habitual dret de sínode.¹⁸⁵ Aquest exemple mostra la celeritat amb què els administradors templers solien actuar en el seguiment dels seus afers.

L'adquisició de la senyoria del *castrum* d'Orla es troba potser a l'origen d'un seriós litigi que va oposar el mestre provincial, Arnau de Castellnou,¹⁸⁶ d'una part, i l'infant Jaume, d'una altra part, pel que feia a les prerrogatives judicials que els templers, en virtut d'antics privilegis reials, pretenien exercir sobre els seus homes i dones a les localitats situades al Rosselló, el Vallespir, la Cerdanya i el Conflent. L'hereu de la corona de Mallorca reivindicava l'exercici de la justícia a totes les senyories controlades per l'orde militar. La jurisdicció del *castrum* de Palau [del Vidre] llegada als templers pel comte Girard II el 1172 no fou, en canvi, objecte de cap contestació. És veritat que el jove príncep difícilment hauria pogut posar en dubte la validesa d'aquella donació, ja que estava consignada en el mateix testament que havia permès al seu besavi heretar el comtat de Rosselló. L'infant pretenia que els templers no tenien cap més prerrogativa dins les seves senyories que la del dret de fadiga de deu dies, i encara només sobre els seus homes propis.

El terme jurídic fadiga, o fatiga, designava el termini durant el qual el senyor podia, un cop n'hagués estat informat, preparar la defensa de les persones de la seva jurisdicció perseguides per la justícia reial. En virtut d'aquesta prerrogativa, atorgada per Jaume I a la comanda del Masdéu el 1254, els oficials reials no podien penetrar ni intervenir en els *castra* i altres llocs pertanyents al Temple per castigar les violacions del dret o per obtenir per la força el reemborsament de deutes contrets pels templers o pels

reconstruir petits cartorals senyorials aplegats en els lligalls de la sèrie 1B de l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals. El lligall que reagrupa els documents de la família d'Orla porta la referència 1B63.

185. Acta núm. 825.

186. Arnau de Castellnou, mestre del Temple a Catalunya i Aragó des del març del 1267 fins al febrer del 1278, era fill del vescomte de Castellnou Guillem V i de Ramona de Creixell.

seus homes, llevat del cas que aquests darrers es neguessin a respondre als seus acusadors davant la justícia dins un termini de deu dies a comptar des de la notificació d'una denúncia contra ells per crim o per deute.¹⁸⁷

La sentència arbitral pronunciada el 8 de desembre de 1271 per Guerau, abat de Sant Pau de Narbona, i Jaspert de Botonac, abat de Sant Feliu de Girona,¹⁸⁸ va posar fi a la querella jurisdiccional. Després d'haver indagat sobre els usatges comuns en vigor a les terres del Rosselló, el Vallespir, la Cerdanya i el Conflent, així com sobre les llibertats atorgades pel rei a les viles i els homes d'aquestes contrades, i fets l'examen de privilegis i l'audiència de les parts, els àrbitres van decidir que els templers tindrien a partir de llavors tota la jurisdicció i les justícies civil i criminal sobre els termes i els habitants de Sant Hipòlit, Orla, Nils i Terrats, llevat del mer imperi sobre els crims de sang i la jurisdicció de pau i treva, que eren competència de l'autoritat reial. Els àrbitres, a més, ordenaven que els homes del rei que cometessin delictes dins les jurisdiccions atribuïdes al Temple només podrien comparèixer davant la cort reial. Els batlles encarregats d'aquestes jurisdiccions que capturessin aquests delinqüents estarien obligats a portar-los immediatament davant el tribunal. Així mateix, els homes del Temple sospitosos d'haver comès una falta contra el rei, l'infant, els seus oficials o els seus criats, n'haurien de respondre davant del mateix tribunal. Els homes de Perpinyà, cristians o jueus, que pledegessin contra els homes del Temple davant d'un tribunal dependent de la jurisdicció dels templers no serien obligats a pagar les costes, com tampoc els homes del Temple que pledegessin

187. «(...) quod unquam decetero aliquo tempore aliqui baiuli, vicarii, saiones vel alii officiales nostri vel nostrorum, non intrent vel intrare debeant aliqua castra, villas vel loca ad dictum Mansum Dei pertinentia, pro aliquibus injuriis vel debitis per comendatores, fratres vel homines dicti Mansi Dei vel castrorum, villarum et locorum ad ipsum Mansum Dei pertinentium factis seu contractis, compellendis, distringendis, pignorandis vel puniendis, nisi prius comendatores et homines predicti, infra decem dies continue numerandos post exponitam seu exponitas eis querelas, noluerint conquerentibus de ipsis justicie facere complementum»; acta núm. 536.

188. Jaspert de Botonac era fill de Berenguer de Botonac, aristòcrata d'origen llenguadocià hereu de la senyoria de Requesens, i de Saurina de Castellnou, filla del vescomte de Castellnou Guillem V. Era, per tant, nebot d'Arnau de Castellnou. Es va formar com a jurista a Bolonya abans de la seva elecció com a abat de Girona, seu que va ocupar del 1265 al 1272. Esdevingut sagristà de la catedral de Girona el 1273, fou elegit bisbe de València el desembre de 1276 i va assumir aquest càrrec fins a la seva mort, esdevinguda el 3 d'abril de 1288. Jaspert de Botonac fou també un conseller molt apreciat pel rei Pere II de Catalunya-Aragó, que el 1284 li confià una delicada ambaixada de pau davant del rei de França Felip III.

davant del tribunal del batlle de Perpinyà. Els homes del Temple que, per raó d'un préstec o d'un contracte referent al Temple, directament o indirectament, estiguessin obligats envers cristians o jueus de Perpinyà, haurien de pledejar davant el tribunal de Perpinyà. Finalment, els àrbitres declaraven que el rei tenia tota la jurisdicció sobre els homes del Temple no residents a les localitats esmentades més amunt, excepció feta de les jurisdiccions reials i feudals dependents del Temple.¹⁸⁹

Els templers van reforçar a continuació el control de la senyoria d'Orla procedint a una important reestructuració del seu patrimoni i recomprant drets alienats. El 29 de setembre de 1275, fra Ramon Desbac, comanador del Masdèu, i fra Pere de Camprodon, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, bescanvien amb Pere Roig, jurisconsult de Camprodon, habitant de Perpinyà, tot el que posseeixen a la vila i el terme de Santa Maria de Toluges, llevat del delme que reben de les rendes del rei per les possessions que Pere Roig havia comprat al monestir de Sant Pere de Camprodon dins els termes de Santa Maria de Malloles i de Sant Esteve d'Orla. Aquesta important transacció va ser ratificada per fra Pere de Montcada, mestre de la milícia del Temple a Aragó i Catalunya, el 6 de setembre de 1276.¹⁹⁰ El 19 d'agost de 1278, els templers recompren per 750 sous de moneda coronada de Barcelona el feu que Jausbert del Soler, fill del difunt cavaller Guillem del Soler, tenia per ells a la senyoria d'Orla. Aquest feu era format per un mas, dues cases, una de les quals situada a la plaça del poble, tres cellers, una cort, tres camps, quatre franges de terreny i dotze vinyes, una de les quals situada a la paròquia de Santa Maria de Toluges.¹⁹¹ Podem suposar que una preremptòria necessitat de diners havia obligat aquest vassall a separar-se d'aquest feu, ja que un temps abans n'havia posat les rendes en cens al capellà de l'església de Sant Esteve d'Orla.¹⁹²

Els orígens del priorat de Sant Salvador de Cirà són poc coneguts. Una tradició apunta que aquesta petita comunitat benedictina hauria estat fundada el 1139 pels monjos de l'abadia cistercenca de l'Ardorel.¹⁹³ Aquesta afirmació sembla difícilment

189. Acta núm. 847.

190. Acta núm. 887.

191. Acta núm. 908.

192. Acta núm. 901.

193. «El 1139 unes monges sortides de l'abadia de l'Ardorel (Tarn), filla de Cadonh (Dordonya), devien fundar-hi una abadia cistercenca. Però aquesta germana

conciliable amb les informacions que ens forneixen els documents conservats a l'arxiu del Masdéu. La lògica voldria que l'establiment fundador del priorat posat sota l'advocació de sant Salvador fos senzillament el monestir de Sant Salvador de Breda, establert a la diòcesi de Girona. Una acta del 29 de desembre de 1229 indica en tot cas que en aquesta data ambdós establiments estaven lligats. La situació econòmica del priorat de Sant Salvador de Cirà era llavors més aviat lamentable. L'establiment estava gravat per diversos deutes a causa de les despeses excessives i dels danys que havia sofert arran de la guerra que afectava el Rosselló des de feia uns quants anys. No havent trobat cap més manera de pagar els usurers, Bernat, abat de Sant Salvador de Breda, Guillem dels Plans, monjo i administrador de Sant Salvador de Cirà, i tot el convent de Breda venen per cent cinquanta sous de moneda melgoresa a fra Pere de Malon, comanador del Masdéu, una vinya situada a la parròquia de Sant Julià de Vilamulaca.

En el seu testament del 4 de setembre de 1144, el senyor Ramon de Montesquiu va fer un llegat de vint sous a «Sanctum Salvatorem de Manso Dei».¹⁹⁴ Aquesta menció no ha de ser entesa com l'expressió d'un lligam de dependència de Sant Salvador respecte a la comanda templera, sinó més aviat com la indicació d'una relació de proximitat geogràfica. L'església de Sant Salvador s'aixecava a uns centenars de metres a l'est del Masdéu, a la riba esquerra del Reard.¹⁹⁵ El 1151, de l'administració de Sant Salvador se'n cuidava el rector de la parròquia veïna de Vilamulaca.¹⁹⁶ Creacions contemporànies, la casa templera i el priorat compartien terres en indivís, tal com apareix en una acta del 2 de febrer de 1153 en virtut de la qual Arnau de Nils ven i restitueix a l'església

rossellonesa de Vallmanya només va restar nou anys a la falda de la seva mare»: Brigitte DELLUC i Gilles DELLUC, «Que reste-t-il des abbayes-filles de Cadouin?», a *Les abbayes-filles de Cadouin* (Actes del 6è col·loqui), Cadonh, 1999, p. 61.

194. Acta núm. 32.

195. El 1747, a prop de les fites que servien per a fixar els límits del clos del Masdéu, entre orient i migdia, es trobaren vestigis i quasi tots els fonaments d'un vell edifici que duia el nom de Sant Salvador. Aquells vestigis han desaparegut, però el topònim encara subsisteix i figura al mapa IGN. Vegeu Josep GIBRAT, «Note sur l'église de Saint-Sauveur de Sira (1212)», *Revue Historique et Littéraire du Diocèse de Perpignan*, núm. 11 (novembre 1925), pp. 159-160.

196. El primer d'octubre de 1151, Arnau de Nils vengué al Temple una vinya situada als terrenys comunals de Segur, a la parròquia de Santa Maria de Nils, d'acord amb Arnau de Rocafort, Ponç de Roca i «Guilelmi, presbiteri de Villa Mulacha, dispensatoris domus Sancti Salvatori»; acta núm. 47.

de Sant Salvador i a la casa del Temple un camp situat a la parròquia de Sant Julià de Vilamulaca.¹⁹⁷

En el cartulari del Masdéu, el dossier relatiu a aquest priorat mixt és format per set actes.¹⁹⁸ És introduït per la còpia del document més recent, que es refereix a la venda de Sant Salvador de Cirà i del seu modest patrimoni feta als templers pels benedictins de Sant Salvador de Breda el 1273 pel preu de 12.000 sous de moneda melgoresa.¹⁹⁹ Els sis títols recopiats a continuació són *munimina* del priorat. Es tracta de donacions, compres i acaptes efectuats en el curs dels anys 1186 a 1217. Aquests títols es refereixen als molins de Nidoleres, terres situades a Trullars, el delme de dues vinyes a la parròquia de Sant Julià de Vilamulaca, i un home de Toluges i la seva descendència. L'adquisició del patrimoni del priorat de Cirà és uns quants anys anterior a la redacció del cartulari, cosa que explica per què aquest dossier va ser copiat al començament del còdex.

Les sumes colossals desemborsades, 22.500 sous per la senyoria d'Orla i 12.000 sous pel conjunt del patrimoni del priorat de Sant Salvador de Cirà, donen la mesura de les ambicions temporals dels templers del Masdéu, el comanador dels quals era llavors fra Ramon Desbac.²⁰⁰

Al final, els templers del Masdéu van aconseguir acumular un patrimoni considerable. L'inventari dels béns de la comanda fet el 1264 detalla l'estructura d'aquest patrimoni en aquesta data.²⁰¹ Estava format per una multitud de masos, bordes, cases, cellers, camps, vinyes, oliverars, garrigues i altres béns seents dispersats en prop d'un centenar de localitats, sobretot al comtat de Rosselló i al vescomtat de Fenolleda. Com hem vist, també havien adquirit drets de justícia. La descripció dels béns i rendes de la comanda del Masdéu el 1264 acaba amb un estat dels *castra* i les *villae* de-

197. Acta núm. 48.

198. En un document de cessió del 1198, es tracta, efectivament, dels frares i les germanes de Sant Salvador: «(...) evacuamus domino Deo et domui Sancti Salvatoris et tibi Raymundo de Tulugiis, ministri ejusdem domus, et omnibus successoribus tuis, et omnibus fratribus et sororibus ejusdem domus (...)»; vegeu l'acta núm. 174.

199. Acta núm. 870.

200. A títol comparatiu, el preu de les opulentes senyories de Millars i de Torrelles venudes pel comte d'Empúries a l'infant de Mallorca el 1271 puja respectivament a 40.000 i 30.000 sous melgoresos, és a dir, a 50.000 i 37.500 sous barcelonesos. El tipus de canvi que es va poder establir després dels documents era aleshores de cinc diners de Barcelona per quatre diners melgoresos: ADPO, 1B51.

201. Acta núm. xxix.

pendents de la jurisdicció del Temple. L'orde militar posseïa llavors la totalitat de les senyories dels *castra* de Palau, Orla, Nils, Terrats i Centernac. Al *castrum* de Sant Hipòlit, la casa del Masdèu detenia la senyoria sobre tots els seus béns i el terç sobre els homes comuns, i tots els altres drets jurisdiccional d'aquest poble fortificat de la Salanca eren tinguts per la comanda. Els templers posseïen igualment la meitat de la senyoria del *castrum* de Vilamulaca, la senyoria sobre tots els homes del Temple al *castrum* de Bages, la senyoria del *castrum* de l'Esquerda,²⁰² la meitat de la senyoria del lloc de Prunyanes i la setena part de la de Malloles.

Es pot constatar que l'inventari del 1264 no esmenta la senyoria dels trenta-un homes del Temple al poble de Tuïr, respecte als quals Pere de Malon, comanador del Masdèu, s'havia entès amb Nunó Sanç, senyor del Rosselló, el 1237.²⁰³ Això podria significar que entre aquestes dues dates els templers van cedir els seus drets al rei Jaume I, senyor d'aquesta localitat del Rosselló.

Explotació del patrimoni

Una gran empresa templer de la fi del segle XII: l'assecamment dels estanys

El dossier introductor del cartulari del Masdèu és, podríem dir, delimitat per dues concessions referides al dret d'assecar l'estany de Bages fetes als templers pels reis Alfons I i Pere I de Catalunya-Aragó els anys 1195 i 1205, respectivament. Aquesta disposició no és fruit de l'atzar, ans al contrari, denota clarament la voluntat del cartularista de posar en relleu l'acció que aquestes actes documenten, que és no menys que la més important operació d'assecamment d'estanys empresa a la plana del Rosselló a l'època medieval.

Es tractava d'un projecte ambiciós l'origen del qual es remuntava probablement al mes de febrer del 1182, data de la cessió feta als frares del Masdèu pel senyor Berenguer de Bages i la seva esposa Saurimunda dels seus drets sobre els estanys de Bages i de Bajoles.²⁰⁴ Si no en van ser els precursors, els templers

202. No es conserva cap document referit a aquesta donació.

203. Acta núm. XVII.

204. Actes núm. 111 i 112. L'assecamment dels estanys de la plana rossellonesa ha desvetllat l'interès de nombrosos historiadors: Jean-Auguste BRUTAILS, *Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au Moyen Âge*, París, Picard, 1891,

van ser localment els principals promotors d'aquest tipus d'acció revaloradora. A més a més dels estanys de Bages i de Bajoles, en el curs de les dues últimes dècades del segle XII també van procedir al sanejament dels estanys de Sabadell i de Caraig, situats a les parròquies veïnes de Santa Maria de Nils i de Sant Esteve de Pontellà.²⁰⁵

Totes aquestes empreses apareixen ja en curs als anys 1183-1184. Amb una superfície aproximada de 125 hectàrees, l'estany de Bages fou el més extens dels assecats pels templers. Era, per tant, el més capaç de simbolitzar el conjunt d'aquesta fase de conquesta de les zones humides. A l'edat mitjana, ultra ser una autèntica proesa tecnològica, el drenatge dels estanys constituïa una gesta jurídica i financera, ja que un cop indemnitzats tots els drethavents de l'estany calia negociar amb els propietaris dels terrenys situats més avall el dret de pas de les aigües pel canal d'eixugada. A l'època medieval, aquests treballs d'excavació implicaven necessàriament la mobilització d'una mà d'obra important. Malauradament, ignorem en quines condicions es van efectuar aquests treballs i quina mà d'obra es va emprar per a la seva realització.

Hem d'imaginar que l'èxit d'aquestes operacions d'assecamment, la finalitat de les quals era d'alliberar nous espais per a l'agricultura i la ramaderia, va impressionar vivament els contemporanis i alhora va contribuir a augmentar localment el prestigi del Temple.

L'explotació dels recursos naturals

Contrastant amb els esforços espectaculars desplegats en l'agricultura, la documentació ens reporta la impressió que el

pp. 2-5; Sylvie CAUCANAS, «Assèchements en Roussillon», a *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 1995, pp. 269-278; Robert VINAS, *Els templers al Rosselló*, pp. 61-67; Laure VERDON, *La terre et les hommes...*, pp. 106-108; Carole PUIG, *Les campagnes roussillonaises au Moyen Âge: dynamiques agricoles et paysagères entre le XIe et la première moitié du XIVe*, Tolosa de Llenguadoc, Universitat de Tolosa de Llenguadoc - Le Mirail, 2003, vol. 2, pp. 364-369 i 386-395, tesi doctoral. Al Llenguadoc, els templers van adquirir l'estany de Pesenàs el 1157 i el van assecar cap a la fi del segle XII o començament del XIII: Jean-Loup ABBÉ, *À la conquête des étangs, l'aménagement de l'espace en Languedoc méditerranéen (XIe-XVe siècle)*, Tolosa de Llenguadoc, Presses Universitaires du Mirail, 2006, pp. 97-98.

205. Actes núm. 118-122. Alguns d'aquests assecaments foren temporals. Així, els estanys situats a la parròquia de Santa Maria de Nils són esmentats com a parts confrontants en una acta del 25 de setembre de 1260: Bernat Dalmau i el seu germà Arnau Dalmau, veïns de Nils, prenen per treballar durant un any quatre camps de F. Celera de Vilamulaca, veí de Perpinyà, dos dels quals per sobre de l'estany de Sabadell i un altre per sobre de l'estany Gros; ADPO, 3E1/1, f. 5.

paper dels templers del Masdèu en l'aprofitament dels recursos naturals presents als Pirineus catalans va ser, comptat i debatut, bastant limitat.

Contràriament al que es pot observar a Provença, és obligat constatar que la implicació de l'orde religiós i militar en l'explotació de les salines situades a les vores de les llacunes salabroses —el nombre i la superfície de les quals eren llavors més importants que avui— es resumeix en ben poca cosa.²⁰⁶ Sembla que en la matèria els templers establerts a la diòcesi d'Elna es van acontentar d'obtenir de la generositat de determinats senyors benefactors algunes rendes en sal, a fi de procurar-se'n les quantitats indispensables per a cobrir les necessitats domèstiques i, sobretot, les del seu bestiar. A partir del 1136, veiem com el senyor Berenguer de Guàrdia i la seva esposa Jordana gratifiquen la milícia del Temple amb una renda equivalent a una jornada de recollida a les seves salines de Torrelles.²⁰⁷ Es tracta de l'únic document que esmenta aquesta renda, de la qual ignorem si va ser efectivament percebuda de manera perpètua.²⁰⁸

El 1202 o el 1203, arran de la seva afiliació al Masdèu, el cavaller Guillem Jordà de Canet va donar al Temple l'honor que tenia en el *castrum* de Tesà més dos masos que li reportaven cada any quaranta càrregues de sal.²⁰⁹ Sabem també que en una data indeterminada, segurament a l'últim terç del segle XII, Gausbert de Pesillà va llegar en indivís als templers i als hospitalers de Sant Joan de Jerusalem un important patrimoni situat a la parròquia de Sant Hipòlit: masos, bordes, cellers, camps, horts, oliveres, així com algunes salines i rompudes o terres recentment artigades, a condició que la seva vídua, anomenada Gallarda, en tingués l'usdefruit.²¹⁰ És ben possible que la generosa donació del senyor

206. Els templers de les comandes de Sant Gèli i d'Arles van adquirir diverses salines al delta del Roine; Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple...*, p. 240.

207. Acta núm. 13. Berenguer de Guàrdia va ser veguer dels comtes de Rosselló del 1139 al 1174. Sobre aquest personatge i sobre la història de la sal, vegeu Rodrigue TRÉTON, *Sel et salines...*, especialment pp. 39-41.

208. L'acta es va tornar a copiar cap als anys 1290-1300, a partir del nucli original del cartulari del Masdèu redactat deu anys abans, però no podem saber si aquest fet indica que aquest dret era encara efectivament percebut en aquella data o si, al contrari, només expressa la reivindicació d'un dret oblidat des de feia molt de temps i el record del qual hauria ressuscitat arran de l'exhumació del títol extraviat dins l'immens cartulari de la institució.

209. Acta núm. 188.

210. Acta núm. 89. Es tracta d'una memòria no datada la forma i el contingut recapitulatiu de la qual s'assembla a un capbreu. Curiosament, no hi ha cap rastre

de Pesillà suscités la política de recompra d'una part important del patrimoni i dels drets de senyoria de Sant Hipòlit portada a terme pels templers durant les primeres dècades del segle XIII. Aquesta política patrimonial va portar des del 1216 a la fundació d'una nova comanda filial del Masdéu en aquest *castrum*.²¹¹

La percepció de rendes en sal estava naturalment condicionada a l'existència de salines sobre les quals aquelles estiguessin gravades. Les salines del Rosselló es presentaven com petites explotacions familiars treballades en les mateixes condicions que les terres agrícoles pels emfiteutes, que remetien una part de la collita al detentor del domini directe.²¹² La permanència d'aquestes salines depenia de la combinació aleatòria d'una multitud de factors variables: clima, evolució de la salinitat dels sòls, assecament de les llacunes, rendibilitat davant la competència creixent de la sal importada del Llenguadoc o d'Eivissa, etc.

L'estimació dels ingressos de la comanda del Masdéu efectuada el 1264 mostra el caràcter temporal i incert d'aquest tipus de rendes, ja que no consta cap entrada de sal entre les partides referents a les localitats de Sant Hipòlit, Torrelles i Tesà. En canvi, veiem que en aquella data els templers rebien deu càrregues de sal de Sant Llorenç de la Salanca. Curiosament, el total general d'ingressos en sal percebut cada any en el conjunt de la batllia del Masdéu era de trenta-tres càrregues, però no trobem consignat enlloc l'origen de les vint-i-tres càrregues addicionals.²¹³ Si ens basem en dos reconeixements efectuats el 1278 i el 1282, podem pensar que aquesta quantitat de sal corresponia a censals pagats pels terratgers de Sant Hipòlit.²¹⁴ Un d'aquests reconeixements ens

del testament de Gausbert de Pesillà entre les nombroses peces del dossier relatiu a la senyoria de Sant Hipòlit recollides al cartulari del Masdéu, i menys encara disposicions posteriors referides a la seva execució. Aquestes salines se situaven al nord del *castrum*, a prop del lloc de Conangle, que designava l'estuari de l'Aglí, el qual aleshores desembocava a l'estany de Salses-Leucata. Per a aquest tema, vegeu Rémi MARICHAL, Isabelle RÉBÉ i Rodrigue TRÉTON, «La transformation du milieu géomorphologique de la plaine du Roussillon et ses conséquences sur son occupation. Premiers résultats», a *La dynamique des paysages protohistoriques, antiques, médiévaux et modernes* (actes de la XVII Trobada Internacional d'Arqueologia i d'Història d'Antíbol, 19-21 d'octubre de 1996), Sophia Antipolis, 1997, pp. 271-284.

211. Ho certifica la firma de fra Cabot en qualitat de comanador de Sant Hipòlit; vegeu l'acta núm. XIII.

212. A Sant Llorenç de la Salanca, vint-i-nou terratgers reconeixien tenir salines pel rei de Mallorca el 1292. Cadascun havia de donar a un rei especialment exigent la tercera part de tota la sal recol·lectada; Rodrigue TRÉTON, *Sel et salines...*, pp. 58.

213. Acta núm. XXIX.

214. Actes núm. 906 i XLVIII.

fa saber, d'altra banda, que els templers i els hospitalers de Sant Joan de Jerusalem es partien el quart de la sal recol·lectada a la meitat de les salines situades al lloc anomenat *Tremes ayges*, del qual havien cedit el *dominium* a Pere Esteve, un home *amansat* del Masdéu.²¹⁵ Com que es tractava de rendes proporcionals, el seu import variava d'un any a l'altre, cosa que potser explica per què l'aportació de les rendes en sal fornides per la senyoria de Sant Hipòlit només s'hagués anotat en l'estimació total dels ingressos de la batllia del Masdéu.

L'arxiu del Masdéu no presenta cap indicati d'activitat templera en relació amb la pesca o amb el medi marítim.²¹⁶ Pel que fa a la pràctica de la caça, la regla de l'orde la prohibia formalment, llevat de... la del lleó! Com els seus homòlegs catalanoaragonesos, els templers rossellonesos sembla que van observar aquesta prescripció.²¹⁷ En tot cas, sabem que arrendaven als dos terços l'exercici d'aquesta prerrogativa senyorial en els seus dominis: el 1264, l'acensament del dret de caça del conill en els termes de Perpinyà, el Mas de la Garriga i Palau reportava cent vint sous a la comanda del Masdéu.²¹⁸

Per acabar aquest breu repàs, cal assenyalar que, a diferència dels cistercencs, els templers no sembla que intentessin beneficiar-se de l'explotació dels rics jaciments de ferro del Canigó.²¹⁹ Més aviat

215. L'origen d'aquesta senyoria indivisa dels dos ordres militars es remunta probablement a la donació feta un segle abans per Gausbert de Pesillà.

216. Una donació del comte Girard II en favor dels cistercencs del monestir de Fontfreda ens mostra, en canvi, que aquests religiosos treien benefici de la pesca marítima. El 14 de març de 1166, el comte de Rosselló va concedir a l'abat Vidal i a les monges de Santa Maria de Fontfreda la facultat de tenir pescadors i de transportar queviures per mar sense pagar censos; Biblioteca Nacional de França, Doat, vol. 59, ff. 47-49.

217. John Alan FOREY, *The templars...*, p. 239.

218. Acta núm. XXIX.

219. El 6 de gener de 1203, el rei Pere I de Catalunya-Aragó va vendre per 10.000 sous barcelonesos a l'abat Bernat i a les monges de Santa Maria de Fontfreda la *villa* d'Escaró, al comtat de Conflent, amb les terres dominicals, homes, dones, censos, agrers, càrregues, usatges, quèsties, requisicions, drets d'usatge, arbres, drets de llenya, boscos, prats, pastures, ribes, drets d'herbatge, monetatge, bovatge, drets sobre els formatges d'estiuada, drets de passatge, amb totes les prerrogatives senyorials i la plena jurisdicció, així com totes les mines i tots els minerals d'or, d'argent, de coure, de ferro o d'altres metalls, i tots els tresors, descoberts i per descobrir; amb l'alta justícia sobre els assassinats comesos dins el territori d'aquesta *villa*; sota la reserva de la jurisdicció sobre els estrangers que hi sojornessin arran de l'explotació de les mines; ADPO, 1B8. Sobre l'activitat metal·lúrgica dels cistercencs, vegeu Robert FOSSIER, «L'activité métallurgique d'une abbaye cistercienne: Clairvaux», *Revue d'Histoire de la Sidérurgie*, vol. II (1961), pp. 7-14; Charles HIGOUNET, «Essai sur les granges cisterciennes», a *L'économie cistercienne. Géographie, mutations: du Moyen Âge aux temps modernes*

es van interessar pel control d'algunes indústries de transformació de primeres matèries, com les teuleries i els forns de calç. Sabem que en una data desconeguda, probablement al voltant de l'any 1200, el senyor Pere de Llauro va donar als templers un forn de calç amb el seu fogar situat al lloc anomenat Forn del Turó.²²⁰ Avui encara, al sud del poble de Llauro, el lloc dit «la Calcina» perpetua el record de l'explotació dels jaciments de calcària propers i del desenvolupament en aquest lloc d'una indústria de transformació especialitzada en la producció de calç, ingredient indispensable per a l'elaboració del ciment utilitzat en la construcció.²²¹ La donació va ser confirmada el 1232 o el 1233 per Ramon de Llauro, el germà del donant.²²² Ignorem de quina manera els religiosos van explotar aquest forn de calç i amb quines finalitats.

La cria de bestiar

Seguint l'exemple dels cistercencs i dels seus homòlegs hospitalers, els templers del Masdéu van saber explotar de forma pragmàtica la diversitat de recursos naturals disponibles a la part oriental del Pirineu a fi de desplegar-hi una important activitat pastoral.²²³ Cal dir que a l'arribada dels primers frares de la milícia a la plana litoral del Rosselló, aquesta i el seu entorn muntanyós oferien encara importants reserves d'espais poc o no gens explotats. Desenes de milers d'hectàrees de garrigues i d'herbatges que havien escapat a la gran fase d'expansió benedictina dels segles x i xi romanien a les reserves patrimonials de les famílies

(actes de les III Jornades internacionals d'història de l'abadia de Flaran, 3, 16-18 de setembre de 1981), Aush, 1983, pp. 175-176.

220. Pere de Llauro apareix en dues actes, l'una del 1197 i l'altra del 1224; Pèire de MARCA, *Marca Hispanica*, apèndix CCCCLXXXIX, i ADPO 3J369.

221. No sabem si els calcinaires es proveïen de calcària al mateix lloc o si la feien venir dels jaciments veïns de Calmella o del coll del Fortó, on podem trobar significativament el topònim «la Calcina».

222. Acta núm. 322.

223. Sobre les abadies cistercenques i la seva implicació en la ramaderia al Pirineu oriental, vegeu Agustí ALTISENT, *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*, tom 1, *Anys 960-1177*, Barcelona, Abadia de Poblet, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1993; Frederic UDINA I MARTORELL (ed.), *El «Llibre Blanc» de Santes Creus (cartulario del siglo XII)*, Barcelona, 1947; Manuel RIU, «Formación de las zonas de pastos veraniegos del monasterio de Santes Creus en el Pirineo durante el siglo XII», *Boletín del Archivo Bibliográfico*, núm. 14 (1961), pp. 137-153; François GRÈZES-RUEFF, «L'abbaye de Fontfroide...», pp. 253-280; Christine RENDU, *La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne sur la longue durée*, Perpinyà, Trabucaire, 2003, pp. 437-444.

aristocràtiques.²²⁴ És en aquests immensos estocs d'*incultum* que els magnats anaven a pouar al segle XII a fi de prodigar les seves piadoses almoines als ordes sortits de la Reforma gregoriana.

A l'oest d'una estreta franja litoral, de no més de deu quilòmetres en la seva major part, de sòls fertilitzats per dipòsits regulars d'al·luvions fluvials i de banda a banda de les valls de l'Aglí, la Tet i el Tec, petits rius costaners les ribes dels quals constitueixen fèrtils oasis —anomenats riberals, zones de terres regades on es desenvolupa una feraç agricultura intensiva—, el paisatge de la plana rossellonesa està format principalment per terrasses quaternàries de sòls silicis o calcaris que la terminologia local qualifica respectivament d'*aspres* i de *crests*.²²⁵ Aquestes grans esteses de terres pobres, pedregoses i àrides, i per consegüent impròpies per a l'agricultura, constitueixen el domini de les garrigues. A l'època medieval, aquests espais naturals d'herba i matollars, característics dels paisatges mediterranis, constituïen un *saltus* naturalment reservat a la pastura dels ramats.²²⁶

Al nord de l'Aglí i a l'oest d'una zona aproximadament delimitada pels pobles de Salses, Sant Hipòlit i Ribesaltes, vastes extensions de garrigues arriben fins al peu del massís de les Corberes; és

224. Establerts a les valls o als contraforts de la muntanya del Canigó, els monestirs de Santa Maria d'Arles, Sant Miquel de Cuixà o Sant Martí del Canigó disposaven de ramats, la importància dels quals, malauradament, no podem apreciar. Una memòria especialment edificant redactada en temps de l'abat de Sant Martí del Canigó Pere d'Espirà (1212-1230) descriu els grans excessos comesos per un bandit de la pitjor espècie, originari de Vernet, al Conflent, en contra dels ramats i de la gent d'aquest monestir. També explica que, tot i les seves promeses, el bergant reincident Ponç de Vernet (que no hem de confondre amb el gran senyor rossellonès del mateix nom) va saquejar diversos cortals dels pasturatges del Conflent, el Capcir i la Cerdanya, robant tot el que hi va trobar: bestiar, formatge, roba, i explotant les pastures i els habitants d'aquestes petites comunitats de muntanya. El bestiar robat el formaven bous, porcs i, sobretot, xais. Una vegada també es va apropiat de cent cinquanta caps de bestiar que passaven l'estiu als cortals d'Er, a la Cerdanya, i una altra vegada, a Vernet, va robar més de sis-cents caps que pertanyien a les monges de Sant Martí del Canigó. Vegeu D. M. J. HENRY, *Histoire de Roussillon*, París, Imprimerie Royale, 1835, tom 1, núm. III, p. 498; Charles-Emmanuel BROUSSE, «Une grande erreur de la petite histoire», *Études Roussillonaises*, núm. 4 (1952), pp. 235-236. Per a una història de l'expansió patrimonial del monestir de Sant Miquel de Cuixà, vegeu Ramon d'ABADAL I DE VINYALS, «Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalade-Cuixà», *Analecta Montserratensia*, núm. 8 (1954-1955), pp. 125-337; Pere PONSICH, «Le domaine foncier de Saint-Michel de Cuxa aux IXe, X^e et XIe siècles», *Études Roussillonaises*, núm. 1-2 (1952), pp. 67-100.

225. Lluís BASSEDA, *Toponymie historique de Catalogne Nord*, Prada de Conflent, Terra Nostra, 1990, p. 127.

226. Aline DURAND, *Les paysages médiévaux du Languedoc (X^e-XIe siècles)*, Tolosa de Llenguadoc, PUM, col·l. «Tempus», 1998, p. 360.

el domini que els monjos cistercencs de les abadies de Grandselva i de Cadonh, aviat rellevats pels seus germans de Fontfreda i de Vilalonga de Carcassès, colonitzaren a partir de mitjan segle XII en implantar-hi dues de les seves principals fundacions rosselloneses: la granja de Vespelles és establerta a l'extremitat occidental de la parròquia de Sant Esteve de Salses vers el 1183, i el priorat del Mas de la Garriga i la seva església de Santa Maria s'elevan als confins orientals de la parròquia de Sant Martí de Turà el 1195, data en la qual aquest establiment abriga ja una petita comunitat de cinc frares.²²⁷ Uns quilòmetres més a l'est, a la plana de la Salanca, entre els cursos inferiors de la Tet i de l'Aglí, els cistercencs creen les granges de Canomals (c. 1206-1208) i de Mudagons (c. 1195-1204) a fi de menar el seu bestiar als herbatges i les prades inundables situats entre Bompàs i Torrelles.²²⁸ Més antiga, la granja de Pujols (c. 1157), ubicada al nord-est d'Argelers prop del cordó litoral, tenia la mateixa vocació de pasturatge d'hivern. Atesa la seva situació, oferia als ramats de l'abadia de Fontfreda una gran diversitat d'herbes i les aportacions nutricionals pròpies de la vegetació halòfila.²²⁹

Entre les valls de la Tet i del Tec, al cor d'un espai geogràfic l'eix de simetria del qual seguia aproximadament el curs intermitent del Reard des de Vilamulaca fins al límit meridional del terme de Perpinyà, les antigues depressions nivoeòliques formaven al segle XII un petit arxipèlag d'estanys de poca fondària. Aquestes cubetes d'extensió desigual, algunes de les quals hem vist que van ser assecades pels templers als anys 1180-1190, són

227. Biblioteca Nacional de França, Doat, vol. 70, f. 260, i vol. 59, ff. 96-98. Com veurem més endavant, l'establiment d'aquestes granges a la plana s'ha de posar en relació amb la creació d'un vast dispositiu de transhumància per part dels cistercencs, que s'especialitzaren en una ramaderia especulativa. El 1177, Ermessenda de Millars, amb el consentiment del seu marit Pere de Domanova, va concedir al monestir de Fontfreda la facultat de pasturar els seus ramats a Talteüll, no gaire lluny de Vespella; Arxiu Departamental de l'Aude, H211, f. 104.

228. El priorat del Mas de la Garriga i les granges de Vespella i de Mudagons van ser establerts sobre terres donades als cistercencs per Ermengol II del Vernet (1146-1196). Aquest personatge, que també fou un benefactor dels templers, era un dels senyors rossellonesos més poderosos. Els seus dominis s'estenien sobre tota la part septentrional del comtat de Rosselló, on detenia totalment o en part les senyories de Millars, Talteüll, Vingrau, Salses, Garrius, Sant Hipòlit de la Salanca, Torrelles de la Salanca, les Hortolanes i el Vernet.

229. El 1301, diversos testimonis interrogats sobre els límits del comtat de Rosselló i del vescomtat de Narbona es referien als ramats de xais, de cabres o de vaques que els criadors dels voltants, i especialment els de Sant Llorenç de la Salanca, menaven a pasturar als herbatges que llogaven als senyors de l'illa de Leucata; Archives Nationales de France, J893, núm. 27.

dominades per terrasses amb un relleu cada vegada més turmentat a mesura que hom s'acosta als primers contraforts del massís del Canigó. Es tracta del nucli central del domini patrimonial adquirit pels templers al comtat de Rosselló. Va ser, pel que sembla, en aquest vast domini constituït al segle XII on els monjos soldats van començar a pasturar els seus primers ramats. Tanmateix la nostra documentació, dissimuladora, no ens permet saber a partir de quin moment i de quines modalitats els pobres cavallers de Crist van començar a desenvolupar una ramaderia especulativa als comtats nord-catalans.²³⁰ D'una manera més general, sabem que a les comandes de la península Ibèrica els frares de la milícia es van especialitzar en una ramaderia basada en ovins i caprins.²³¹ Amb aquest fi, van buscar i obtenir molt aviat el suport de les autoritats, que els van atorgar importants privilegis que garantien la protecció dels seus ramats o els exoneraven dels peatges i altres taxes establertes sobre el bestiar transhumant. Els reis d'Aragó i de Castella van concedir igualment als ordes militars les llibertats de pasturatge esteses al conjunt dels seus dominis.²³²

Així, el 27 de novembre de 1143, en ocasió del concili celebrat a la ciutat de Girona sota l'autoritat del legat del papa, el cardenal diaca Gui, el comte de Barcelona i senyor del regne d'Aragó, Ramon Berenguer IV, va concedir als templers nombroses possessions, entre les quals els castells de Montsó, Montgai, Xalamera, Barberà i Remolins, l'honor de Llop Sánchez de Belchite i tot el que tenia al castell de Corbins. A més a més, els va atorgar la desena part de tots els drets, censos i usatges de totes les seves terres i de les que pogués adquirir, més la cinquena part de les terres que fossin conquerides als sarraïns. El comte eximia igualment els religiosos de les lleudes i els peatges que es recaptaven a les terres sotmeses al seu domini. La motivació d'aquestes considerables liberalitats fou clarament expressada pel

230. A la vall baixa del Roine, al voltant de les comandes d'Arles i de Sant Gèli, els contradons en llana aportats pels templers semblen indicar que havien desenvolupat aquesta activitat quasi des que s'hi van instal·lar, al voltant de l'any 1140; Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple...*, p. 236. No hi ha cap rastre d'aquesta pràctica als documents de la comanda del Masdú.

231. Marie-Claude GERBET, «Les Ordres Militaires et l'élevage dans l'Espagne médiévale», a Miguel Ángel LADERO QUESADA (COORD.), *Estudios en memoria del profesor don Claudio Sánchez-Albornoz*, col·l. «La España medieval», núm. v, Madrid, Universitat Complutense de Madrid, 1986, vol. 1, p. 440; Philippe JOSSEAND, *Église et pouvoir dans la Péninsule Ibérique. Les ordres militaires dans le royaume de Castille (1252-1369)*, Madrid, Casa de Velázquez, 2004, pp. 369-370.

232. Marie-Claude GERBET, «Les Ordres Militaires...», pp. 430-434.

príncep, que desitjava que els templers es comprometessin en la defensa de l'Església d'Occident a Hispània contra els sarraïns, tal com ho havien fet per a l'Església d'Orient a Jerusalem.²³³

Aquest esdeveniment marca un tombant fonamental en la història de l'orde religiós i militar, ja que oficialitza la seva entrada en lliça en el segon front de la croada, el de la Reconquesta de la península Ibèrica.²³⁴ Amb aquest objectiu, Ramon Berenguer IV havia sol·licitat i obtingut prèviament l'acord unànime del segon gran mestre de la milícia del Temple, Robert de Craon, i de tot el seu convent, en el curs d'una reunió del capítol general a Jerusalem. La importància del concili de Girona s'endevina a través de la imponent delegació de responsables templers que hi van assistir: el document esmenta els frares Evrard des Barres, mestre del Temple de França, Pere de Rovira, mestre a Provença i a Hispània, Eudes de Saint-Omer, els occitans Hugues de Bessan i Pèire d'Arzac, el català Berenguer de Gunyoles, i Arnau de Sornià, de qui diu que era originari del vescomtat de Fenolleda.

El 15 d'abril de 1134, a fi d'animar els cavallers del Temple a participar a la seva lluita contra els moros establerts a la frontera meridional de Catalunya, Oleguer, arquebisbe de Tarragona, i Ramon Berenguer IV, comte de Barcelona, en el curs d'una assemblea que reuní nombrosos eclesiàstics i magnats catalans, van posar sota la pau de Déu els templers que desitgessin residir i combatre en els comtats catalans, així com totes les seves possessions.²³⁵

Als estats de la Corona d'Aragó, la protecció dels béns dels ordes militars pren un caràcter veritablement institucional a partir de les constitucions de pau i treva promulgades pel rei Alfons I de Catalunya-Aragó a les assemblees de Perpinyà i de Fondarella en el decurs de l'any 1173.²³⁶ Aquests estatuts, que són a l'origen de

233. Acta núm. 1: «(...) ad defensione occidentalem Ecclesiam que est in Hispaniis, ad deprimendam et debellandam et expellendam gentem Maurorum, ad exaltandam sancte Christianitatis fidem et religionem, ad exemplum milicie Templi Salamonis in Jherusalem, que orientalem defendit Ecclesiam in subjectione et obediencia illius, secundum regulam et ejusdem milicie instituta beate obediencie miliciam constituere decrevi (...).»

234. John Alan FOREY, *The templars...*, pp. 22-24; Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Els templers catalans...*, pp. 90-94.

235. André d'ALBON, *Cartulaire général...*, acta núm. LXXI, pp. 55-56. Sobre aquesta constitució, vegeu Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Els templers catalans...*, pp. 85-87.

236. Gener GONZALVO I BOU (ed.), *Les constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*, col·l. «Textos jurídics catalans. Lleis i costums», núm. 2/3, Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1994, doc. 14 i 15, art. v: «Immunitates quoque Templi et Hospitalis Iherosolimitani necnon et aliorum locorum

les Corts i del dret constitucional catalanoaragonès, tenen la gènesi en un important moviment popular i religiós que va afectar un gran nombre de principats del centre i del sud de la Gàl·lia entorn de l'any mil.²³⁷ La pau i la treva de Déu eren originalment destinades a limitar i controlar les violències i les exaccions comeses pels aristòcrates i per les seves mainades de *militēs*. Però aquest «programa de seguretat pública» va ser progressivament transformat i instrumentalitzat en benefici propi pels sobirans de la Casa de Barcelona, que hi van trobar la manera de reforçar la seva autoritat i, per tant, d'imposar nous impostos destinats a finançar la seva política: el bovatge i el monedatge.²³⁸

Com tothom sap, no sempre les regles normatives són l'expressió d'una realitat existent, més que més quan les autoritats del moment no estan disposades a fer aplicar les belles declaracions de principis jurades a les assemblees de pau, quan no són elles mateixes les que les infringeixen. Així, malgrat les prescripcions de l'article cinquè dels estatuts de pau i treva del 1173, els imponents ramats dels ordes religiosos van continuar essent víctimes de les rapinyes de senyors bergants.²³⁹ No cal dir que aquestes exaccions comeses o induïdes per membres de l'elit aristocràtica no podien sinó incitar els responsables templers a sol·licitar el suport dels comtes reis i del seu poder coercitiu per assegurar la protecció del seu bestiar. Heus ací un bon exemple d'aquestes proteccions reials atorgades en el curs de períodes especialment moguts. El 10 de gener de 1208, Pere I de Catalunya-Aragó va ordenar a tots els seus oficials

venerabilium, set in ipsos venerabiles fratres Templi et Hospitalis, et aliorum locorum venerabilium, cum omnibus rebus suis, sub eadem pacis deffensione et interminacione, pariter cum clericis et ecclesiis constituo.» Per a la rehabilitació historiogràfica de la pau i treva de Perpinyà com una posada en vigor dels estatuts de Toluges (1062-1066) i per a la demostració lògica de la seva anterioritat respecte a la de Fondarella (Fontaldara), vegeu Thomas N. BISSON, «Une paix peu connue pour le Roussillon (A. D. 1173)», a *Droit privé et institutions régionales: Études historiques offertes à Jean Yver*, París, PUF, 1976, pp. 69-76.

237. Sobre els probables orígens alvernesos de la pau de Déu, vegeu Christian LAURANSON-ROSAZ, «La Paix populaire dans les Montagnes d'Auvergne», a *Maisons de Dieu et hommes d'Église*, París, CERCOR, 1992, pp. 289-333.

238. Gener GONZALVO I BOU (ed.), *Les constitucions de Pau i Treva...*, pp. xxiv-xxv.

239. L'exemple més espectacular en aquest sentit és el del fill del comte d'Urgell, el futur Ermengol VIII, obligat, el 6 de juliol de 1184, a pagar mil morabatins en compensació de dues mil ovelles robades a la comanda de Gardeny: «(...) et sunt appreciate due oves de illis, unum morabetinum»; Ramon SAROBE I HUESCA, *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*, vol. II, Barcelona, Fundació Noguera, 1998, doc. núm. 452. El 1201, es va encarregar als bisbes de Saragossa i de Tarassona d'investigar sobre una denúncia interposada pels templers pel robatori de mil ovelles i cabres; John Alan FOREY, *The templars...*, p. 238.

i persones del regne que respectessin les possessions, els ramats i els drets de l'orde del Temple, i que els protegissin i els assistissin, sota pena d'incórrer en una sanció de mil peces d'or.²⁴⁰

Al segle XIII, els comtes reis van renovar i augmentar els privilegis atorgats al Temple. El 9 de juliol de 1233, al setge de Borriana, Jaume I, en recompensa pels abundants serveis que havien prestat a la Corona, va afranquir definitivament tots els homes de la milícia del Temple, fos quina fos la seva confessió, del pagament de totes les exaccions reials, entre les quals els drets d'herbatge (*herbaticum*) i de carnalatge (*carnaticum*), antigues taxes públiques imposades per al dret de pastura i per a la venda de carn.²⁴¹

Fornits de tots aquests privilegis i de la protecció dels prínceps de la casa de Barcelona, els templers disposaven, doncs, d'importants avantatges polítics i econòmics que afavorien la seva inversió en la cria de bestiar i en el comerç de la carn. Sembla que a la diòcesi d'Elna, com a moltes altres províncies meridionals, no van tardar a beneficiar-se'n.²⁴² Els primers indicis d'una activitat pastoral apareixen molt aviat i revesteixen la forma d'almoines en bestiar, la majoria de les vegades fetes en llegats testamentaris. El 24 de maig de 1136, a més d'importants béns immobles, el senyor Ermengol de So llegava a la milícia tots els seus béns mobles: blat, vi, bous, vaques i equipaments.²⁴³ De la mateixa manera, el juliol de 1172, el cavaller Bernat de Brullà va llegar als religiosos els seus cavalls, el seu mul, els seus bous i els seus moltons.²⁴⁴ Si aquesta pràctica manifesta l'interès precoç que els templers establerts als comtats nord-catalans van tenir per a l'adquisició de bestiar, cal esperar les últimes dècades del segle XII per a trobar documents que il·lustrin de forma més o menys explícita la voluntat dels frares del Masdèu d'especialitzar-se en aquesta activitat.

En els documents de la comanda del Masdèu, cavalls, eugues, pollins, rossins i mules apareixen generalment com a mercaderies que feien la funció de moneda de canvi en les vendes o en les donacions remunerades. Aquesta pràctica caracteritza essencial-

240. Acta núm. 208.

241. Acta núm. 327.

242. És el mateix cas per a Provença; vegeu Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple...*, pp. 235-237.

243. Acta núm. 14.

244. Acta núm. 87.

ment les transaccions fetes entre els templers i els membres de la classe cavalleresca.²⁴⁵ Es relaciona amb una faceta poc coneguda de l'economia rossellonesa, ja que és molt poc documentada per les actes dels segles XII i XIII: la cria i el comerç d'èquids.²⁴⁶ Si coneixem bé l'usatge, estès entre les files de l'aristocràcia i de la classe eqüestre, consistent a llegar les armes i les muntures als ordes religiosomilitars, és en canvi ben difícil d'apreciar la importància del paper que van jugar localment els religiosos del Masdeu pel que fa a la producció equina. Sembla, però, segur que els frares criaven ells mateixos aquests animals.²⁴⁷

La creació de prats constituïa un objectiu reconegut de l'ambiciosa empresa d'assecament dels estanys de la plana rossellonesa portada a terme pels templers a la fi del segle XII. Les operacions de drenatge tenien la finalitat d'alliberar nous espais pastorals destinats a la cria d'equins i de bovins, tal com s'expressa clarament el mes d'abril de 1195 en l'acta per la qual Alfons I de Catalunya-Aragó atorgava al mestre del Temple a Provença i Hispània, fra Ponç de Rigaud, el dret d'assecar l'estany de Bages. El rei cedeix als templers el delme de tots els fruits de l'estany i el dret perpetu de fer pasturar els seus bous i les seves eugues de tir al prat de l'estany.²⁴⁸ Trobem altres indicis que posen en relació els estanys i la cria de bestiar gros en les actes referides a l'adquisició de l'estany de Caraiç i de les seves terres riberenques. El mes de juny de 1183, com a preu d'aquest estany, fra Pere d'Aiguaviva pagava a Arnau de Mudagons i als seus la suma de 2.000 sous de moneda melgoresa, un cavall d'un valor de 250 sous i una parella de bous.²⁴⁹ El 1186 i el 1188, en contrapartida d'uns camps situats més avall d'aquest estany de la parròquia de

245. El 7 d'agost de 1201, a canvi de la seva renúncia a una propietat situada a la parròquia de Palau [del Vidre], els templers van lliurar a Ponç Bernat de Vilaclara 600 sous barcelonesos, un pollí d'un any i un feu de tres rompudes; acta núm. 185. El cavall podia ser utilitzat igualment com a mitjà de pagament en una venda: el 1161, Arnau de Bages i els seus van vendre als frares del Masdeu tres parcel·les de terra situades a Bages i a Brullà pagades mitjançant un cavall d'un valor de 150 sous rossellonesos; acta núm. 67.

246. Un article nou i estimulants ha tret recentment a la llum la importància de Catalunya i del comtat de Rosselló com a centres de producció equina a la fi de l'edat mitjana: Anthony PINTO, «Le commerce des chevaux et des mules entre la France et les pays catalans (XIVe-XVe siècle)», *Histoire & Sociétés Rurales*, vol. 23 (2005/1), pp. 117-136.

247. Era el cas dels seus coreligionaris establerts a Larzac; vegeu Antoine-Régis CARCENAC, *Les templiers du Larzac*, Nîmes, Lacour, 1994, pp. 131-139.

248. Acta núm. 161.

249. Acta núm. 118.

Santa Maria de Nils, és un bou allò que els frares abonen als venedors.²⁵⁰ Veiem, doncs, que els templers criaven animals de tir que empraven dins el marc de l'explotació de les seves reserves agrícoles. Però les proporcions d'aquesta cria de bestiar gros ultrapassaven aquest estricte marc utilitari, ja que en certes ocasions els religiosos no dubtaven a utilitzar una part de la seva cabanya com a moneda de canvi per a adquirir noves terres.

A la plana del Rosselló, l'expressió més manifesta i més representativa de la importància donada pels templers a l'activitat pastoral fou la creació del Mas de la Garriga, el primer comanador de la qual, Pere Porcell, és mencionat el 1197.²⁵¹ Aquest establiment, implantat al límit meridional de la parròquia de Sant Joan de Perpinyà, a la riba esquerra del Reard, va ser el primer que va fundar la comanda del Masdéu. El Mas de la Garriga, casa rural el nom de la qual en revela l'origen monàstic, és mencionat ja el 15 de març de 1158. En aquesta data, mitjançant una compensació de vuitanta sous rossellonesos i de dues gallines de cens anual a percebre d'un terratger de Sant Feliu d'Avall, Pere de Sant Feliu i els seus germans renunciaven a un camp situat en el territori que el comte Gausfred havia donat al Temple «ad Mansum Garrige».²⁵² Això implica que aquesta casa rural s'alçava ja al centre de l'important domini immoble d'origen fiscal que el comte de Rosselló Gausfred III i el seu fill Girard havien cedit a la milícia en tres donacions efectuades en el curs dels anys 1149 a 1155.²⁵³

La vocació pastoral del Mas de la Garriga apareix de forma patent en una acta del mes de novembre de 1277 per la qual fra Ramon Desbac, comanador del Masdéu, ven a Guillem Tolsà, pare de Perpinyà, tota la producció anual de llana dels moltons i de tots els ovins del Mas de la Garriga del Temple pel preu de

250. Actes núm. 128 i 140.

251. «Petro Porcelli, commandatori Manso de Garriga»; acta núm. 169. Cal distingir bé la casa del Temple del Mas de la Garriga, implantada al sud de la parròquia de Sant Joan de Perpinyà, del priorat cistercenc epònim fundat per l'abadia de Santa Maria de Vilalonga, a la parròquia de Sant Martí de Turà, entre Ribesaltes i Salses. Al final de l'edat mitjana, per tal de no confondre aquests dos establiments, els notaris i els escrivans de les administracions públiques adoptaren el costum de distingir-los posant-los un epítet que corresponia al nom del riu del qual eren riberencs. Així, l'antiga comanda dels templers, esdevinguda hospitalera el 1315, fou anomenada el Mas de la Garriga del Reard, mentre que la granja cirtercenca prengué el nom del Mas de la Garriga de l'Aglí.

252. Acta núm. 62.

253. Actes núm. 45, 50 i 58.

177 sous i 6 diners moneda barcelonesa. Una clàusula precisa que el comprador havia de prendre possessió de la mercaderia en el termini de sis mesos, és a dir, cap a mitjan maig, cosa que indica que era en aquest període que a la granja templera es devia practicar la tosa dels ramats.²⁵⁴ Tenint en compte que el preu de cada bala de llana era fixat en el document a dos sous menys una pita, podem estimar que la producció del Mas de la Garriga va ser aquell any de noranta bales de llana.²⁵⁵ Malauradament, ignorem quantes toses podia contenir una bala de llana en aquella època. És, per tant, impossible calcular el volum de la cabanya del Mas de la Garriga a partir d'aquesta única dada. Cal observar que el preu obtingut per aquesta venda de llana supera de llarg el total dels ingressos en numerari de tota la batllia del Mas de la Garriga indicats a l'inventari del 1264.²⁵⁶

La cria de bestiar constituïa probablement també la principal vocació econòmica de les petites comandes fundades pels templers al vescomtat de Fenolleda a Corbós, Centernac i Prunyanes. Però els documents relatius a aquests membres llenguadocians del Masdeu són poc nombrosos i només forneixen una informació molt limitada en aquest sentit. Des del 1142, el vescomte Udalgarr va concedir als frares de la milícia el bosc de Mata Perusta, delimitat pel camí d'Arzan al Plalhobin, més amunt de Rebollet, amb els corresponents drets de lleuda, de forestatge i d'aglanada.²⁵⁷ La percepció del dret d'aglanada testimonia l'existència de la cria de porcs en aquesta regió de muntanya.²⁵⁸ L'activitat pastoral dels templers en relació amb les seves cases de la Fenolleda és sobretot atestada per un interessant contracte de lloguer instrumentat el 7 de novembre de 1268. Mitjançant una renda de cent sous de moneda tornesa, els donzells Arnau de Solatge i Pèire de Cucunhan lloguen al frare cavaller Ramon Desbac, comanador del

254. Una memòria en forma de denúncia presentada vers el 1306 als reis de Mallorca i d'Aragó precisava que la tosa de la llana es feia al mes de maig; Gui ROMESTAN, «Draperie roussillonnaise et draperie languedocienne dans la première moitié du XIVe siècle», a *XLIIe Congrès de la Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon*, Montpellier, 1970, p. 36.

255. Acta núm. XLII.

256. Acta núm. XXIX. El capbreu del 1264 només descrivia la part agrícola d'aquesta casa del Temple, que aleshores era formada per vint-i-set camps i vinyes en explotació directa. Malauradament, l'inventari no conté cap indicació sobre les garrigues i els boscos que, prop del Reard, constituïen la resta de la propietat del Mas de la Garriga.

257. Acta núm. 26.

258. Jan Frederik NIERMEYER, *Mediae Latinitatis...*, p. 470, s. v. *gladaticus*.

Masdéu, els pasturatges que tenen en el territori del *castrum* de Camps d'Aglin perquè els templers hi facin péixer el seu bestiar, de l'espècie que sigui, i també el dels seus servidors, els seus donats o altres persones foranes, sempre que aquests animals depenguin de la cabanya dels frares. A manca de bestiar propi, el comanador del Masdéu és igualment autoritzat a llogar aquells camps a d'altres persones. Els dos senyors del Perapertusès atorguen, a més, als religiosos la facultat d'agafar fusta en el seu bosc de Peirosa per a l'ús dels seus pastors, de la seva casa de Prunyanes i dels habitants d'aquest poble. Es reserven la jurisdicció i tots els altres usatges d'aquestes pastures, així com l'ús per als seus homes de Camps de fer-hi pasturar el seu bestiar, a condició de no deixar-los passar la nit a fora, llevat dels bous i les vaques, que podran pernoctar-hi durant l'estiu. Arnau de Solatge i Pèire de Cucunhan atorguen també al comanador del Masdéu la facultat que el seu bestiar accedeixi des d'aquestes pastures a tres abeuradors, a condició de no ocasionar danys a les propietats veïnes; en cas d'ocasionar-ne, haurà d'indemnitzar els perjudicis segons l'estimació d'un dels pastors d'aquest bestiar i d'un bon home de Camps, sense pagar dret de ban.²⁵⁹ El lloguer d'aquests pastius als vessants del pic de Bugarag, a l'antic comtat de Rasès, s'explica pel seu veïnatge immediat amb el terme de Prunyanes, *villa* que el vescomte Pere de Fenollet havia llegat en indivís als templers i als hospitalers en els seus testaments de juliol i setembre del 1173, a condició que aquests reemborsessin 300 sous deguts al senyor Bernat Sesmon d'Albedun, que la tenia en penyora.²⁶⁰

L'adquisició de pasturatges a les muntanyes del Conflent durant la dècada 1180-1190 és senyal d'una important extensió de l'activitat pastoral dels templers del Masdéu en aquest període. És molt probablement el 1181 l'any en què Bernat, abat de Cuixà,²⁶¹ donà els pasturatges de Carançà i les tasques percebudes en aquest lloc a fra Berenguer d'Avinyó, mestre de la milícia del Temple,²⁶² i a fra Ramon de Canet, comanador del Masdéu.²⁶³ El document

259. Acta núm. 722.

260. Actes núm. 92-93. Els templers ja s'havien beneficiat d'una donació del vescomte de Tatzó Bernat Berenguer el 1136; acta núm. 15.

261. Bernat II, abat de Sant Miquel de Cuixà, 1181-1188.

262. Berenguer d'Avinyó, mestre de la milícia del Temple a Provença i a Hispània, abril de 1181 - març de 1183.

263. Ramon de Canet, comanador del Masdéu, 1165-1168, 1172-1181, gener del 1191.

relatiu a aquest acte no s'ha conservat, però la seva existència ens és revelada per la confirmació que se'n va fer, el 16 de gener de 1253, pel rei d'Aragó Jaume I.²⁶⁴ El 16 de juny de 1186 va ser el senyor Guillem Bernat de Paracolls qui, amb l'acord de Blanca de Conat, la seva esposa, va donar a fra Pere d'Aiguaviva, comanador del Masdéu, un cortal i una concessió situats en la seva honor de les Molleres de Marçac, als confins de la *villa* d'Orbanyà, al vessant oriental de la serra de Madres.²⁶⁵ El senyor de Paracolls es comprometia a no edificar cap altre cortal dins els límits de la concessió que donava, fins al límit del cortal de l'Hospital de Jerusalem. A més a més, concedia als templers els drets de pastura i els drets d'ús en totes les seves honors i per a tots els pastius situats sota el seu domini.²⁶⁶

Al Pirineu oriental, els anys 1175-1185 es van caracteritzar per la conquesta dels ports i dels calms pels ramats dels nous ordes religiosos, cistercencs, hospitalers i templers, que es van especialitzar en una ramaderia especulativa.²⁶⁷ Es tracta d'una tendència

264. Acta núm. 531.

265. El terme *cortal* designava en principi un clos, generalment delimitat per un mur de pedra seca, en el qual es guardava el bestiar durant la nit. Es troben mencions de cortals coberts a les pastures de Prats de Molló el 1305; es tracta, doncs, en aquest cas, de veritables bordes; ADPO, 1B375, f. 43v. Aquest reagrupament nocturn destinat a protegir de predadors la cabanya també tenia l'interès de facilitar la recollida dels fems, el preuat adob natural, com ho testimonia aquesta clàusula d'un contracte emfiteùtic signat el 19 de febrer de 1284, pel qual el senyor Bernat de Montesquiú concedeix a un veí de Perpinyà totes les pastures del territoris del *castrum* de Sant Esteve i Sant Mamet: «(...) et quod omnem fimum quod feceritis in dictis cortalibus et infra dictos terminos per totum tempus dicti accapiti possitis inde abstrahere et de ipso facere omnes vestras voluntates»; ADPO, 3E1/14, f. 4. Trobem un assaig de repertori de llocs formats amb aquest vocable i una llista d'antigues citacions en els documents nord-catalans a Annie DE POU, «Matériaux pour servir a l'étude de l'Architecture de pierres sèches et les grandes voies de transhumance», *Conflent*, núm. 41 (1967), pp. 223-225. Un article recent dedicat a la funció del cortal en el si dels espais comunitaris pirinencs aclareix les diferents realitats econòmiques i socials designades amb aquest mot: vegeu Élisabeth BILLE, Marc CONESA i Roland VIADER, «L'appropriation des espaces communautaires dans l'est des Pyrénées médiévales et modernes. Enquête sur les cortals», a *Espaces collectifs et utilisations collectives des campagnes du Moyen Âge à nos jours*, Clarmont d'Alvèrnia, 15-17 de març de 2004 (en premsa).

266. El capbreu del 1264 ens ensenya que els templers també percebién les rendes de dues bordes situades al vessant occidental d'aquesta muntanya, a la parròquia de Vilanova de Formiguera; acta núm. XXIX.

267. El 13 de setembre de 1175, Guillem Bernat de Paracolls, la seva esposa Blanca i la seva germana Berenguera donaren al monestir de Santa Maria de Poblet i a l'abat Hug tots els ports, pastures, boscatges i allò que tenien a la vall de Maurà, a Subirà, Roda i Angostrina, de tal manera que el bestiar de l'abadia podia pasturar-hi lliurement sense pagar cap dret, i prenien aquests ramats sota la seva custòdia. El 14 i el 15 de setembre següents, foren els senyors Pere de Domanova i la seva esposa Ermessenda de Millars i Ramon d'Enveig els qui, al seu torn, vengueren al monestir

molt marcada que cal posar en relació amb el creixement del mercat que en aquell moment acompanyava la primera expansió urbana.²⁶⁸ D'una manera significativa, les dades arqueològiques i palinològiques referides a les muntanyes de la Cerdanya indiquen una intensificació de la deforestació en el curs dels segles XI-XIII. Aquest procés es caracteritza sobretot per una intensa realització d'artigatges destinats a obtenir noves pastures per als ramats, obrint així el camí de la instal·lació de noves cabanyes en els estatges culminants situats entre els 2.200 i els 2.400 metres d'altitud.²⁶⁹

El control de les pastures de l'alt Vallespir i del Conflent sembla que va constituir un motiu de competència i de tensions entre templers i cistercencs. Si més no, això és el que suggereix una carta del rei Alfons I de Catalunya-Aragó, datada a Saragossa, per la qual feia saber als frares de la milícia que havia confirmat la donació del lloc de Rojà, des de la coma de pla Guillem fins a Campmagre, feta al monestir de Fontfreda per Arnau Jofre de Llers el primer de desembre de 1177. La importància dels objectius econòmics es trasllueix a través de la prohibició formal feta pel comte rei a tots els laics i eclesiàstics de penetrar en aquelles pastures sense el permís dels monjos de Fontfreda.²⁷⁰ Els pastius

català la seva part de les mateixes pastures, sota reserva dels drets d'ús dels habitants d'Angostrina i d'Enveig; Julià Bernat ALART, *Privileges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et de Cerdagne depuis le XIe siècle jusqu'à l'an 1660... Première partie, 1000-1276*, Perpinyà, Latrobe, 1874, pp. 58-59. L'octubre de 1176, a Digne, el rei Alfons I de Catalunya-Aragó va concedir al monestir de Santa Maria de Poblet les pastures del port de Peguera, que les monges havien comprat als seus cavallers Pere de Berga i Guillem de Berguedà, així com els ports de Roda, Lanós i la vall de Merens, més amunt d'Angostrina, que havien comprat a Pere de Domanova, Guillem Bernat de Paracolls i els senyors de Lanós (AHN, Clero, carp. 2025, núm. 5). Als anys 1178-1179 va ser l'abadia de Santes Creus que va adquirir als mateixos senyors de Cerdanya els calms i les deveses de Lanós i del Carlit; Julià Bernat ALART, *Privileges et titres...*, pp. 63-64.

268. És, per exemple, el cas de Perpinyà. Vegeu Antoni RIERA I MELIS, «Perpinyà, 1025-1285, crecimiento científico, diversificación social y expansión urbana», a David ABULAFIA i Blanca GARÍ (dir.), *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península Ibérica y el reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, Barcelona, Omega, 1997, pp. 8-9.

269. Bernard DAVASSE, Didier GALOP i Christine RENDU, «Paysages du Néolithique à nos jours dans les Pyrénées de l'Est d'après l'écologie historique et l'archéologie pastorale», a *La dynamique des paysages...*, pp. 592-594; Christine RENDU, *La montagne d'Enveig*, pp. 434-437.

270. «Ildefonsus, Dei gracia rex Aragonum, comes Barchinone et marchio Provincie, fratribus Milicie et omnibus ad quoscumque hec iste pervenerint, salutem. Notum sit vobis nos confirmasse et donasse imperpetuum domino Deo et Sancte Marie Fonte Frigidi Rojanum, quod est combam de Pausa Guilelmi usque in Campum magnum, sicut Arnaldus Joffredi eidem monasterio et fratribus donavit pro salute anime sue. Mandamus igitur ne aliquis ausus sit aliquid ibi facere contra voluntatem

de Rojà se situen a la vessant occidental de la línia de partició de les aigües que delimita el Vallespir i el Conflent, entre el pic del Canigó, al nord, i roc Colom, al sud. A una altitud mitjana de 2.300 metres, la línia carenera que uneix pla Guillem i Campmagre constituïa un lloc de pas freqüentat pels ramats que transitaven entre els dos antics comtats carolingis. S'entén, doncs, l'interès estratègic que representava el control de les pastures situades a banda i banda d'aquest límit natural.

Això ens porta a considerar la qüestió de la transhumància de la cabanya dels templers del Masdéu des de la plana litoral del Rosselló fins a les muntanyes del Vallespir, el Conflent, el Capcir i la Fenolleda.²⁷¹ Les relacions de desplaçaments temporals de ramats són raríssimes en els documents rossellonesos anteriors al segle XIV. L'existència d'una petita transhumància vers el massís del Canigó és tanmateix atestada en un plet tingut pel monestir de Santa Maria d'Arles el 20 de gener de 1090.²⁷²

fratrum illorum [quem] totos ipsos pasturales deffendimus et contradicimus omni persona, tam layce quam ecclesiastice, exceptis fratribus predictis qui ut supradictum est nostra donacione et A. Joffredi adquisierit. Teste Cesarauguste episcopo et Artallo apud Cesarauguste»; còpia del 28 de juliol de 1421, registre 22 de la Procuració Reial, ADPO, 1B219, f. 120v. Sabem la data de la donació d'Arnau Jofre de Llers a Fontfreda per una anàlisi feta el 1595 pel notari Francesc Puignau; ADPO, 3E3/699, f. 87. Alfons I havia concedit les pastures de Rojà, dins el terme de Pi de Conflent, al monestir de Fontfreda el primer de juny de 1177 i també havia ordenat al batlle de Prats no deixar passar cap ramat pels seus pasturatges sense l'acord dels cistercencs. D'altra banda, als mesos d'agost i de setembre de 1182, Alfons I va confirmar a l'abadia de Fontfreda la donació feta el 1154 per Arnau de Llers, pare d'Arnau Jofre, de la costa de Garavera, un altre gran espai de pasturatges situat al sud de les pastures de Rojà.

271. La pràctica de la transhumància als comtats nord-catalans a l'època medieval encara no ha estat objecte de cap estudi de síntesi. Una aproximació essencialment basada en l'arqueologia i la lexicografia ha estat empresa per Annie de Pous a través de l'estudi i l'inventari de les divisions i les construccions de pedra seca lligades a l'activitat pastoral: Annie DE POUS, «L'architecture de pierres sèches et les grands chemins de transhumance pyrénéens», *Conflent*, núm. 20 (1964), pp. 55-58; *Conflent*, núm. 21 (1964), pp. 103-104; *Conflent*, núm. 30 (1965), pp. 251-256; Annie DE POUS, «Matériaux pour servir à l'étude...», pp. 212-225. Trobem una bona síntesi relativa a aquesta pràctica al veí Llenguadoc a Aline DURAND, *Les paysages médiévaux du Languedoc...*, pp. 362-364. Aquesta autora explica l'expansió de la transhumància als segles X-XII per una conjunció de factors climàtics i antròpics que va comportar la disminució de les possibilitats de pasturatge a la plana i a les valls fluvials mitjanes: temps més suau i més àrid, disminució dels boscatges mesòfils en relació amb l'extensió de les zones de conreu. Aquest canvi és especialment marcat per l'ampliació del radi de migració, que era limitat a una vintena de quilòmetres a l'època carolíngia per als ramats de les abadies benedictines d'Aniana i de Gellone.

272. Bernat, comte de Besalú, ajudat pel vescomte de Castellnou i per diversos senyors, va jutjar una greu querella que oposava l'abat d'Arles, Gitard, i el senyor de Cortsaví, Ramon Matfré. Aquest darrer va reconèixer els seus errors i va renunciar als nombrosos béns que havia extorquit a l'església de Sant Martí de Cortsaví, així com a

Els templers, gràcies sobretot a l'amplària i a la dispersió del seu patrimoni que s'esglaonava des del litoral fins als cims més alts dels massissos del Canigó i de Madres, disposaven d'evidents facilitats per organitzar el recorregut anual dels seus ramats. Dos documents semblen al·ludir a l'endegament d'un itinerari d'aquest tipus en relació amb un probable relançament de la política pastoral dels templers del Masdéu després del llarg període de turbulències i de violències que va afectar els comtats catalans durant el primer terç del segle XIII. El 1232 o el 1233, Ramon de Llauro va donar a fra Rostain, comanador del Masdéu, un cortal amb el seu pastiu situat a la parròquia de Sant Martí de Llauro, per a ús de les cabres i les fedes de la cabanya del Masdéu.²⁷³ Per aquesta concessió, aquest senyor va rebre un rossí. A continuació, fra Pere de Malon, successor de fra Rostain, va remetre a més a Ramon de Llauro un pollí que li havia estat promès.²⁷⁴ A una altitud mitjana d'uns tres-cents metres i distant una quinzena de quilòmetres de la comanda del Masdéu, el terme de Llauro s'assenta en els primers contraforts orientals del massís del Canigó. Això en feia una etapa a prop del principal itinerari de transhumància que unia la plana del Rosselló amb les pastures de l'alt Vallespir i del Conflent.²⁷⁵ Era, a més, un dels principals llocs de pastura que es trobaven en aquell «camí ramader» que Jaume I va concedir a fra Joan de Pelancà, administrador de la cabanya del Masdéu, el 23 d'octubre de 1245. Mitjançant el pagament d'un dret d'entrada de 500 sous de moneda melgoresa i d'un cens anual de 50 sous, els templers van adquirir així l'ús dels vastos pasturatges situats a la part septentrional de la muntanya de la parròquia de les Santes Justa i Rufina de Prats, que més tard prendrien el nom

les quaranta-tres construccions situades a la seva sagrera, als delmes, primícies i ofrenes dels fidels, als delmes de vaques i d'ovins de l'abadia que pasturaven al Vallespir i al Rosselló, als drets de pastura i encara a moltes altres coses: «(...) de decimis de suis vaccis et suis ovibus quae veniunt ad ipsas calmas de Valle Asperi et de Rossilione»; Pèire de MARCA, *Marca Hispanica*, apèndix CCCIV.

273. «(...) unum cortalem cum suo pascherio ad officium caprarum sive ovium cabanee domus predictae.»

274. Acta núm. 322.

275. Un document del 1520 determina les grans etapes d'aquest itinerari que surt de Pollestres, prop del Masdéu i del Mas de la Garriga: «Els ramats del senyor de Vallgornera han sortit de Pollestres, han anat fins a Terrats i d'allà al coll de Prunet (municipi de Prunet i Bellpuig), després al coll de Porta (on encara s'aixeca la torre de Vetera, municipi de Cortsaví), tot seguit al pla de Roda (municipi de Cortsaví), després a la Comalada (municipi de Prats de Molló), més tard als Estables (municipi de Prats de Molló), després a la devesa de la Roja (municipi de Pi)»; ADPO, 1B422.

de la Comalada.²⁷⁶ El lector haurà remarcat que aquests dos documents tenen en comú el fet d'esmentar la cabanya de cabres i d'ovins del Masdéu. L'aparició al si de la comanda d'un responsable primerament anomenat administrador i després guardià de la cabanya d'ovins del Masdéu,²⁷⁷ la funció del qual era consagrada a la ramaderia, denota la importància que els templers establerts a la diòcesi d'Elna atorgaven a aquest sector d'activitat.

A la fi del segle XIII, les pastures que la comanda del Masdéu posseïa al Pirineu oriental satisfieien amplament les necessitats de la seva cabanya pròpia, fins al punt que els templers estaven en disposició de cedir-ne una part a altres ramaders. Un establiment emfitèutic recopiat en el *Llibre de la creu* ens instrueix sobre la seva manera de procedir. El 8 de febrer de 1280, fra Pere de Camprodon, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, procurador i ecònom de la casa del Masdéu, dona a Ponç d'Orbanyà, de Llúgols, i a Guillem Pagà, capellà de l'església de Santa Margarida de Nabilles, un cortal i una concessió de l'honor del Temple situada a les Molleres de Marçac, dins el terme de la vila d'Orbanyà, mitjançant tres sous i nou diners de moneda coronada de Barcelona de cens anual pagable el dia de Sant Miquel de setembre.²⁷⁸ El contracte també preveia que els successors de Guillem Pagà en el càrrec de capellà de Santa Margarida donessin al Masdéu dotze sous i sis diners de foriscapi. Finalment, una clàusula reservava als templers la possibilitat d'introduir i de fer pasturar en aquell lloc, quan ells volguessin, el bestiar de parceria.²⁷⁹

En la seva part de les pastures de Marçac, al vessant oriental de la serra de Madres, els templers recorrien, doncs, a la parceria. Es tracta d'«un tipus d'arrendament, contractat davant d'un notari,

276. Acta núm. XVIII. Després de la supressió de l'orde del Temple, aquestes pastures van integrar el patrimoni de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, que en va conservar la senyoria fins a la confiscació dels béns eclesiàstics el 1792. Esdevinguda bé nacional, la «terra dita les pastures de dalt anomenada Comalada», situada dins el terme de Prats de Molló (municipi del Tec des del 1862) i «provinent de l'orde de Malta», fou objecte d'una taxació el 20 de juliol de 1806; ADPO, 1Qp. Demem aquestes informacions a Serge Roca, treballador dels ADPO, a qui regraciem.

277. Són de mitjan segle XIII algunes mencions d'un frare anomenat «custos cabane ovium domus Mansi Dei», o simplement «custodis ovium»; actes núm. 512, 169 i 646.

278. Es tracta de l'honor que Guillem Bernat de Paracolls i la seva esposa Blanca havien donat a la milícia del Temple el 16 de juny de 1186; acta núm. 130.

279. «(...) salvo etiam et retento quod dicta domus Mansi (Dei) possit in predictis que vobis damus immitere et depascere et tenere bestiarium ipsius de parceria sua quandocumque sibi placuerit»; acta núm. 929.

pel qual un arrendador confia un lot d'animals a un prenedor. La cura de les bèsties va a càrrec del prenedor. L'arrendador rep anualment i al terme del contracte una part prèviament fixada del lot, de l'escreix i dels fruits». ²⁸⁰ Aquest document és l'únic que hem trobat al cartulari del Masdèu que es refereix a aquesta nova forma de renda que es va desenvolupar a l'època al Pirineu.

Ens manquen dades quantitatives precises per apreciar en la seva justa mesura la importància de l'activitat pastoral desplegada pels templers del Masdèu. ²⁸¹ Els fets relatats indiquen que a la segona meitat del segle XIII la cabanya de la comanda del Masdèu devia haver pres unes proporcions considerables. Un testimoni eloqüent de la importància de la ramaderia en aquest període d'apogeu demogràfic ens el forneix una carta dels procuradors

280. Marc CONESA *et al.*, «Essai de modélisation d'une source notariale. Les contrats de *parceries* et leurs dynamiques (Cerdagne, Pyrénées de l'est, XIIIe-XVIIIe siècle)», RTP MoDyS Trobada de Doctorands (Lió, 8 i 9 de novembre de 2006), 2007, p. 94, <http://isa.univ-tours.fr/modys/download/rd06_conesa.pdf>; Christine RENDU, *La montagne d'Enveig*, p. 447. La *parceria* nord-catalana equival a la *gasailhe* occitana: vegeu per exemple Jean-Jacques MELIET i Philippe ROUCH, «La *gazailhe*, indicateur socio-économique en région d'élevage: l'exemple de la Ballongue», *Annales du Midi*, núm. 165 (1984), pp. 5-30.

281. Tots els autors que s'han interessat per la qüestió de la ramaderia dins el marc de les cases del Temple lamenten l'escassetat de dades quantitatives; així, Marie-Claude GERBET, «Les Ordres Militaires...», p. 436; Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple...*, p. 236. Ja he parlat abans de l'afer de les dues mil ovelles robades a la comanda de Gardeny pel comte d'Urgell. En els mestrats meridionals, els apreciats inventaris de les comandats dictats els darrers decennis de l'existència de l'orde del Temple ens en forneixen les indicacions més precises. Així, el 1289, la comanda de Miravet disposava d'una cabanya de 1.380 ovins i cabrums, 35 vaques, 29 bous, i mules, cavalls i rossins; la de Montsó posseïa 1.061 ovins i cabrums i 182 porcs; la de Cantavella, 400 ovelles, 41 marrans, 211 moltons i 340 cabres, i la d'Horta, 1.060 cabres; Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple...», pp. 66-69. Un inventari de les possessions de la casa de Peníscola el 1301 donava fe de 700 ovelles, 50 marrans, 106 moltons i 200 cabres; John Alan FOREY, *The templars...*, p. 238. El 1308, la cabanya de la comanda de Santa Eulàlia de Larzac comprenia 1.725 ovins, 160 cabrums, 120 bovins i 24 porcs; Arlette HIGOUNET-NADAL, «L'inventaire des biens de la commanderie du Temple de Sainte-Eulalie du Larzac en 1308», a *Langue et littérature d'oc et histoire médiévale 1889-1989*, Tolosa de Llenguadoc, Annales du Midi, 1989, p. 254; Antoine-Régis CARCENAC, «L'élevage dans le Rouergue méridional au temps des Templiers», *Annales du Midi*, tom 104, núm. 195 (1991), pp. 293-306. La cabanya de les comandats rurals més importants s'acostava, doncs, als 1.500 caps de bestiar. En el terreny de la ramaderia, per tant, els templers no tenien per què avergonyir-se de la comparació amb els cistercencs, ja que els inventaris establerts arran de la visita de l'abat de Fontfreda el 1316 constaten que la poderosa abadia de Poblet posseïa 2.215 ovelles, 1.500 cabres, 172 porcs, 40 cavalls i 111 bous; François GRÈZES-RUEFF, «L'abbaye de Fontfroide...», p. 277. Més a l'oest, les abadies cistercencques nord-pirinenques de Boulonne (el 1189) i de Bonafont (el 1233) tenen els ramats més o menys semblants, respectivament de 1.500 i 1.400 caps de bestiar; Bernardette BARRIÈRE, «L'économie cistercienne dans le sud-ouest de la France», a *L'économie cistercienne*, p. 83.

reials adreçada el 13 de maig de 1309 a Ramon Reig, batlle de Prats [de Molló], per la qual li notificaven que el rei de Mallorca havia fixat en 3.000 el nombre de caps de bestiar, exceptuats els anyells de menys d'un any, que els ramaders de les concessions reials de la vall de Prats podien fer entrar a les pastures del Tec, i en 4.000 els que podien fer entrar a les pastures que el Temple tenia en aquesta vall.²⁸² Cal observar que aquesta missiva va ser redactada un any més tard de l'arrest dels templers del Rosselló. Aquests es trobaven llavors confinats dins el recinte de la comanda del Masdèu esperant l'interrogatori per part de la comissió diocesana, que va tenir lloc el mes de gener del 1310. Els pasturatges templers, als quals els procuradors del rei de Mallorca donen aquí el nom, altrament desconegut, de *Vyocoles*, corresponen sense cap dubte als vessants de la Comalada, situats a la part meridional del Canigó. Es tracta d'aquell vast espai pastoral localitzat a la muntanya de Prats que Jaume I havia concedit als frares del Masdèu el 1245.²⁸³

El sostre de 4.000 bèsties adultes esmentat el 1309 ens dona una idea de la capacitat màxima d'acolliment —tal com va ser estimada en aquella data— de les pastures que els templers havien llogat als comtes reis per al seu ús. Tanmateix, com ho precisa l'última clàusula afegida in extremis després de la fórmula de datació, la quantitat notificada al batlle de Prats no tenia en compte el bestiar de l'orde, que hom suposava que es trobava llavors segregat per l'Administració reial. D'altra banda, hem vist que les pastures de l'alt Vallespir no eren les úniques que els frares del Masdèu utilitzaven per a les estiuades pirinenques. Considerant tots els elements, no sembla exagerat calcular que, semblantment

282. «De nos en P. de Bardol en P. Matfre, procuradors del mout aut senyor rey de Mayorches, al amat en Ramon Reig, batlle de Prats, saluts. Fem vos saber qu'en G. Sala es vengut davant nos e a soplegat al senyor rey que fos sa merce que quantitat sabuda deges entrar en la pastura del Tec per so quels homes de la dita Val no sien grenyats (sic pro greujats) per aquels qui an comprada la dita pastura de nos; per que us dien de part del dit senyor rey que nos quels digats que els no y deien metre cor MMM besties de maiors, menis dels ayels, los quals ayels entenem que sien ab las mares; e (d'a(n)y) diem vos que puscats pendre sacrament dels pastors per so que siatz serts si ni aura mes oltre la quantitat; e(ncara) mes vos diem que nos que venem las pastura quel Temple a en la Val de Prats, que a nom a Vyocoles, en laqual deu metre quatre milia besties meyns dels ayels, los quals entenem ab lurs mares, e si ni avia mes dels nombres damont dit fets los ne gitar. Dat a Perpenya dimarts a tretze dies de maig en l'ayn de mil i tresens nou, e en aquest bestiar no entenem aquels del Temple»; copiada i validada el 12 de juny de 1355 per Eiximèn Martí, notari públic de la vila i de la vall de Prats, ADPO, Llibre verd de Prats, f. 32.

283. Acta núm. XVIII.

als grans establiments religiosos contemporanis especialitzats en la ramaderia ovina i caprina, la cabanya desplegada en el conjunt de la batllia del Masdéu pogués vorejar, i fins i tot ultrapassar, la xifra de 1.500 caps.

Considerada sota el prisma de les peces conservades als cartularis d'establiments religiosos o de famílies aristocràtiques, és a dir, als arxius organitzats amb la finalitat d'establir els drets sobre la terra i els homes, la cria de bestiar apareix com una activitat marginal. Aquesta particularitat arxivística explica en gran part per què la importància d'aquest sector fonamental de l'economia regional resta tan subestimada per la historiografia.²⁸⁴ Tanmateix, quan es conserven, els protocols notariais de la segona meitat del segle XIII vénen sortosament a corregir aquesta deformació inherent a l'estructura de la documentació medieval. Els registres dels notaris de Perpinyà —en una proporció força inferior als de Puigcerdà— guarden minuts molt instructives referides a la cria i el comerç de bestiar. Les minuts perpinyaneses presenten l'interès especial de fer evident la implicació dels carnisers de la ciutat en aquest camp.²⁸⁵

Són les minuts dels notaris perpinyanesos les que ens forneixen els pocs testimonis documentats d'una implicació directa

284. N'hi ha prou de llegir els escassos paràgrafs dedicats a la qüestió en un subapartat de la recent tesi doctoral de Carole Puig, significativament titulada: «Peut-on parler d'un élevage d'ovins et de caprins?», per convèncer-nos dels errors que aquesta falta de documentació és susceptible de causar en el camp de la interpretació històrica; Carole PUIG, *Les campagnes roussillonnaises...*, pp. 429-431.

285. Citem per exemple aquest contracte firmat el 30 de desembre de 1283 pel qual, pel preu d'11 sous i 3 diners de Barcelona, Guillem de Garrius, veí de Perpinyà, ven a F(errer) Servaire, carnisser, el dret de pas d'un bosquet situat als termes de Malloles i de Sant Aciscle, a la riba dreta de la Tet, per una durada de tres anys. S'hi estipula especialment que el comprador podrà portar-hi dos-cents moltons cada any des de Tots Sants fins a mitjan març; manual atribuït a Arnau Isarn, escrivà de l'estudi d'Arnau Miró, escrivà públic de Perpinyà, ADPO, 3E1/12, f. 37v. Però el radi d'activitat dels professionals encarregats d'assegurar l'abastament de carn de la capital del Rosselló no es limitava només a la rodalia més propera d'aquesta ciutat, com ho demostra aquest contracte de parceria del 19 de maig de 1286, pel qual Pere de So, veí d'Anglars, a la parròquia de Sant Romà de Real, al Capcir, reconeixia que Ferrer Bartomeu, *macellarius* veí de Perpinyà, posseïa la meitat indivisa d'una vaca, d'una vedella i d'un vedell, que prometia guardar durant cinc anys. Prometia restituir-li la meitat d'aquest bestiar i la meitat de la seva descendència. El ramader també reconeixia que el carnisser li havia prestat catorze sous melgoresos; manual d'Arnau Miró, escrivà públic de Perpinyà, ADPO, 3E1/16, f. 35. Per a una primera avaluació de la riquesa dels protocols de Puigcerdà com a font per a l'estudi de les pràctiques pastorals, vegeu Élisabeth BILLE, Marc CONESA, Christine RENDU i Sebastià BOSOM, «L'élevage du Moyen Âge à l'époque moderne au prisme des contrats de parceria. Le chantier histoire: retour sur une expérience originale», *Ceretania*, núm. 4 (2005), pp. 265-277.

dels frares del Temple en el comerç de bestiar. Així, descobrim com, l'any 1272, Ramon de Fullà de Conflent es va comprometre a donar a Santa Maria del Masdèu i a fra Pere de Camprodon, lloctinent del comanador a la batllia del Masdèu, trenta bones ovelles o 124 sous, a la seva elecció, abans de la festa de Sant Miquel de setembre vinent.²⁸⁶ La minuta, però, no precisa si es tractava d'una donació gratuïta o, més probablement, del resultat d'una transacció del tipus parceria, els termes de la qual ens són en tot cas desconeguts. Són també les minutes d'un notari públic perpinyanès les que ens han fet conèixer la venda ja esmentada de noranta bales de llana produïdes al Mas de la Garriga el 1277.

La cria de porcs a les reserves templeres no està gaire documentada. Només el capbreu del 1264 fa al·lusió directa a aquesta activitat. En el paràgraf dedicat al Mas de la Garriga, reporta una despesa anual de seixanta aiminades d'ordi per al salari i l'alimentació dels familiars i per a l'alimentació dels porcs.²⁸⁷ D'altra banda, sabem que els religiosos, com altres senyors terratinents, exigien censos en pernils als seus homes *amansats*.²⁸⁸ També gràcies a l'inventari del 1264 sabem que en aquesta data els templers rebien anualment vuitanta *pernas* i nou porcs el mes de març, set dels quals de la senyoria de Terrats. El mateix document ens informa sobre el nombre de peces d'aviram que els reportaven els censos pagats pels terratgers: 364 gallines, 50 oques i 115 ous.

Per acabar, ens referirem a la cria de coloms al camp nord-català, on el colomar és un component tradicional del paisatge rural.²⁸⁹ Podem esmentar, per exemple, l'acte del 25 de juny de 1148 pel qual Arnau de Nils, la seva esposa Estefania i els seus fills Guillem Jordà i Bernat de Sant Gil cedien als «cavallers de Crist» un colomar situat al terme de Vilamulaca, amb dos habitacles al seu interior.²⁹⁰ Remarquem igualment un interessant contracte estipulat arran de l'edificació d'un colomar per part d'un terratger de Terrats. El 26 de juny de 1274, fra Pere de Camprodon, lloctinent del comanador de la casa del Masdèu, va confirmar a Ramon

286. Acta núm. xxxiv.

287. Acta núm. xxix.

288. Actes núm. 64, 89, 192, 240, 831, 905, 950, 977 i vii.

289. Actes núm. 59 (Palau), 220 (Perpinyà), 422 (Palau), 533 (Orla), 930 (Vilafranca de Conflent), xx (Sant Llorenç de la Salanca i Estagell). Trobem igualment els llocs anomenats camp del Colomer a Perpinyà (actes núm. 405, 406, 760 i 761) i mas de Colomer a Costoja (acta núm. vii).

290. Acta núm. 42.

Celera la possessió del colomar, amb la seva eixida, que aquest havia construït en un camp que tenia pel Temple a la parròquia de Sant Julià de Terrats, al lloc anomenat camp de la Creu. Per la part del camp on hi havia el colomar, el terratger pagaria a partir de llavors un òbol de moneda melgoresa de cens anual el dia de Nadal. Com a preu d'aquesta concessió, fra Pere de Camprodon reconeixia haver rebut sis sous i tres diners de moneda coronada de Barcelona.²⁹¹

Com hem pogut veure, la cria de bestiar constituïa una activitat important als camps del Pirineu català controlats pels templers del Masdéu. Constituïa l'activitat principal de la granja temple-ra del Mas de la Garriga, al Rosselló, i probablement també de les cases secundàries de Corbós, Centernac i Prunyanes, a la Fenolleda. Com l'orde cistercenc, l'orde del Temple es va especialitzar en la cria d'ovins i caprins al voltant dels anys 1170-1180, sens dubte amb la finalitat de proveir de carn, de cuir i de bona llana els mercats perpinyanesos. En conseqüència, el desenvolupament de la política pastoral dels frares del Masdéu s'ha de posar en relació amb el fort creixement econòmic i demogràfic que va conèixer la ciutat de Perpinyà en aquest mateix període.

ELS TEMPLERS I LA CIUTAT: EL CAS DE PERPINYÀ

Com un bon nombre de localitats de la plana del Rosselló, Perpinyà sembla que va néixer d'un procés d'aglutinació de l'hàbitat dins i al voltant del perímetre de pau de l'església, espai generalment designat amb el nom de *cellera* als textos de l'època.²⁹² Edificada pels *probi homines* del lloc, l'església de Sant Joan Baptista (avui Sant Joan el Vell) va ser consagrada pel bisbe d'Elna, Berenguer, el 15 de maig de 1025. A l'acta de consagració, el prelat determina els límits de la parròquia en honor de la qual l'església de Sant Joan havia de percebre els delmes i les ofrenes, i li atorga el cementiri: «[...] cum cimiterio in girum ecclesiae ad corpora mortuorum sepelienda.»²⁹³ L'erecció de l'església de Sant Joan en

291. Acta núm. 875.

292. Aimat CATAFAU, *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (x^e- xve siècles)*, Perpinyà, Trabucaire, 1998, p. 477. El terme *cellera* equival a *sagrera*.

293. Père de MARCA, *Marca Hispanica*, apèndix CXCIX. Pere PONSICH, «Saint-Jean-le-Vieux de Perpignan», a *Congrès archéologique de France...*, pp. 31-50. Les excavacions arqueològiques fetes al santuari romànic han permès la posada al dia de les estructures de dos edificis anteriors la capçalera quadrangular dels quals permet datar-los als segles IX i X; Rémi MARICHAL, «Sondage préliminaire à l'étude archéologique du sous-

col·legiata el 1102 manifesta localment el progrés de les idees de la Reforma gregoriana.²⁹⁴

Al començament del segle XII, la cellera, el nucli primitiu de la ciutat on es va alçar la residència comtal, el cementiri i diversos masos, estava protegida per un mur i per fossats.²⁹⁵ Era vorejada al nord per la Tet, el llit de la qual seguia un traçat més meridional que avui. En efecte, el riu era esmentat el 1116 com a confrontant amb el terreny concedit pel comte de Rosselló, Arnau, i el veguer de Perpinyà, Pere Arnau, per a l'edificació de l'hospital dels pobres.²⁹⁶ Posat també sota el patronatge de sant Joan Baptista, aquest establiment caritatiu s'ubicava al barri canonical, lloc de residència dels canonges que servien a l'església de Sant Joan sota l'autoritat d'un capellà.²⁹⁷

sol de l'église Saint-Jean-le-Vieux à Perpignan», a *Études Roussillonaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpinyà, Société Catalane de Botanique et d'Écologie Végétale, 1987, pp. 239-243.

294. El 15 de setembre de 1102, el comte Guislabert II, la seva esposa Estefania i el seu fill Girard van donar a l'església de Sant Joan de Perpinyà el delme, les primícies, els alous i altres obligacions d'aquesta parròquia, a fi de mantenir-hi, sota l'autoritat del bisbe d'Elna, una comunitat de religiosos d'observança canònica; Pèire de MARCA, *Marca Hispanica*, apèndix CCCXXXI.

295. La primera residència comtal se situava a prop de l'església de Sant Joan Baptista i devia ser edificada al segle XI; vegeu Pere PONSICH, «Le mystère du palais comtal de Perpignan», *BSASL*, vol. XCI (1983), pp. 9-31. Aquest edifici és documentat tardanament. El 1151, el comte Gausfred III i el seu fill Girard partiren un mas, amb les seves dependències (una taula de vendre i una vinya), vacant per la mort del seu usufructuari anterior, amb la finalitat de concedir-lo per meitats als nous terratgers. S'hi precisava que aquest mas delimitava al nord amb el cementiri i la vella residència comtal, a l'est amb els fossats nous, al sud amb altres massos i a l'oest amb la via pública: «(...) affrontat ab aquilone in cimiterio et in sala vetula a nobis donatores, de oriente in tovis novos, de meridie in mansos Petro de Clairano, de occidente in via publica»; ADPO, 2Hdtp3. Se'n pot deduir, doncs, que aleshores existia una sala nova, sens dubte edificada a prop de la precedent. És versemblant que el rei Alfons I de Catalunya-Aragó residís en aquest segon edifici durant les seves estades a la capital del Rosselló. En tot cas, sabem que tenia les audiències a la capella adjacent al seu palau de Perpinyà, com ho atesta aquest passatge extret de l'escatocol d'una acta del 8 de desembre de 1194: «Anno ab Incarnatione Domini m^ocx^oiiii^o, die viii mense decembris, Gombaldus de Ribellis personaliter constitutus et positus ante presentiam Ildefonsi domini regis Aragonis et comitis Barchinone in capella sui palatii oppide Perpiniani, coram infrascriptis testibus (...); ACA, Cancelleria Reial, perg. 699 d'Alfons I.

296. «Affrontat namque predicta terra et locus de parte altano in muro cellarie ubi est sita ecclesia Sancti Johannis, a parte circio afrontat in manso Remundi Seniofredi qui fuit condam, a meridie affrontat in via que pergit ad ecclesiam Sancti Johannis, ab aquilone affrontat in flumen que vocatur Ted»; ADPO, 2Hdtp3.

297. El 1176, una dona dóna a l'hospital dels pobres de Sant Joan de Perpinyà un mas adjacent a aquest establiment, a dos masos del capítol canònic i al mur de la ciutat: «Affrontat autem predictus mansus ab oriente in manso canonicæ et in via publica, a meridie in manso hospitalis, ab occidente in alio manso canonicæ, ab aquilone in muris ville Perpiniani»; ADPO, 2Hdtp, plec 34, p. 13.

A uns dos-cents metres a l'oest de l'església, a la cruïlla dels principals eixos viaris, els comtes van establir un mercat, el *mercadal*, sobre el qual percebien un dret de lleuda, els ingressos del qual els servien per a remunerar la fidelitat dels seus vassalls.²⁹⁸ A l'extremtat de la plaça del mercat on es paraven les taules dels comerciants hi havia un emplaçament reservat per a la carnisseria. Aquest lloc, anomenat *mazell*, és esmentat des del 1152.²⁹⁹ Aviat noves edificacions es van alçar a banda i banda de la principal artèria que unia el cor espiritual de la ciutat amb el seu pulmó econòmic. Quan els templers van arribar a la capital del comtat de Rosselló, aquest ja havia iniciat un procés de creixement similar al que afectava llavors un bon nombre de poblacions comercials mediterrànies.

Formació del patrimoni urbà

La implantació de l'orde del Temple a Perpinyà es va donar de manera molt precoç, cosa que s'entén fàcilment pel fet que la capital del comtat de Rosselló, seu del poder polític, constituïa igualment una etapa important en la ruta terrestre que unia Narbona amb Barcelona. El primer templer català que esmenten les fonts s'anomena significativament Pere Bernat de Perpinyà.³⁰⁰ Aquest acompanyà Hug Rigald a Barcelona a la cort del comte Berenguer III el mes de juliol de 1131.³⁰¹ Pere Bernat va ser el primer frare reclutat localment que va exercir una funció administrativa al Rosselló i al Carcassès, on fou actiu almenys fins

298. El 21 de maig de 1128, Guillem de Salses va empenyorar al comte Gausfred III el terç de les lleudes de Perpinyà, que declarava haver rebut d'ell: «quem ego acaptavi de te», és a dir, la part que Gombau de Malloles tenia per Bernat d'Orla. En contrapartida, Gausfred III li va lliurar onze unces d'or; un mas i 4.000 sous melgoresos. Una clàusula preveia que si el valor d'aquesta moneda es deteriorava, el deutor hauria de restituir set lliures d'argent pur a pes de Perpinyà; vegeu Francesc Xavier Miquel i Rosell, *Liber feudorum maior*, vol. II, núm. 764.

299. «(...) unam tabulam intus merchatale, ante mazello»; ADPO, 2Hdtp3. El 1171, un tal Pere Sabater, propietari d'un mas, és qualificat de *sagnator*, terme rarament usat que se suposa que és sinònim de *macellarius* o de *carnifex*; ADPO, 2Hdtp, plec 34, núm. 5.

300. Es tracta probablement del mateix personatge que el 19 de setembre de 1119 va subscriure, juntament amb dos burgesos de Perpinyà, el testament de Bernat Guillem en favor del monestir llenguadocià de Sant Ponç de Tomeres i del seu priorat rossellonès de Sant Aciscle, tocant a Perpinyà. Més tard, aquest priorat va donar el nom a un barri de la ciutat; ADPO H200.

301. Fou l'únic templer que va subscriure l'acta i en aquesta ocasió va usar el títol de «fratris societatis Templi Salomonis»; André d'Albon, *Cartulaire général...*, acta núm. XXXIII; Josep Maria Sans i Travé, *Els templers catalans...*, pp. 74-76.

al 1141.³⁰² En el pla temporal, caldrà esperar uns quants anys abans que l'orde militar no rebí els primers dons importants a la parròquia de Perpinyà.

La constitució del patrimoni urbà dels templers a Perpinyà és encapçalada per un document formulat de forma original, redactat el 25 de maig de 1139, pel qual Guillem Gairard i el seu germà Arnau, tots dos templers, informaven el comte de Rosselló, Gausfred III; i els «*probis ejusdem oppidi*», és a dir, els representants de la comunitat dels habitants de Perpinyà, que havien concedit a títol perpetu la seva herència materna als seus germans del Temple. Precisaven que havien compromès un camp i una vinya d'aquest patrimoni al seu cunyat, Albert, pel preu de 140 sous rossellonesos. Confiaven en la caritat i la pietat del comte i li suplicaven que vetllés perquè aquella terra beneficiés l'obra dels pobres cavallers de Crist. El comte confirmà la donació d'aquesta honor situada dins els límits de la seva ciutat de Perpinyà, sota reserva del *quartum* que en percebia. Com a preu d'aquesta confirmació, els templers van donar a Gausfred III els quaranta sous que aquest els devia. Aquest fet assenyala que els frares de la milícia feien ja la funció de creditors prop del comte de Rosselló. L'acta va ser aprovada pel veguer comtal, Berenguer de Guàrdia, que va rebre vint sous.³⁰³

La capital del comtat de Rosselló va prendre molt aviat una dimensió important en l'estratègia social desplegada pels templers, que havien desenvolupat molt ràpidament unes estretes relacions amb alguns membres de l'oligarquia urbana. Així, es pot constatar que els noms de certs burgesos perpinyanesos figuren regularment entre els testimonis dels donatius o vendes fets al Temple contractats en aquesta ciutat. És el cas, per exemple, de Ramon Esteve, Pere Ermengol i Bernat de Rennes, que signen diverses vegades,

302. Actes núm. 9 (actua sol), 10 (actua al costat d'Hug Rigald i de Bernat de Peralada), 17 (és assistit per Arnau de Contrast). Encara és citat el mes de maig de 1141 juntament amb tres altres responsables: Pere de Rovira, Hugues de Bessan i Bernat de Fenollet (acta núm. 23). Per a la seva activitat dins el marc de la formació de la casa de Dosens, entre Carcassona i Lesinhan, vegeu Pierre GERARD i Élisabeth MAGNOU-NORTIER (ed.), *Cartulaires des Templiers...*, cartulari A, actes núm. 4 (actua sol en presència del seu propi capellà) i 21 (al costat d'Hug Rigald el 28 de gener de 1135); i cartulari C, núm 7 (al costat d'Hug Rigald entre el 25 de març de 1133 i el 24 de març de 1134).

303. Berenguer de Guàrdia era un modest senyor rossellonès que tenia un feu a Torrelles de la Salanca. Hem vist que el 1136 va donar al Temple una renda sobre les salines que posseïa dins del terme d'aquesta important localitat de la Salanca; vegeu l'acta núm. 13. Va exercir la funció de veguer dels comtes de Rosselló des del maig del 1139 fins al novembre del 1174; vegeu Rodrigue TRÉTON, *Sel et salines...*, pp. 39-41.

junts o per separat.³⁰⁴ Gaudint del suport comtal —cinc donacions de Gausfred III i de Girard II de béns situats a la parròquia de Perpinyà—³⁰⁵ i dels lligams establerts amb les grans fortunes de la capital, l'orde del Temple s'inserí progressivament en el teixit urbà adquirint-hi diversos béns immobles i importants drets econòmics.³⁰⁶

Els molins

L'atenció dels templers sembla haver-se focalitzat d'entrada en el control, estratègic dins el context econòmic medieval, dels molins situats a la parròquia de Sant Joan de Perpinyà. Així, el 8 de febrer de 1146, fra Bernat de Peralada va obtenir de Gausfred III la confirmació de la compra de dos molins feta a Pere Vicenç.³⁰⁷ El comte va rebre trenta sous i es va reservar un cens de dotze diners de moneda rossellonesa que percebia sobre aquests molins en virtut del domini directe. Cinc mesos més tard, l'administrador templar va comprar per 200 sous de moneda rossellonesa a Pere i Joan Robert la meitat d'un molí contigu als molins precedents.³⁰⁸

La importància dels objectius econòmics lligats al control dels molins hidràulics de Perpinyà destaca en una transacció feta el 25 de juliol de 1149 a fi de resoldre el litigi que enfrontava Gausfred III amb el poderós senyor Ramon de Castell-rosselló pel que feia a l'ús comú del canal dels molins que havien pertangut

304. Actes núm. 10, 11, 20, 23, 49, 50 i 58. La documentació no forneix cap precisió sobre la natura de les activitats d'aquests personatges, que també van actuar en l'entorn dels comtes de Rosselló. Es tractava, sens dubte, de negociants rics i influents. Ramon Esteve i Bernat de Rennes figuraven entre els homes designats pel comte Gausfred III per resoldre el conflicte que l'oposava a Bernat de Montesquiu sobre el feu de Palau l'octubre de 1140; Francesc Xavier MIQUEL I ROSELL, *Liber feudorum maior*, vol. II, núm. 733. Bernat de Rennes era probablement originari de l'antiga capital del comtat de Rasès, la decadència del qual ja estava molt avançada a la primera meitat del segle XII.

305. Actes núm. 34, 45, 50, 58 i 86.

306. Acta núm. 23.

307. Acta núm. 34.

308. Acta núm. 35. Les confrontacions indicades a l'acta ens assenyalen efectivament que aquest molí estava situat entre el del Temple, al nord, i el molí de Pere Vicenç, al sud. D'altra banda, evoquen les parts funcionals dels molins: el canal de subministrament (*cabedago*), a l'oest, i per tant més amunt, i el canal de fuita (*exaguador*) a l'est. Al Llenguadoc, trobem el mateix vocabulari als molins explotats pels templers de Dosens; vegeu Laurent MACÉ, «L'utilisation des ressources hydrauliques par les templiers de la commanderie de Douzens (Aude)», *Archéologie du Midi Médiéval*, tom 12 (1994), pp. 99-113. Per a un estudi detallat de la utilització dels recursos hidràulics del Rosselló a l'època medieval, vegeu Sylvie CAUCANAS, *Moulins et irrigation en Roussillon du IXe au XVe siècle*, París, CNRS, 1995.

als difunts Arnau Pere, comerciant, i Ramon Vicenç, parent sens dubte de Pere Vicenç, esmentat més amunt.³⁰⁹ L'arbitratge va ser confiat als bons homes de Perpinyà i a fra Arnau de Sant Cebrià, successor de Bernat de Peralada, cosa que manifesta clarament la influència social i el carisma moral que l'orde del Temple havia adquirit ja dins el comtat de Rosselló a mitjan segle XII. El reglament acceptat per ambdues parts prescrivia que els homes de Perpinyà que tinguessin drets sobre aquells molins amb els templers havien de contribuir en dos terços a les despeses ocasionades per la construcció o el manteniment de la resclosa i del canal de conducció d'aigua, i els homes de Castell-rosselló ho havien de fer en el terç restant. Tots havien de vetllar que els molins disposessin de l'aigua necessària per al seu funcionament. En cas de necessitat, els homes de Castell-rosselló estaven autoritzats a prendre més aigua, a condició de no perjudicar el funcionament dels molins. Si els homes de Perpinyà es neguessin a participar a les despeses, els de Castell-rosselló, com era costum, tindrien el dret d'agafar les nadilles dels molins i de conservar-les en el seu poder fins que els perpinyanesos haguessin pagat el que devien.³¹⁰

El control dels molins bladers de Perpinyà va suscitar també la cobejança d'un altre orde militar, el de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, que, el 1167, va comprar a una dona anomenada Bigorra cinc molins situats a la parròquia de Sant Joan de Perpinyà, entre els molins de la milícia del Temple i els de Pere Jaume, pel preu de 900 sous de moneda melgoresa. La compra va ser confirmada pel comte de Rosselló, senyor de Perpinyà, que va rebre 300 sous, el terç del preu de venda.³¹¹ El casal en el qual rodaven les moles dels molins adquirits pels dos ordes militars estava

309. Ramon fou el senyor epònim del poble de Castell-rosselló, nom que perpetua el record de l'antiga ciutat de Ruscino, ubicada a la terrassa que domina la Tet, dos quilòmetres riu avall de Perpinyà. Per a un recent inventari de les excavacions arqueològiques d'aquest *oppidum* d'origen neolític, vegeu Rémi MARICHAL i Isabelle RÉBÉ (dir.), *Les origines de Ruscino (Château-Roussillon, Perpignan Pyrénées-Orientales) du Néolithique au Premier Âge du Fer*, col.l. «Monographies d'Archéologie Méditerranéenne», núm. 16, Latas, Association pour le développement de l'archéologie en Languedoc-Roussillon, 2003.

310. Acta núm. 44. La nadilla era una petita peça de metall o de fusta dura en forma d'ics o de cua d'oreneta. Encastat a la mola mòbil, aquest element fonamental del mecanisme de funcionament del molí permet la connexió entre l'arbre vertical i les moles. Sense la nadilla, el molí deixa de rodar; vegeu Paul CAYLA, *Dictionnaire des institutions, des coutumes et de la langue en usage dans quelques pays de Languedoc*, Montpellier, 1964, p. 496.

311. Acta núm. II.

situat a l'est de la ciutat i aquells van ser anomenats a partir de llavors Molins d'Avall a fi de distingir-los dels altres establiments moliners edificats als segles XII i XIII al terme de Perpinyà. Un acord fet l'any 1300 entre el comanador del Temple, d'una part, i el comanador hospitaler de Bajoles, d'una altra part, per a la construcció a despeses comunes d'un pont que facilités l'accés als Molins d'Avall ens demostra que els templers hi detenien tres moles i els hospitalers, cinc.³¹²

Les actes mostren que els templers donaven molta importància al fet de posseir el més gran nombre possible de molins a Perpinyà. Es tractava per a ells de tenir posat un peu dins un sector crucial de l'economia. Després de la primera fase d'adquisició dels anys 1140, van aconseguir, mitjançant compres o donacions, prendre el control de noves moles. El 4 de juliol de 1172, el darrer comte autònom de Rosselló, Girard II, va llegar al Masdéu els seus molins situats prop de la porta de Malloles, a l'oest de la ciutat.³¹³ Per oposició als precedents, aquests molins van ser anomenats Molins d'Amunt. Després, el 24 d'agost de 1232, Guillem Pere de Tatzó d'Amunt va cedir a fra Rostain, comanador del Masdéu, els seus drets sobre un molí situat a Perpinyà que el seu germà Ramon Arnau havia venut a la milícia del Temple.³¹⁴ Guillem Pere va reconèixer haver rebut la seva part del preu d'aquesta venda i la va confirmar. L'acta precisa que aquest molí era entre un molí del Temple i un molí pertanyent a una dona anomenada *Palaciola*, però ignorem en quin establiment de molinaria se situava.³¹⁵

Conseqüència de l'expansió urbana, la xarxa d'alimentació d'aigua dels molins situats al nou barri de Sant Francesc es va densificar durant la segona meitat del segle XIII. El 20 de maig de 1262, Jaume I va concedir a títol perpetu a fra Guillem de Montgrí, comanador, i als frares del Masdéu el dret d'utilitzar l'aigua que s'escolava pel canal de Ponç Paüic, davant les entrades dels seus estables i dels seus horts, a fi de regar el seu hort situat prop del rec dels molins del Temple i prop del convent dels frares menors. El rei els va atorgar la facultat d'extreure'n aigua per usar-la per al que volguessin, sempre que no en resultés cap perjudici per al cabal del canal, de manera que res no els impedís d'utilitzar

312. Acta núm. 1068.

313. Acta núm. LXX.

314. L'acta de la venda de Ramon Arnau no ha estat trobada.

315. Acta núm. 321.

aquella aigua i no els ocasionés cap altre contratemps.³¹⁶ Però la multiplicació de les instal·lacions hidràuliques en aquest sector de la ciutat no podia sinó generar conflictes d'interessos relacionats amb l'ús de l'aigua, força motriu dels molins hidràulics. Així, un litigi va enfrontar, cinc anys més tard, el comanador del Masdéu, d'una part, i Pere Paüc, d'una altra part, amb motiu d'una *resclusa* que aquest darrer feia aixecar a la Bassa de Perpinyà a fi d'alimentar els molins que acabava de fer construir prop de la porta d'Albenca, un centenar de metres més avall dels molins llegats al Temple pel comte Girard.³¹⁷ El comanador havia denunciat públicament aquestes obres, ja que temia que l'entrada en funcionament d'aquesta resclosa no fes refluir l'aigua i no entrebanqués així el bon funcionament de la resclosa dels Molins d'Amunt del Temple.

Un reglament amigable contractat sota l'autoritat del batlle de Perpinyà el 10 de gener de 1267 va calmar momentàniament el conflicte que enfrontava dos dels principals propietaris de molins de la ciutat. El comanador va autoritzar Pere Paüc a construir la seva *resclusa* i a fer-ne ús durant un mes a partir del dia de la transacció. Passat aquest termini, a requeriment seu, Pere Paüc estaria obligat a destruir una cana d'aquesta resclosa a l'indret que li indiqués el religiós administrador, de manera que el dic no causés l'estancament de l'aigua i no ocasionés cap dany als molins del Temple situats més amunt. En el cas que Pere Paüc es negués a obeir, el comanador recorreria al batlle de Perpinyà a fi de procedir a la destrucció de la resclosa, sense que el burgès pogués recórrer en justícia. Guillem de Vila-rasa, batlle de Perpinyà, es va obligar personalment davant el comanador a fer aplicar aquesta clàusula. Per la seva banda, Pere Paüc va prometre no obstaculitzar la destrucció de la resclosa, sota pena d'una sanció de mil sous.³¹⁸

Cinc anys més tard, un afer similar va enfrontar els templers amb el fill de Pere Paüc en relació amb una altra resclosa, aquest cop situada més amunt de la del Temple. El 23 de març de 1272, fra Ramon Desbac, comanador del Masdéu, i fra Pere Sabater, comanador de Perpinyà, d'una part, i Ponç Paüc, d'una altra part, van solucionar el litigi que els oposava a causa de la

316. Acta núm. 602.

317. Pere Paüc pertanyia a una riquíssima família de la burgesia perpinyanesa que ja detenia béns patrimonials a la parròquia de Sant Joan a la primera meitat del segle XII; Julià Bernat ALART, «Cartulaire roussillonnais», núm. CXL, p. 560.

318. Acta núm. 669.

resclusa edificada per aquest darrer en el llit de la Bassa, més avall dels seus molins dits de la Torre, a fi d'alimentar els molins que posseïa a la vila de Perpinyà. Els templers es lamentaven del fet que aquesta resclosa impedís que l'aigua del riu s'escolés cap als molins del Temple.³¹⁹ L'acord autoritzava Ponç Paüc i els seus a fer i mantenir una o més rescloses a la Bassa, més amunt del pont situat al costat de la vinya del Temple i de l'hort de Ferrer de n'Auda, amb la facultat d'utilitzar-ne l'aigua a voluntat. En compensació pel perjudici que la instal·lació d'aquestes preses d'aigua hagués pogut ocasionar als molins del Temple, Ponç Paüc va assignar als templers una renda anual de tres sous i nou diners esterlins.³²⁰

No disposem d'informació relativa a la manera com els templers explotaven els seus molins de Perpinyà. Ignorem si hi mantenien una mà d'obra assalariada o si, més probablement, n'arrendaven l'usdefruit a moliners mitjançant el pagament d'un cànon fix o proporcional.

La senyoria dels molins era una prerrogativa banal —en el sentit etimològic del terme—, cosa que implicava que els habitants de la rodalia estaven obligats a fer-hi moldre el seu gra mitjançant el pagament d'un dret de mòlta consistent en una porció determinada de la farina obtinguda després de la trituració dels grans.³²¹ Un document provinent del cartoral de la comanda hospitalera de Bajoles prova que aquesta pràctica s'estilava a Perpinyà. El 18 de març de 1220, Guillem Adalbert i el seu fill Guillem van donar a l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem els molins que posseïen a la riba de la Tet, a la parròquia de Sant Joan de Perpinyà. En aquesta ocasió, els dos burgesos concedien als hospitalers que tots els homes que tenien per ells horts a l'arenys de Perpinyà estarien obligats a moldre el seu blat en aquells mo-

319. Els molins de la Torre se situaven a la parròquia de Santa Maria de Malloles; vegeu l'acta núm. 887. Al començament del segle XIV, aquests molins pertanyien a un familiar dels reis de Mallorca, Ramon Roig, fill del jurista Pere Roig de Camprodon. La seva força motriu era utilitzada per a la calcigada de draps: «(...) molendina tua draperia vocata de Turri»; ADPO, 1B226, 159, 160.

320. Acta núm. 854.

321. Al segle XIV, els documents rossellonesos indicaven que el dret de mòlta variava segons els llocs d'una setzena a una dinovena part. Una ordenança del 1398 fixa aquest dret en dues punyeres per aiminada, és a dir, en una setzena «axí com entigament e en temps passat es ascotumat». Per a un panorama complet de la qüestió de la condició comunal dels molins al Rosselló, vegeu Sylvie CAUCANAS, *Moulins et irrigation...*, pp. 101-115.

lins, tal com abans ho feien per ells. El contracte imposava dues condicions als hospitalers: d'una banda, que garantissin que el gra fos ben mòlt, i de l'altra, que els terratgers poguessin continuar emprant lliurement l'aigua per a regar els seus horts sense cap servitud. Si algun terratger es negava a donar a moldre el seu gra als templers, es veuria privat del dret de reg.³²²

En virtut d'aquest principi, els templers, que disposaven de molins a banda i banda de les muralles de la ciutat vella, podien comptar amb una clientela nombrosa. Però aquest aspecte se'ns escapa totalment. Només sabem que l'any 1264 la renda anual dels cinc molins del Temple era estimada en cinquanta aiminades i mit-ja de forment i quaranta-cinc aiminades d'ordi.³²³ Aquestes xifres corresponien ben probablement al dret de mòlta. Podem comparar-les amb les trenta-cinc aiminades de forment i cent aiminades d'ordi que els reportava llavors l'explotació de la seva reserva de Perpinyà, que tenia dinou peces de terreny i vinyes.³²⁴

Fora de Perpinyà, l'orde del Temple havia adquirit molins a moltes localitats dels comtats nord-catalans: Brullà, Corbós, Nidoleres (després de l'adquisició del priorat de Sant Salvador de Cirà), Malloles, Nils, Pesillà de Conflent, Centernac, Vilafranca de Conflent.³²⁵ Remarquem finalment que, contràriament als seus homòlegs de les comandes de Dosens o de Gardeny, els templers del Masdeu no semblen pas haver posseït molins drapers.³²⁶

322. «Adhuc etiam amplius, cum hac eadem pagina, damus, laudamus firmiterque concedimus prelibato Hospitali et tibi prenominato procuratori et prenominati fratribus dicti Hospitalis ad vestram voluntatem et dicti Hospitalis omni tempore faciendam ut omnes homines, illi scilicet qui pro nobis habent et tenent hortos in tota grava Perpiniani, teneantur vobiscum suum bladum molere in prefixis molendinis que vobis et supradicto Hospitali superius dedimus, sicut nobis et nostris tenebantur; ita tamen quod bene et fideliter suum bladum eis ibi molatis, et orti prenominati hominum predictorum accipiant aquam ad rigandum sibi, prout debent vel solent libere et quiete, sine omni alio servitio et usatico, nisi tantum modo consueto. Verum tamen si prenominati homines qui pro nobis habent vel tenent hortos in prenominata grava Perpiniani nolent molere suum bladum in prenominati molendinis que vobis et prescripto Hospitali superius dedimus, prohibeatis eis aquam ad rigandum accipere et illam ad hortos ducere»; ADPO, Hp200.

323. «Item habet in villa Perpiniani v molendina qui sunt domus milicie Templi, qui valent de reddito singulis annis, computato uno anno cum alio, l eminas et dimidiam de frumento et xlv eminas de ordeo»; acta núm. xxix.

324. «Item valet laboracio domus Perpiniani unus annus cum alio c eminas ordeï et xxx^a i v eminas de frumento.»

325. Actes núm. 21, 81, 125, 131, 174, 182, 499, 562 i xxix.

326. Acta núm. 483. Sobre els molins drapers d'Arrapesac, a Dosens, vegeu Laurent MACÉ, «L'utilisation des ressources hydrauliques...», pp. 103-104.

Les mesures del mercat³²⁷

Els templers van adquirir molt aviat drets sobre les mesures de Perpinyà. Al voltant del 1150, fra Arnau de Sant Cebrià, amb l'acord del mestre de l'orde, Pere de Rovira, havia concedit a Pere Brunet i Adelaida el mesuratge d'oli de Perpinyà.³²⁸ És això el que indica una acta del 6 d'abril de 1232, per la qual la néta d'aquests darrers, Adelaida, el seu espòs Joan Galix i els seus fills, Joan i Maria, restituïen aquest dret a fra Rostain, comanador del Masdèu, i a fra Guilhem de Gavaudan, comanador de la casa de Perpinyà, mitjançant 200 sous de moneda melgoresa.³²⁹ També sabem que els templers posseïen taules de vendre al mercat d'oli de Perpinyà, de les quals treien benefici acensant-les a particulars. Així, el primer de setembre de 1256, fra Ramon de Vilanova, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, va donar en acapte a Arnau Geita, sacerdot, i a Joan Geita una taula situada a Perpinyà, prop del lloc on es venia oli. El contracte estipula que els censataris disposaven d'aquest emplaçament comercial per gaudir-ne de per vida, a condició de fer-ne el manteniment i de pagar el cens, relativament elevat, de sis sous i tres diners de moneda barcelonesa el dia de Sant Vicenç. L'import del dret d'entrada pagat pels prenedors era de dos sous i sis diners.³³⁰

Si ignorem en quines circumstàncies els templers van fer l'adquisició de les mesures de l'oli, sabem, en canvi, que va ser en virtut del testament del comte Girard II que van heretar el 1172 el monopoli de les aïminades, és a dir, de les mesures de blat del mercat de Perpinyà.³³¹ El mes de maig del 1202, els frares del Masdèu van aconseguir augmentar la seva influència sobre el comerç de cereals a la capital del Rosselló en obtenir tot el que Bernat Armiger percebia sobre el dret de mesuratge del blat de tota la vila de Perpinyà.³³²

Tres articles dels costums que reglamentaven l'ús de les mesures del mercat ens forneixen precioses indicacions sobre les condicions d'aplicació i l'import d'aquestes taxes econòmiques.

327. Donem en l'annex una relació de les diferents mesures utilitzades en els documents del Masdèu.

328. Arnau de Sant Cebrià, administrador dels béns de la milícia del Temple al Rosselló, 1148-1155. Pere de Rovira, mestre de la milícia del Temple a Provença i a Hispània, 1140-1158.

329. Acta núm. 317.

330. Acta núm. 549.

331. «Relinquo etiam eis ipsas eïminas de Perpiniano»; acta núm. 86.

332. Acta núm. 186.

L'article 31 prescrivia que qualsevol habitant de Perpinyà que vengués blat el dijous, dia del mercat setmanal, utilitzant la mesura de la milícia del Temple havia de pagar el dret de mesuratge com qualsevol altra persona. En canvi, pel blat venut els altres dies de la setmana, només calia pagar la meitat d'aquesta taxa, el tipus de la qual era fixat en una cossa per aiminada mesurada. A continuació es precisava que la mesura del Temple era el mig quartó, i que sis cosses feien una mesura.

L'article 32 fixava el dret de mesuratge de l'oli que havia de ser pagat als templers el dia del mercat a raó d'una cossa per pesada, representant la cossa la dotzena part del mig quartó utilitzat per a mesurar l'oli.³³³

Finalment, l'article 29 estipulava que tots els habitants de Perpinyà tenien dret a posseir els seus propis pesos i mesures per al pa, el vi, l'oli i altres productes. Tots els ciutadans tenien la facultat de comerciar amb aquestes mercaderies a casa seva i on fos, llevat del lloc del mercat on s'acostumava a vendre el blat i l'oli. Estava prohibit, en canvi, de posseir el quintar, el pes patró de Perpinyà, prerrogativa que corresponia a l'únic senyor de la vila, el comte de Rosselló.³³⁴

El nostre coneixement de les mesures emprades a la capital del Rosselló a la fi del segle XIII és sortosament il·luminat per un reglament municipal promulgat el 29 de gener de 1287 en ocasió de la refecció de la mesura patró. Els cònsols Guillem de Codallet, Llorenç Rodó i Guillem Homdedeu, amb el consentiment de Pere Adalbert, batlle de Perpinyà, de Ramon Nicolau, lloctinent del jutge a la cort del batlle, i dels principals representants dels notables i els artesans de la ciutat, van establir, en nom de la universitat dels habitants de Perpinyà, que la mesura de pedra que acabava de ser refeta i contrastada amb la mesura legal de la casa del Temple de Perpinyà, anomenada mig quartó, seria a partir de llavors la mesura legal en vigor a la ciutat. Per tant, qui volgués vendre o comprar cereals o llegums en aquest lloc hauria d'utilitzar aquella mesura. Es disposava que una aiminada havia

333. Acta núm. III.

334. «Item, quilibet Perpiniani potest habere et tenere mensuram suam rectam et pensum, tam bladi quam vini quam olei et alterius rei, et cum illa vendere et emere in domo sua et ubique, preter quam in foro ubi bladum et oleum consuevit vendi, excepto quod non potest habere quintale, quod est domini ville»; Joseph MASSOT-REYNIER, *Les coutumes de Perpignan*, Montpellier, 1848 (reimpressió: Marsella, Laffitte, 1976), pp. 18-19.

de contenir vuit mesures rases i que per cada pesada s'afegirien quatre cosses com a compensació o torna (*pro turnis*), és a dir, una cossa per quartó, una dotzena part.³³⁵ La mesura o mig quartó havia de contenir quatre punyeres o sis cosses. Els cònsols i tots els seus successors tenien la responsabilitat de mantenir aquest patró de pedra en nom de la universitat de la ciutat de Perpinyà. Aquest important document es va fer en presència del veguer del Rosselló Jaume de Mura i del comanador de la casa del Temple de Perpinyà, fra Pere de Camprodon, que més endavant veurem que també exercia l'ofici de procurador del rei de Mallorca.³³⁶

Cal distingir les mesures de blat llegades als templers del pes del blat. Instituit per Jaume I el 5 de febrer de 1266 a sol·licitud dels habitants de Perpinyà, aquest pes estava destinat a pesar el gra que els particulars portaven a moldre als molins de la ciutat i la farina que en sortia. L'import del dret de pesatge era deixat a la lliure apreciació de la *universitas hominum Perpiniani*. El producte d'aquesta taxa havia d'alimentar la caixa comunal i la seva utilització es deixava a l'apreciació de la comunitat o dels seus *rectores*, sense que el rei pogués reclamar mai res.³³⁷ L'establiment d'aquest pes tenia per objecte, doncs, preservar l'interès dels perpinyanesos protegint-los contra les pràctiques fraudulentes dels moliners (del Temple?).

Per als templers, la possessió de les mesures constituïa una font d'ingressos en efectiu les xifres de la qual coneixem pel que fa a l'any 1264. Aquell any, les mesures de blat del mercat de Perpinyà van reportar 57 aiminades d'ordi i 38 aiminades de forment. Per la seva banda, les mesures d'oli van reportar 128 quartons d'oli, però s'indica que els frares en van utilitzar una quantitat important, ben segur per a les necessitats alimentàries i per a l'enllumenat

335. Antoni M. ALCOVER i Francesc de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, 2a ed., Palma de Mallorca, Moll, 1978, 10 v., s. v. *Torna*: «Allò que s'afegeix perquè acabi de fer el pes una mercaderia quan la porció que se n'havia pesat no arriba al pes que el comprador demana.» Aquesta interpretació ha estat confirmada per l'article següent extret dels privilegis concedits pel rei Sanç a la vila de Cotlliure el 1311: «Item, eisdem concedimus ut possint rehabere mensuram salis pristinam et antiquam, ita tamen quod dictam debeant augere mensuram et ampliari, taliter quod non oporteat eam acumulare aut ultra mensura dare augmentum sive tornes, sed quod totus cumulus sives tornes contineatur et includatur infra rasam mensuram predictam», ADPO, 44EDT3, ff. 58v-59.

336. Acta núm. LXX.

337. *Libre vert mineur*, vol. 1, AMP, AA3, f. 26v.

de les comandes. Un cop descomptada aquesta despesa, només els restaven 40 quartons.³³⁸

En el curs de l'última dècada del segle XIII, els templers van aprofitar l'expansió demogràfica de la ciutat per a reforçar-hi en primer lloc la seva influència en el comerç del blat contribuint al finançament de la construcció del nou mercat cobert del blat, edificat a l'emplaçament dels valls que vorejaven l'antiga porta d'Elna. En aquella època, a la capital del comtat hi havia diverses places on es feia la venda de cereals els dies de mercat. Però, a causa de l'augment de la població de la ciutat i de les altres localitats del Rosselló i d'altres llocs, aquestes places no eren suficients per a acollir el nombre creixent de comerciants que hi acudien per vendre els seus cereals. És per això que el rei de Mallorca va prendre la decisió de desplaçar el mercat de blat a un emplaçament més espaiós.

Així, el 29 de juny de 1293, Jaume II va ordenar la creació d'una plaça única destinada a la venda de cereals els dies de mercat a Perpinyà, amb exclusió de qualsevol altra plaça, tant a l'interior com a l'exterior del recinte de la ciutat vella.³³⁹ El rei precisava que ja havia fet arranjar i cobrir aquesta plaça per mitjà

338. Acta núm. XXIX.

339. Els «murs de la ciutat» són citats regularment a partir del 1168, ADPO, 2Hdtp3. El 17 de març de 1176, Alfons I de Catalunya-Aragó va ordenar que tots els habitants de Perpinyà contribuïssin a construir-los: «Preterea volo et mando ut omnes habitantes in villa Perpiniani mittant ad muros faciendos et ad valla, et nullus privilegio aliquo excusetur; nec aliquis eorum qui cogeret aliquem, etiam violenter dicto vel facto, ad missionem murorum vel vallum, aliquo modo aliquam penam mereatur»; AMP, AA3, f. 19v, 14v-15v. Amb tot, sembla que la construcció de la muralla es va eternitzar fins que Pere I de Catalunya-Aragó va promulgar el 19 de setembre de 1207 una ordenança semblant a la del seu pare, prescrivint que qualsevol persona, de qualsevol condició o professió, que tingués possessions al terme de Perpinyà contribuís a les despeses de la muralla de la ciutat en proporció a la seva riquesa; AMP, AA3, f. 13r-v. Segons Antoine de Roux, probablement es tractava d'un simple talús de terra reforçat amb palissada i doble fossat; Antoine DE ROUX, *Perpignan de la place forte à la ville ouverte x^e-xxe siècles*, Perpinyà, Archives Histoire, 1996, p. 47. Un nou recinte fortificat que enclouïa els nous barris edificats al llarg del segle XIII es va començar a construir vers el 1278; vegeu l'acta núm. 1045. La superfície circumscrita per aquesta muralla de 3.300 metres, unes setanta hectàrees, era sis vegades més important que l'anterior; Antoine DE ROUX, *Perpignan de la place forte...*, pp. 74-75. Les muralles medievals i modernes de la ciutat de Perpinyà van ser destruïdes el 1904. Del recinte medieval només en subsisteix la part que servia de mur de sosteniment al nord-est del barri del puig de Sant Jaume. El tram conservat està constituït per una cortina de prop de quatre-cents metres de llarg, pautada a intervals regulars per vuit torres semicirculars. Les parts originals, datables al segle XIII, presenten un parament de palets de riera disposats en espiga (*opus spicatum*); vegeu Lucien BAYROU i Jordi CASTELLVÍ, «Esquisse d'une étude des vestiges des fortifications urbaines médiévales en Roussillon», a *Études Roussillonaises offertes à Pierre Ponsich*, pp. 207-210.

d'un cobert sostingut per columnes de pedra, i que aquests treballs havien comportat unes feixugues despeses, a les quals fra Ramon de Saguàrdia, comanador de la casa del Temple del Masdèu, havia contribuït amb un total de cinc mil sous de moneda melgoresa. Per aquest motiu, el monarca ordenava que la nova plaça restés al mateix emplaçament i que els templers hi percebessin el dret de mesuratge tal com tenien per costum fer-ho abans a les antigues places públiques afectades a la venda de cereals, i que els dies de mercat ningú no pogués vendre altres cereals que els mesurats amb les mesures del Temple a les cases i botigues que donaven a la nova plaça.

A fi d'assegurar el bon funcionament del nou mercat, Jaume II va promulgar una sèrie de mesures coercitives. Des d'aquell moment els templers podien denunciar els fraus al batlle de Perpinyà i als altres oficials reials encarregats de vetllar per la bona aplicació del nou reglament i de perseguir els infractors. Així, qui vengués cereals en aquella plaça i se n'anés sense haver pagat el dret de mesuratge perdria els cereals, o el seu preu, que seria pagat al rei, i l'infractor estaria obligat, a més, a abonar als templers el dret de mesuratge del blat venut.³⁴⁰

Veiem, doncs, que la política urbana del rei de Mallorca es beneficiava del suport i de les finances del Temple. Aquesta oportuna i fructífera associació de les dues grans potències temporals de la ciutat permetia als templers de reforçar la seva influència sobre un mercat cerealístic ara més fàcil de controlar. Sempre atents a aprofitar les ocasions, els religiosos van portar a terme fructíferes inversions immobiliàries adquirint terrenys edificables a l'entorn immediat de la plaça del blat. Així, el 16 de novembre de 1295, Jaume II confirmava al comanador del Masdèu la compra d'un terreny situat davant de la nova plaça, sobre el qual els seus coreligionaris havien fet construir una casa o botiga dotada d'un pis. A banda del seu foriscapi, el rei només reclamava a canvi un diner de cens.³⁴¹ Aquest mòdic cànon exigit a títol simbòlic evidència l'estima i el gran favor que el rei atorgava als administradors de l'orde del Temple dins del seu regne. És veritat que un d'ells, fra Jaume Ollers, exercia llavors l'ofici de procurador reial dels comtats de Rosselló i de Cerdanya.

340. Acta núm. 1032.

341. Acta núm. LXXII.

A la fi del segle XIII, els templers percebien igualment el redelme sobre el pes de Perpinyà. Com ja hem dit més amunt, aquest pes, anomenat quintar, pertanyia al comte rei, senyor de Perpinyà. La percepció d'aquesta taxa era arrendada cada any a particulars, com ho atesta un contracte signat el 20 de juliol de 1280 en virtut del qual Guillem de Codalet, batlle de Perpinyà, venia a Bernat Homdedeu i a Peric, guanters, tot el pes de la ciutat de Perpinyà pertanyent al rei, per la durada d'un any a comptar des de l'última festa de Sant Joan de juny, pel preu de catorze lliures de moneda melgoresa. El contracte també precisa que els prenedors estarien obligats a pagar tot el redelme degut al Temple.³⁴²

Els forns

Aquest tema ha desvetllat ja l'interès de diversos historiadors, però el descobriment de peces ignorades pels nostres predecessors ens invita a reobrir aquest important dossier.³⁴³ En la clàusula del seu testament on estipulava el llegat dels forns de Perpinyà als templers, el comte de Rosselló Girard II ordenava que no es podia construir cap nou forn a la ciutat sense l'acord d'aquells. Com és sabut, l'exercici d'aquest monopoli sobre la cocció i la venda del pa és característic de l'exercici del dret de ban dins el marc del règim senyorial.³⁴⁴ L'aplicació escrupolosa d'aquest monopoli econòmic pels templers, sempre rigorosos i vigilants quan es tractava de fer valer els seus drets i fer fructificar el seu patrimoni, va generar múltiples tensions amb el clergat i, sobretot, amb la població.

Al començament del segle XIII, un sorollós litigi va oposar l'abat Bernat i els monjos de Fontfreda als templers del Masdèu, en relació amb la renda perpètua en pans de què gaudien els

342. Acta núm. XLVI.

343. Sobre la qüestió dels forns de Perpinyà, vegeu Laure VERDON, «La seigneurie templière à Perpignan au XIIIe siècle», a *La ville au Moyen Âge*, vol. 2, París, CTHS, 1999, pp. 529-536. També trobem reflexions interessants a Julià Bernat ALART, *Privilèges et titres...*, pp. 288-290. Aquestes reflexions han estat més tard repeses i comentades en un primer treball sobre els costums i la gènesi dels poders urbans a Perpinyà: Philip DAILEADER, *True Citizens. Violence, Memory and Identity in the Medieval Community of Perpignan 1162-1397*, Leiden, Brill, 2000 (traduït al francès per Aimat Catafau amb el títol *De vrais citoyens. Violence, mémoire et identité dans la communauté médiévale de Perpignan 1162-1397*, Canet de Rosselló, Trabucaire, 2004), pp. 64-65.

344. Sobre l'aparició de la senyoria comunal a Catalunya, vegeu Pierre BONNASSIE, *La Catalogne au tournant de l'an mil. Croissance et mutations d'une société*, París, Michel, 1990, pp. 289-313.

cistercencs en els forns de Perpinyà. El 1166, el comte Girard II havia atorgat als monjos blancs el privilegi de gaudir gratuïtament del pa que necessitessin per al seu propi consum totes les vegades i durant tot el temps que sojornessin a Perpinyà.³⁴⁵ En conseqüència, l'abat Bernat exigia que li donessin una quantitat de pa suficient per a ell i els seus. Però els templers s'oposaven a aquest usatge, argüint que a l'origen només s'aplicava a un nombre limitat de frares de Fontfreda, però que l'augment considerable del seu nombre, originat pel creixement del patrimoni de l'abadia al Rosselló, hipotecava els seus drets sobre els forns fins al punt que els resultava gairebé inútil posseir-los. Es tracta clarament d'una argumentació de circumstàncies, en la qual es descobreix una evident propensió a l'exageració, però no per això deixa de reflectir una realitat: la impressionant expansió temporal dels cistercencs del Narbonès al comtat de Rosselló.

L'afer dels forns apareix com el catalitzador de les tensions generades per la rivalitat desfermada entre els dos ordes competidors. Senyal que els templers es prenién la qüestió molt seriosament, fou el fet que el mestre de les províncies d'Hispania i de Provença, fra Ponç de Rigaud, s'encarregà personalment de defensar els interessos del seu orde. Les parts van acabar posant-se sota l'arbitratge del bisbe d'Elna, del metge del rei d'Aragó i del jutge Bernat Amiel. La sentència pronunciada el 17 de febrer de 1205 ordenava que l'abat i els monjos de Fontfreda renunciessin definitivament a la seva renda en pans i que, en contrapartida, els templers o els posseïdors dels forns els paguessin una renda anual de vuitanta sous de moneda barcelonesa el dia de l'Assumpció.³⁴⁶

Els templers vetllaven gelosament que les seves prerrogatives fossin estrictament aplicades i sabien fer-les fructificar usant de la seva influència i del seu domini del medi jurídic. El 28 de juliol de 1247, el mestre provincial de l'orde, fra Guillem de Cardona, va saldar un cert nombre de qüestions litigioses amb el rei d'Aragó. Entre altres coses, reclamava que el comte rei donés als frares de la milícia del Temple els forns construïts a la vila nova situada

345. El 14 de març de 1166, Girard II havia donat als religiosos de Santa Maria de Fontfreda la facultat de rebre, sobre les rendes dels seus forns de Perpinyà, tot el pa del qual tinguessin necessitat per a ells i els seus servidors mentre romanguessin a Perpinyà. Era previst que els dies que no se'n cogués, el batlle que tingués els forns hauria de proporcionar-los el pa necessari; Biblioteca Nacional de França, Doat, vol. 59, ff. 47-49.

346. Acta núm. 194.

fora de les muralles de Perpinyà, i que el rei no construís ni autoritzés ningú a construir nous forns a la ciutat i a la vila nova. Consentint a aquesta petició, Jaume I va prometre concedir als templers tots els forns de Perpinyà, tant els que eren a l'interior com els que eren a l'exterior de les muralles de la ciutat i de la «població nova», des del moment que aquesta última estava unida a la resta de la ciutat. El Conqueridor va ordenar que a partir de llavors ningú no pogués coure pa als forns contra la voluntat dels templers.³⁴⁷

Per la seva banda, els habitants de Perpinyà no veien amb bons ulls el monopoli dels forns, que constituïa una trava a la seva llibertat. El frau devia ser considerable segons el que es desprèn del document següent. El 17 de novembre de 1227, el senyor de Rosselló i de Cerdanya, Nunó Sanç, va atorgar als comanadors i a tots els frares i donats de les cases templeres del Masdéu i de Perpinyà, així com als seus missatgers i servidors, el dret de destruir de dalt a baix tots els forns que poguessin descobrir dins el terme de Perpinyà.³⁴⁸

Dos articles dels costums de Perpinyà confirmats per Jaume I reglamentaven l'ús dels forns de la ciutat.³⁴⁹ L'article 37 estipulava que els habitants de Perpinyà tenien el dret de tenir els seus propis forns per a la cocció del pa domèstic, però no per a la venda. En canvi, eren autoritzats a vendre fogasses cuites al forn.³⁵⁰ L'article 38 reglamentava la feina dels forners, que havien d'exercir correctament el seu ofici i havien de rebre el vintè pa com a salari. En cas de pans defectuosos, havien de reemborsar els clients perjudicats. Els forners de Perpinyà tenien també l'obligació de coure gratuïtament tota mena de preparacions culinàries: pastissos, carn, formatges, bescuits o flaons. La tarifa per la cocció d'un pa de pastisseria era fixada en quatre diners i en un pa rodó de *fluxol* —probablement un tipus de pa a base de

347. Acta núm. 483.

348. Acta núm. 300.

349. La versió definitiva dels costums de Perpinyà, reprenent i ampliant l'original del 1162, hauria estat redactada el gener del 1243; vegeu Philip DAILEADER, *De vrais citoyens*, pp. 52-55.

350. Art. 37: «Item, homines Perpiniani possunt habere lenas suas ad coquendos panes ad opus suum, non tamen venales. Item, possunt habere fornellos suos ad coquendum. Item, possunt habere duas faguasseries de lena, et duas de lari, ad vendendos panes cum voluerint»; Joseph MASSOT-REYNIER, *Les coutumes de Perpignan*, p. 22.

grans de cereals— per aiminada de forment cuita.³⁵¹ Cal remarcar que els costums no precisen quina moneda era considerada. En una ciutat on circulaven llavors diversos tipus de monedes, aquesta llacuna no podia deixar de sembrar la discòrdia quant a la seva interpretació.

És possible que la falta de precisió del costum fos una de les causes subjacents en la controvèrsia que va enfrontar, una generació més tard, fra Arnau de Castellnou, mestre provincial, i els frares del Masdéu amb els quatre còsols de Perpinyà en relació amb el dret de fornatge. Basant-se en el llibre de costums, els còsols pretenien que els templers només haguessin de rebre dels forners de Perpinyà quatre diners melgoresos i un pa de *fluxol* per aiminada de forment cuita als forns del Temple situats a dins de la ciutat. Com que els forners dependents dels templers exigien més als flequers, els còsols demanaven als religiosos que s'atinguessin a la prestació fixada en el llibre de costums. Per la seva banda, els frares afirmaven que des de feia molt de temps gaudien de l'ús de percebre, a més a més dels quatre diners, un cànon que es calculava sobre el valor de l'aiminada. Havent experimentat molt probablement els efectes negatius per a les seves finances de la fluctuació dels preus del gra, els templers desitjaven, doncs, que es tingués en compte aquest paràmetre econòmic. També sostenien que no es podien considerar fefaents els escrits continguts en el llibre de costums, ja que aquest no tenia valor d'acte públic; i, encara que fos així, feia ja molt de temps que no era d'ús rebre solament quatre diners i un pa de *fluxol* per aiminada de forment. Bregats en qüestions jurídiques, estimaven que el costum escrit, desproveït de formes diplomàtiques susceptibles de conferir-li força legal, no tenia valor probatori i que, fos com fos, aquest no podia en cap cas oposar-se a la força del fet consumat.

Al capdavant, les parts van acabar entenent-se i el 19 d'octubre de 1267 van signar un compromís davant notari. Pel dret de fornatge, els templers es comprometien a exigir als flequers no més de sis diners melgoresos per aiminada de forment pel pa blanc

351. Art. 38: «Item, fornarii debent coquere bene et sadonare panes in furno, et propter hoc debent habere tantum vicesimum panem; et si male decoquerint vel sadonaverint, debent illos emendare. Item, debent coquere panatas, et carnes, et cassoles, et biscoes, et formagatas, et flaones, et huius modi talia, sine precio et sine aliqua parte. Item, debent coquere panes flaquariis pro IIII denariis et uno tortello de fluxol eyminam, et nichil aliud debent habere pro eymina»; Joseph MASSOT-REYNIER, *Les coutumes de Perpignan*, p. 22.

destinat a la venda, i un pa de cada vint pel *fluxol*, el pa morè i qualsevol altre tipus de pa no destinat a la venda. La taxa fixa en diners percebuda pels frares de la milícia es veia, doncs, augmentada en un cinquanta per cent respecte a la que havia fixat el llibre de costums vint-i-cinc anys abans! A més, una clàusula preveia que si el preu de venda de l'aiminada de forment pujava a quinze lliures o més, el cànon pel pa blanc comercialitzat passaria llavors a set diners, i que tots els flequers de pa blanc haurien de pagar cada any al Temple una taxa suplementària de dos diners per les festes de Nadal, de Pasqua i de Pentecosta. Cap altre augment no era autoritzat.³⁵² Els templers podien, doncs, considerar-se ben satisfets per aquest arbitratge, ja que modificava al seu favor un costum pretesament immutable que lesionava els seus interessos, consagrant així la seva victòria en el plet mantingut amb els cònsols de Perpinyà.³⁵³

Sentint-se frustrats, els representants de la *universitas Perpiniani* van acceptar de mal grat la conclusió d'aquell afer i des d'aleshores van mostrar una gran desconfiança envers els templers. Així, el 6 de desembre de 1275, el batlle de Perpinyà, amb el consentiment dels bons homes de la ciutat, va ordenar que cada mes es nomenessin dos bons homes jurats a fi de supervisar la qualitat dels pans cuits als forns perpinyanesos. Les competències atribuïdes a aquesta nova policia municipal denotaven la voluntat d'establir un control estricte del funcionament dels forns. Els dos supervisors havien de denunciar els pans mal cuits o mal assaonats i totes les altres infraccions comeses pels fornors o pels frares pel que fa a la cocció de pans, formatges, flaons o altres menjars preparats en aquells forns. També havien de controlar l'import dels lloguers i assegurar-se que aquests eren pagats de forma equitativa, d'acord amb el que fixava el costum. En cas d'infracció, el batlle de Perpinyà havia d'obligar els fornors i els templers a reemborsar el perjudici segons l'estimació dels dos agents municipals.³⁵⁴

352. Acta núm. 676.

353. En aquest punt, no compartim l'opinió de Philip Daileader, que, curiosament sense tenir en compte l'aspecte pecuniari d'aquest assumpte, considera que aquesta transacció fou un èxit parcial per als cònsols; Philip DAILEADER, *De vrais citoyens*, p. 64.

354. «Octavo idus decembris, anno Domini millesimo ducentesimo LXX° quinto. Bajulus Perpiniani, de consilio et voluntate proborum hominum Perpiniani, statuit quod duo probi homines eligantur qui, jurati, per unum mensem habeant curam et sollicitudinem de omnibus panibus qui decoquentur in furnis Perpiniani, et iudicio eorum discernatur de panibus qui fuerint male decocti et sadonati in dictis furnis, et de omnibus aliis que illicita fuerint comissa per furnerios vel fratres in decoquendis

Al segle XIII, l'exercici de la professió de flequer a la ciutat de Perpinyà estava, doncs, estretament controlat pels templers. Eren ells els qui concedien als artesans el dret de posseir el seu propi forn i de comerciar amb el seu pa. És el que es desprèn del reconeixement fet el 7 de gener de 1282 al comanador de la casa del Temple de Perpinyà per Guillem Barrau, tonedor de draps de Perpinyà, i la seva esposa Cecília. Els esposos reconeixen tenir la facultat de comercialitzar el pa cuit en un forn situat a l'interior de casa seva. Prometen que, mentre tinguin aquest forn i exerceixin l'ofici de flequer, pagaran al comanador del Temple de Perpinyà cinquanta sous de moneda coronada de Barcelona, de cens anual, el dia de Sant Joan Baptista. Prometen igualment que no couran ni vendran el pa d'altres persones, sinó únicament el seu propi pa.³⁵⁵

Aquest document és també un interessant testimoni de la diversificació de les activitats professionals d'un notable de Perpinyà. Sabem que Guillem Barrau era un home acabalat, ja que el veiem dues vegades, el 1280 i el 1284, exercint la prestigiosa funció de cònsol de Perpinyà.³⁵⁶ Era també un dels tres fabricuers (*obriers*) encarregats d'administrar el patrimoni de l'església de Sant Jaume de Perpinyà el desembre de 1283.³⁵⁷ La fortuna de Guillem Barrau en feia, doncs, un soci econòmic creïble i solvent. Al meu entendre, la concessió de l'ofici lucratiu de flequer a un dels ciutadans més rellevants de Perpinyà pot ser interpretada com la manifestació d'una estratègia clientelista portada pels templers amb l'objectiu de dotar-se de suports en els àmbits dirigents de la comunitat.

Trobem altres exemples de la manera com els templers van treure benefici del seu monopoli sobre els forns de la capital del comtat de Rosselló concedint a ciutadans benestants el dret de posseir un forn de pa i de comercialitzar-ne la producció. Un d'ells ens permet conèixer l'existència d'una fleca encarregada de

panibus et caseatis et panatis et flaonibus et aliis que in dictis furnis decoquentur; et in logeriis exhigendis et dandis; et si ultra consuetudinem Perpiniani aliquid receperint vel contra in aliquo fecerint, quod bajulus Perpiniani teneatur facere emendari et restitui panes male decoctos et male sadonatos et alia omnia illicite comissa et recepta a fratribus et forneriis supradictis. Et bajulus corrigat et faciat emendari ad noticiam dictorum proborum hominum qui pro tempore fuerint predicta. Et quod, finito dicto menses, dicti duo probi homines qui dictum officium tenuerint eligant alios duos probos homines qui jurent in posse bajuli et per alium mensem dictum officium teneant. Et sic per consequens continue et successive [predicta] de mense in mensem perpetuo observentur»; ADPO, 112EDT24, f. 1.

355. Acta núm. 983.

356. Philip DAILEADER, *De vrais citoyens*, p. 238.

357. ADPO, 3E1/13, f. 34v.

l'aprovisionament de la cort del rei de Mallorca. El 4 de gener de 1282, Joana i el seu marit Bernat Geroard reconeixien a fra Pere de Camprodon, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, que tenien un forn de pa a casa seva a Perpinyà. Precisaven que el tenien per a les necessitats del rei i del seu cercle i que gaudien de la facultat de coure el seu propi pa i de vendre'l. Pel dret de fornatge degut al Temple en virtut del seu monopoli sobre els forns de Perpinyà, prometien pagar cada any, el dia de Pentecosta, quinze sous de moneda coronada de Barcelona, mentre exercissin aquest ofici. Així mateix prometien no coure en aquest forn el pa de cap altra persona, sinó únicament el seu propi pa i el del rei i la seva família.³⁵⁸

Un contracte redactat una generació més tard ens fa saber en quines condicions els flequers podien comprar als templers a títol vitalici el dret de disposar de forns i d'utilitzar-los per a fer-hi comerç. El 22 de gener de 1305, fra Ramon Saguàrdia, comanador del Masdú, va autoritzar Joan Esteve i la seva esposa Guillema a construir un o diversos forns a casa seva a Perpinyà per a usar-los de per vida. Hi podien coure el seu propi pa, fos destinat a la venda o al seu consum personal. No podien, però, acceptar el blat ni coure el pa d'altres persones, ni percebre cap dret de fornatge. En canvi, d'acord amb el costum, podien coure en el seu forn aliments a base de formatge, així com flaons, terrines i altres preparacions culinàries que estiguessin exemptes del dret de fornatge en els forns del Temple a Perpinyà. Els religiosos es reservaven el dret de destruir el o els forns després de la mort dels esposos, o bé d'apoderar-se'n si aquells infringissin les clàusules del contracte o no paguessin el cens, l'import anual del qual es fixava en 150 sous de moneda barcelonesa.³⁵⁹

El control dels forns de Perpinyà constituïa, doncs, una important font d'ingressos per als templers. Referent a això, el capbreu del 1264 ens aporta preciosos indicacions. Hi veiem que en aquella data a l'aglomeració de Perpinyà hi havia cinc forns. Els tres forns situats dins el recinte de la ciutat vella eren en explotació directa i fornien el pa a la casa de Perpinyà. Els altres dos eren en els nous barris que creixien a la rodalia de la ciutat. El forn del barri de Sant Francesc (avui de Sant Mateu) reportava cada any 700 sous de moneda melgoresa i l'establert al barri del puig

358. Acta núm. 982.

359. Acta núm. 1080.

de Sant Jaume, 500 sous. En ambdós casos es tracta d'ingressos nets, ja que al document es precisa que les despeses havien estat descomptades i que també s'havia comptat a part el cost de la civada de la bèstia que transportava la llenya.³⁶⁰ El fet que els ingressos dels dos darrers forns siguin expressats en valor monetari i no en pans indica que en aquell moment estaven arrendats.

No es conserva, malauradament, cap contracte que ens permeti saber en quines condicions els templers van cedir l'explotació dels forns situats a la vila nova, fora del recinte emmurallat, del segle XII. En el cartulari trobem, en canvi, la còpia d'un contracte que ens informa sobre la manera com procedien per a garantir el manteniment dels forns situats *intra muros* dels quals conservaven la gestió directa. L'11 de març de 1277, fra Pere de Camprodon, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, amb el consentiment de fra Bernat Mallol, procurador dels forns de la ciutat, dóna en acapte a Cecília, vídua de Joan d'Eus, forner, habitant de Perpinyà, i a la seva filla Berenguera, tot el dret de neteja dels forns situats a l'interior de les muralles de la ciutat de Perpinyà, a condició que els siguin lleials i fidels i que els donin quinze sous de moneda coronada de Barcelona de cens anual, una meitat dels quals el dia de Sant Joan Baptista i l'altra meitat el dia de Nadal. Les dues dones hauran d'aportar a les cavitats d'aquests forns l'aigua necessària per a la seva neteja. També hauran de verificar cada vespre a totes les fleques que els pans siguin ben pastats. En contrapartida, percebran d'aquests forns allò que cor-respongui al dret de neteja. Per aquesta concessió, fra Pere de Camprodon va rebre sis sous i tres diners de moneda coronada de Barcelona.³⁶¹

La comanda urbana de Perpinyà havia esdevingut llavors una plaça estratègica de primer ordre per als templers. Dos o tres frares assistien el seu comanador en la gestió del patrimoni de la milícia. Un índex d'aquest repartiment del treball figura en el document que acabem de presentar, en el qual Bernat Mallol és qualificat de «procuratoris omnium furnorum ville Perpiniani». Això vol dir que era ell qui tenia llavors al seu càrrec la gestió dels assumptes relatius a aquest sensible apartat de la senyoria templera a la capital del Rosselló. Aquesta qualificació circumstancial no apareix en cap altre document conservat.

360. Acta núm. xxix.

361. Acta núm. 895.

La preservació d'importants prerrogatives econòmiques lligades a la senyoria banal dels forns i de les mesures de Perpinyà constituïa un eix prioritari de la política urbana dels templers. Aquest fet apareix ben clarament en la salvaguarda que Jaume I els va atorgar el 7 d'agost de 1255. En recompensa pels nombrosos serveis prestats, el rei d'Aragó va prendre sota la seva protecció la casa del Masdéu, amb totes les cases que li estaven subjectes al Rosselló i tots els frares, servidors i mercenaris (aquest últim terme s'ha d'entendre aquí en l'accepció de mà d'obra domèstica assalariada) que s'hi trobaven. De forma significativa, el Conqueridor precisa tot seguit que el seu *guidaticum* s'aplica en especial a la casa del Temple de Perpinyà amb els forns, les mesures i tots els altres drets que els templers posseïen en aquesta ciutat.³⁶² L'import de la multa a la qual s'exposaven els infractors era fixat en la dissuasiva suma de 500 morabatins.³⁶³

El control de nombrosos molins, dels forns i de les mesures de Perpinyà era una considerable font d'ingressos que importava preservar i, si era possible, fer fructificar. Per això els templers tenien interès a utilitzar tots els mitjans al seu abast per afavorir el desenvolupament econòmic i el creixement demogràfic de Perpinyà.

El comerç de verdures i de carn

Gràcies a la seva forta implantació territorial, els templers disposaven d'emplaçaments ben situats a prop dels principals punts comercials de la ciutat, que s'esforçaven a rendibilitzar al màxim. El 30 de maig de 1237, fra Pere de Malon, comanador del Masdéu, va desemborsar 300 sous de moneda melgoresa per comprar a Nunó Sanç un porxo situat al davant del mas i de les cases del Temple, que havien pertangut a Ramon de Malloles.³⁶⁴

362. «Specialiter autem recipimus et constituimus in hac protectione et guarda et nostro guidatico domum milicie Templi Perpiniani, et omnes furnos, mensuras et omnia alia jura que Templarii ibidem habent et habere debent.»

363. Acta núm. 540.

364. L'acta que recull l'adquisició d'aquests béns no ha estat trobada. Però disposem d'indicis que permeten bastir una hipòtesi pel que fa referència a la manera i a les condicions en les quals els templers van adquirir aquestes possessions. Ramon de Malloles era, pel que sembla, un ric comerciant perpinyanès. El juny del 1227 va ser testimoni d'una concessió del senyor Nunó Sanç en favor de l'hospital dels pobres de Perpinyà; ADPO, 2Hdtp3. El trobem sis anys més tard entre els religiosos de la comanda del Masdéu. Fra Ramon de Malloles és esmentat dues vegades el 1233 i el 1236; vegeu les actes núm. 323 i 342. Probablement ja era mort el maig de 1237, ja

El senyor de Rosselló i de Cerdanya va autoritzar els templers a substituir, en el porxo, les forques de fusta per pilars d'obra de pedra i calç i a construir arcs de pedra a fi de permetre l'edificació de plantes superiors que recolzessin sobre les seves cases. El recurs a materials de construcció més sòlids a fi d'engrandir verticalment els habitacles dotant-los de pisos era una manifestació significativa de les transformacions que experimentava el paisatge urbà al començament del segon terç del segle XIII. Aquests arranjaments urbans donen compte de la necessitat d'oferir nous allotjaments a fi d'absorbir una població en ple creixement i expressen una situació d'ofegament de l'espai imputable a un estat de saturació demogràfica a l'interior de les muralles bastides dues o tres generacions abans.³⁶⁵

El nou porxo edificat pels templers se situava prop de la plaça de la *Caulaceria*, mercat on es venien productes hortícoles com ara cols, cebes i porros. Aquest emplaçament urbà destinat al comerç de verdures és esmentat en un altre interessant document que relata les dificultats d'evacuació de les aigües pluvials a la ciutat vella a causa del seu atapeïment. Es tracta d'una sentència arbitral pronunciada el desembre de 1252 pel jutge ordinari de Perpinyà, Arnau de Tegurs, arran d'una denúncia formulada per fra Pedro Jiménez, comanador del Masdéu, a causa dels danys ocasionats a les possessions del Temple i al «bé públic» per una inundació en què l'aigua havia baixat a l'ample per un carrer de la ciutat fins a arribar a la plaça del blat —«plateam que vulgo Bladeria dicitur»— i al mercat de carn.³⁶⁶ Per resoldre aquest problema, el jutge va ordenar que s'aixequés una bancada de terreny a fi de desviar les aigües pluvials al carrer situat davant les botigues de Ponç d'Alenyà, vers el mercat de fruita —*Fruturia*— i la *Caulaceria*, de manera que l'aigua no es pogués escolar en direcció a la

que l'acta que es refereix als masos i a les cases que havia donat a l'orde, sens dubte en el moment de la seva professió, diu: «que olim fuerunt de Raymundo de Maleolis». L'homonímia deixa suposar que estava emparentat amb un altre burgès perpinyanès anomenat Ramon de Malloles, que fou condemnat i empresonat amb la seva esposa Elna pel crim d'heretgia el 1241; Jordi VENTURA I SUBIRATS, «Hérétiques du Roussillon et de Cerdagne, au temps de Jaime 1er», *Cahiers d'Études Cathares*, II sèrie, núm. 21 (1964), pp. 53-54.

365. És en aquesta època que la ciutat comença a estendre's fora de les muralles amb l'establiment dels ordes mendicants. El convent dels pobres de la Mercè fou fundat per Pere Nolasc el 1227 o el 1228 en unes terres donades per Pere Comte, de Salses; els frares menors van aparèixer el 1235, i el monestir dels frares predicadors fou creat pel rei el 1243 o el 1244 en el lloc on hi havia l'antiga leproseria.

366. Es tracta del Mercadal i del Masell, ja citats als textos del segle XII.

plaça del blat llevat que es tractés d'una gran inundació.³⁶⁷ Podem veure com aquesta part neuràlgica de la ciutat comercial del segle XII concentrava els diversos mercats especialitzats en la venda de blat, carn, verdures i fruita, designats per topònims evocadors: *Bladeria*, *Masell*, *Caulaceria* i *Fruturia*.

Els templers també es van interessar vivament en el comerç de la carn d'escorxadors, el creixement del qual acompanyava el desenvolupament de la ciutat. Com per al blat, l'oli i les hortalisses, disposaven d'emplaçaments comercials i de privilegis que els permetien beneficiar-se d'aquest mercat en plena expansió. El 21 d'abril de 1270, el comanador del Masdú va donar en acapte a Bernat de Camprodon, Bernat d'Avalrí i Pere Cerdà, carnisser, una caseta situada prop de la plaça on es venia el blat, perquè hi pareessin una o diverses taules de vendre. Com ja hem constatat per a d'altres concessions d'emplaçaments comercials, l'import del cens anual és força elevat, fixat en vuit masmudines d'or, mentre que el dret d'entrada cobrat pels religiosos a la signaura del contracte era de 25 sous de moneda coronada de Barcelona.³⁶⁸

Retrobem els tres socis suara esmentats catorze anys més tard en un reglament municipal relatiu a l'usatge de la venda de carn. El 26 d'abril de 1284, Pere Adalbert, batlle de Perpinyà, amb el consentiment dels còsols dels carnisseres de la ciutat, va ordenar que a partir d'aquell moment cap carnisser no podria vendre carn d'animals morts accidentalment al mercat de carn de Perpinyà fora de les tres taules que eren especialment assignades a aquest tipus de carn. S'hi precisa que una d'aquestes taules havia estat presa en acapte de la casa del Temple pel difunt Bernat de Camprodon, Cerdà, criador de porcs, i Avalrí, pellaire, mentre que una altra la tenia llavors el notari del rei de Mallorca, Pere de Caldes, pel monestir de Fontfreda.³⁶⁹ El reglament prohibia als carnisseres de vendre aquesta carn abans que hagués estat controlada pels tres experts designats, sota pena d'una multa de deu sous de

367. Acta núm. 529. Sobre la qüestió de les inundacions, vegeu Rodrigue TRÉTON, «Crues et inondations dans les Pyrénées Méditerranéennes au XIVe et XVe siècles: état des sources et perspectives de recherches», *Domitia*, núm. 8/9 (març 2007), pp. 213-226.

368. Acta núm. 745.

369. En virtut d'una concessió vitalícia feta el 7 de maig de 1271. Coneixem aquesta acta per una anàlisi moderna que precisa que aquesta taula se situava «al carrer de la Couturerie». Es tracta d'una designació improbable per a aquest període que deu provenir segurament d'una mala traducció. Una «via Cotellaria» és atestada al principi del segle XIV; es devia tractar en aquest cas del carrer de la Coltellaria, on s'agrupava la corporació dels ferrers de tall. Arxiu Departamental de l'Aude, H211, f. 82.

moneda barcelonesa.³⁷⁰ Veiem en aquest document que els templers i els cistercencs havien invertit en el mercat perpinyanès de carn. La possessió de drets i de locals comercials els permetia estar en contacte directe amb els oficis que gravitaven entorn d'aquesta activitat: ramaders, carnisseres i pellaires. Aquesta implantació els degué servir per infiltrar-se en els medis professionals i influenciar, si no controlar, un mercat que els interessava en alt grau com a ramaders que eren.

L'interès especial que els frares del Temple tenien pel comerç de carn els portava a aprofitar totes les ocasions per reforçar la seva influència patrimonial sobre el *macellum* de Perpinyà on tenien diversos emplaçaments comercials. Tal com havien fet el 1293 per a la construcció del mercat del blat, els templers es van associar el 1302 amb el rei de Mallorca per comprar els drets que el difunt Bernat de Camprodon tenia sobre dues taules i les seves botigues situades al mercat de carn. El 7 de març, amb l'acord dels procuradors del rei, Pere de Bordoll i Arnau Vola, fra Jaume d'Ollers es disposa a renovar els contractes de dos carnisseres perpinyanesos que tenien aquests comerços a fi d'incorporar-hi aquestes modificacions: Bernat Pradell pagaria a partir d'aleshores trenta-vuit sous de moneda barcelonesa als templers i dotze diners al rei, mentre que el seu col·lega Pere Fillastre abonaria setze sous i sis diners als templers i cinc sous al rei.³⁷¹

L'artesanat

L'adquisició precoç de drets econòmics i d'importants béns patrimonials es pot considerar una de les claus de l'èxit de la implantació dels templers a Perpinyà. El segon i el tercer terç del segle XII van coincidir amb una fase de creixement econòmic, com ho testimonia la multiplicació en la documentació de les mencions d'obradors o de taules de mercat.³⁷² Des del 1134, el contracte d'acapte d'un mas situat arran de la via pública que anava de l'església de Sant Joan al mercat precisa que aquest confrontava a l'oest amb tres obradors, un dels quals tingut per un tal Gom-

370. Acta núm. LXVIII.

371. Actes núm. LXXVII i LXXVIII.

372. A la mateixa època, Barcelona, Vic i Girona van conèixer igualment una intensificació i una diversificació de les activitats mercantils i artesanals; vegeu Lluís To FIGUERAS, «Els remences i el desenvolupament...», p. 132.

bau de Besiers.³⁷³ El nom d'aquest arrendatari es pot interpretar com un indicati del desenvolupament dels intercanvis comercials amb les viles i els burgs comercials del Llenguadoc i de Catalunya. A més a més de Gombau de Besiers, trobem efectivament entre els habitants de Perpinyà de l'època diversos individus els sobrenoms dels quals designen els contorns d'un territori regional d'intercanvis comercials: Joan de Montpeller, Arnau de Narbona, Guillem de Vic o Pere d'Urgell a la dècada del 1140 i Pere de Galhac, Esteve de Càors, Guillem d'Albi, Guillem de Carcassona o Guillem d'Esperasan a les dècades següents.³⁷⁴

Aquestes dades testimonien l'activació de dues importants vies de comunicació terrestre que unien el Rosselló amb el Llenguadoc. Sabem que una nova *via mercaderia* entre Narbona i el Rosselló havia estat oberta a mitjan segle XII per ordre de la vescomtessa Ermengarda de Narbona.³⁷⁵ Aquest tram havia d'arribar fins a l'antiga via Domitia abans de travessar el llindar de les Corberes al congost del Malpàs i de penetrar a la plana del Rosselló. Aquest pas estratègic era vigilat per l'antic castell de Salses, del qual només subsisteixen les ruïnes. Aquest lloc fortificat era tingut en feu pels comtes reis. La segona ruta unia la plana del Rosselló amb l'alta vall de l'Aude per la vall de l'Aglí i l'antiga via romana que travessava el coll de Sant Lluís per sobre de Caudiers de Fenollet. Altres indicis donen compte de la puixança dels intercanvis comercials amb Catalunya per la gran via que travessava el Pirineu pel coll del Pertús.³⁷⁶

373. «(...) unum nostrum mansum, quem habemus intus villa Perpiniani, in adjacentia Sancti Johannis, et affrontat a parte orientis in exitu de manso de nobis donatoribus, a meridie in manso de Bernardi Comitibus et in manso nostro, ab occidente in opere Jacobi et in opere quem tenet Gonballus de Biterensis et in opere Flandine femine, de aquilone in strata publica qui pergit de Sancto Johanne ad mercadale»; acta núm. 11.

374. Pere de Galhac i la seva esposa Pelegrina s'establiren a Perpinyà el 4 de juliol de 1149 prenent en acapte un terreny per tal d'edificar-hi un mas; ADPO, 1B59.

375. El 1157, la vescomtessa Ermengarda va donar a l'abat Vidal el lloc on hi ha el monestir de Fontfreda, a les Corberes; un dels límits d'aquest territori s'estén «usque ad viam novam Mercadeiram que vadit ad Vossellionem (sic, per Rossellionem), quam viam ego jussi facere»; Claude DEVIC i J. VAISSETE, *Histoire générale de Languedoc*, tom VII, prova núm. CLXVII.

376. Els comtes Gausfred III i Girard II, sens dubte pressionats pels *probi homines* de Perpinyà, es van esforçar a protegir els comerciants que seguien aquest itinerari públic de les rapinyes comeses per aristòcrates que es volien beneficiar de l'expansió del tràfic comercial. El 10 de juny de 1164, el bisbe d'Elna i quatre altres jutges es van reunir a l'església de Sant Joan de Perpinyà per arbitrar la controvèrsia entre el comte de Rosselló i un important senyor de l'Albera, Bernat de Montesquiú, sobre els nous peatges que aquest últim havia establert al Pertús: «Conquestis est

Alguns sobrenoms de notables perpinyanesos evoquen oficis que llavors s'exercien a la ciutat: *pelicer, mercer, boquer, textor, sabater, fabre*. D'altra banda, la documentació dels anys 1130-1200 indica que el comerç perpinyanès estava llavors molt especialitzat en la merceria i en el treball del cuir. La merceria apareix com una de les primeres activitats documentades a la capital del comtat de Rosselló, on va ser potser introduïda pels occitans.³⁷⁷

Els esments d'assaonadors, blanquers i pellaires continguts als documents de l'època donen compte de l'expansió dels oficis del cuir a la segona meitat del segle XII. Aquesta expansió va incitar els templers i els cistercencs a especular amb la ramaderia a partir de la dècada del 1170. En imposar-se com a proveïdors de matèria primera, els dos ordes religiosos podien esperar beneficiar-se d'un mercat en plena expansió. En aquella època, el dinamisme econòmic de la capital del comtat de Rosselló es convertia materialment en una saturació de l'espai del mercat. El 28 de novembre de 1174, Alfons I de Catalunya-Aragó va prometre als habitants de Perpinyà de no edificar ni autoritzar ningú, home o dona, a edificar masos, obradors o taules al mercat de Perpinyà. El rei preveia llavors d'instituir una fira a la capital del Rosselló, on una clàusula li reservava en aquest cas el dret d'establir-hi taules o bancs, però

predictus Girardus de Bernardo predicto, qui novas inpres[s]iones in via publica faciebat ad locum qui vocatur Malpurtus, et quia libera erat via publica, cum Gaufride patre suo, ab omni vexacione et a sordidis muneribus a Perpiniano usque ad Malpurtus quousque predictus Bernardus hoc de novo abstulit, quasi in possessione illius libertatis petebat Girardus restitui.» Bernat de Montesquiu, refutant els arguments del comte Girard, assegurava que ell i els seus predecessors percebien aquestes taxes des de feia més de trenta anys. Afirmava tenir-les del comte d'Empúries Hug III, que citava com a fiança. Els testimonis jurats aportats pel comte Girard eren... sis negociants perpinyanesos! Guillem Adalbert, Esteve Sabors, Perpinyà Pellicer, Cerdà, Bernat Calcain i Arnau Calcain van confirmar, naturalment, les afirmacions del comte Girard, el seu senyor i, ben segur, també el seu deutor. L'assumepte es va tancar amb una sentència pronunciada en contra de Bernat de Montesquiu, condemnat en contumàcia a alliberar la via pública i a restituir el que havia sostret indegudament. Aquest judici a favor de les llibertats públiques testimonia, tant pel seu esperit com per la seva formulació, un avenç decisiu dels conceptes jurídics romanitzants en terra rossellonesa. L'afer consigna igualment l'animositat que oposava els comtes de Rosselló als d'Empúries pel control de la regió fronterera de l'Albera. Aquesta desavenença continuada degué pesar molt en la tria del comte Girard de descartar de la seva successió la línia consanguínia i de llegar el comtat de Rosselló al rei Alfons I; vegeu Francesc Xavier MIQUEL I ROSELL, *Liber feudorum maior*, vol. II, núm. 735. Aquest assumepte també és comentat pel que fa al seu context social a Aimat CATAFAU, «*Contentiones fuerunt. Conflits et violences...*», p. 231 i notes 45 i 46 de la p. 247.

377. Guillem de Carcassona, mercer, va subscriure el 1165 un reconeixement de deute, unit a una aportació de garanties, fet per dos deutors al creditor perpinyanès Esteve Sabors; ADPO, 1B59.

únicament per la durada de la fira i a condició de no perjudicar els establiments permanents.³⁷⁸

Durant el primer terç del segle XIII, període marcat per fortes turbulències polítiques que havien generat desordres socials, l'activitat econòmica de la ciutat va semblar estancar-se. La prosperitat va retornar després de la conquesta dels regnes de Mallorca i de València, quan Jaume I va aconseguir restablir l'ordre a l'interior dels comtats catalans. Va ser aquest el moment triat pels templers per invertir en el treball del cuir fent construir una adoberia a les terres que posseïen a l'oest de la ciutat, entre la porta de Malloles i les terres dels frares menors.³⁷⁹ A la primavera del 1241, els comanadors del Masdú i de Perpinyà van donar en acapte a tres blanquers, Joan Vel, Pere Godall i Guillem de Vilallonga, i a dos pellaires, Joan Villavedre i Bernat Cerdà, uns terrenys situats a prop de la «blanqueria Templi», a fi que hi edificuessin la seva casa.³⁸⁰ Aquest fet permet suposar que la blanqueria acabava de ser edificada. El negoci sembla que va prosperar, ja que entre el 1246 i el 1271 diversos altres artesans del cuir es van anar a establir a les terres del Temple.³⁸¹

Ignorem, malauradament, de quina manera els templers explotaven la seva adoberia. Sembla en tot cas que en van conservar la gestió directa fins a la mateixa fi del segle, quan van decidir

378. *Libre vert mineur*, vol. I, AMP, AA3, f. 19v. Ignorem si Alfons I va establir efectivament una fira a Perpinyà, però ens sembla força probable: per coherència, la creació d'una fira a la capital del comtat hauria d'haver precedit les de les ciutats secundàries de Cotlliure (1207) i de Salses (1213) instituïdes pel seu fill Pere I; Julià Bernat ALART, *Privilèges et titres...*, pp. 89-90 i 100-102. Sabem que al començament del segle XII, i fins a la fi del primer terç del segle següent, es feia una fira no gaire lluny de la capital del Rosselló, a Sant Genís de Tanyeres, petita localitat desapareguda que se situava entre el Vernet i Bompàs i el terme de la qual fou després annexat al de Perpinyà. Sembla que el testament d'Ermengol de So hi faci al·lusió el 1136, ja que els testimonis jurats diuen que aquest senyor havia llegat als templers seixanta sous que els devia el vescomte de Fenolleda per una mula, i que aquesta suma li havia de ser reemborsada en ocasió de la propera fira de Sant Genís; acta núm. 14. La fira de Tanyeres és evocada de manera explícita el 1230, data en la qual el senyor Arnau de Salses i els prohoms de Narbona es van posar d'acord sobre les tarifes dels drets de lleuda que aquest important senyor recaptava dels comerciants que se li retien: «(...) mercatoribus undecumque sint advenientibus ad nundinas nostras de Taisneriis»; Alphonse BLANC, *Le livre de comptes de Jacme Olivier, marchand narbonnais du XIVe siècle*, París, Picard, 1899, peça justificativa núm. III, pp. 306-308. És probable que aquesta fira desaparegués més tard, a causa de la mort d'aquest senyor i de la consegüent extinció del seu llinatge el 1232, o bé per la competència de les fires de Perpinyà.

379. Vegeu en annex el mapa de Perpinyà.

380. Actes núm. 378, 379, 389, 396 i 397.

381. Actes núm. 473, 475, 489, 490, 497, 566, 610, 707, 777, 840 i 841.

fraccionar l'establiment a fi de concedir-ne l'usdefruit a diversos blanquers. A l'arxiu del Masdèu es conserven dos contractes, datats el 23 d'abril de 1299, en virtut dels quals fra Jaume d'Ollers, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, donava en acapte a dos blanquers de Perpinyà, Bernat Escarbot i Guillem d'Aguilar, dues parts de la blanqueria del Temple, mitjançant el pagament d'un cens anual d'un import fixat en vint-i-tres sous de moneda coronada de Barcelona el primer i en vint-i-cinc sous el segon. Coneixem gràcies a aquests documents que la blanqueria estava situada al llarg d'un canal.³⁸²

A mitjan segle XIII, Perpinyà va esdevenir un important centre de comerç de teixits de luxe importats de Flandes i de l'Artois abans de ser redistribuïts a les ciutats de Catalunya. Els protocols notarials ens ensenyen que els negocis es discutien la majoria de les vegades per les fires de Perpinyà, sobretot per la de Sant Bartomeu, que se celebrava la darrera setmana del mes d'agost. Comerciants llenguadocians, en especial els de Sant Antonin, però també de l'Artois, com els germans Hukedieu d'Arràs, anaven a vendre-hi teixits flamencs. Alguns comerciants perpinyanesos, al seu torn, van invertir en aquest comerç i van estendre el seu negoci a les grans fires de Lagny a la Xampanya.³⁸³

Durant l'últim terç del segle XIII, Perpinyà va conèixer un gran desenvolupament de l'artesanat tèxtil.³⁸⁴ Com a bons especuladors, els templers també van voler treure beneficis d'aquesta activitat emergent. El març del 1272, el comanador del Masdèu va arrendar un obrador al paraire perpinyanès Berenguer Cocorell, un dels professionals de l'adobament de draps el treball d'acabat dels quals asseguraria la fama internacional de la draperia perpinyanesa al segle següent.³⁸⁵ Per als templers, el lloguer d'aquest obrador

382. Actes núm. 1057 i 1058.

383. Richard W. EMERY, «Flemish cloth and flemish merchants in Perpignan in the thirteenth century», a *Essays in Medieval Life and Thought: Presented in Honor of Austin Patterson Evans*, Nova York, Columbia University Press, 1955, pp. 153-166.

384. Pel que fa al creixement econòmic de Perpinyà al segle XIII en relació amb el desenvolupament del comerç i de l'artesanat del cuir i del teixit, vegeu Richard W. EMERY, «Flemish cloth...»; Antoni RIERA I MELIS, «Perpinyà, 1025-1285...»; Anthony PINTO, «Perpignan un grand centre drapant méditerranéen (XIIIe-XVe): état de l'historiographie», a *La fibre catalane. Industrie et textile en Roussillon au fil du temps*, Perpinyà, Trabucaire, 2005, pp. 13-38; Anthony PINTO, «Draperie et développement urbain: le cas de Perpignan à la fin du Moyen Âge (XIIIe-XVe siècles)», a *Morphologie urbaine et identité sociale dans l'arc méditerranéen (X^e-XVe s)*, Chambéry (en premsa).

385. Segons una estimació feta pels cònsols de Narbona el 1329, les operacions dels paraïres representaven aleshores prop d'un terç del valor d'un drap; Gui ROMESTAN, «Draperie roussillonnaise...», pp. 31 i 40.

constituïa una operació financera ben fructífera, ja que, a més del dret d'entrada fixat en 62 sous i sis diners de moneda coronada de Barcelona, equivalents a un marc d'argent, el paraire els havia de pagar un cens anual d'onze sous i tres diners d'esterlins d'argent, equivalents a 56 sous i tres diners de moneda barcelonesa.³⁸⁶ Dis-sortadament per a ells, una nova reglamentació de la professió va obligar el paraire a restituir-los aquest obrador al cap d'uns anys. En l'acta de restitució, datada el 20 de juliol de 1281, Berenguer Cocorell explica que ell havia comprat aquell obrador a fi d'exercir-hi la seva feina de paraire, però que això ara li era impossible, ja que el rei de Mallorca havia prohibit als paraires de treballar fora del lloc especialment designat a aquest efecte.³⁸⁷ És, doncs, a aquesta data que es remunta la creació de la primera *Parairia*, carrer que agrupava el conjunt dels paraires de Perpinyà.³⁸⁸ Ens assabentem també per aquest document que l'obrador tornat se situava a la *Pelliparia*, és a dir, al carrer o plaça dels pellaïres de la ciutat de Perpinyà.³⁸⁹ Ens trobem, doncs, davant dels primers

386. Acta núm. 853.

387. «Quod predictum operatorium est michi inutile cum illud accapitasset ad opus paratorie exercende, et modo prohibetur michi et aliis paratoribus per dominum regem Majoricarum quod non exercamus dictum ministerium paratorie locis specialibus solituri, set quod certo loco exerciat dictum ministerium paratorie per eundem dominum regem michi et aliis paratoribus assignato.»

388. Segons Pere Vidal, aquest primer reagrupament dels tallers de paraires de Perpinyà, anomenat més tard Parairia Vella, se situava a la ciutat vella i devia ocupar l'emplaçament dels carrers de les Fàbriques d'en Nebot, de les Fàbriques d'en Nadal i de les Fàbriques Cobertes; Pere VIDAL, *Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées-Orientales*, Perpinyà, Alté et Fau, 1899. Es va crear només deu anys abans que la Parairia Nova, sobre la qual posseïm més ressenyes. El 16 de juliol de 1291, Jaume II, rei de Mallorca, va autoritzar el seu fidel conseller, el riquíssim home de negocis Guillem de Puigdorfila, a aixecar un carrer dins el mas que havia comprat a Pere Fabe a un costat del qual faria edificar cases de paraires; i del costat de la plaça, l'inversor hi podia fer posar els pilars que suportessin aquestes construccions i tenir-hi els taulells que dependrien directament del rei; ADPO, 3E3/704, f. 281v. Aquests treballs van ser fets amb rapidesa, ja que el 10 d'octubre següent Guillem de Puigdorfila ja està en condicions de concedir en acapte un obrador situat «(...) in carreria sive via que vocatur paratoria nova»; ADPO, 1B62. Per tant, n'hi va haver prou amb deu anys perquè la primera parairia no fos suficient per a allotjar tots els artesans de la jove corporació. Aquest fet és revelador de la remarkable expansió que va conèixer aquest ofici, que va prendre proporcions considerables al llarg de les primeres dècades del segle XIV. Es podrien comptar com a mínim set carrers de paraires a Perpinyà, segons els testimoniatges posteriors dels còsols de Narbona del 1329, i vuit segons els còsols de Besiers. La producció anual de draps preparats a les parairies de Perpinyà s'hauria acostat aleshores a la xifra considerable de quaranta mil: la professió hauria donat vida a prop de tres mil persones; vegeu Gui ROMESTAN, «Draperie roussillonnaise...», pp. 39 i 42; Anthony PINTO, «Draperie et développement...».

389. Es tracta, que sapiguem, de la menció més antiga d'aquest lloc urbà anomenat també la Pella, a l'emplaçament del qual es va edificar la Llotja de Mar el

indicis d'un procés de reestructuració sociotopogràfic de la ciutat. És veritat que l'agrupament dels artesans d'un mateix ofici en un mateix carrer i el desenvolupament concomitant de pràctiques corporativistes són fenòmens característics de la història urbana dels dos últims segles de l'edat mitjana.

L'acta de restitució de l'obrador arrendat per Berenguer Corell detalla finalment que aquell constituïa una simple planta baixa amb la seva coberta, igual que el del seu veí Pere Carles.³⁹⁰ Es dona el cas que va ser precisament a aquest darrer que els comanadors del Masdèu i de Perpinyà van concedir l'obrador a la primavera següent. El contracte d'acapte datat el 23 de març de 1282 precisa que li cedien l'obrador amb el gruix dels pilars sobre els quals recolzava el pis situat al damunt, que pertanyia ja a Pere Carles. Les seves dimensions eren aquest cop detallades: la peça feia 38 pams de llarg, 13 pams d'ample i 15 pams i mig d'alt, segons la cana de Perpinyà.³⁹¹ El cens exigít en aquesta ocasió al nou llogater és idèntic al que pagava l'anterior, de manera que els templers no van aprofitar el canvi de contracte per a augmentar la tarifa.³⁹² El document no conté, en canvi, cap indicació que ens permeti saber quin era l'ofici de Pere Carles, però el fet que els seus obradors se situessin a la *Pelliparia* permet suposar que tenia alguna relació amb el treball de les pells.

A prop de la seva blanqueria, els templers havien instal·lat una teuleria l'explotació de la qual havien concedit a un professional. El gener del 1253, fra Ramon de Vilanova, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, va donar en acapte a Ramon Joan de Calces i a Arnaua, la seva esposa, un forn situat a Perpinyà, a la part exterior de la porta de Malloles. La particularitat d'aquest forn ens és coneguda per la naturalesa de la compensació exigida als arrendataris: 1.250 teules ben cuites o 31 sous i tres diners de moneda barcelonesa de cens anual.³⁹³ Aquesta concessió il·lustra a

1382; Henri ARAGON, *Documents historiques sur la ville de Perpignan*, Perpinyà, Impremta L. Comet, 1922, p. 6 i 11.

390. «Et est dictum operatorium tantum sotulum cum superficies ejusdem soli seu sotuli, sic Petri Caruli»; acta núm. 966.

391. Es tracta d'una de les rares ocurrencies d'aquesta mesura de longitud de la qual ignorem l'equivalent mètric.

392. Acta núm. 987.

393. Acta núm. 556. L'import del dret d'entrada pagat per la parella d'artesans és de 62 sous i 6 diners, és a dir, el preu d'un marc de plata a pes de Perpinyà. Remarquem que aquest dret representa el doble del valor numerari del cens anual fixat. D'altra banda, podem deduir que el marc de plata servia de patró als templers per a

la perfecció el dinamisme empresarial dels responsables templers, que buscaven rendibilitzar al màxim l'operació de parcel·lació del seu patrimoni a Perpinyà, iniciada, com tindrem ocasió de veure, deu anys abans. Disposats a fer fructificar els recursos patrimonials que posseïen, els dirigents templers van desplegar la lògica planificadora fins a establir un taller de producció de teules en l'entorn immediat d'un barri en curs d'edificació. Sota el seu punt de vista, aquesta iniciativa presentava almenys dos grans avantatges: d'una banda, els permetia controlar una part de l'aprovisionament de materials de construcció, i d'una altra banda, facilitava l'accés a aquest mercat a la nova clientela d'emfiteutes que havia vingut a poblar la pròspera capital del comtat de Rosselló amb l'esperança de fer-hi fortuna.

Els templers i els jueus

En el moment de cloure aquest repàs de les activitats econòmiques perpinyaneses de l'orde del Temple, cal subratllar la discreció dels documents pel que fa a les relacions mantingudes amb la comunitat jueva de la ciutat.

Els orígens del poblament jueu de Perpinyà són obscurs. Hom suposa que es va fer progressivament. Atrets pel creixement econòmic de la capital del comtat de Rosselló, alguns prestadors jueus vinguts de ciutats llenguadocianes properes com ara Carcassona, Narbona, la Grassa, Besiers o Lunèl, on la seva comunitat estava fortament implantada, s'hi haurien establert durant la segona meitat del segle XII.³⁹⁴ Van cohabitar indistintament amb la població cristiana fins que Jaume I i la seva esposa Violant els van comminar a agrupar-se en un barri específic, el call, implantat al flanc del puig dels Leprosos, al sud-est de la ciutat vella. El 19 d'abril de 1243, en ocasió del seu primer sojorn a Perpinyà en qualitat de sobirà efectiu del comtat de Rosselló, el rei d'Aragó va confirmar als jueus habitants del puig dels Leprosos la possessió dels terrenys i de les cases que se'ls havia assignat. Per incitar-los a quedar-s'hi, se'ls va atorgar un cert nombre de franquícies fiscals.³⁹⁵

calcular l'import dels seus censals a Perpinyà. Amb tot, els principis i les modalitats d'aquestes operacions encara s'han d'aclarir.

394. En el seu testament redactat el 1187, el senyor rossellonès Ramon d'Orla ordena als seus executors testamentaris reemborsar el deute de 27 sous que havia contret amb el jueu Vidal; acta núm. 126.

395. ADPO, 1B10.

La decisió política d'agrupar la comunitat jueva al Puig formava part d'un projecte d'urbanització d'aquest sector fins llavors deshabitat de la senyoria comtal de Perpinyà. Va ser en el curs del mateix any 1243 que el Conqueridor va fundar el convent dels frares predicadors. Significativament construït molt a prop del call, aquest establiment religiós es va ubicar a la part baixa del Puig, a l'emplaçament de l'antiga leproseria que havia donat nom a la zona. Per coronar aquella ambiciosa empresa planificadora destinada a canalitzar i a enquadrar l'expansió demogràfica de la població que llavors començava a expandir-se fora de les muralles de la ciutat vella, el monarca va ordenar també l'edificació de l'església de Sant Jaume al cim d'aquella elevació que a partir de llavors va prendre el nom de puig de Sant Jaume.

No havent aconseguit els privilegis concedits pel seu marit convèncer tots els jueus de Perpinyà d'anar a viure al call, la reina Violant, que detenia el Rosselló en dot, els va obligar a fer-ho abans de l'acabament de l'any 1251.³⁹⁶ A l'aljama hi vivien nombrosos usurers que practicaven el préstec amb interès.³⁹⁷ Aquesta comunitat va prosperar sota la protecció interessada del comte rei, que percebia grans beneficis de les seves prerrogatives regalistes sobre els jueus.³⁹⁸ Una acta del mes de setembre del 1279 es refereix al nou cementiri jueu edificat fora de les muralles de la ciutat, prop de la porta de Canet.³⁹⁹

Pocs documents mostren que els templers tinguessin relacions de negocis amb els jueus. A l'abril del 1271, el comanador de Perpinyà va concedir una gran parcel·la de terreny a Salomó Deulocrega perquè hi construís cases. Es pot observar que el dret d'entrada i el cens exigits a aquest arrendatari eren similars als pagats pels arrendataris cristians beneficiaris d'aquesta fase d'urbanització del barri de Sant Francesc.⁴⁰⁰ Per als templers es tractava, doncs, d'una operació totalment regular que no dissimulava cap pràctica de crèdit. Tenint en compte que els jueus estaven confinats a residir al call, suposem que per a Salomó es tractava

396. Julià Bernat ALART, *Privilèges et titres...*, p. 171 i 200.

397. Quant a això, vegeu les actes núm. 343 i 1039.

398. Vers el 1300, la comunitat jueva de Perpinyà comptava un centenar de famílies; vegeu Richard W. EMERY, *The Jews of Perpignan in the Thirteenth century: An economic study based on notarial records*, Nova York, Columbia University Press, 1959.

399. Acta núm. 915.

400. Acta núm. 811.

d'efectuar una promoció immobiliària i que projectava llogar o vendre les cases que es disposava a bastir.

Un altre exemple del caràcter completament normal de les relacions dels templers amb els arrendataris de confessió jueva és una modificació de contracte feta vers el 1295 per fra Ramon de Saguàrdia, comanador del Masdèu. Considerant que un cens en efectiu era més útil a la casa del Temple que un cens en espècie, va reduir l'agrer de la meitat de les collites que Moisès Daví, jueu de Cabestany, pagava per una peça de terreny plantada en part de vinya en un cens de divuit diners melgoresos pagable el dia de Nadal. L'acta precisa que aquest cens s'havia d'afegir a un altre de dos diners que aquest arrendatari abonava ja als templers per una vinya contigua a aquella.⁴⁰¹

Un document mostra que els frares podien sol·licitar els serveis dels usurers del call de Perpinyà en ocasió de subtils operacions financeres. El 15 de desembre de 1275, Ermengol del Castell i el cavaller Pauquet de Bèlcastèl van reconèixer deure al comanador de Perpinyà i al batlle forà del Masdèu la suma de 312 sous i sis diners de moneda coronada de Barcelona. Precisaven que els templers havien manllevat aquesta suma amb interès a Daví Cohen i Mair Abraham, jueus de Perpinyà. Per reemborsar el deute, Ermengol del Castell autoritza els templers a percebre les rendes del terç indivís del *castrum* de Sant Hipòlit que tenia d'ells en feu. Es compromet a deixar de percebre aquestes rendes fins al pagament del deute i dels seus interessos. El senyor reconeixia sota jurament que fra Bernat, comanador de Sant Hipòlit, li havia donat quitança del pagament de tots els ingressos que havia percebut fins en aquell moment. Per la seva banda, els templers reconeixien haver pagat als jueus, amb les rendes que Ermengol els havia donat, tots els interessos del deute pendents des del dia en què va ser signat al contracte fins al 29 de gener vinent.⁴⁰²

A més de testimoniar, si calia, la fallida de la petita aristocràcia militar a la fi del segle XIII, aquest document té el mèrit de demostrar-nos la perícia dels templers en matèria de pràctiques financeres. Abans de perdre diners i a fi d'assegurar-se el cobrament sense tardança, els frares es van fer càrrec de tota l'operació, manllevant ells mateixos els diners que els devia l'aristocràcia

401. Acta núm. 1041.

402. Acta núm. 891.

desdinerada. Això ens fa lamentar encara més la desaparició dels llibres de comptes dels templers, ja que només aquests documents podrien fer-nos conèixer els diferents tipus d'operacions financeres portades a terme dins el marc de la comanda del Masdèu.

La urbanització del barri de Sant Francesc

La contribució més espectacular i la més ben documentada dels templers al desenvolupament de la ciutat de Perpinyà al segle XIII és, sens dubte, la seva actuació en la urbanització del barri de Sant Francesc.

Vers el 1282, els templers van fer recopiar al cartulari tres contractes d'acapte de terrenys per a construir situats prop de la porta de Malloles, efectuats el 14 de desembre de 1215.⁴⁰³ Fra Balaguer, comanador del Masdèu, i fra Guillem, comanador de Perpinyà, hi concedien diverses parcel·les desmembrades d'una vinya pertanyent a la milícia del Temple a fi que els arrendataris hi bastissin cases. Les mesures d'aquestes parcel·les individuals eren expressades en canes de Narbona. A més a més d'abonar un dret d'investidura, els arrendataris haurien de pagar un cens anual expressat en lliures de cera.

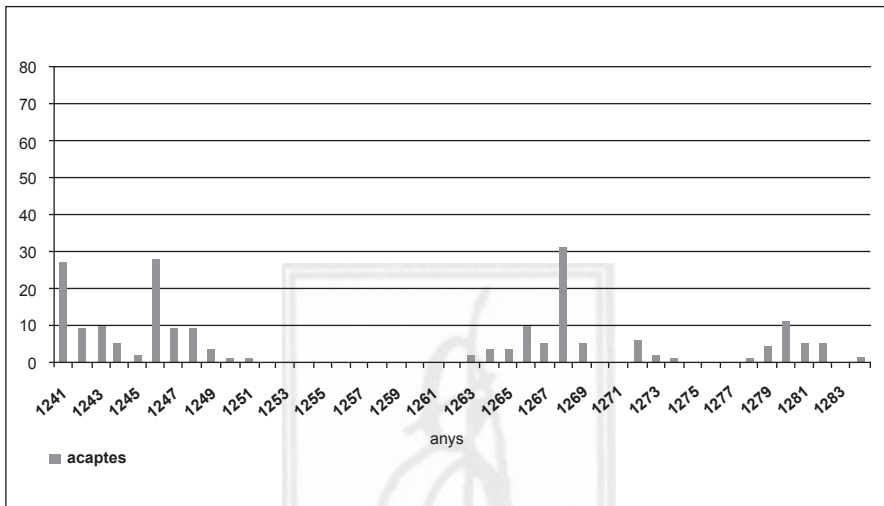
Aquesta primera operació urbanitzadora, al capdavant molt limitada, va tenir lloc sis anys després de l'aparició d'un primer comanador de la casa del Temple de Perpinyà. Aquest inici d'una política urbana especulativa es va donar en el curs d'un període polític difícil, marcat pels avatars de la croada contra els albigesos i en el context dels primers anys de la senyoria de Nunó Sanç sobre els comtats de Rosselló i de Cerdanya.⁴⁰⁴

403. Actes núm. 250-252. Dos d'aquests contractes són recopiats després als fulls 263-264 dels còdexs, mentre que el tercer és transcrit al foli 285v.

404. Pere I de Catalunya-Aragó havia concedit els comtats de Rosselló i de Cerdanya-Confent de forma vitalícia al seu cosí germà Nunó Sanç el 22 de febrer de 1212; ACA, Cancelleria Reial, perg. núm. 416 de Pere I. El fill del comte Sanç hauria estat armat cavaller el 16 de juliol següent, el dia de la cèlebre batalla de Las Navas de Tolosa; Jerónimo ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, Saragossa, 1610-1621, vol. II, LXI. Després de la mort de Pere I a la batalla de Muret el 12 de setembre de 1213, el comte Sanç, oncle avi patern del jove Jaume I, exercí la regència, dirigí els afers polítics de la confederació catalanoaragonesa i continuà la lluita contra Simó de Montfort. Fou en aquest context bèl·lic que Nunó Sanç es va casar el 1215 amb Peronella, hereva del comtat de Bigorra, però aquest matrimoni fou anul·lat l'any següent per la pressió del cap de la croada contra els albigesos, que va casar Peronella amb el seu fill Gui de Montfort el novembre de 1216; Ferran SOLDEVILA, *Els primers temps de Jaume I*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1968, p. 92 i 110. Per a una biografia completa de Nunó Sanç, vegeu Rodrigue TRÉTON i Robert VINAS, «Le testament de Nunó Sanç», *Études Roussellonnaises*, tom XXV (en premsa).

La modesta experiència del 1215 prefigura la gran campanya urbanitzadora portada a terme pels templers rossellonesos en el curs dels anys 1241 a 1282. Al cap de quaranta anys, aquesta ambiciosa empresa va veure com els horts, les vinyes i els camps de la senyoria del Temple situats a l'oest de la ciutat, entre la porta de Malloles i el convent de Sant Martí, es cobrien amb uns quants centenars de cases. Aquesta vila nova donaria naixença, dues dècades més tard, a la parròquia de Sant Mateu.⁴⁰⁵

Prop de 350 acptes o contractes emfitèutics conservats al diplomatar i sobretot al cartulari donen compte d'aquesta vasta empresa de promoció immobiliària, que sembla que s'acaba al començament de la dècada del 1280. Com que en la majoria dels contractes s'estipula que l'arrendador podia construir una o més cases, no és possible determinar el nombre d'habitacles que es van edificar en aquests quaranta anys. La taula següent permet visualitzar els moments culminants d'aquesta important operació especulativa.

Repartiment anual dels contractes de parcel·lació del barri de Sant Francesc de Perpinyà (1243-1284).

405. L'església primitiva de Sant Mateu fou edificada al voltant del 1300, més avall del palau reial, sobre els pendents que dominaven al sud el nou barri del Temple; vegeu el mapa núm. 3.

Aquesta taula assenyala una concentració de l'activitat entorn d'alguns anys remarcables: 1241, 1246, 1266, 1268, 1270 i, sobretot, 1271, amb no menys de 71 contractes establerts aquell any! Aquests pics estadístics corresponen al moment inicial de la posada a disposició del mercat de grans parcel·les per a construir. D'altra banda, es constata que durant aquests anys especials les concessions eren formalitzades en pocs dies. Així, els vint-i-vuit contractes d'acapte del 1266 van ser expedits en tan sols dos dies. Foren com a mínim vint-i-quatre els contractes que es van signar a l'estudi del notari públic de Perpinyà només el dia 30 de setembre de 1246. No ens costa d'imaginar la multitud de nous arrendataris apinyant-se aquell dia a l'entrada de l'oficina notarial a fi de signar cada u el seu contracte. Una xifra tan gran implica una organització perfectament planificada i suggereix que tots aquests nous emfitèutes havien establert ja d'antuvi els corresponents compromisos verbals amb els templers. Unes setmanes abans, el comanador de Perpinyà hauria fet anunciar pels carrers de la ciutat, mitjançant un pregoner públic, la posada a disposició de noves parcel·les per a construir. El 1247, una cinquantena de cases ja devien aixecar-se al llarg del nou carrer obert en direcció al convent dels frares menors. Aquell any, fra Guillem de Cardona, mestre provincial, va reclamar a Jaume I els forns que havien estat construïts a la «població nova» situada fora muralles, dit d'una altra manera, al nou barri erigit en terrenys de la senyoria del Temple.⁴⁰⁶

Redactats pels notaris perpinyanesos, els contractes d'urbanització revestien l'estructura diplomàtica del pacte emfitèutic. El dispositiu adoptava una fórmula estereotipada l'estructura de la qual pot ser esquemàticament resumida de la manera següent: els administradors templers, alguna vegada el comanador del Masdèu, però la majoria de les vegades el comanador de la casa del Temple de Perpinyà, assistit per alguns frares d'aquesta mateixa casa, concedien a un arrendatari un terreny d'una superfície determinada, a condició que hi construís una o més cases en un termini generalment fixat per anys.

En alguns casos, els contractes s'enriquien amb clàusules particulars que imposaven certes restriccions o condicions. És el

406. «Petit frater G(uilelmus) de Cardona, magister predictus pro se et comendatoribus et fratribus Templi, quod dominus rex tradat et deliberet sibi furnos ab eodem extra muros in populatione nova constructos, que est extra villam Perpiniani»; acta núm. 483.

cas d'una sèrie de contractes signats el 1266 redactats a partir del model que descrivim a continuació. El 2 de gener de 1266, els templers van donar en acapte a Ramon Pau, lapidari, habitant de Perpinyà, un terreny d'una mica més d'una monallada i mitja d'ample i de deu canes i mitja de Montpeller de llarg, de la vinya del Temple a Perpinyà, perquè hi construís una o diverses cases. El censatari els hauria de donar dinou esterlins i mig de plata de cens anual el dia de Nadal i el foriscapi en cas de defunció. D'altra banda, els templers es reservaven un termini de preempció de dos mesos en cas d'alienació. Per aquesta concessió, reconeixien haver rebut cent sous de moneda coronada de Barcelona. Des d'aquell moment i fins a la festa de Sant Joan Baptista de juny vinent, l'arrendatari estava obligat a construir una paret cega al costat de la vinya dels templers, de manera que aquesta no es pogués veure des del terreny arrendat. No podia fer cap claveguera en direcció a les terres dels templers, ni enviar-hi cap canal ni altre escolament d'aigua, però podia cobrir la paret mitgera amb teules. Hauria d'haver acabat la construcció i estar en situació de residir-hi dins un termini de dos anys a partir de la festa de Sant Joan vinent. Si, en el futur, els templers donaven a algú el carrer que vorejava la seva vinya i aquest terreny, llavors l'arrendatari podria obrir portes i fer un ràfec al costat d'aquest carrer. L'arrendatari prometia no construir cap forn de calç dins de la seva concessió.

Observem que a la majoria dels contractes relacionats amb la urbanització de la senyoria del Temple a Perpinyà les mesures són expressades en *monalata*. Es tracta d'una unitat de longitud i no de superfície, ja que generalment s'indiquen dues mesures diferents, l'una per a l'amplada i l'altra per a la llargada del terreny concedit. Diversos documents permeten suposar que la monallada és un múltiple de la cana. El 31 de març de 1272, fra Pere Sabater, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, va donar en acapte a Joan Comte, bracer, i a la seva esposa Mateua, una parcel·la d'una monallada d'ample i deu canes de Montpeller de llarg.⁴⁰⁷ L'ús d'aquesta mesura només ha estat observat al Rosselló.⁴⁰⁸

407. Acta núm. 772.

408. Les actes del Temple són, que sapiguem, les primeres a fer-ne esment. Aquesta mesura utilitzada per a avaluar petites superfícies d'espais construïbles encara es feia servir al Rosselló a començament del segle xv. Vegeu, per exemple, una citació d'un reconeixement del 2 de març de 1412 extreta del capbreu de les possessions del

Aquest substantiu femení és una forma derivada del vocable català *monall*, que correspon a un tipus de biga usada en la construcció. La monallada seria, doncs, una mesura patró utilitzada en fusteria i en maçoneria. Per estimar l'equivalent mètric de la monallada, remetem a les observacions formulades pel geògraf Antoine de Roux en el seu monumental estudi sobre l'urbanisme de Perpinyà. Aquest autor fa notar que en la urbanització del Temple, com en els altres barris nous construïts als segles XIII i XIV, la trama de les illes de cases era ortogonal. Les parcel·les eren rectangulars i de la mateixa mida. L'amplada de les façanes era, en general, estandarditzada a partir d'un mòdul de quatre a cinc metres, és a dir, de dues canes a dues canes i mitja de Montpeller.⁴⁰⁹ La seva profunditat variava entre deu i catorze metres. La major part de les illes van ser construïdes a partir d'una trama de vint-i-cinc metres entre els eixos dels carrers, en una longitud rarament inferior a vuitanta metres. Les illes quadrades eren excepcionals. Cap plaça ni altra reserva d'espai no va ser prevista, ni tan sols per a ubicar-hi les noves esglésies.⁴¹⁰

Cal remarcar el cas, excepcional, de la concessió feta a un únic arrendatari d'una illa, o terreny delimitat per quatre carrers, la superfície de la qual, segons el document, era de dotze monallades.⁴¹¹ Aquesta singularitat s'explica en part per les dimensions modestes d'aquell *coronell*, que suposem imputables a condicionaments topogràfics o de propietat. El fet que el text només doni una sola indicació xifrada planteja un problema per a l'apreciació de la seva superfície total. És impossible determinar si es tracta de dotze monallades quadrades, i en aquest cas a quina relació longitud/amplada correspon aquesta mesura: tres per quatre, sis per dos?

Gràcies a la indicació de les confrontacions de les concessions fetes a la primavera del 1241 és possible reconstruir una part d'una illa de cases formada per deu parcel·les adjacents delimitades al nord i al sud per carrers i que tenien en tots els casos la mateixa profunditat de quatre monallades. La parcel·la situada a

jove Pere Monester, comerciant de Perpinyà, al terme de Pià: «(...) quandam particulam cujusdam viridarii mei quod habeo in barrio de Appiano versus oriente, et continet in se dicta particula circa mediam monelatam terre, in qua est quedam arbor vocata morer»; arxius privats.

409. Cosa ja constatada a Jean-Auguste BRUTAILS, *Étude sur la condition...*, p. 33.

410. Antoine DE ROUX, *Perpignan de la place forte...*, pp. 54-55.

411. Acta núm. 711.

l'extrem occidental de l'illa s'obria a un tercer carrer que donava a les possessions dels frares menors, aproximadament al lloc on més tard s'alçarien els primers murs de la gran església conventual dels franciscans, edificada al voltant de l'any 1300.⁴¹² Si atribuïm a la monallada una longitud de dues canes i mitja de Montpeller (la cana de Narbona només es va utilitzar fins al 1215), obtenim per a aquesta mesura perpinyanesa un valor de 4,9675 metres.⁴¹³ Aplicant aquest valor als terrenys concedits el 1241, obtenim per a aquesta illa una amplada total propera als vint metres. Llavors, si tenim en compte que els carrers tenien una monallada d'ample, el resultat obtingut coincideix perfectament amb la trama de vint-i-cinc metres mesurada sobre el cadastre per Antoine de Roux.

Malauradament, els contractes corresponents a aquesta primera illa de la vila nova del Temple no han estat tots conservats i, per tant, no ens és possible conèixer la longitud total de l'illa. Però

412. L'orde dels franciscans, fundat a Úmbria per Francesc d'Assís el 1210, la regla del qual fou aprovada el 1223 pel papa Honori III, s'establí a la rodalia de Perpinyà menys de set anys després de la canonització del seu fundador el 1228. Trobem, en efecte, la menció d'un llegat de vint sous fet a l'obra dels frares menors en el testament del perpinyanès Pere d'Albencha redactat el 6 d'abril de 1235: «(...) et operi Fratrum Minorum Perpiniiani xx solidos»; ADPO, G244. Trobem un llegat similar de cinc sous estipulat al testament de Ponç de Fossa el novembre de 1240; vegeu l'acta núm. 373. Al seu testament del 17 de desembre de 1241, el senyor de Rosselló i de Cerdanya Nunó Sanç va llegar, per la seva banda, mil sous als deixebles de sant Francesc i encarregà després a l'abat d'Elna i a fra Deusde, de l'orde dels franciscans, de remetre deu mil sous al monestir de *Nuce*; vegeu Rodrigue TRÉTON i Robert VINAS, «Le testament...». És possible que fra Deusde hagués estat el primer guardià del convent de Perpinyà. En tot cas, és segur que l'edificació del monestir franciscà ja era ben avançada, ja que fou allí on el 30 de març de 1243 el desprietat fra Ferrer, de l'orde dels frares predicadors, llavors al capdavant de la Inquisició a la província eclesiàstica de Narbona, va pronunciar la seva sentència sobre el cavaller Arnau de Mudagons, condemnat a títol pòstum pel crim d'heretgia: «Lata fuit hec sententia apud Perpiniatum, in domo Fratrum Minorum»; ACA, Cancelleria Reial, perg. 910 de Jaume I. Aquestes dades, la majoria inèdites, aclareixen la instal·lació precoç del primer orde mendicant a la capital del comtat de Rosselló, que fins ara la historiografia situava el 1244; vegeu especialment Josep TOLRÀ DE BORDAS, *L'Ordre de Saint François d'Assise en Roussillon*, París-Perpinyà, 1884; Joan CAPEILLE, «Les anciens monastères de Perpignan. Les Frères Mineurs (1244-1791)», *Revue Historique et Littéraire du Diocèse de Perpignan*, núm. v (1925), pp. 116-123 i 130-137, i núm. vi (1926), pp. 6-12, 24-28 i 38-41. Per a un estudi arquitectònic de l'església transformada en hospital militar abans de ser destruïda al començament del segle XIX, vegeu Marcel DURLIAT, *L'art dans le royaume de Majorque, les débuts de l'art gothique en Roussillon, en Cerdagne et aux Baléares*, Tolosa de Llenguadoc, Privat, 1962, pp. 84-91. Una campanya recent d'excavacions arqueològiques ha permès reactualitzar els coneixements relatius a l'arquitectura d'aquest santuari, que ha donat lloc a la redacció d'un treball històric inèdit: Aïmat CATAFAU, «Aperçus sur l'histoire des bâtiments du couvent des Franciscains de Perpignan du XIIIe au XVIIIe siècle», Rapport DFS, setembre de 2005.

413. La cana de Montpeller mesurava 1,987 metres.

sí que podem estimar la longitud de la part documentada sumant les longituds de nou terrenys contigus. De les nou parcel·les els contractes de les quals són copiats al cartulari, dues tenen una longitud d'una monallada, quatre d'una monallada i mitja i tres de dues monallades. Arribem així a un total de catorze monallades de llarg, xifra a la qual cal afegir almenys la llargària d'una parcel·la que només ens és coneguda per la indicació de les seves confrontacions. El total dóna una illa d'una longitud mínima de quinze monallades, és a dir, al voltant de seixanta-cinc metres. Aquest resultat coincideix igualment amb les observacions formulades per Antoine de Roux.

En el camp dels comportaments socials, notem finalment que l'estudi dels contractes d'urbanització posa en relleu diversos casos d'agrupament en un mateix veïnatge de persones originàries d'un mateix sector geogràfic. Aquestes pràctiques assenyalen l'aparició, en el moment de l'edificació del nou barri de Perpinyà, de xarxes relacionades amb la immigració. És el cas, per exemple, dels homes originaris de les localitats de Jóc, Vilella i Glorianes, al baix Conflent, als quals els templers van concedir parcel·les adjacents perquè hi establissin els seus habitatges.⁴¹⁴ Hem observat altres casos similars amb persones originàries d'Illa i de Cànoes.

La urbanització de la vasta possessió del Temple a Perpinyà va constituir una operació especulativa de gran envergadura la primera finalitat de la qual era rendibilitzar al màxim el patrimoni immoble de l'orde tot acompanyant l'expansió demogràfica de Perpinyà. Per als religiosos fou també un excel·lent mitjà per a fer-se una important clientela.

ELS TEMPLERS I L'ADMINISTRACIÓ DEL REI JAUME II DE MALLORCA

Ens hem referit ja més amunt a les estretes relacions econòmiques mantingudes pels templers amb el rei de Mallorca en el si de la senyoria de Perpinyà, especialment a través de la seva col·laboració per a l'edificació del nou mercat del blat el 1293, o per a la compra feta anys més tard d'una botiga de carnisseria situada al *masell*. Com els seus predecessors, Jaume II tenia necessitat de les finances i de l'experiència administrativa dels templers.⁴¹⁵ És

414. Actes núm. 487, 504 i 505.

415. N'hi ha prou de pensar en fra Guillem de Mont-rodon, que fou el preceptor de Jaume I i que va administrar les finances de la Corona catalanoaragonesa durant

veritat que no es conserva cap document que atesti formalment que els templers haguessin avançat diners al rei de Mallorca. Però el cronista Bernat Desclot ens fa saber que aquest monarca havia confiat la guarda del seu tresor a la casa del Temple de Perpinyà. Més tard ens referirem a les circumstàncies d'aquest testimoni excepcional, el principal interès del qual era indicar que els templers havien de furnir al rei de Mallorca prestacions bancàries i de gestió anàlogues a les que a la mateixa època assumien prop de la Santa Seu i dels reis de França, d'Anglaterra i de Nàpols.⁴¹⁶

La direcció de la important comanda de Perpinyà era confiada a administradors experimentats. La majoria de les vegades es tractava de frares sergents arribats al cim d'una carrera en el curs de la qual havien pujat un a un els esglaons jeràrquics de la comanda del Masdeu. Era el cas dels dos últims comanadors de Perpinyà, Pere de Camprodon i Jaume d'Ollers, als quals el rei de Mallorca va confiar la càrrega d'administrar el seu patrimoni amb el títol de *procurator regis*. Però, abans de detallar les relacions d'aquests dos administradors templers amb la monarquia,

molts anys. El 1220, la tasca de controlar els comptes va ser confiada a dos templers, l'un per Catalunya i l'altre per Aragó; vegeu Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*, Vic, Eumo, 1995, p. 21. Per a d'altres exemples d'ús dels serveis financers dels templers per part dels comtes reis, vegeu Ignacio de la TORRE MUÑOZ DE MORALES, *Los templarios y el origen de la banca*, Madrid, Dilema, 2004, pp. 143-150.

416. Ignacio de la TORRE MUÑOZ DE MORALES, *Los templarios...*; Léopold DELISLE, *Mémoire sur les opérations financières des templiers*, París, Mémoires de l'Institut National de France, tom XXXIII, 2, 1889. Alain DEMURGER, «Trésor des templiers, Trésor du roi. Mise au point sur les opérations financières des templiers», a *Pouvoir et gestion (cinquièmes rencontres, 29-30 novembre 1996)*, Tolosa de Llenguadoc, Presses de l'Université des Sciences Sociales de Toulouse, 1997, pp. 73-86. Damien CARRAZ, «*Christi fideliter militantium in subsidio Terre Sancte*. Les ordres militaires et la première maison d'Anjou (1246-1342)», a Isabel Cristina FERREIRA FERNANDES (ed.), *As Ordens Militares e as Ordens de Cavalaria entre o Occidente e o Oriente (Actas do V Encontro sobre Ordens Militares, Palmela, 15 a 18 de fevereiro 2006)*, Lisboa (en premsa). Agraeixo a l'autor haver-me comunicat l'existència d'aquest article encara inèdit que hauria de sortir a la llum aviat. A escala regional, les comandes de Gardeny i de Montsó també van complir la funció de banca de dipòsit. Era també el cas de la comanda de Castelló d'Empúries. El mes d'octubre de 1271, fra Ramon de Tallada, comanador d'aquesta casa, reconeixia a Pere Costa, juriconsult de Perpinyà i procurador de l'infant Jaume, tenir en dipòsit les actes de venda de les senyories de Torrelles de la Salanca i de Millars que l'hereu del regne de Mallorca acabava de comprar al difunt Ponç Hug III, comte d'Empúries. El comanador de Castelló promet que quan l'infant hagi pagat als executors testamentaris de Ponç Hug o hagi dipositat a la casa del Temple de Castelló 40.000 sous de moneda melgoresa dels 70.000 que deu per la compra del *castrum* de Millars li restituirà l'acta de venda d'aquesta localitat. Al mateix temps, fra Ramon es compromet a enviar a l'infant l'acta de venda del *castrum* de Torrelles quan hagi pagat 30.000 dels 50.000 sous que deu per l'adquisició d'aquesta senyoria de la Salanca; vegeu l'acta núm. XXXIII.

presentarem breument la institució de la Procuració Reial dels comtats de Rosselló i de Cerdanya.

La creació de la Procuració Reial és un resultat de la política administrativa portada a terme per Jaume I després del Tractat de Corbeil conclòs el 1258 amb el rei de França Lluís IX a fi de resoldre de manera definitiva l'espinesa qüestió de la frontera comuna dels dos regnes. Més exactament, sembla que els orígens d'aquesta institució tenien una relació directa amb la decisió presa pel Conqueridor de repartir els estats confederats sota la seva corona entre els seus dos fills.⁴¹⁷ Aquesta era ja l'opinió de l'arxivista Julià Bernat Alart, l'únic historiador que s'ha interessat per la qüestió dels orígens de la Procuració Reial.⁴¹⁸

Per mitjà del seu testament del 21 d'agost de 1262, el Conqueridor va llegar al seu hereu, el futur Pere II de Catalunya-Aragó, els regnes d'Aragó i de València i els comtats de Barcelona des del riu Cinca, al sud, fins al cap de Creus i el coll de Panissars, al nord; mentre que el fill segon, el futur Jaume II de Mallorca, va rebre per la seva banda les illes de Mallorca i Menorca, els comtats de Rosselló i de Cerdanya, el Conflent, el Vallespir, la senyoria de Montpeller i el vescomtat de Carladès. Per comoditat, aquesta amalgama política artificial i heterogènia és generalment designada com a Regne de Mallorca.⁴¹⁹ És important constatar que aquesta partició va venir a calmar una sèrie de neguits en l'ordenament dels assumptes de la família reial: el 13 de juny precedent, Jaume I havia casat l'infant Pere amb Constança de Sicília a l'església de Nostra Dona de les Taules, de Montpeller, i, des d'allà, se n'havia anat a Clarmont d'Alvèrnia a fi d'assistir, el 6 de juliol, a les noces de la seva filla Elisabet amb l'infant Felip, fill del rei de França Lluís IX.⁴²⁰

Aquell estiu del 1262 va veure, doncs, la resolució dels afers patrimonials, que constituïen la principal preocupació del comte

417. Manuel de BOFARULL I DE SARTORIO (ed.), *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. XXIX, Barcelona, 1866, pp. 8-15.

418. Julià Bernat ALART, *Privilèges et titres...*, pp. 249-250.

419. Es tracta d'un compendi pràctic però històricament erroni perquè en realitat el títol reial s'aplica exclusivament a les illes Balears; d'altra banda, la titulació de Jaume II i dels seus dos successors distingeix clarament els diferents estats federats sota la seva corona: «Dei gracia rex Majoricarum, comes Rossilionis et Ceritanie et dominus Montispessulani.»

420. LUC D'ACHERY, *Spicilegium sive...*, tom III, pp. 644-645; Joaquim MIRET I SANS, *Itinerari de Jaume I, el Conqueridor*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1918, pp. 320-322.

rei. Sembla que el sobirà havia projectat la realització d'una gran enquesta administrativa destinada a dreçar un estat dels feus i altres béns dependents de la corona en els comtats nord-catalans. Tanmateix el 25 d'agost de 1262, tot just quatre dies després de la redacció del seu testament, el Conqueridor va ordenar a Ramon de Pompeia, veguer de Cerdanya, Conflent i Camprodon, d'ajornar l'enquesta a la seva vegueria i de restar en espera de noves ordres.⁴²¹

Cal reconèixer que tant els orígens com les modalitats precises de l'endegament d'aquest procediment senyorial interromput ens són desconeguts. Suposem que Jaume I havia ordenat la seva suspensió temporal a fi de reorganitzar la seva administració tenint en compte els trastorns originats per la nova partició dels seus estats. El 7 de setembre de 1262, a Barcelona, el rei d'Aragó va ordenar a tots els barons, cavallers i habitants de les seves *villae* i *castra*, a tots els feudatins i a tots els qui residien a la senyoria del comtat de Rosselló, Cerdanya, Conflent, Vallespir i Prats de fer, després de la seva mort, homenatge i jurament de fidelitat a l'infant Jaume, que el tinguessin pel seu senyor natural, li fossin lleials i fidels contra tothom, i que el protegissin, a ell i a la seva terra, amb tota la força contra tots els mals i perills.⁴²² Al jove príncep hereu de Mallorca li fou confiada des de llavors la lloctinença de les terres destinades a aplegar-se sota la seva futura corona. El 25 de setembre de 1262, l'infant Jaume va nomenar un procurador encarregat d'administrar el patrimoni reial a l'illa de Mallorca.⁴²³

No va ser, pel que sembla, fins a la fi de la primavera de l'any següent que Jaume I va relançar l'enquesta en els comtats nord-catalans. Per mitjà de sengles cartes datades a Lleida el 22 i el 23 de maig de 1263, el monarca va ordenar a Ponç Guillem de Vilafranca d'embargar els béns i feus dependents del domini reial que havien estat indegudament alienats als comtats de Rosselló, Conflent, Cerdanya, Ripollès, a la vall de Prats i a la vegueria de Camprodon i de tornar-los al seu estatut anterior.⁴²⁴ Observem que en els mandats i ordenances relatius a aquest «processum inquisitionis feudorum», la cancelleria de Jaume I emprà l'adjectiu *realench* per a designar el concepte de feus dependents del domini reial els

421. ACA, Cancelleria Reial, perg. de Jaume I.

422. ACA, reg. 12, f. 70.

423. Pau CATEURA, «Mallorca a la segona meitat del segle XIII (aspectes polítics i financers)», *Estudis Baleàrics*, núm. 17 (1985), p. 74.

424. ACA, reg. 7, f. 83.

detentors dels quals estaven obligats a prestar determinats serveis al rei.⁴²⁵ El 19 de juliol de 1264, després de les nombroses protestes expressades pels habitants de Vilafranca de Conflent, desconcertats i irritats per l'acció dels comissaris encarregats d'enquestar sobre els feus, el comte rei va expedir una sèrie d'estatuts explicant i definint la missió d'aquests darrers. En aquesta ocasió, el mateix monarca es va encarregar d'explicar als seus oficials i als subalterns d'aquests el significat del mot *realench*, sens dubte manllevat a la cancelleria castellana del seu gendre Alfons X: «Et quia plures dubitant quid sit realenchum, intelligimus de illis hereditatibus et possessionibus que sunt de propriis villis nostris, de quibus nostri homines inde nobis servierunt.»⁴²⁶ La introducció d'aquesta nova noció jurídica per part dels juristes de la cancelleria del rei d'Aragó s'inclou en l'afirmació dels principis regalistes que caracteritzava la construcció i la definició del poder i de l'autoritat reial a les monarquies occidentals.

La direcció de l'enquesta sobre els feus va ser confiada a l'infant Jaume.⁴²⁷ A la pràctica, va ser encarregada a oficials versats en dret, als quals el rei delegava una part del seu poder per mitjà d'una procura, d'on ve el costum de qualificar de procurador el detentor del mandat reial. Era important, en efecte, que aquests comissaris dominessin les subtilitats del procediment jurídic, a fi de ser capaços de contradir les oposicions aixecades pels feudatents decidits a fer valer els seus drets o per senyors espoliadors de béns patrimonials poc disposats a renunciar sense resistència a les rendes que consideraven adquirides després de diversos lustres de captació. En el curs de la seva gestió, en efecte, els comissaris van haver de transigir amb respectables institucions religioses com, per exemple, el monestir de Sant Miquel de Cuixà o el priorat de Santa Maria d'Espirà, amb poderosos senyors com Ramon d'Urtx,

425. El mot *regalengum* apareix al segle XI a les actes castelleses: el sufix *-eng* indica un possible origen visigòtic. Constatem que el terme apareix correntment a les enquestes del rei Alfons III de Portugal el 1258 per a designar el patrimoni reial: *Inquiriões de D. Alfonso III*, f. 258. Vegeu Charles DU CANGE, *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, edició augmentada, París, Didot, 1840-1850, s. v. *Realencum*; Antoni M. ALCOVER i Francesc de B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, s. v. *Reialenc*.

426. ACA, reg. 7, f. 12.

427. Heus aquí el títol que ell mateix es dóna en un document datat a Perpinyà el 15 de novembre de 1263: «(...) Jacobus, illustris regis Aragonum filius et heres Majoricarum et Montispesullani, Rossilionis, Cerritanie et Confluentis, habentes vicem et locum domini regis patris nostri in negocio feudorum in Rossilione, Cerritania et Confluenti...»; ADPO, 1B15, f. 79.

o encara amb comunitats urbanes ja ben estructurades, com les de Vilafranca de Conflent o Puigcerdà.

Ponç Guillem de Vilafranca, el primer procurador conegut, és mencionat des del mes de març del 1262. La seva jurisdicció comprenia primerament el Rosselló, el Conflent, la Cerdanya, la vegueria de Camprodon i la vall de Prats.⁴²⁸ Però tenint en compte la importància del patrimoni reial al comtat de Rosselló, Jaume I no va tardar a delegar-hi un comissari particular. Es tracta del canonge de Barcelona, Salvador, que adopta el títol de procurador a les actes del 31 de maig i del 7 de juny de 1264.⁴²⁹ Sabem que aquest religiós exercia encara aquest càrrec el mes d'agost de 1266. Si ens guiem per la documentació conservada, la part principal de l'acció d'aquest procurador reial sembla que es va concentrar a les senyories de Salses, lloc eminentment estratègic per la seva situació a la frontera septentrional del regne, i de Perpinyà.⁴³⁰

Als altres comtats pirinencs, Ponç Guillem de Vilafranca va ser reemplaçat per Bertran Gil, porter del rei, instituït procurador el 27 de març de 1265.⁴³¹ El document que formalitza aquesta procura s'ha conservat; Jaume I hi defineix amb precisió la missió d'aquest oficial encarregat de dirigir el procediment en nom seu. Ordena especialment al seu agent de prendre sempre consell de Guillem Carles, el jutge que havia designat per a arbitrar els assumptes feudals.⁴³² Acreditat jurisconsult domiciliat a Perpinyà,

428. Qualificat de procurador reial el març de 1262, Ponç Guillem de Vilafranca s'intitula igualment comissari en algunes actes; ACA, reg. 8, f. 80.

429. «(...) Salvator, canonicus Barchinone et procurator a domino rege Aragonum constitutus super inquisitionem feudorum et laudandis feudis et compositionibus faciendi (...)»; ADPO, 1B15, *Liber feudorum A*, f. 79v i 117. Julià Bernat ALART, *Privilèges et titres...*, p. 253.

430. ADPO, 1B22, 1B37 i 1B367.

431. Bertran Gil ja és tractat com a tal a partir de setembre del 1264, però encara no portava el títol de procurador; ADPO, 1B15, f. 1v.

432. «(...) damus et concedimus tibi Bertrando Egidii, portario nostro, plenam potestatem et licenciam componendi, transigendi in questionibus feudorum moris nostro nomine, et movendis in terris Confluentis, Ceritanie et vicarie Campirotundi et vallis de Pratis, laudandi ac confirmandi honores de quibus questio fuerit mota, vel movebitur, pro francho alodio et libero ad eorum voluntates faciendas, hoc salvo quod si aliqui honores vel possessiones seu jura sita in terminis castrorum, villarum et locorum que pro nobis tenentur et nostris antecessoribus in feudum, nobis et predecessoribus nostris irrequisitis alienata inveniantur, a dominis sive castlanis qui pro nobis ea tenent in feudum de feudo nostro remaneant semper illa. Item eciam in alio casu quod si in villis, villariis, mansatis et locis aliis, tam modo nostris quam aliorum res alienatas fore de feudo nostre liquido probari poterit, volumus ea semper de feudo nostro remanere. In quibus duobus casibus nolumus quod ea possis pro alodio laudare nec concedere, set pro feudo. Promittimus insuper quod concessiones, confirmaciones et laudimia per

Guillem Carles ocupava ja el seu lloc el setembre del 1264.⁴³³ El seu predecessor, Bernat de Vic, jutge ordinari de Girona i jutge delegat pel rei per portar a terme l'enquesta sobre els feus, apareix en tres actes del mes de juny del 1264.⁴³⁴ És, doncs, entorn d'aquesta data que es va endegar aquesta jurisdicció especial, encara provisional, que pel que sembla englobava el conjunt dels comtats nord-catalans afectats per l'enquesta. Dues actes indiquen que els mesos anteriors al seu nomenament al capdavant d'aquesta nova instància, Guillem Carles ja exercia una funció consultiva de l'Administració reial del comtat de Rosselló.⁴³⁵

L'èxit i l'eficàcia de la nova administració són incontestables. Al terme d'un primer any de procediment i malgrat la resistència dels subjectes afectats, especialment del clergat,⁴³⁶ el treball fet pels oficials reials al comtat de Cerdanya i al Conflent va originar, durant els anys 1265-1267, una quantitat impressionant d'investidures

te nomine nostro facta quibuscumque personis, ut superius dictum est, ratas, firmas et inconcussas habebimus nos et nostri successores, et nunquam in aliquo contraveniemus nec venire aliquem permitemus. Et quicquid facias in predictis, facias de consilio et assensu G. Karoli, iudicis a nobis in dicto negotio assignati (...); ADPO, 1B10.

433. ACA, reg. 13, f. 224.

434. «Bernardi de Vico, iudicis ordinarii Gerunde et iudicis delegati a dicto domino rege super inquisitionem feudorum»; ADPO, 1B15, f. 117v.

435. El 7 de juny de 1264, Guillem Carles va subscriure sense cap títol l'acta per la qual Salvador, canonge de Barcelona i procurador reial dels feus, confirmava per part del rei al prior de Santa Maria d'Espirà la possessió de tot el lloc d'Hortolanes; ADPO, 1B15, f. 117. El 28 d'agost de 1264, Ramon de Pompià, veguer de Rosselló, va reconèixer a fra Guillem de Montgrí, comanador del Masdèu, que, en virtut d'unes cartes del rei i d'un manament del jurisconsult Guillem Carles, havia entrat en possessió del *castrum* de Sant Hipòlit de la Salanca; acta núm. 634.

436. Poc abans de la Revolució Francesa, el jurista Francesc de Fossà va copiar algunes actes compilades al començament del segle XIV en un registre avui perdut, intitulat *Llibre negre* o *Liber feudorum B*. Dues d'aquestes actes informen de l'estira-i-arrotonsa, tant en el fons com en la forma de l'enquesta, entre el clergat de la diòcesi d'Elna, principal poder temporal, i l'Administració reial. El 27 de març de 1265, Jaume I va concedir a Berenguer, bisbe d'Elna, als abats, priors i a tots els religiosos i clergues de la seva diòcesi, que en els processos que els seus oficials van incoar sobre la qüestió dels feus, el jutge hauria de jutjar segons els usos de Barcelona i, en el seu defecte, segons el dret. A més a més, els va atorgar que el jutge no percebés cap sou de part seva, i que els béns encausats no fossin embargats fins que el judici no hagués acabat. El 19 d'abril de 1269, el comte rei va confirmar a Berenguer, bisbe d'Elna, a l'abat de la Grassa i a tots els abats, priors i prelats de la diòcesi d'Elna totes les seves possessions actuals i totes les adquisicions que haguessin pogut fer durant els últims quaranta anys, tant si eren situades a les ciutats i *castra* reials o havien pertangut als castlans, batlles, feudataris o altres. El rei reconeixia que, a partir de llavors, ni ell ni els seus successors podien cobrar-hi usos ni joves, i s'obligava a instituir un jutge que conegués els plets que el seu procurador iniciaria sobre les possessions adquirides en el curs dels últims quaranta anys, amb el benentès que els religiosos continuarien fruit dels béns encausats fins que el judici no hagués acabat; ADPO, 12J27, núm. 39 i 102.

i de reconeixements feudals. L'objectiu politicojurídic perseguit pel monarca es va acomplir en gran part, ja que un bon nombre de vassalls van ser obligats a fixar públicament els drets i deures que els lligaven al seu sobirà, de manera que cada contracte fos acuradament establert per escrit i autènticat per la signatura notarial. Esperonats per aquest èxit, els successius procuradors van prosseguir la seva activitat inquisidora durant els anys i les dècades següents i van assolir noves conquestes jurídiques. Els resultats de l'enquesta feudal, sense precedents en aquesta part del Pirineu, van ser acuradament compilats a partir de l'any 1264 en els registres anomenats una mica més tard *Liber feudorum*.⁴³⁷

Va ser, doncs, a partir d'aquesta experiència administrativa que es va anar posant en funcionament l'organització de la Procuració Reial dels comtats de Rosselló i de Cerdanya, dotada de la seva pròpia instància judicial: la Cort dels Feus. En un principi focalitzada en la gestió dels assumptes feudals, ben aviat va estendre les seves competències al conjunt de les qüestions dominicals. L'activitat dels procuradors reials al llarg de la dècada del 1270 està molt poc documentada.⁴³⁸ Cal esperar el començament de la dècada del 1280 perquè la Procuració Reial aparegui veritablement estructurada i institucionalitzada com a òrgan administratiu encarregat de gestionar el conjunt de béns i rendes del patrimoni reial. A més a més de la seva funció inquisidora, els procuradors tenien des de llavors el poder d'alienar o d'adquirir immobles, d'establir tota mena de concessions i de rebre reconeixements. Vetllaven pels drets regalistes sobre les aigües, els camins i els boscos i lliuraven les autoritzacions per a pescar, construir forns de calç o explotar mines. Igualment, controlaven els oficis públics, com ara els

437. Hi havia almenys tres registres: el *Liber feudorum A*, en el qual eren compilades les actes relatives a la Cerdanya i el Conflent, ADPO, 1B15; el *Liber feudorum B*, avui perdut, i el *Liber feudorum C*, que reunia les peces relatives al comtat de Rosselló; ADPO, 1B16.

438. La identificació de l'estatut dels oficials esdevé sovint difícil per l'ús sistemàtic als documents de l'època del genèric *procurator* per a designar els agents delegats pel rei per representar-lo en tots els seus assumptes. El dubte s'esfuma el 1281 arran de l'aparició d'una titulació que defineix amb precisió la tasca dels funcionaris. Així, el juliol de 1281, el juriconsult Bernat Dalmau i Jaume Mascarós de Ribesaltes són qualificats de «procuratoribus in feudis et in alodiis in terra Rossilionis nomine illustris domini Jacobi Dei gracia regis Malorice (sic)»; ADPO, 1B41. A més a més, sembla que aquest any marca el començament de la preparació d'una nova enquesta centrada aquesta vegada en les vassallies a l'interior de les senyories reials del Rosselló i que, després d'haver estat interrompuda per la guerra de 1285-1290, desembocarà els anys 1292-1294 en la gran campanya de registre dels reconeixements que tindrà el seu efecte en els capbreus als quals ens referirem més endavant.

notaris, els nuncis, els carcellers o els administradors de salines. Concedien gratificacions, indemnitzacions i salaris, dirigien les fires i els mercats i supervisaven la percepció de taxes indirectes, els drets de lleudes i altres peatges. Vetllaven pel manteniment i l'aprovisionament de les diferents fortificacions, rebien els comptes dels oficials territorials, etc.⁴³⁹

La Procuració Reial va reforçar, doncs, l'aparell administratiu de la monarquia en descarregar les instàncies jurídiques tradicionals —les vegueries i les batllies— de competències que clarament no eren capaces d'assumir. El seu esquema funcional es perfeccionaria durant les dècades següents en prendre una direcció bicèfala, amb dos procuradors dotats de les mateixes competències als dos comtats.⁴⁴⁰ Va ser aquesta funció especialment important la que van complir successivament els dos últims comanadors de la casa del Temple de Perpinyà.

El primer templer reclutat pel rei de Mallorca va ser Pere de Camprodon. Aquest religiós portava el nom de la petita població comercial de la comarca del Ripollès, de la qual potser era originari. Situada a uns setanta quilòmetres al sud-oest de Perpinyà, Camprodon s'havia desenvolupat al voltant del monestir benedictí de Sant Pere, fundat en aquell lloc a mitjan segle x. A través del Vallespir, l'eix est-oest de la vall del Tec constituïa una artèria econòmica natural que facilitava les relacions entre aquesta pròspera localitat pirinenca i Perpinyà. Per aquesta mateixa raó, els migrants originaris de l'alta vall del Ter constituïen tradicionalment una reserva de mà d'obra per a la plana del Rosselló.⁴⁴¹

Pere de Camprodon apareix per primera vegada entre els frares del Masdèu el juliol del 1250.⁴⁴² Laic i no noble, va pujar

439. Els registres que fan referència a les primeres dècades de funcionament de la Procuració Reial s'han perdut. Per als regnes de Jaume II i de Sanç, subsisteixen només dos volums, que són de fet les dues parts d'un mateix registre, intitulats *Procuracion de Majorque A et B*, en els quals són consignades les actes de l'any 1301 al 1316: ADPO, 1B21 i 1B22; i el registre xvii de la Procuració Reial, intitulat *Libre de diverses ordinacions antiques qui fan molt per lo patrimoni royal del any mcccviij*, que cobreix els anys 1308-1335: ADPO, 1B94.

440. L'«officium procurationis regie comitatum Rossilionis et Ceritanie» fou reformat pel rei Pere III, el qual, volent posar fi a les dificultats funcionals degudes al seu sistema de doble direcció, va ordenar el 27 de novembre de 1360 la supressió d'un càrrec de procurador; ADPO, 1B121, f. 20-21.

441. Els sobrenoms Camprodon i Ripoll van aparèixer al Rosselló a partir de la segona meitat del segle xii, quan es va fixar el costum d'anomenar les persones d'acord amb el seu lloc d'origen.

442. Acta núm. 512.

ràpidament els esglaons de la jerarquia dels frares servents en el si de la comanda rossellonesa, on va ocupar successivament els principals càrrecs administratius: cambrer del Masdèu de novembre del 1256 a desembre del 1261, sotscomanador del Masdèu de juliol del 1262 a desembre del 1265, comanador de Centernac d'abril del 1263 a març del 1265, batlle forà del Masdèu de forma intermitent d'abril del 1259 a març del 1275, i comanador de la casa de Perpinyà de juny del 1275 fins a la seva mort el 1289. En algunes circumstàncies porta el títol de lloctinent del comanador del Masdèu,⁴⁴³ i revesteix temporalment el de procurador i ecònom del Masdèu en ocasió d'una estada de caire administratiu que va fer al Conflent el mes de febrer del 1280.⁴⁴⁴

Va ser sota la direcció de fra Pere de Camprodon que la casa de Perpinyà es va imposar definitivament com el principal centre de negocis de l'orde del Temple al Rosselló. La prosperitat d'aquesta comanda urbana es va traduir en l'àmbit arquitectònic en una campanya d'ampliació de la residència dels templers, i sobretot en la construcció de l'església de Santa Maria del Temple.⁴⁴⁵ El rei Jaume II, que residia regularment a Perpinyà on feia edificar el seu palau, va tenir moltes ocasions d'adonar-se de les qualitats i la competència d'aquest experimentat gestor. Va ser probablement això el que el va motivar a sol·licitar els serveis de fra Pere de Camprodon oferint-li la direcció de la Procuració Reial en unes circumstàncies que malauradament no estan documentades. Una

443. Acta núm. 962.

444. Actes núm. 929-931. Són els únics casos documentats de l'ús del terme *icanomus* per qualificar la funció d'un administrador templer del Masdèu.

445. L'església de Santa Maria del Temple va conservar el seu nom original fins a la seva destrucció al segle XIX. Dins de la parròquia de Sant Joan, la casa del Temple de Perpinyà, amb la seva església i les seves dependències, constituïa un clos d'una superfície estimada de 7.500 m², segons Joan Fuguat. Els límits d'aquest conjunt, anomenat «coronell del Temple» en època moderna, corresponen als actuals carrers Mailly (anomenat carrer del Temple abans de la Revolució), de l'Ange i de la Cloche d'or. Els edificis de la vella casa del Temple de Perpinyà van ser enderrocats i reemplaçats al segle XIX pel palau de la divisió militar, esdevingut després palau de finances abans de ser dividit en apartaments; Pere VIDAL, *Histoire de la ville de Perpignan depuis les origines jusqu'au Traité des Pyrénées*, París, Welter, 1897, p. 54. El «Plan de la Ville et citadelle de Perpignan avec l'état de l'armée du Roy et les lignes de circonvallation faites par sa Majesté», dreçat el 1641 pel senyor de Classun, representa de manera fantàsica l'església del Temple com un edifici de planta hexagonal recobert amb una cúpula, a la qual s'accedeix per una escala monumental. Podem pensar, com Joan Fuguat, que el dissenyador francès va representar l'església del Temple de Perpinyà a imatge de la de París. Aquest plànol es conserva a la secció de gravats de la Biblioteca de Catalunya, a Barcelona. Vegeu una ampliació fotogràfica del disseny de l'església del Temple a Joan FUGUAT I SANS, *L'arquitectura...*, p. 349.

minuta notarial ens fa saber en tot cas que el comanador de la casa del Temple de Perpinyà exercia la funció de banquer o de tresorer de Jaume II el 1283.

Al cap d'una vintena d'anys de matrimoni, el cavaller Galceran de Ceret i la seva esposa Fina de Llupià havien tingut almenys tres fills: Arnau de Ceret, Ermengol de Llupià i Saurimunda.⁴⁴⁶ A la mort de Fina, esdevinguda sens dubte al començament de l'any 1277, el seu fill Ermengol va heretar la meitat de la senyoria de Llupià, prop de Tuïr.⁴⁴⁷ Galceran de Ceret va sobreviure uns quants anys a la seva esposa i va morir probablement el 1283. La tutela de la seva filla menor va recaure llavors en el rei de Mallorca.⁴⁴⁸ Una part de l'herència de l'òrfena consistia en una suma de diners que el rei va confiar en dipòsit al comanador del Masdéu. Ermengol de Llupià, que devia ser molt jove, es va trobar aviat desproveït i va anar a trobar el rei a fi de demanar-li un préstec de 1.250 sous de moneda barcelonesa. El monarca va acceptar d'avançar-li aquesta suma a càrrec del peculí de la seva pupil·la i, el 3 de setembre de 1283, el donzell es va presentar davant de fra Pere de Camprodon, que li pagà aquella suma. En el reconeixement de deute redactat aquell dia per l'escrivà públic Pere Querubí, Ermengol es comprometia a reemborsar els diners abans de la festa de Pasqua vinent.⁴⁴⁹

Aquest document és especialment interessant, ja que és l'únic que reporta de forma explícita les activitats financeres d'un templer del Masdéu, i té l'interès afegit de corroborar el testimoni ja esmentat de Bernat Desclot en afirmar que el 1285 el tresor reial estava dipositat a la casa del Temple de Perpinyà. En canvi, la minuta no detalla en virtut de quina delegació del

446. Galceran de Ceret fou un benefactor del Temple. El 1242, va cedir a fra Berenguer del Bosc, comanador del Masdéu, els seus drets sobre dos serfs veïns de Bages; acta núm. 407.

447. El 2 de març de 1277, Ermengol de Llupià, fill i hereu de Fina, actuant sota la tutela del seu pare Galceran, va reconèixer tenir en feu pel vescomte de Castellnou Guillem VI la meitat del *castrum* de Llupià, l'altra meitat indivisa del qual la tenia en feu el seu cosí germà Arnau de Llupià, fill del difunt Bernat de Llupià; ADPO, 1B73.

448. Això podria indicar que l'assistència de la noblesa als orfes depenia de la responsabilitat del rei, en virtut del seu estatus de senyor feudal.

449. «Ermengaldus de Lupiano, domicellus, debeo fratri Petro de Campo Rotundo, preceptori domus Templi Perpiniani, nomine illustris domini regis Majoricarum recipienti, mille ccl. solidos barchinonensium coronatorum (...) ex causa mutui (...). Qui predicti mille ccl. solidi barchinonensium fuerunt de illa peccunia quam tu, nomine dicti domini regis, habes pro Saurimunda, sorore mea, et nomine ipsius, ad festum Paschis (...); ADPO, 3E1/12, f. 5v.

poder reial actuava en aquell moment fra Pere de Camprodon. Aquesta ambigüitat desapareix tres anys més tard, quan el religiós es val per primera vegada del títol de procurador reial. El 29 de setembre de 1286, «frater Petrus de Campo rotundo, preceptor domus Templi Perpiniani, procurator illustris domini regis Majoricarum» ven per una durada de dos anys a Berenguer Ramon, paraire, i a la seva esposa Guillema, veïns de Perpinyà, les rendes que el cavaller Ramon de Tornebois rebia a la vila i parròquia de Sant Martí de Cornellà de la Ribera, pel preu de vint-i-cinc lliures anuals de moneda melgoresa.⁴⁵⁰ Tenint en compte la data d'aquest document, podem formular la hipòtesi que aquests béns haurien estat confiscats pel rei en aplicació del seu dret de comís sobre un vassall rebel. Ramon de Tornebois potser formava part d'aquells qui, a instància del vescomte de Castellnou, havien decidit passar-se al bàndol del rei d'Aragó arran de la desastrosa croada francesa de l'any anterior.⁴⁵¹

L'activitat de Pere de Camprodon com a procurador reial està poc documentada. Quatre actes ens el mostren exercint aquest ofici el febrer del 1288. En aquests documents, el seu títol es fa més precís i s'indica que llavors era l'encarregat de la venda de les rendes reials al Rosselló, la Cerdanya i el Conflent. Més exactament, tenia com a missió contractar en acapte o en emfiteusi les terres

450. ADPO, 3E1/17, f. 45v.

451. Ramon de Tornebois hauria tingut unes raons personals excel·lents per oposar-se a la croada iniciada pel rei de França Felip III. Aquest senyor pertanyia a una família de Rasès el nom de la qual provenia d'un castell situat a l'oest de Limós, al municipi actual de Borijòla. El nom d'aquest cavaller indica que estava emparentat —fill? nebot?— amb els tres germans que van participar sota les ordres de Pèire Roger de Mirapeis en la defensa del castell de Montsegur, un dels quals, Raimon, es va negar a abjurar la seva fe herètica i va morir en mans del botxí amb 223 «càtars» més el 16 de març de 1244. Els altres dos, Guilhem Raimon i Guilhem, havien participat en l'assassinat dels inquisidors Guillaume Arnaud i Étienne de Saint-Thibéry perpetrat a Avinyonet el 28 de maig de 1242; vegeu Michel ROQUEBERT, *L'épopée cathare*, tom IV, *Mourir à Montségur, 1230-1244*, París, Perrin, 2007, pp. 336-337. Com un bon nombre de senyors proscrius, els dos germans supervivents van trobar refugi en les terres del rei d'Aragó, al Conflent i al Rosselló. Un altre document inventariat als protocols notariais perpinyanesos confirma que aquesta família aristocràtica llenguadociana havia tingut descendència a Cornellà de la Ribera. El 26 de setembre de 1283, Dulcet Astruc, jueu de Perpinyà, reconeixia que Pere Puig-Bosca, de Tuïr, li havia pagat quinze lliures barceloneses de les rendes que havia comprat als cavallers Ramon Guilhem de Tornebois i Bernat de Creixell, tutors de Pèire de Tornebois, hereu del cavaller Guilhem de Tornebois (sens dubte el supervivent de Montsegur), per tal de reemborsar el deute de vint-i-una lliures que Ermenjars, vídua de Guilhem de Tornebois, Ramon Ponç, Ramon i Bernat Ferrer, tots de Cornellà de la Ribera, li devien, així com a Jucef Astruc, el seu germà; ADPO, 3E1/13, ff. 13v-14.

i possessions reials als *castra* de Torrelles i de Sant Llorenç de la Salanca.⁴⁵² La seva funció el portava, en efecte, a desplaçar-se dins dels límits de la seva jurisdicció a fi d'assegurar, cas per cas, la gestió del patrimoni immoble de la corona.

Així, els dies 22 i 24 de febrer de 1288, fra Pere de Camprodon va sojornar a Torrelles en companyia d'un petit equip format per escrivans de l'estudi de Perpinyà.⁴⁵³ Durant aquesta estada donà en emfiteusi a quatre habitants d'aquest gran poble rural de la Salanca diversos terrenys i cases situats «intus castrum de Turrillis, quod est dicti domini regis», és a dir, a l'interior del barri fortificat la senyoria dominical del qual depenia de la senyoria directa del rei de Mallorca.⁴⁵⁴ Sembla que tots els immobles concedits pel procurador reial se situaven a la mateixa part del *castrum*, prop de la porta fortificada. Les confrontacions evoquen una torre i el fossat que encerclava el poble i així mateix indiquen que aquell *castrum* era contigu a la cellera, el nucli original de l'aglomeració on s'aixecava la bella col·legiata romànica dedicada a sant Julià i santa Basilissa.⁴⁵⁵

452. «(...) ego frater Petrus de Camporotundo ordinis milicie Templi, procurator illustrissimi domini regis Mayoricarum in vendendis redditibus suis terre Rossilionis, Ceritanie et Confluentis et in dandis ad accapitum terris et possessionibus, quas idem dominus rex habet infra terminos de Sancto Laurencio et de Turrillis (...); ADPO, 1B52.

453. Entre els signants, cal notar la presència dels escrivans Guillem Cofolent i Guillem Veyrier. Les minuts d'aquestes actes van ser poc després incorporades a un protocol de l'estudi de Perpinyà, aleshores regentat per l'escrivà públic Arnau Miró i per Nicolau Rabassie, que sembla que el succeí en aquest període.

454. Semblantment a d'altres localitats de la plana, la senyoria de Torrelles estava dividida entre diversos poders temporals, cadascun detentor d'una part de la jurisdicció territorial. Per posar remei a les situacions conflictives generades per aquesta situació, un acord de pariatge de justícia i altres prerrogatives referents a l'exercici del ban s'havia tancat el 1207 entre els tres senyors de l'època: Ponç del Vernet, Ramon de Castellrosselló i Ramon de Torrelles; ADPO, 1B47. L'infant Jaume havia adquirit el desembre del 1272 la part corresponent a la família del Vernet per un preu de 30.000 sous de moneda melgoresa. Aquesta considerable xifra posa en relleu l'opulència d'aquest poble del litoral; ADPO, 1B51. Aquest fraccionament es feia patent en el plànol topogràfic mitjançant una compartimentació de l'espai urbà, en què els habitatges es repartien entre diferents closos o barris fortificats qualificats de *castrum*. Un cas semblant es presentava no gaire lluny d'allà, a la localitat de Sant Hipòlit, on una acta del 1264 evoca explícitament aquesta tripartició del poder ciutadà i els riscos de confusió jurídica que aquesta situació comportava: «cum tria castra vocata de Sancto Ypolito essent contigua et unumquodque de Sancto Ypolito vocaretur»; acta núm. 636.

455. Sembla que la topografia del *castrum* havia estat objecte de modificacions, ja que una de les cases concedides, envoltada pel fossat del recinte, és anomenada Portal Veyl, cosa que deixa entendre que ocupava l'emplaçament d'una antiga porta del poble; ADPO, 1B52. Sobre la cellera de Torrelles, vegeu Aimat CATAFAU, *Les celleres et la naissance...*, pp. 638-646.

Va ser probablement en el curs d'aquesta campanya administrativa destinada a treure el millor rendiment de les senyories reials de la Salanca que el templer va fraccionar el condomini dit de Capó que el rei posseïa als voltants del poble de Sant Llorenç, prop de la ruta de Perpinyà.⁴⁵⁶ Això és el que es pot deduir d'una acta del 23 de maig de 1312 consignada en un registre de la Procuració Reial, per la qual els procuradors Pere de Bardol i Pere Matfré reconeixien a Bernat Vicens, fill de Pere Vicens, que fra Pere de Camprodon havia donat en acapte al seu difunt pare dues aïminades de terreny, és a dir, aproximadament, 1,2 hectàrees, del condomini reial de Capó. L'import del cens anual degut al monarca era fixat en vuit aïminades i mig quartó d'ordi. Una clàusula destinada a la valoració d'aquest camp estipulava una sanció de deu lliures de moneda melgoresa en cas que l'emfiteuta desistís i renunciés a explotar la concessió.⁴⁵⁷

Per mitjà, doncs, del seu procurador, el rei treia profit de la forta pressió demogràfica de la fi del segle XIII i de la «fam de terra» que angoixava els pagesos rossellonesos procedint a l'alienació de les joies de la reserva senyorial.⁴⁵⁸ La liquidació de l'*indominicatum* és una de les manifestacions més significatives de la desaparició progressiva de l'antic sistema dominical que

456. Els reconeixements dels arrendataris reials de Sant Llorenç de la Salanca, efectuats el setembre del 1292, mostren que el condomini de Capó, situat prop del fossat que encerclava el poble, estava aleshores dividit en una desena d'horts i parcel·les de conreu; ADPO, 1B33, actes núm. 52, 88, 89, 117, 125, 144 i 145.

457. «Quod nos Petrus de Bardolio et Petrus Matfredi, procuratores domini regis, nomine procuratorio predicto confitemur et in veritate recognoscimus tibi Bernardo Vincencii, filio et heredi Petri Vincencii de Sancto Laurentio condam, et tuis, quod cum frater Petrus de Camporotundo ordinis milicie Templi condam, procurator dicti domini regis, dicto patri tuo dedisset duas eyminatas terre ad accapitum de condolina dicti domini regis vocata de Capone, sub censu viii^o eyminarum et medii cartono orde et sub pena decem librarum melguriensium, si eum contingerit eam desemparare (...)» Aquest reconeixement anuncia la dissolució del contracte d'acapte per consentiment mutu. Bernat Vicens restituïa aquesta parcel·la als procuradors del rei remetent-los el contracte que fra Pere de Camprodon havia establert amb el seu pare. Els pagava igualment la sanció acostumada de deu lliures de moneda barcelonesa prevista en aquest tipus de figura jurídica. Llavors els oficials el van afranquir de la pignoració contractada pel seu pare per al pagament del cens i li van donar quitança del preu de la sanció; ADPO, 1B22, ff. 96v-97.

458. Els condominis consistien en grans parcel·les que ocupaven les millors terres agrícoles del terme. Els castllans se les havien apropiat a l'empara de la redistribució de poders i de l'entrada en funcionament del sistema senyorial entre la fi del segle X i mitjan segle XI. Constituïen la part essencial de la reserva en explotació directa. Respecte a aquesta qüestió, vegeu Aline DURAND, *Les paysages médiévaux...*, pp. 259-266.

caracteritza aquest període, víctima dels trastorns econòmics i de la redistribució de poders.⁴⁵⁹

Va ser en l'exercici del seu ofici públic que, entre el 25 de març de 1288 i el 24 de març de 1289, Pere de Camprodon va fer redactar una memòria relativa a les tarifes de la lleuda reial de Puigcerdà, intitulada així: «Anno Domini millesimo ducentesimo octuagesimo octavo. Aquesta es memoria e capbreu que fe fer ffrare Pere de Campredon del orde del Temple, procurador de les rendes del noble senyor en Jacme, per la gracia de Deu rey de Mallorca, comte de Rossello, de Cerdanye e senyor de Montpessler, de la leuda quel dit senyor rey pren, e pendre ha acostumat en la vila de Pugcerda.»⁴⁶⁰ Demostrant una vegada més la seva competència en matèria econòmica, aquest document és el testimoni més recent que hem trobat que dona compte de l'activitat d'aquest fidel servidor de la monarquia mallorquina. Fra Pere de Camprodon sembla, doncs, que va dirigir la Procuració Reial dels comtats de Rosselló i de Cerdanya fins a la seva mort, esdevinguda probablement a l'estiu del 1289. El seu successor al capdavant de la comanda de Perpinyà, fra Jaume d'Ollers, és, en efecte, atestat a partir del 4 de desembre de 1289, mentre que el juliol del mateix any encara era només batlle forà.⁴⁶¹ Aquest darrer no tardaria gaire a succeir-lo en la direcció de l'administració dominical dels comtats de Rosselló i de Cerdanya.

Jaume d'Ollers era probablement originari de la localitat del mateix nom situada prop de Vilademuls, a l'actual comarca del Pla de l'Estany.⁴⁶² No sabem res del seu origen social ni dels inicis de la seva carrera. És possible que hagués fet la professió a la modesta comanda d'Aiguaviva, a l'actual comarca del Gironès, que, com la de Castelló d'Empúries, sembla que va estar sotmesa a la tutela administrativa del Masdéu a la darrereria del segle XIII.⁴⁶³ Fra

459. Se n'inventarien nombrosos exemples en la documentació rossellonesa del voltant de l'any 1300.

460. ADPO, 1B138, f. 77v; Miquel GUAL I CAMARENA, *Vocabulario del comercio medieval. Coleccion de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1968, doc. XVII.

461. Actes núm. 1011, 1012 i 1014.

462. Hi ha una altra població del mateix nom prop de Tarragona, a la comarca de la Conca de Barberà. Amb tot, per la seva proximitat geogràfica al Rosselló i la seva pertinença a l'àrea d'influència dels frares del Masdéu, sembla més coherent optar pel petit poble d'Ollers, situat al Pla de l'Estany.

463. El document que ens fa pensar en l'existència d'aquesta agrupació de cases nord-catalanes del Temple és un simple contracte d'acapte de terres situades a

Jaume d'Ollers apareix per primer cop en el si de la comunitat conventual del Masdèu el novembre del 1277.⁴⁶⁴ Es va fer càrrec de la comanda d'Orla el mes de juliol del 1280, després exercí la responsabilitat de batlle forà de gener del 1281 a juliol del 1289, abans de succeir, com hem vist, fra Pere de Camprodon al capdavant de la casa del Temple de Perpinyà a la fi de l'any 1289. Va ocupar aquesta responsabilitat fins a la seva mort, esdevinguda entre octubre del 1307 i octubre del 1308.⁴⁶⁵ Des del 1281 fins a la seva desaparició, es constata que Jaume d'Ollers porta molt sovint el títol de síndic del Masdèu, o, més ocasionalment, el títol equivalent de lloctinent del comanador del Masdèu. Això vol dir que, en absència del comanador, era ell qui s'ocupava de la direcció dels assumptes del Temple en tota la jurisdicció del Masdèu. Aquesta delegació del poder de decisió prenia la forma d'una procura semblant a les atorgades al seu predecessor, fra Pere de Camprodon, el 1264, o als frares Ramon Cassador, batlle forà del Masdèu, i Pere de Llupià, comanador de Corbós, el 1277.⁴⁶⁶

No sabem si el rei de Mallorca va confiar immediatament a Jaume d'Ollers el lloc de procurador reial que ocupava el seu antecessor des del seu accés a la direcció de la casa del Temple de Perpinyà. El que és segur és que el nou comanador de Perpinyà assumia aquesta funció el mes de març del 1292.⁴⁶⁷ Des de llavors el trobem dirigint la política patrimonial als comtats de Rosselló i de Cerdanya en estreta col·laboració amb l'altre procurador reial, el jurista Guillem de Capellades.⁴⁶⁸ Des de setembre del 1292 fins a

la parròquia de Nils subscrit a l'estudi del notari de Perpinyà Arnau Miró el 22 de desembre de 1281. La data, tres dies abans de Nadal, és aquí significativa, ja que correspon a un període especialment solemne en què els religiosos tenien el costum de reunir-se en capítol per tal de celebrar junts la nativitat de Crist. El contracte fou establert per Ramon Desbac, comanador del Masdèu, amb el consentiment dels frares Pere de sa Redorta, Pere de Camprodon, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, Jaume d'Ollers, batlle forà del Masdèu, Ramon de la Bastida, comanador de Castelló d'Empúries, i Pere de Cànoes, comanador d'Aiguaviva; acta núm. 980. Es tracta d'una reunió excepcional, de la qual no es troba cap equivalent a la documentació. Constatem, en canvi, la presència d'un comanador d'Aiguaviva, fra Berenguer Sacabada, a Perpinyà, en un altre contracte d'acapte del 3 de febrer de 1264; acta núm. 628.

464. Acta núm. XLIV.

465. Jaume d'Ollers no figura entre els templers empresonats al Masdèu interrogats per la comissió episcopal el mes de gener del 1310.

466. Actes núm. xxvi i XLIV.

467. ADPO, 1B16, ff. 23-24.

468. Guillem de Capellades, que feia de lloctinent de l'infant Jaume poc abans del seu accés al tron de Mallorca el mes de juliol del 1276, ja exercia el mes de març del 1291. Va conservar el càrrec fins a la seva mort, esdevinguda entre febrer del 1294 i abril del 1295; ADPO, G477; 1B16, ff. 12v-13 i 26v-27v.

febrer del 1294, aquests dos oficials van dirigir una gran enquesta sobre els feus i les concessions reials al comtat de Rosselló. Acompanyats d'un equip de juristes i d'escrivans, es van desplaçar a les senyories de Cotlliure, Argelers, Estagell, Talteüll, Millars, Clairà, Torrelles i Sant Llorenç de la Salanca amb la finalitat de rebre-hi els reconeixements de tots els arrendataris d'aquestes localitats.⁴⁶⁹ Com a mínim foren enregistrats 1.328 reconeixements al llarg d'aquesta àmplia campanya administrativa. Guillem de Capellades sembla que en va ser el principal impulsor, ja que va ser ell qui va rebre, en nom del rei, la majoria dels juraments prestats pels pagesos cridats a declarar públicament el seu patrimoni immoble.

Anys més tard, fra Jaume d'Ollers va ordenar la compilació dels capbreus d'aquestes localitats, llevat de Torrelles, en dos luxosos registres de pell de vedell, decorats amb belles caplletres gòtiques vermelles i blaves, un estil artístic predominant en aquella època als regnes de l'Europa occidental. Al començament de cada capbreu, un equip d'il·luminadors va ser l'encarregat de compondre-hi sumptuoses miniatures que representaven la cerimònia altament simbòlica de la prestació de jurament per part dels terratgers.⁴⁷⁰ El fet que l'administrador templer era el comandatari dels capbreus reials es dedueix de l'examen de les escenes representades en aquestes il·lustracions. Remarquem que Guillem de Capellades, el principal impulsor de les enquestes reials dels anys 1292-1294, només és representat en una de les cinc miniatures conservades. Porta hàbit vermell, color vestimentari distintiu del cos dels juristes. Jaume d'Ollers figura a les quatre altres il·lustracions. Sempre és representat de la mateixa manera: barbut, amb el cap cobert d'una toca negra sota la qual s'escapa una llarga cabellera bruna; va vestit amb una túnica malva en part recoberta per un mantell negre amb una creu patent de color vermell sanguini a l'altura de l'espatlla esquerra. Es tracta de la indumentària distintiva dels frares sergents de l'orde del Temple.⁴⁷¹

469. Subsisteixen, en la forma original, quatre reconeixements relatius a la senyoria de Torrelles de la Salanca del mes de març de 1293; ADPO, 1B52.

470. ADPO, 1B29 a 1B34. L'edició d'aquests capbreus, en la qual hem treballat amb la col·laboració d'Aimat Catafau i de Laure Verdon (*Les capbreus du roi Jacques II de Majorque (1292-1294). Une enquête seigneuriale, miroir du monde rural roussillonnais à la fin du XIIIe siècle*, Perpinyà, Archives Départementales des Pyrénées-Orientales) es troba actualment en premsa.

471. Dues representacions d'aquest personatge extretes d'aquestes miniatures es reproduïxen en l'annex al gravat núm. 7.

Encara que el paper de Jaume d'Ollers en la campanya de capbreu dels anys 1292-1294 apareix menys preponderant que el de Guillem de Capellades, és evident que va aportar la seva experiència en matèria d'administració patrimonial. Els templers del Masdú figuren entre els primers senyors temporals dels comtats nord-catalans que van fer un ús sistemàtic d'aquest nou procediment jurídic acudint als notaris per enregistrar els seus drets en els llibres de reconeixements.⁴⁷² Gràcies a una curta anàlisi feta al segle xv, sabem que els templers havien portat a terme una enquesta d'aquest tipus a la seva senyoria de Sant Hipòlit l'any 1282. El resultat, trenta-vuit reconeixements fets pels emfiteutes d'aquest *castrum*, va ser anotat en un registre de deu folis de pergami.⁴⁷³ Aquest capbreu està avui perdut i la seva existència ens és confirmada per dues transcripcions inserides en el cartulari, el qual, com veurem més endavant, va ser elaborat també al voltant de l'any 1282. Es tracta dels reconeixements de dos terratgers d'aquesta localitat de la Salanca rebuts per fra Ramon Desbac, comanador del Masdú, el 22 de febrer de 1282.⁴⁷⁴ Les còpies que figuren en el *Llibre de la creu* van ser preses probablement dels documents originals i no del capbreu, cosa que d'altra banda no tindria cap sentit atesa l'evident complementarietat d'aquests dos tipus de registres administratius.

Un inventari de l'arxiu de l'orde de Malta dipositat a l'església del Temple de Perpinyà ens mostra que el 1792 aquell conservava encara en els seus armaris diversos llibres de reconeixements compostos pels templers i els hospitalers a la fi del segle xiii.⁴⁷⁵ Els dos més antics dataven de l'any 1282: l'un era el de Sant Hipòlit que acabem d'esmentar i l'altre pertanyia a la senyoria veïna de Sant Llorenç de la Salanca i havia estat fet pels hospitalers de la comanda de Bajoles. Si ens basem en les poblacions referides, van ser almenys nou els capbreus redactats entre el 1282 i el

472. Sobre l'aparició d'aquest procediment en els comtats nord-catalans, vegeu Rodrigue TRÉTON, «Un prototype? Remarques à propos d'un capbreu des revenus et usages du comte d'Empúries dans le castrum de Laroque-des-Albères fait en 1264», a Martina CAMIADE (dir.), *L'Albera, Terre de passage, de mémoires et d'identités*, Actes del col·loqui de Banyuls de la Marenda (3 i 4 maig 2005), Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 2006, pp. 49-76.

473. Acta núm. XLVIII: «Quoddam capud breve antiquum in pergamento descriptum ad modum libri x folia continens, in quibus a parte carnis sunt scripta xxxviii instrumenta recognicionum facturarum per diversos emphiteotas.»

474. Actes núm. 984 i 985.

475. Les aportacions d'aquest inventari seran analitzades amb més detall a la part dedicada a la tradició de l'arxiu del Masdú.

1294 per establir els drets del Masdèu a les senyories de Sant Hipòlit, Orla, Malloles, Nils, Bages, Vilamulaca, Brullà, Ortafà, Banyuls dels Aspres, Sant Feliu d'Avall i Sant Feliu d'Amunt.⁴⁷⁶ Aquests registres van ser malauradament destruïts durant el període revolucionari. Avui només en resten dos folis de pergami tallats a tires, que van servir de punt de llibre si tenim en compte les marques de plegat que presenten. A aquests sis trossos, se n'hi afegeix un altre corresponent a la part esquerra d'un tercer foli. La reconstitució d'aquestes restes ens ha permès restituir el text íntegre de quatre reconeixements del mes de març del 1293 relatius a les possessions del Temple a la parròquia de Sant Joan de Garrius, prop de Sant Hipòlit, i de dos reconeixements del lloc de Malloles fets el novembre del mateix any. El tros solt conté una tercera part del text de cinc altres reconeixements igualment atribuïbles al capbreu de Malloles.⁴⁷⁷

Aquests fragments són tot el que subsisteix dels onze capbreus de la fi del segle XIII esmentats a l'inventari revolucionari. Constatem que vuit d'aquests registres comprenien reconeixements dels anys 1292-1294. Aquesta concentració cronològica evidencia la intensa activitat administrativa que en aquell temps van desplegar els ordes religiosos i militars al Rosselló pel que fa al control de les seves senyories. Cal subratllar sobretot, ja que probablement no és fruit de la casualitat, la concomitància d'aquestes enquestes patrimonials amb les que va emprendre a les senyories rossello-neses el rei de Mallorca.

És indubtable que la simultaneïtat dels procediments de capbreu de les senyories reials i dels que van portar a terme els templers del Masdèu s'explica pels estrets lligams que unien aleshores aquestes dues administracions en la persona del comandador de la casa del Temple de Perpinyà. La notable sincronia

476. El redactor d'aquests capbreus repeteix tres vegades el mateix error en datar el 1792 o el 1793 uns llibres de reconeixements que només poden datar del 1292 i del 1293 si ens basem en el nom del notari que els va rebre i en el fet que són relegats al final de l'inventari amb la majoria de títols vells. Heus aquí, després de la correcció, la llista d'aquests capbreus: Sant Hipòlit el 1282 (templers); Sant Llorenç de la Salanca el 1282 (hospitalers); Malloles el 1285 (templers); Canet, Sant Llorenç i Sant Hipòlit el 1292 (hospitalers); Banyuls, Brullà, Ortafà i Bages el març del 1293 (templers); Nils el 1293 (templers); Sant Feliu d'Avall i Sant Feliu d'Amunt el 1293 (indicat 1793) (templers); Vilamulaca el 1293 (indicat 1793) (templers); dos capbreus de Sant Hipòlit el 1294, un dels quals en paper que és sens dubte la nòtula o minuta (templers); Orla el 1294 (templers).

477. Actes núm. 1026a-1026e, 1032a-1032b i 1033a-1033e.

d'aquestes operacions administratives permet suposar que resulten d'una concertació presa al més alt nivell del govern dels comtats. En aquest sentit, constatem que els senyors que gravitaven en l'òrbita de Jaume II no van tardar a imitar l'exemple del príncep i dels templers. Així, el mes de febrer del 1294, Ramon Roig va procedir a l'enregistrament dels reconeixements dels arrendataris establerts a les seves terres de Toluges, mentre que Pere de Paretstortes va fer el mateix a Talteüll un any més tard.⁴⁷⁸ Algunes anàlisis modernes mostren que l'Església d'Elna i l'abadia de Fontfreda van seguir una política similar.⁴⁷⁹ Investigacions més aprofundides en els arxius senyorials permetrien potser descobrir altres testimonis d'aquesta sobtada epidèmia inquisidora que va contaminar els senyors de l'època. Les motivacions immediates d'aquesta sèrie d'enquestes senyorials sense precedents, i probablement també sense equivalents, en la història del Rosselló cal cercar-les en el context econòmic i polític en què es van iniciar.

Des del seu adveniment, la sobirania del rei de Mallorca havia estat contestada, bé pel seu germà el rei Pere II de Catalunya-Aragó, pels comtats catalans i les illes Balears, o pel senescal de Bèucaire, representant del rei de França, per la jurisdicció de la senyoria de Montpeller. Fou, doncs, en un context difícil que Jaume II va haver d'assentar el seu poder i forjar els instruments de la seva política. Li va caldre trobar els diners necessaris per a fer edificar residències reials dignes d'aquest nom, per finançar ambaixades prop de la Santa Seu i dels prínceps d'Europa o del Magrib, per consolidar la seva autoritat a l'interior dels comtats i assegurar-se la fidelitat, o si més no la neutralitat, de barons i de senyors feudals fidels a la Corona d'Aragó. Per tot això i per una pila d'altres raons, Jaume II tenia una necessitat vital d'ingressos.

478. Capbreu de les possessions de Pere de Paretstortes a Talteüll: ADPO, 3J369. Capbreu de les possessions de Ramon Roig de Perpinyà a Toluges: ACA, Cancelleria Reial, vària 406. Es tracta de dos familiars del rei de Mallorca. Pere de Paretstortes pertanyia a una modesta família aristocràtica implantada al nord-oest del comtat de Rosselló. Ramon Roig, juriconsult, era fill de Pere Roig, jurista originari de Camprodon que va fer carrera a Perpinyà, on va exercir la justícia ordinària a la batllia de Perpinyà i a la vegueria de Rosselló de setembre del 1264 a novembre del 1280. Hem vist abans que aquest últim havia obtingut com a mínim una part de les seves possessions de Toluges després d'un intercanvi amb els templers el 1275.

479. Als mesos de maig i juny del 1292, el bisbe i el capítol d'Elna van rebre els reconeixements dels veïns de les localitats de Tatzó d'Amunt i de Tatzó d'Avall; ADPO, G104, núm. 9 i 12. L'inventari de la mensa conventual de l'abadia de Fontfreda feia esment dels llibres de reconeixements de les senyories de Portèl de las Corbières i de Mates, al Narbonès, el 1293; ADA, H211, f. 73v i 74v.

A fi de fer entrar diners a les caixes de la corona, el monarca es va esforçar per millorar la gestió i la rendibilitat dels seus dominis. Amb aquest fi, es va valer de la Procuració Reial dels comtats de Rosselló i de Cerdanya. Va buscar de perfeccionar aquesta jove institució reclutant els millors juristes i administradors, als quals va confiar la tasca d'assegurar l'entrada de rendes patrimonials de la corona. Els arxius dels primers anys de la Procuració Reial són malauradament quasi tots perduts; només subsisteixen dos fragments de registres dels anys 1281-1282, que ens mostren un procurador reial i uns juriconsults zelosos i primmirats que multiplicaven les enquestes a les senyories reials movent tots els fils del procediment a fi d'obtenir la restitució de béns immobles espoliats per altres senyors, percebre sucosos drets de transmissió i exigir, sota pena de comís, el pagament dels endarreriments deguts per arrendataris poc escrupolosos que havien «omès» de pagar el seu cens durant una o dues generacions.⁴⁸⁰ Significativament, el tipus de drets de transmissió, foriscapis i lluïsmes exigits per les concessions o feus reials era llavors fixat en una tercera part del valor del bé.⁴⁸¹ La necessitat d'engreixar les caixes de la corona es va convertir en un reforçament del control senyorial acompanyat d'una accentuació de la pressió fiscal sobre el mercat de la terra.⁴⁸² A tall de comparació, diguem que el tipus acostumat del foriscapi aplicat en aquesta època pels templers era només d'una sisena part. Això és, si més no, el que deixa entreveure la lectura

480. ADPO, 1B17 i 1B18.

481. Així, el 1281 per una vassallia a Salses: «(...) et quandomcumque et quotienscumque dicta vinea alienaretur in extraneam personam, dictus dominus rex et successores ejus habeant inde terciam partem pretii pro foriscapio, ut moris est dari foriscapium cum feudum alienatur»; ADPO, 1B40. Quinze anys abans, el percentatge acostumat dels drets de transmissió recaptats a les senyories reials només era d'una cinquena part: «(...) et quocienscumque eam [peciam terre] vendere vel alienare volueritis tu et tui, teneamini dare dicto domino regi et suis quintam partem precii quod inde habebitur pro foriscapio sive laudimio»; ADPO, 1B63.

482. Aquesta pujada a ultrança del percentatge dels drets de transmissió recaptats per una administració acorralada va indisposar, naturalment, els arrendataris i algunes comunitats privilegiades no van trigar a obtenir la reducció del percentatge a una proporció més raonable. Així, el 3 de setembre de 1292, els habitants de la vall de Prats van obtenir del rei la reducció d'una quarta part del preu de venda: «Concedimus etiam dictis hominibus dicte ville et vallis de Pratis, presentibus et futuris, quod de vendicionibus et alienacionibus terrarum et possessionum suarum non teneantur dare decetero pro foriscapio sive laudimio, nisi quartam partem precii tantum loco et vice tercie partis quam inde dare et solvere consueverunt, quia nos ex certa sciencia dictam terciam partem que consuevit recipi et haberi pro laudimio seu foriscapio de precii dictarum vendicionum et alienacionum terrarum et possessionum dicte ville et vallis de Pratis reducimus ad dictam quartam partem inde ulterius recipiendam de gracia speciali»; ADPO, 124EDT1.

d'un document del 3 de gener de 1300 pel qual fra Miquel Reüll, batlle forà del Masdèu, aprova la venda d'una peça de terreny pel preu de 120 sous de moneda barcelonesa coronada, mitjançant el pagament per l'adquisidor de vint sous pel foriscapi.⁴⁸³ Tot i això, només amb el testimoni d'aquest document no es pot afirmar que aquest tipus fos aplicat a totes les concessions dependents de les cases templeres. Però, si aquest era el cas, l'estatut dels arrendataris del Temple devia aparèixer com a ben envejable als ulls dels seus contemporanis sotmesos a l'opressiva fiscalitat patrimonial del rei! La diferència entre aquestes càrregues senyorials podria ser en aquest cas un bon indicador de la bona salut dels assumptes templers comparats amb els de la corona de Mallorca.

Tot i que no es pot demostrar amb xifres, no hi ha dubte que els cinc anys de guerra, del 1285 al 1290, van ser desastrosos per a les finances de Jaume II. Arraulit en els seus comtats pirinencs, el monarca no va tenir cap altra alternativa que millorar el rendiment del domini reial ordenant als seus funcionaris de tibar més el control dels emfiteutes. El fet que Jaume d'Ollers fes el doble paper de comanador de Perpinyà i de procurador del rei explica la connivència que hi havia entre ambdues administracions. Aquesta darrera apareix de manera flagrant en la lectura dels reconeixements dels emfiteutes del Temple a Garrius, petit poblet situat entre Salses i Sant Hipòlit, rebuts el 2 de març de 1293 per fra Jaume d'Ollers. Remarquem que els testimonis d'aquests actes són el procurador reial Guillem de Capellades, el jurisconsult Ramon Nicolau i els escrivans perpinyanesos Guillem Cofolent i Nicolau Camoti.⁴⁸⁴ Aquests personatges constitueixen la part essencial de l'equip de la Procuració Reial que retrobem l'endemà a Clairà, un poble veí de Garrius i de Sant Hipòlit, rebent el reconeixement de trenta terratgers del rei. Aquest mateix equip va prosseguir el seu itinerari per la Salanca, on va oficialar a les localitats de Torrelles i de Sant Llorenç del 7 al 14 de març, abans de desplaçar-se a Cotlliure del 16 al 19 de març i després a Argelers del 19 al 21 del mateix mes.⁴⁸⁵ Jaume d'Ollers es troba entre els testimonis en

483. Acta núm. 1062. Es tracta de l'única acta catalogada en la qual es precisa l'import rebut pel dret de foriscapi. Per regla general, els representants de l'orde del Temple, en les clàusules de validació, es limiten a indicar que ells han rebut aquest dret mitjançant la sempiterna fórmula «et de foriscapio dicte venditionis per paccatum me teneo.»

484. Vegeu les actes 1026a-1026d.

485. ADPO, 1B34, 1B52, 1B33, 1B30 i 1B29.

prop de 230 reconeixements del capbreu de Cotlliure efectuats el 17 i el 18 de març de 1293 i en noranta reconeixements del capbreu d'Argelers rebuts els dies 19 i 20 de març. Com es pot veure, la mecànica administrativa funcionava a la perfecció.

És una autèntica llàstima que els llibres de reconeixements de la comanda del Masdéu hagin desaparegut, ja que, a més de permetre'ns definir millor el joc d'interaccions entre administració templera i administració reial, ens haurien pogut furnir una visió detallada de l'estructura del patrimoni de l'orde del Temple en els seus dominis rossellonesos. La seva preservació també ens hauria permès considerar la qüestió de la complementarietat dels dos instruments, cartulari i llibre de reconeixements, i millorar el nostre coneixement de les tècniques de gestió dominical en ús en una pròspera comanda templera a la fi del segle XIII.⁴⁸⁶

Un document ens revela de manera indirecta que fra Jaume d'Ollers va exercir, sense haver-ne detingut mai el títol, el càrrec de tresorer del rei de Mallorca. El 12 d'octubre de 1315, Arnau de Codalet, tresorer de Jaume II, reconeixia haver rebut peces de la vaixel·la de plata trobades a la casa que fra Jaume d'Ollers havia ocupat a la tresoreria reial. L'inventari relaciona una copa daurada, un anap i dotze tasses.⁴⁸⁷ Aquest testimoni tardà ens informa que un edifici particular havia estat afectat a la conservació del Tresor i que aquest existia ja en vida de l'últim comanador templer de Perpinyà. Suposem que es trobava dins del recinte del palau reial de Perpinyà, que acollia les activitats curials a partir de la dècada del 1290.⁴⁸⁸

L'activitat de Jaume d'Ollers en el si de la Procuració Reial dels comtats de Rosselló i de Cerdanya durant els anys següents a l'elaboració dels capbreus està poc documentada. El trobem el mes d'agost del 1299 concedint, en nom del rei, a la universitat dels

486. Coneixem detalladament l'estructura del patrimoni adquirit pels templers dins el territori del *castrum* de Sant Hipòlit gràcies a un document excepcional datat el 20 d'agost de 1315. Es tracta de l'acta per la qual fra Arnau del Soler, comanador de les comandes hospitaleres de Bajoles i del Masdéu, assigna a Sanç, rei de Mallorca, una renda de cent lliures de moneda barcelonesa sobre els ingressos d'aquesta senyoria. Després d'un extens preàmbul explicatiu, el redactor recull, parcel·la per parcel·la, tots els ingressos per aquest concepte. Aquest document es presenta en forma d'un rotlle de set grans fulls de pergamí; ADPO, Hp189.

487. Acta núm. LXXXVIII.

488. Sobre la construcció del palau del rei de Mallorca i les seves reformes successives a la darrereria de l'edat mitjana, vegeu Marcel DURLIAT, *L'art dans le royaume de Majorque...*, pp. 194-215.

veïns de Sant Llorenç de la Salanca el dret exclusiu de pesca de totes les espècies de peixos existents a l'estany reial de Salses o de Sant Llorenç a la zona compresa entre les Dindilles, l'illa del Rei i Codalera i la punta de la Corretja i el lloc dit Manexella, amb la facultat d'instal·lar-hi *bordigols*, *manegueres*, *balestres* i *pan-tancs*.⁴⁸⁹ Per a la construcció dels parany, el procurador reial els autoritzava a aplegar rams al terme de Salses. En contrapartida, els pescadors havien de remetre al rei una tercera part del total de peixos capturats per mitjà d'aquestes pesqueres. Diguem de passada que el document presenta un altre motiu d'interès, ja que informa del desenvolupament de les institucions consulars que en aquell temps començaven a difondre's al camp rossellonès: un dels representants de la comunitat de Sant Llorenç, Arnau de Rocafort, era, en efecte, qualificat de «consulo de Sancto Laurencio».⁴⁹⁰

Durant els primers anys del segle XIV, en companyia del seu nou col·lega, el perpinyanès Pere de Bardol,⁴⁹¹ fra Jaume d'Ollers es va afanyar a gestionar el patrimoni reial. Una cinquantena d'actes consignades en un registre de la Procuració ens el mostra aqueferat contractant concessions, rebent reconeixements feudals o comprant drets i senyories.⁴⁹² Un assumpte relatiu a l'exercici de prerrogatives

489. Aquests termes designen diferents tècniques de pesca fixa mitjançant palissades de canyissos i de xarxes practicades als estanys, graus i aiguamolls del litoral mediterrani. El rei de Mallorca, el qual, no ho oblidem, era també senyor de Montpeller, havia afavorit dues dècades abans la introducció al comtat de Rosselló d'aquestes noves tècniques de pesca intensiva importades del Llenguadoc. D'altra banda, és justament en l'entorn de la senyoria de Sant Llorenç que es parla per primera vegada d'aquestes innovacions dins el comtat català. En efecte, el 1279, Jaume II havia concedit en emfiteusi a quatre socis originaris de Frontinhan, prop de Montpeller, el dret d'establir *bordigols* o *manegueres* a l'estany de Salses o de Sant Llorenç, des del lloc anomenat Matamolar fins al grau de l'estany; ADPO, 1B219. Eren tècniques ja conegudes a l'antiguitat i que són atestades des del segle XII als estanys salabrosos de Provença i del Llenguadoc. L'encanyissat era un parany constituït de palissades de canyissos edificats contra els llevants de terra per tal de dirigir els peixos —orades, llísseres, llobarros, anguiles i d'altres— cap a una bassa força profunda on eren finalment capturats mitjançant una xarxa. La maneguera sembla que era una variant de l'encanyissat. En aquest contracte del 1279, el rei també concedia als pescadors el dret exclusiu de parar ballestes, una altra mena de parany format per encanyissades de llates, des de Matamolar fins a la desembocadura de l'Aglí, que aleshores delimitava, al nord-oest, el terme de Sant Llorenç. Quant al *pan-tanc*, l'etimologia recorda la del terme francès *pan-tanne*, que designa avui encara una mena de xarxa circular usada per a la pesca al mar; vegeu Rodrigue TRÉTON, *Sel et salines...*, pp. 54-56.

490. ACPO, 1B219, f. 129.

491. Aquest comerciant fou cònsol de Perpinyà als anys 1296-1297. Després va exercir l'ofici de procurador reial del 1297 al 1319. Sembla que durant un temps va ser substituït per fra Jaume d'Ollers com a tresorer del rei, ja que rebia aquest títol en un document del mes de setembre del 1309.

492. ADPO, 1B21.

banals a la senyoria reial de Tuïr demostra el zel que aquests dos administradors posaven en la defensa de les prerrogatives regalistes. En contrapartida del pagament d'una renda fixa anual, el rei Jaume II havia concedit als veïns d'aquesta important localitat la supressió del vet del vi, és a dir, del seu monopoli de venda exclusiva de vi durant un període determinat de l'any.⁴⁹³ Un temps més tard, mentre era a Mallorca, Jaume II va rebre una súplica dels habitants de Tuïr en la qual li exposaven que, malgrat el seu nou privilegi, els procuradors continuaven exigint l'aplicació del vet del vi. Mal informats o actuant de mala fe, aquests van justificar la seva acció pel fet que, segons ells, els homes de Tuïr no tenien cap títol que avalés allò que reclamaven. Per posar fi al conflicte, el rei va escriure una carta als seus oficials, el 18 de gener de 1302, dient-los que no molestessin més aquella gent per aquell motiu.⁴⁹⁴

La lectura del registre de la Procuració Reial mostra que Jaume d'Ollers exercia encara el seu ofici el 17 d'octubre de 1307, quatre dies després de l'arrest dels templers del Regne de França. Aquell dia, Berenguer Lloret de Conat va vendre a fra Jaume d'Ollers, procurador del rei de Mallorca, en qualitat de més-dient, tota la batllia del *castrum* de Conat, al Conflent, i del seu territori, per un preu de 4.100 sous de moneda barcelonesa, que el templer es comprometé a abonar-li, amb càrrec a les rendes reials, en tres pagaments: el primer per Tots Sants, el segon a mitja Quaresma i el tercer per Sant Joan de juny.⁴⁹⁵ L'acta recopiada a continuació en aquest mateix registre ens fa saber que Jaume d'Ollers va deixar la direcció de la Procuració Reial abans del 6 de desembre, data en què el seu successor, Pere Matfre, intervingué al costat de Pere de Bardol.⁴⁹⁶

Diverses raons poden explicar la fi d'aquesta carrera. La primera és, no cal dir, la conjuntura marcada per les pressions exercides pel rei de França sobre els altres monarques europeus

493. El 1318, la carta de franquesa concedida als habitants de Prats de Molló pel rei Sanç precisa que en aquesta senyoria l'exercici d'aquesta prerrogativa consuetudinària durava un mes, des de la vigília de Nadal fins a Sant Vicenç (22 de gener); ADPO, 124EDT1. Amb tot, sembla que la durada i les dates d'aquestes interdiccions variaven segons els costums locals. Així, un document del 1397 ens mostra que abans de la seva redempció pels veïns de Pià, senyoria de l'arquebisbe de Narbona, el vet del vi els prohibia la venda d'aquest producte durant els mesos de maig, juny i juliol; Biblioteca Municipal de Narbona, ms. 314, Inventari Rocque, vol. III, f. 508.

494. ADPO, 167EDT1, ff. IV-II.

495. ADPO, 1B21, ff. 67v-68.

496. ADPO, 1B21, f. 68.

a fi que procedissin ells també a l'arrest dels templers en els seus regnes. La segona possibilitat és que el religiós morís a la fi de la tardor del 1307. En aquest sentit, cal remarcar que fra Jaume d'Ollers desapareix totalment del món dels vius a partir de llavors. Ja hem dit que no es troba entre els frares del Masdeu interrogats el gener del 1310. De fet, un document extret dels registres de la Procuració Reial ens aporta la certesa que ja era mort el 5 d'octubre de 1308.⁴⁹⁷

Les seves responsabilitats al capdavant de la Procuració Reial no havien privat fra Jaume d'Ollers d'assumir les seves funcions en el si de la jerarquia templera. Si tenim en compte els documents conservats, el seu mandat com a comanador de Perpinyà no va estar marcat per grans operacions especulatives o reorganitzacions dominicals com ho havia estat el del seu predecessor. Sembla com si els esforços de fra Pere de Camprodon haguessin posat un terme a la fase d'extensió i reestructuració patrimonial. La vintena de documents que es refereixen a la tasca de Jaume d'Ollers ens el mostren bàsicament enfeinat a accomplir tasques rutinàries inherents a la gestió del patrimoni immoble de l'orde: rep reconeixements, procedeix a modificacions de contractes, n'estableix de nous i, sobretot, confirma vendes o alienacions de concessions tot percebent de passada els sucosos drets de transmissió deguts pels terratgers. Múltiples raons poden explicar la fi de les grans extensions patrimonials a partir de la dècada del 1280; pensem especialment en l'arribada al mercat immobiliari de la burgesia, que fa la competència a l'orde militar comprant a preu d'or els drets dels senyors en fallida. Però aquesta situació és potser en part deguda a les dificultats que l'orde del Temple va experimentar a escala internacional després dels seus fracassos a Terra Santa.⁴⁹⁸ ¿O, potser, directrius vingudes de dalt haurien posat un fre a les ambicions dels administradors de les comandes provincials?

497. L'acta esmentava una venda feta el 1304 pel difunt fra Jaume d'Ollers: «quodam instrumento venditionis per fratrem Jacobum de Oleriis, condam procuratorem dicti domini regis et Petrum de Bardolio, procuratorem dicto domino regis, dicto Raymundo Nigri facto (...) sexto idus decembris, anno Domini M° ccc quarto (...)» Convé assenyalar que en primera instància l'escrivà de la Procuració havia escrit «olim» abans d'esmenar-ho esborrant aquest terme per tal de substituir-lo per «condam»; ADPO, 1B22, f. 75.

498. Sobre aquesta situació, vegeu en darrer terme Damien CARRAZ, «*Christi fideliter militantium...*»

Malgrat la fructífera col·laboració que mantenia amb els templers, el rei no dubtava a enfrontar-s'hi quan el seu interès li ho aconsellava. Hi va haver motius de tensió entre les dues potències temporals sobretot quan Jaume II, que estava amb l'aigua al coll, provava per tots els mitjans de protegir les seves rendes patrimonials o d'esgarrapar-ne de noves a càrrec d'altres senyors temporals. Així, veiem com el procurador reial, Jaume Mascarós, iniciava el 1282 un procediment contra els templers per una franja de terreny situada a la parròquia de Sant Hipòlit, sota el pretext que era de domini directe del rei. Ignorem si la iniciativa va ser coronada per l'èxit.⁴⁹⁹

Un litigi bastant més seriós va sorgir una dècada més tard. Es tracta d'una controvèrsia jurisdiccional que oposava el rei de Mallorca, senyor de Salses, d'una banda, i Bernat de Montlaur, Pere de Castell, i els templers, cosenyors de Sant Hipòlit, d'altra banda, en relació amb els límits de les seves respectives senyories. L'enquesta promoguda per Jaume II va ser confiada a un equip format pel cavaller Arnau de Sant Joan, veguer de Rosselló, Bernat Brandí, jutge de la Cort del Veguer, Arnau Vola, procurador del rei a la Cort dels Feus, i Ramon Nicolau, jutge de la Cort dels Feus. Aquests oficials es van desplaçar al lloc per tal de rebre els testimoniatges dels habitants de les localitats de Sant Hipòlit, Garrius i Salses. L'afer es va saldar a la primavera del 1296 amb un procediment de fitació de les dues senyories. Dirigida pel procurador reial, la delimitació es va fer en presència i amb el consentiment de fra Jaume d'Ollers, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, de fra Berenguer, comanador de Sant Hipòlit, i de Bernat de Montlaur. Segons l'atestat que relata aquest procediment, es van posar nou fites des dels confins de Clairà, al sud, fins a la riba de l'estany de Salses, al nord. Prova de la perennitat d'aquesta decisió de justícia, els límits fixats en aquest arbitratge de la fi del segle XIII corresponen als límits comunals actuals de Salses i de Sant Hipòlit.⁵⁰⁰

Altres tensions patrimonials van enfrontar el rei i el Temple dins el marc de la ciutat de Perpinyà. El gener del 1304, fra Jaume d'Ollers va ser obligat a revendre a preu de cost als seus col·legues els procuradors reials unes cases situades al barri del puig de Sant Jaume que acabava d'adquirir en tant que comana-

499. Acta núm. XLVII.

500. Acta núm. LXXIII.

dor de Perpinyà.⁵⁰¹ Sense cap més motiu que la voluntat reial, Jaume II havia refusat aquesta expansió urbana dels templers, cosa que s'entén perfectament tenint en compte que el barri de Sant Jaume era, com el seu nom ho deixa endevinar, una creació del seu pare, Jaume I. El fraccionament dels drets de senyoria directa va ser també objecte de litigis entre els frares i la corona. El mes següent, tres *probi homines* de Perpinyà van arbitrar un litigi que oposava fra Jaume d'Ollers al rei de Mallorca en relació amb les respectives parts dels drets de transmissió que cada un havia de percebre sobre quatre cases de la ciutat. L'arbitratge va atorgar dues terceres parts del foriscapi al rei i la tercera part restant al Temple.⁵⁰²

Seguint l'exemple dels templers, el rei de Mallorca va vetllar escrupolosament per optimitzar la rendibilitat dels seus ingressos patrimonials als comtats nord-catalans. Per fer-ho, es va servir de la competència dels dos últims comanadors de la casa de Perpinyà delegant-los la gestió de les seves finances i confiant-los la direcció administrativa del domini reial. Era lògicament inevitable que de tant en tant sorgissin conflictes d'interessos que oposaven puntualment el rei i el Temple, dues grans potències econòmiques animades per la mateixa necessitat de consolidar les seves prerrogatives senyorials. Els religiosos es despullaven llavors momentàniament del seu ofici públic a fi que la causa es dirimís, almenys formalment, en virtut del principi d'equitat propi de la justícia.⁵⁰³ Però aquests pocs incidents saldats amigablement no amaguen el paper jugat pels templers Pere de Camprodon i Jaume d'Ollers en el procés d'afermament de l'autoritat reial als comtats de Rosselló i de Cerdanya sota el regnat de Jaume II. Aquesta fructuosa col·laboració s'hauria pogut prolongar molt més temps si els esdeveniments internacionals i interessos polítics superiors no l'haguessin interromput inesperadament a la fi de la tardor del 1307.

501. Acta núm. LXXX: «Frater Jacobus de Olerii, preceptor domus Templi Perpiniani, sciens me, nomine domus Templi, seu ipsam domum Templi emisse res et jura infrascripta, et illustris dominus Jacobus, Dei gracia rex Majoricarum etc. non vult sustinere quod domus Templi habeat ea, ymmo ipse dominus rex vult ea habere pro eo precio quo domus Templi seu ego nomine ejus emeram.»

502. Acta núm. LXXXI.

503. Com ho expressa cap al 1337 l'autor anònim del llibre d'estil de la cort de la vegueria de Conflent, indignat per l'iniquitat d'un article d'aquest costum procedimental que estava encarregat de posar per escrit: «Quod videtur injustum propter inequalitatem, cum in judiciis equalitas debeat observari»; Julià Bernat ALART, *Les stils de Villefranche-de-Conflent*, París, Durand, 1862, p. 13.

LA SUPRESSIÓ DE L'ORDE DEL TEMPLE AL ROSSELLÓ

Els documents pertanyents a les últimes dècades de la comanda templa del Masdéu ens donen una imatge de dinamisme i de prosperitat que testimonia l'èxit espectacular de la implantació d'aquest establiment religiós en el si de la societat rossellonesa. Si jutgem pel compte de *responsiones* pagades per les cases del mestrat provincial de Catalunya i Aragó en el capítol provincial reunit a la comanda d'Horta el mes de maig del 1307, la comanda establerta a la diòcesi d'Elna era llavors una de les més pròsperes d'aquella circumscripció templa: fixada en 800 mas mudines, equivalents a 10.172 sous de moneda barcelonesa, la seva contribució fou la tercera per ordre d'importància després de les comandes de Montsó (11.100 mas mudines) i de Mallorca (900 mas mudines), mentre que a la cua hi havia les petites comandes d'Aiguaviva al Gironès (100 mas mudines) i de Puig-reig al Berguedà (35 mas mudines).⁵⁰⁴

L'aparent vigor de la comanda rossellonesa contrasta amb el deteriorament de la situació internacional de l'orde, víctima especialment del sorollós fracàs de la seva missió a Terra Santa, que va prendre un caire dramàtic amb la pèrdua de Sant Joan d'Acre. Aquest últim bastió del regne llatí de Jerusalem va ser pres per les tropes musulmanes el maig del 1291, malgrat el sacrifici heroic del mestre Guillaume de Beaujeu, que va perdre la vida durant el setge. Els cavallers del Temple es van retirar llavors a l'illa de Xipre, on van establir la nova seu de l'orde.

Ja criticats anteriorment en certs àmbits intel·lectuals del clergat i de la burgesia —que li retreien sobretot els seus compromisos amb els musulmans i la rivalitat amb l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem—, els templers van perdre des d'aleshores una gran part del seu prestigi dins de la cristiandat. Aquesta hostilitat latent es va veure exacerbada per l'obstinació del nou mestre de l'orde, Jacques de Molay, que es va oposar categòricament al projecte sostingut pel papa Nicolau IV de fusionar l'orde del Temple amb el de l'Hospital. Aquest projecte, ja esmentat en ocasió del concili II de Lió el 1274, il·lustra les concepcions universalistes defensades pel papat. Però, en prendre forma en un context marcat per l'emergència de les monarquies nacionals, la concreció d'aquesta idea va xocar amb els interessos divergents

504. John Alan FOREY, *The templars...*, apèndix I, núm. XLV.

de les principals potències temporals europees.⁵⁰⁵ Interromput per la mort de Nicolau IV el 1292, el projecte d'unió va ser reprès pel papa francès Climent V, elegit el 1305, que va convocar a Poitiers els mestres dels dos ordes militars el maig del 1307. Però l'arrest dels templers del Regne de França ordenat sense el consentiment pontifical per Felip el Bell va posar fi definitivament a aquest procés.

Acusats de pràctiques escandaloses i herètiques, d'idolatria i fins i tot de sodomia, tots els frares de la milícia del Temple residents al Regne de França van ser empresonats el 13 d'octubre de 1307. Ignorem quina va ser la sort dels frares que es trobaven a les cases de l'orde a la Fenolleda. És obligat constatar que la documentació relativa a les petites comandes de Prunyanes, Corbós i Centernac malauradament ens manca. Passat el 1277, ja no es troba esment de comanadors afectats a aquests establiments secundaris.⁵⁰⁶ Dues actes demostren en tot cas que l'administració d'aquestes cases llenguadocianes continuava depenent de l'autoritat del comanador del Masdéu a les dues últimes dècades del segle XIII.⁵⁰⁷

Tres dies després de l'arrest, el 16 d'octubre, el rei de França va escriure a tots els prínceps cristians a fi d'explicar-los els motius del seu acte i incitar-los a fer el mateix. No es coneix la resposta del rei de Mallorca, oncle matern de Felip el Bell. Ben segur que va compartir l'escepticisme del seu nebot, el rei Jaume II de Catalunya-Aragó, que d'entrada va defensar l'orde però va rectificar quan el rei de França l'hagué informat de les confessions públiques dels templers, entre les quals la del mestre Jacques de Molay.⁵⁰⁸ Situat davant el fet consumat, el Papa es va veure obligat, per reprendre la iniciativa, a ordenar al seu torn l'arrest dels templers als estats cristians i la posada sota tutela de l'Església dels seus béns, cosa que va fer el 22 de novembre en expedir la butlla *Pastoralis praeeminentiae*.

El segrest de la comanda del Masdéu i l'arrest dels frares va tenir lloc el 23 de desembre de 1307, si fem cas d'una carta

505. Sobre el deteriorament progressiu de la situació de l'orde del Temple al darrer terç del segle XIII, vegeu Alain DEMURGER, *Les Templiers*, pp. 395-410.

506. Pere de Llupià, comanador de Corbó, fou nomenat procurador i síndic del Masdéu el 23 de novembre de 1277; acta núm. XLIV.

507. Actes núm. 1001 i 1025.

508. Per a un estudi clar i detallat del dossier relatiu a l'arrest i a la detenció dels templers de la Corona d'Aragó, els documents del qual són aplegats al registre intitulat *Processus contra magistrum militesque Milicie Templi*, conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria Reial, reg. núm. 291, vegeu Maria VILAR BONET, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó en suprimir-se l'orde (1300-1309)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2000.

adreçada al començament del mes següent a Arnau de Banyuls, comanador de Gardeny, pel seu germà Bernat de Banyuls, cambrer del priorat de Cornellà de Conflent. Segons aquest testimoni, Jaume II hauria decidit aplicar les directrius papals després d'haver estat informat per familiars de la seva cort que alguns templers, aprofitant l'absència del comanador Ramon de Saguàrdia, havien començat a robar els béns del Masdèu. Llavors el rei va encarregar a Ramon Savina, un burgès de Perpinyà, de procedir a l'embargament de la comanda.⁵⁰⁹ Constatem tanmateix que no tots els templers van ser empresonats abans de Nadal, ja que el 4 de gener de 1308 fra Guillem de Sant Hipòlit, batlle forà i cambrer del Masdèu, estava encara en condicions de presentar-se a l'estudi de l'escrivà públic perpinyanès, Nicolau Camoti, per confirmar-hi la venda d'un terreny tingut pel Temple a Sant Llorenç de la Salanca.⁵¹⁰ Sigui com vulgui, és indubtable que l'arrest dels templers de la diòcesi d'Elna va tenir lloc durant aquest període.

Per la seva banda, fra Ramon de Saguàrdia, comanador del Masdèu i lloctinent del mestre provincial, va encapçalar la resistència templera que es va organitzar als països de la Corona d'Aragó. Els monjos soldats es van fer forts als seus castells de Miravet, Cantavella, Villel, Castellot, Montsó i Xalamera, obligant el rei Jaume II de Catalunya-Aragó a assetjar-los fins a la rendició de les dues últimes fortaleses el mes de maig de 1309. Arrestat el 7 de desembre de 1308 després d'haver dirigit la resistència del castell de Miravet, fra Ramon de Saguàrdia va ser empresonat successivament a Lleida, Miravet i finalment a Barcelona, des d'on va adreçar súpliques a Climent V i al rei de Mallorca demanant-los d'intercedir prop del rei d'Aragó a fi d'obtenir la seva extradició vers el comtat de Rosselló. Accedint a aquesta petició, el 8 d'agost següent el papa va expedir sengles cartes al rei d'Aragó exhortant-lo a posar el comanador del Masdèu en mans del rei de Mallorca, i a aquest darrer ordenant-li que fra Ramon de Saguàrdia fos empresonat amb els altres frares del Masdèu.⁵¹¹

509. «Sapiaz que el rey de Malorche no ses emparat del Masdeu sino daytant ii dias ans de Nadal (...) alguns de cort dixeren al rey que alguns frares robaren lo Masdeu, per el no u devia soferir, per so cor lo comenador no era en la terra. Per quel seyor rey trames en R. Savina al Masdeu»; Heinrich FINKE, *Papsttum und untergang des Templerordens*, Münster, 1907, doc. 71, p. 111.

510. Acta núm. 1087.

511. Acta núm. LXXXIV. Maria VILAR BONET, *Els béns del Temple...*, pp. 41-42. Sobre el paper del darrer comanador templer del Masdèu, vegeu Robert VINAS, *Els templers...*, pp. 130-135; Josep Maria SANS I TRAVÉ, *La defensa dels templers catalans. Cartes de fra Ramon de Saguàrdia durant el setge de Miravet*, Lleida, Pagès Editors, 2002.

Publicada a Poitiers el 13 d'agost de 1308, la butlla *Faciens misericordiam* institueix a cada diòcesi una comissió inquisitorial encarregada d'interrogar tots els templers a fi d'establir l'eventual culpabilitat de cadascun, mentre que un concili provincial jutjaria més tard les penes que calia administrar als qui fossin considerats culpables. La butlla anava acompanyada d'un qüestionari format per vuitanta-vuit articles, la majoria dels quals trets d'antics formularis preparats per la Inquisició.⁵¹² Les preguntes es referien a les diferents pràctiques denunciades pels acusadors de l'orde militar: renegament de la creu, escopinades al crucifix, besos obscens, sodomia, idolatria, absolució per laics, cerimonial de la recepció de frares a l'orde, etc. Aquests càrrecs intentaven desacreditar la milícia assimilant algunes de les seves pràctiques a l'heretgia càtara o a suposats ritus islàmics.

Seguint la jerarquia eclesiàstica, les ordres eren primer transmeses per la cancelleria pontifícia als metropolitans de les diferents províncies eclesiàstiques i aquests s'encarregaven de traslladar la informació als seus bisbes sufraganis. Va ser, doncs, l'arquebisbe de Narbona, Gilles Aycelin, qui va escriure el 5 de maig de 1309 al bisbe d'Elna, Ramon Sacosta, per informar-lo del procediment que havia de seguir i lliurar-li una còpia de les cartes de Climent V. Gilles Aycelin era un familiar de Felip IV i llavors es trobava a París, on uns mesos més tard havia de presidir la comissió pontifícia encarregada d'establir la culpabilitat de l'orde del Temple.

Per sort, el dossier dels interrogatoris dels templers del Masdéu s'ha conservat i va ser editat per Jules Michelet el 1841.⁵¹³ Aquest valuós document va suscitar vint-i-sis anys més tard la redacció d'un article aprofundit i, en l'essencial, encara vàlid per l'arxivista vinçanenc Julià Bernat Alart.⁵¹⁴ D'aquesta manera coneixem amb detall el desenvolupament del procediment seguit contra els templers de la diòcesi d'Elna.

Retardada pels terminis administratius i per la malaltia del bisbe d'Elna, la primera sessió de l'interrogatori dels templers del Masdéu es va celebrar el 14 de gener de 1310 al *castrum* veí de Trullars, seu d'un prebostat de l'Església d'Elna. La comissió dio-

512. Malcolm BARBER, *Le procès des templiers*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes, 2002.

513. Jules MICHELET, *Le procès des Templiers*, vol. II, pp. 421-515.

514. Julià BERNAT ALART, «Suppression de l'Ordre du Temple en Roussillon», *BSASL*, t. 15 (1867), pp. 25-115.

cesana era presidida pel bisbe Ramon Sacosta. Fill d'un eminent jurista perpinyanès, havia cursat des del 1268 estudis jurídics a Bolonya, on uns anys més tard va obtenir el grau major de professor de lleis. Aviat es va integrar al capítol d'Elna, on va exercir la funció de capellà major abans de ser consagrat bisbe el 1290.

Per instruir el procés dels templers, el bisbe Sacosta era assistit per dos dignataris del capítol catedralici: Bernat Hug d'Urtx, arxidiaca major, i Ramon Guillem, sagristà; per dos frares predicadors del convent de Perpinyà: Bernat March, prior, i Bernat d'Ardena, lector, i per dos frares menors del convent de Perpinyà: Guillem Arnau, guardià, i Guillem Brandi. Aquest tribunal era assistit per l'oficial d'Elna, Jaume Martí, i tres notaris: Pere Gayraud, notari episcopal, Pere Raynau i Joan de Vilaclara. El 17 de gener, després d'haver procedit a l'interrogatori del frare cavaller Berenguer Descoll, la comissió es va desplaçar al Masdéu. Allà el bisbe va reunir tots els presoners a la capella de Santa Maria a fi d'ensenyar-los les cartes papals que li conferien el poder de menar aquella enquesta. Després, el prelat va ordenar a tots els frares que encara no havien estat escoltats que juressin personalment sobre els evangelis de dir la veritat pura i simple en resposta a tots els articles. A continuació, va fer reunir davant seu totes les persones estranyes a l'orde, clergues i laics, que eren allà, a fi d'exhortar els qui tinguessin informacions susceptibles d'interessar la seva enquesta a comunicar-les-hi abans d'una setmana, sota pena d'excomunió. L'interrogatori es va reprendre el mateix dia i va continuar fins al 26 de gener. Un cop posat en forma i escrit sobre pergamí, el dossier de l'enquesta diocesana va ser tancat i segellat pel bisbe Ramon Sacosta el 31 d'agost de 1310. El prelat moriria menys de dos mesos més tard.

En total, van ser vint-i-cinc els frares que van ser successivament interrogats per la comissió episcopal en el curs del mes de gener del 1310. Hi trobem el comanador, fra Ramon de Saguàrdia. Fill de Ramon de Saguàrdia i de Tomàsia de Portellà, pertanyia a una família aristocràtica originària dels voltants de Ripoll. El seu germà gran, Ponç de Saguàrdia, havia esdevingut senyor de Canet arran del seu matrimoni amb l'hereva d'aquesta important senyoria del litoral rossellonès; el seu altre germà, Berenguer, era canonge de Barcelona, i la seva germana, Marquesa, era abadessa del monestir de Santa Maria de Valldaura.⁵¹⁵

515. Vegeu l'acta núm. LXXXV.

La resta dels efectius era formada per dos cavallers: Berenguer Descoll i Guillem de Tamarit; quatre sacerdots: Bartomeu de Torre, capellà de Perpinyà; Bernat Guerrer, capellà del Masdéu; Ramon Sapte, capellà del Mas de la Garriga, i Joan de Coma, un altre sacerdot capellà oficiant al Masdéu, més divuit frares sergents. Entre aquests darrers trobem alguns administradors subalterns ja atestats en els documents, com ara Guillem de Sant Hipòlit, que feia les funcions de cambrer i de batlle forà al moment de l'arrest, o Jaume Desboix, que va exercir igualment la funció de batlle forà del Masdéu als anys 1304-1305. Cal constatar que la major part d'aquests templers de segon rang haurien restat en el més complet anonimats si no hagués estat per aquest procés. Descubrim així l'existència d'una desena de frares sergents altrament desconeguts, que ens apareixen com a gent simple, dotada d'un baix nivell d'instrucció. Només el capellà de Perpinyà fra Bartomeu de Torre és capaç d'entendre les preguntes formulades en llatí. Aquest simple fet basta per explicar per què aquest va ser el religiós que la comissió episcopal va interrogar en primer lloc: era el lletrat del grup, a qui els comissionats van designar per donar el to, ja que només ell era apte per respondre d'una manera sàvia i argumentada. De fet, va ser ell qui els va presentar i comentar l'exemplar de la regla de l'orde redactat en llengua romànica. Llevat de fra Bartomeu, tots els templers del Masdéu, inclòs el comanador i els tres altres clergues, van ser interrogats en llengua vulgar.

Fou aquest el cas de fra Ramon Reüll, el nom del qual suggereix que probablement procedia d'una família des de feia molt de temps establerta a Bages, un poble proper al Masdéu, on els templers disposaven d'un important domini patrimonial.⁵¹⁶ Aquest templer rossellonès formava part de la darrera fornada del Masdéu: havia estat rebut el diumenge anterior a l'Advent de l'any 1305, cosa que permet suposar que en el moment de l'interrogatori devia tenir una vintena d'anys. Com tots els seus coreligionaris, Ramon Reüll refuta en bloc les acusacions formu-

516. Aquesta família ja havia donat almenys un templer al Masdéu, fra Miquel Reüll, batlle forà als anys 1301-1302. Guillem Reüll, capellà i escrivà públic de Bages, estén nombroses actes per als templers entre maig del 1250 i gener del 1268. Els terratgers en nom de Guillem Reüll, Ramon Reüll i Berenguer Reüll són anomenats diverses vegades en les confrontacions de les terres d'aquesta parròquia a la primera meitat del segle XIII. El segon va vendre un terreny al comanador del Masdéu el 1254; vegeu l'acta núm. 537.

lades contra el seu orde, protestant sinceritat en la seva fe en l'Església i en els sacraments. Reconeix que el ritual d'entrada a l'orde tenia lloc en el curs d'una sessió del capítol conventual reunit a la capella del Masdéu a porta tancada, amb exclusió de tota persona estranya als templers. Fra Ramon precisa també que aquella cerimònia s'acabava amb el petó de pau donat «in signo amore et caritatis» pel comanador a l'impetrant. Declara, en canvi, que ignora què vol dir ser tingut per profés, cosa que porta l'escrivà de la comissió a cloure l'escrit amb aquests mots que expressen sense embuts la humil condició de l'interessat: «cum sit homo simplex, rudus et laycus».⁵¹⁷

Molt poques vegades els templers interrogats forneixen indicacions sobre les funcions que acomplien en el si de l'organització de l'orde. Preguntat sobre la data i les condicions de la seva professió, fra Arnau Calis respon que aquesta havia tingut lloc al Masdéu més de trenta-set anys abans, entre la festa de Sant Martí i Nadal. Després d'haver citat els noms de quatre frares presents en aquella cerimònia, el vell declara que no en recorda bé el desenvolupament, atribuint la seva mala memòria a la seva edat avançada i al fet que sempre s'havia ocupat de les feines del camp i a la guarda del bestiar de la comanda.⁵¹⁸

Rebut el 1294, fra Pere de Centernac era, com indica el seu nom, originari d'aquesta localitat de la Fenolleda on els templers havien establert una de les seves cases secundàries. És l'únic frare servent que declara espontàniament, al final del seu interrogatori, en què consistia la seva feina. D'aquesta manera ens assabentem que també ell era encarregat de cuidar el bestiar de la comanda, i especialment les eugues.⁵¹⁹

Suposem que les activitats agropastorals eren la dedicació de la majoria d'aquests humils religiosos. Alguns exercien també activitats manuals. Dificilment es pot creure que la comanda del Masdéu, alhora convent i gran explotació agropastoral, s'hagués pogut privar dels serveis d'un ferrer, d'un ferrador, d'un paleta o d'un fuster. Si l'interès de les informacions relatives a la vida espiritual i al personal de la comanda rossellonesa que aporten les

517. Jules MICHELET, *Le procès des Templiers*, vol. II, p. 479.

518. «Cum sim senex et semper deditus ruri et custodie animalium dicte domus»; Jules MICHELET, *Le procès des Templiers*, vol. II, p. 493.

519. «Dixit eciam se habere officium in dicta domo Mansi Dei custodiendi pecudes et pecora et jumenta pertinentia ad domum predictam»; Jules MICHELET, *Le procès des Templiers*, vol. II, p. 486.

declaracions dels templers és innegable, l'aportació pel que fa a l'organització interna i a la vida quotidiana d'aquesta comunitat religiosa és, en canvi, molt restringida. No podem sinó deplorar, d'entrada, la pèrdua irremeiable dels inventaris de béns mobles i altres documents comptables i administratius que ens haurien pogut permetre cobrir aquesta llacuna.

Cal remarcar el fet que la comissió presidida pel bisbe d'Elna no va obtenir cap confessió. Ben al contrari, els templers del Masdèu van defensar de manera unànime la respectabilitat i l'honor del seu orde, tot refermant la seva ortodòxia cristiana. Molts d'ells no van dubtar a acusar espontàniament el gran mestre de l'orde d'haver mentit en confessar els actes ignominiosos dels quals se'ls acusava. Aquest resultat sembla que s'explica pel fet que, contràriament al cas dels seus homòlegs francesos, l'interrogatori dels frares rossellonesos es va desenvolupar en condicions equitables, sense coaccions ni tortures. Efectuades per frares de condició modesta i poc instruïts, les seves declaracions van ser certament sinceres. Ens mostren què eren la gran majoria dels templers al començament del segle XIV: gent simple i manifestament desproveïda d'amplitud espiritual, que portava una vida religiosa rutinària. Veneraven especialment la Verge Maria i la santa Creu. Aquest símbol del Redemptor era també el del seu orde, el signe que cada frare ostentava en el seu mantell, d'un color vermell que volia recordar la sang vessada pel Crist, sacrifici suprem que al moment de la seva professió cada frare es comprometia a imitar per defensar la causa de la religió catòlica. Però la vida portada pels templers de la comanda del Masdèu era, en realitat, molt més prosaica i la majoria d'aquests religiosos estaven més preocupats per l'exercici de les seves feines quotidianes, fossin aquestes activitats administratives, agrícoles, pastorals o altres.

El rei de Mallorca, Jaume II, degué contribuir en gran manera al bon tracte que van rebre els templers de la diòcesi d'Elna. Sens dubte va donar al bisbe directrius en aquest sentit. Lamentem no disposar de documents que ens permetin conèixer el sentiment d'aquest rei que havia construït una part del seu sistema de govern emparant-se en la milícia del Temple. La seva mort, esdevinguda el 29 de maig de 1311, li va estalviar de conèixer la fi poc gloriosa d'aquest orde que tan útil li havia estat.

No va ser, en efecte, fins al 16 d'octubre de 1311 que Climent V va convocar a la ciutat de Viena, al Delfinat, un concili

general que tenia com a missió principal resoldre la situació de l'orde del Temple basant-se en els testimonis aplegats per la comissió pontifícia i per les diverses comissions diocesanes. Al cap de sis mesos, incapaç de reunir l'assemblea de prelats i cada vegada més urgit pel rei de França, el Papa va precipitar la seva decisió: va ordenar la supressió de l'orde del Temple mitjançant la butlla *Vox in excelso* publicada el 22 de març de 1312. La fi de la milícia de Jerusalem no resulta, doncs, d'una condemna pronunciada en sentència ferma, sinó una simple mesura administrativa presa pel pontífex. Per justificar aquest gest eminentment polític, el Papa argumentava que la sospita i la difamació ocasionades pel procés i per les confessions havien arruïnat definitivament la reputació de l'orde militar, privant-lo de tot futur i que, per tant, havia esdevingut inútil per a la cristiandat. El text apostòlic estipula especialment que a partir d'aleshores ningú no podria formar part de l'orde, ser-hi rebut o portar-ne l'hàbit, ni actuar en qualitat de templer, sota pena d'excomunió.

El 6 de maig següent, Climent V va fer publicar la butlla *Considerantes dudum* en la qual decidia sobre la sort dels frares de l'orde suprimit, excepció feta dels casos del gran mestre, del visitador de França i dels comanadors de Xipre, de Normandia i d'Aquitània. El pontífex delegava als concilis provincials la responsabilitat de pronunciar-se sobre cada cas i ordenava que els frares declarats innocents fossin immediatament assignats a residir a les seves antigues cases, o en monestirs, i que visquessin en l'observança dels seus compromisos religiosos.

Ignorem quan fou pronunciada la sentència definitiva sobre els templers de la diòcesi d'Elna. Malgrat que aquesta diòcesi se situava dins la província eclesiàstica de Narbona, sembla que s'hi van aplicar les decisions preses al terme del concili metropolità reunit a Tarragona en el qual, el 4 de novembre de 1312, els prelats catalans, aragonesos i valencians es van pronunciar en favor de la innocència de l'orde militar. Aquesta vulneració jurisdiccional del protocol jeràrquic de l'Església podria explicar-se pel simple fet que la comanda del Masdéu, malgrat pertànyer al bisbat d'Elna, dintre l'organització templera depenia del mestrat provincial de Catalunya i Aragó. És el que es dedueix lògicament del document següent, que demostra amb rotunditat que va ser el metropolità català qui va decidir la sort dels templers empresonats al comtat de Rosselló.

Al començament de la tardor del 1313, l'arquebisbe de Tarragona va escriure al rei de Mallorca per tal de precisar-li les condicions de detenció de fra Ramon de Saguàrdia. Ordenava que l'antic comanador fos assignat gratuïtament a viure a la casa del Masdèu i que tingués la facultat d'utilitzar les hortalisses i les fruites d'aquest establiment per a la seva alimentació, així com la llenya per al seu ús personal i el del seu cercle. D'altra banda, li assignava una pensió anual de 350 lliures de moneda petita barcelonesa amb càrrec als béns de l'orde dissolt, precisant que se li comencés a pagar a partir de mitjan octubre d'aquell mateix any. El 14 de febrer de 1314, mentre era al Voló, el rei Sanç va ordenar al seu procurador, Pere de Bardoll, que aquella pensió fos abonada a fra Ramon de Saguàrdia cada quatre mesos, amb un pagament avançat, amb el benentès que, en cas de mort de l'interessat, els seus fiadors, Berenguer d'Atsat i Pere d'Atsat, el seu germà, donzell de Perpinyà, haurien de restituir l'escreix percebut. El 7 de març, els procuradors reials van remetre 350 lliures a l'antic comanador assignat a residència, acte que va ser registrat al llibre de comptes del Masdèu de l'any 1314.⁵²⁰ Malauradament, com tots els documents relatius a l'arrest i l'embargament dels templers del Masdèu, aquest llibre no s'ha conservat.

Va ser, doncs, amb el dret a la mà que l'arquebisbe de Narbona, Bernard de Farges, nebot de Climent V, va contestar aquesta situació jurídica intolerable que lesionava la seva autoritat. Però la seva reacció fou massa tardana i va xocar amb l'oposició del rei de Mallorca. Per motius difícils d'esbrinar, l'arquebisbe de Narbona no va poder convocar el concili provincial fins al mes de setembre del 1315. Uns dies més tard, va escriure al bisbe d'Elna, Guillem de Castelló, per ordenar-li de portar al concili tots els antics templers que eren detinguts a les presons de la seva diòcesi i els documents del procediment que s'havia seguit contra ells. Bernard de Farges tenia la ferma intenció de jutjar els frares detinguts al Masdèu i, molt probablement, de condemnar-los. En trobar-se absent el bisbe d'Elna, aquestes ordres van passar als responsables del capítol, que van anar al començament del mes d'octubre al palau reial de Perpinyà per comunicar aquesta petició al rei Sanç. Aquest els va fer respondre pel seu lloctinent Guillem de Canet, que no era altre que el nebot de Ramon de Saguàrdia,

520. «Aquestes ccccl lib. son mundas en lo capitol de la quitacio de ffrare R. en lo libre de la raho del Temple de mcccxiij»; acta núm. lxxxvi.

que el difunt Papa li havia encarregat la custòdia dels templers. No podia, doncs, enviar-los a Narbona sense una ordre expressa del Papa que el succeís. Es tractava, en realitat, d'una resposta dilatòria, ja que el rei de Mallorca no ignorava que el papat estava vacant des de la mort de Climent V esdevinguda el 20 d'abril de 1314.⁵²¹ El fet era que el monarca estimava que aquells presoners depenien de la seva jurisdicció i que, per tant, ningú més que ell podia castigar-los pels crims dels quals estaven acusats. Tement que l'arquebisbe de Narbona, el bisbe d'Elna o els seus oficials emprenguessin alguna acció contra la seva jurisdicció o que usessin de l'excomunió o de l'interdicte per obligar-lo a lliurar els antics templers, el rei Sanç apel·lava a la Santa Seu, cosa que li permetia guanyar temps.⁵²² No coneixem el desenllaç d'aquest assumpte, però tot sembla indicar que va quedar així: els pocs documents de què disposem mostren que els frares van acabar tranquil·lament els seus dies a les terres del rei de Mallorca, sense que ningú els inquietés.

A continuació comentarem breument la qüestió del patrimoni templar a la diòcesi d'Elna fins al seu lliurament a l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. Hem vist com Jaume II de Mallorca va confiar l'administració dels béns de la comanda del Masdéu a Ramon Savina poc abans de les festes de Nadal de l'any 1307. Sabem que aquest burgès i el seu germà Guillem Savina ja havien tingut abans negocis amb els templers, ja que el compte de la *responsio* del Masdéu, redactat el mes de maig anterior, registra la suma de 2.653 sous pagada a aquests dos perpinyanesos. Va ser en qualitat d'administrador dels béns del Masdéu que Ramon Savina va assistir al procés dels templers el gener del 1310. El retrobem un any més tard confirmat en la seva missió de «procurator bonorum Templi» per un altre comerciant de la capital rossellonesa anomenat Huguet Sabors.⁵²³ Provenent d'una antiga família del patriciat urbà, aquest ric i influent personatge va efectuar almenys cinc mandats consulars a Perpinyà entre el 1295 i el 1322. Un altre document ens indica que els dos burgesos vetllaven

521. El seu successor, Joan XXII, no fou proclamat fins al 7 d'agost de 1316.

522. Claude DEVIC i J. VAISSETE, *Histoire générale de Languedoc*, t. XXIX, p. 34.

523. El 17 de maig de 1311, Joan de Vilaclara, escrivà i soci d'Huguet Sabors i de Ramon Savina, procuradors dels béns del Temple, va confirmar a Ramon Duran de Sallagosa la venda que Pere Roanell, fill emancipat de Guillem Roanell de Sallagosa, li havia fet d'un camp situat dins el terme d'aquesta localitat, al lloc dit camp del Prat Mir; ADPO, 7J8.

encara pels interessos de la casa del Masdèu el 9 d'agost de 1313, data en la qual van aprovar un intercanvi de béns immobles tot reservant els drets d'aquest establiment templer.⁵²⁴ Ambdós van assumir aquesta missió fins al lliurament del patrimoni de la milícia del Temple a l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem.

Promulgada el 2 de maig de 1312, la butlla *Ad providam* prescrivia l'atribució de la totalitat del patrimoni templer a l'orde de l'Hospital en el conjunt dels regnes cristians, llevat dels de la península Ibèrica: Mallorca, Aragó, Castella i Portugal. Sense que el rei Sanç hagués aconseguit aportar dins els terminis fixats els arguments susceptibles de canviar la posició de Climent V en aquest punt, el pontífex va ordenar l'estricta aplicació d'aquesta decisió als estats de la Corona de Mallorca l'11 de juliol de 1313. A la diòcesi d'Elna, cal esperar el primer trimestre de l'any següent per trobar una primera prova de la seva execució. El 15 de març de 1314, aconsellat per l'inevitable Ramon Savina, fra Berenguer d'Alenyà, de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, comanador d'Avinyonet de Puigventós, lloctinent de les cases de Bajoles i del Masdèu pel castellà d'Amposta, va validar la venda feta el 29 de maig de 1313 per Arnau Guillem d'Orla al seu germà Joan Gaucelm, escrivà i veí de Perpinyà, de dos camps situats dins el terme d'Orla. S'hi precisa que aquests dos camps havien estat desmembrats de la masada que Arnau Guillem tenia pel Masdèu a requesta de la reina mare Esclarmunda, vídua de Jaume II de Mallorca.⁵²⁵

Sens dubte a títol de mà d'obra qualificada per assumir la multiplicació de la feina administrativa causada per l'enormitat de l'herència, els hospitalers van contractar Ramon Savina a fi de beneficiar-se de la seva experiència de gestor del patrimoni de l'orde dissolt a la diòcesi d'Elna. Això és en tot cas el que es dedueix del fet que Savina signés el 21 de juny de 1316, a Perpinyà, el document pel qual fra Berenguer d'Alenyà, lloctinent i procurador de fra Arnau del Soler, primer comanador hospitaler del Masdèu, aprovava i validava un intercanvi de velles possessions templeres situades a Pontellà.⁵²⁶ Prop de deu anys passats administrant el

524. «Sig++na Hugueti Saporis et Raymundi Savine, burgensium Perpiniani, procuratorum domus Mansi Dei milicie Templi condam, qui presentem permutationem laudamus, salvo jure dicte domus Mansi Dei in censu (...)»; ADPO, 2Hdpt, plec xv, núm. 21.

525. ADPO, 1B138, f. 83v.

526. ADPO, Hp197.

patrimoni de l'orde del Temple als comtats de Rosselló i de Cerdanya van permetre a Ramon Savina d'establir lligams d'amistat i de confiança amb els antics templers rossellonesos. En el seu testament del 26 d'agost de 1317, el cavaller i antic templer Bernat de Millars el va designar com un dels seus executors testamentaris.⁵²⁷ Es tracta, que coneguem, de l'última aparició d'aquest personatge que va acomplir un paper preponderant en aquest procés de transició patrimonial.

Pel que fa als antics templers, diversos documents demostren que van continuar percebent una pensió fins a la fi de la seva vida.⁵²⁸ Primerament assumida pels administradors reials, com hem vist en el cas de fra Ramon de Saguàrdia, la gestió d'aquesta «jubilació» va recaure en els hospitalers d'ençà del moment que aquests religiosos van prendre el control del patrimoni de l'orde militar suprimit. El 22 de novembre de 1319, rere la reestructuració de la seva administració, fra Martín Pérez de Oros, castellà d'Amposta, d'una part, i fra Ramon d'Empúries, gran prior de Catalunya de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, d'una altra part, van acordar la forma de repartiment de les pensions que havien de ser pagades per cada un d'ells als frares detinguts a les seves jurisdiccions respectives. En aquella data, almenys setze antics templers del Masdéu encara vivien. El detall individual de l'import de les pensions mostra que era fixat en funció de l'estatus social de cada beneficiari i del seu nivell dins la jerarquia templera. L'antic comanador del Masdéu, Ramon de Saguàrdia, percebia una renda anual de 7.000 sous; repatriat després del seu procés a Aragó, el cavaller rossellonès Berenguer d'Oms, que havia estat successivament comanador de Villel, Novillas i Alfambra, tenia dret a 2.000 sous; els cavallers Guillem de Tamarit i Berenguer Descoll cobraven 1.400 sous. Pel que fa als altres, tots frares sergents, la seva pensió era de 600 sous. El manteniment dels extemplers assignats a residència a la diòcesi d'Elna costava als hospitalers la «mòdica» suma de 19.000 sous de moneda barcelonesa; per al conjunt dels regnes d'Aragó i de Mallorca, aquesta xifra s'elevava a 136.050 sous.⁵²⁹ Es comprèn que els hospitalers, en aquell temps enfrontats a

527. Acta núm. LXXXIX.

528. Sobre aquesta qüestió, a més de l'article ja citat de Julià Bernat Alart, vegeu Robert VINAS, «Le destin des templiers du Roussillon, 1276-1330», *Les ordres religieux militaires dans le Midi XIe-XIVe siècle*, Cahiers de Fanjeaux, núm. 41 (2006), pp. 187-210.

529. Acta núm. xc.

greus dificultats administratives i financeres, mostressin sovint la seva recança a complir aquesta missió.

Robert Vinas ha constatat que cap dels quatre sacerdots capellans interrogats el 1310 no figura a la llista de pensionats nou anys més tard. A menys que admetem que haguessin mort en l'endemig, podem subscriure amb ell la hipòtesi que havien reprès les activitats eclesiàstiques.⁵³⁰

Ignorem durant quant de temps les autoritats van mantenir els antics templers empresonats dins el recinte del Masdéu. Sabem que la captivitat de fra Ramon Saguàrdia era ja molt relativa el desembre del 1315, data en la qual la reina Esclarmunda va confiar a aquest home habituat als afers diplomàtics la direcció d'un escamot de deu cavallers que havia d'anar a trobar el seguici del seu nét, l'infant Jaume, que, provinent de Sicília en companyia del cronista Ramon Muntaner, havia desembarcat al port de Salou. La trobada va tenir lloc a Bàscara, un poblet del comtat d'Empúries.⁵³¹

L'empresonament dels frares s'havia acabat ja el 26 d'agost de 1317, quan el cavaller Bernat de Millars va fer redactar el seu testament a Miquel Amarell, notari públic de Perpinyà. Afectat a la comanda de Gardeny, aquest jove aristòcrata rossellonès s'havia sumat a fra Ramon Saguàrdia a Miravet arran de la insurrecció dels templers de la Corona catalanoaragonesa. Va ser arrestat al mateix temps que el comanador del Masdéu a la rendició d'aquesta fortalesa templera el desembre del 1308.⁵³² Va restar empresonat al regne d'Aragó, i un manament del rei Jaume II de Catalunya-Aragó adreçat el 30 de maig de 1311 al veguer de Vilafranca i Montblanc i al veguer de Tarragona ens fa saber que l'alcalde de Gandesa es va queixar davant el monarca a propòsit de fra Bernat de Millars, que restava presoner a Tarragona amb altres frares del Temple. Segons el testimoni de l'oficial reial, aquest ardent captiu, «diabolico spirito agitatus», l'hauria amenaçat amb la seva espasa i hauria intentat atemptar contra la seva vida. El rei va ordenar que fra Bernat fos encadenat fins a nova ordre.⁵³³ El 18 d'agost

530. Robert VINAS, «Le destin des templiers...», p. 201.

531. «E a Bàscara trobam frare Robert (sic) Saguàrdia ab deu cavalcadors que madona la reina de Mallorca nos havia tramès per ço que acompanyàs lo senyor infant»; Ramon MUNTANER, *Crònica*, capítol CCLXIX, a Ferran SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, 1983, p. 908.

532. Sabem que en aquesta ocasió va pagar als oficials reials la suma de divuit florins d'or; vegeu Maria VILAR BONET, *Els béns del Temple...*, p. 167.

533. ACA, Cancelleria Reial, reg. 291, f. 298v.

següent, el rei va ordenar el trasllat a Barcelona d'aquest cavaller i d'una desena dels seus companys d'infortuni.⁵³⁴

La presència de Bernat de Millars a Perpinyà a l'estiu del 1317 dóna a conèixer l'alliberament, o si més no un relaxament de les condicions de detenció dels religiosos. Aquest document presenta, d'altra banda, l'interès de mostrar la cohesió i els lligams de solidaritat que unien els antics templers entre ells. Berenguer d'Oms i Arnau de Banyuls, dos dels quatre executors testamentaris designats per Bernat de Millars, eren, com ell, antics cavallers de la milícia que havien retornat a la seva pàtria.⁵³⁵ S'observen igualment entre els testimonis de l'acte els noms de tres antics frares sergents del Masdèu: Guillem Martorell, Pere Bleda i Gil Sanglada.⁵³⁶

Bernat de Millars va viure almenys deu anys més. El retrobem a Gardeny el 1319.⁵³⁷ La seva pensió va ser assignada amb càrrec a les rendes de la comanda del Masdèu. Figura entre els onze supervivents que, el 13 de juny de 1329, van donar quitança a fra Arnau d'Oms, comanador de la casa del Masdèu de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, per la suma de 9.000 sous de moneda barcelonesa. Aquest import cobria la suma que els era deguda pel període comprès entre mitjan setembre del 1328 i mitjan maig del 1329: trenta lliures a Ramon Carme, Ramon d'Aiguaviva, Arnau Septiembre, Gil Sanglada, Guillem Martorell, Guillem Pellisser i Pere Servent; cinquanta lliures als cavallers Bernat de Millars i Bernat de Forques, i setanta lliures als cavallers Guillem de Tamarit i Berenguer Descoll. En aquesta ocasió, diversos antics frares del Temple actuaven per mitjà d'un procurador. Arnau Septiembre representa els interessos de Gil Sanglada, de la parròquia de Vilert a la diòcesi de Girona, de Berenguer Descoll, de Guillem Martorell i de Guillem Pellisser, de Terrats. Pere Sorrec, corretger de Perpinyà, representa Pere Servent, i Ramon Comte aprova la quitança en nom de Guillem de Tamarit.⁵³⁸ Amb el pas dels anys, el nombre de frares va anar disminuint, ja que la majoria se'n van tornar al seu poble natal.

534. ACA, Cancelleria Reial, reg. 291, f. 306.

535. Arnau de Banyuls [dels Aspres] era comanador de Gardeny el 1307. L'any 1319 figura entre els pensionats de la comanda de Barberà, per un import de 3.000 sous.

536. Acta núm. LXXXIX.

537. Jaime VILLANUEVA, *Viage literario...*, doc. IX, p. 231.

538. Acta núm. XCI.

El cavaller Berenguer Descoll, que havia fet la professió a la comanda de Miravet l'any 1300, va ser un dels últims supervivents de l'orde del Temple.⁵³⁹ El 1345, segurament retirat a les seves terres familiars de l'alt Vallespir, el vell cavaller ja no estava en condicions de desplaçar-se i havia confiat a Tristany Descoll, un jove familiar, la feina d'anar a cobrar la pensió en nom seu. En una data desconeguda per a nosaltres, la pensió de l'antic templer havia estat assignada a les rendes del *castrum* de Nils, senyoria de la comanda hospitalera del Masdéu. El 1350, aquestes rendes estaven arrendades al batlle d'aquella localitat, Bernat Sabater. És per això que el 20 d'agost d'aquell any Tristany Descoll va anar a Nils proveït de la seva procura i el batlle li va pagar la suma de vint lliures de moneda barcelonesa de tern, import del primer pagament anual el venciment del qual era fixat el primer de setembre.⁵⁴⁰

La història de la milícia del Temple a la diòcesi d'Elna s'acaba amb la mort de Berenguer Descoll, que, després d'haver viscut dotze anys en el si de l'orde, cinc dels quals en qualitat de presoner, degué passar els últims quaranta anys de la seva vida respectant, com tots els seus infortunats coreligionaris, cavallers i sergents, originaris de les terres nord-catalanes, els vots que havia professat a Miravet de restar sempre fidel a l'orde militar.

CONCLUSIÓ

Esperem que aquesta breu exposició històrica hagi permès al lector de fer-se càrrec de l'èxit indubtable de la implantació de l'orde del Temple a la part septentrional del Pirineu català. Com hem vist, els administradors de la comanda del Masdéu i de les altres cases fundades al Rosselló i a la Fenolleda no es van acon-

539. Berenguer Descoll probablement estava emparentat amb un cavaller homònim, senyor dels vilars de Benat d'Amunt i de Benat d'Avall, a la vall de Prats. Actiu entre el 1299 i el 1321, aquest darrer era mort el 1323; ADPO, 1B16.

540. «Noverint universi quod ego Tristany del Col, procurator et nomine procuratorio d'en Berengario Descol, miles quondam de ordine milicie Templi, prout apparet instrumento procuratorio actum et notatum anno Domini m° ccc° quadragesimo quinto, calendas junii, notatum per Petrum Martini, recognosco tibi, Bernardo Sabaterii, bajulo de Ayillis, quod solvisti michi xxⁱⁱ libras barchinonensium, in quibus eras obligatus, prout continetur in quodam publico instrumento pro arendatione in predicto instrumento contenta facta de arendatione facta de redditibus castri de Ayillis, quantum ad primam solutionem que est facienda prima die mencis septembris, de qua etc. renunciatis etc. Actum est anno Domini m° ccc° quinquagesimo, xx^a diem mencis augusti»; ADPO, 3E3/285, f. 26.

tentar amb l'explotació de les terres agrícoles del seu domini a fi de percebre'n els fruits. Dotats d'un veritable esperit d'empresa, aquests excel·lents gestors reclutats localment, homes intel·ligents, pragmàtics i especialment ben informats gràcies a unes sòlides xarxes de benefactors, de fidels i de familiars, van multiplicar les seves fructíferes inversions en els sectors més diversos de l'economia. Successivament eixugadors d'estanys, promotors de la ramaderia, garants de la seguretat dels béns i de les persones, creditors, inversors, promotors immobiliaris, administradors del patrimoni reial, etcètera, els templers del Masdéu es van imposar molt ràpidament, tant al camp com a la ciutat, com a socis indispensables en molts aspectes de la vida econòmica i social. Al capdavant, podem afirmar sense por d'equivocar-nos que els frares de la milícia del Temple van contribuir de manera significativa a l'expansió econòmica dels comtats nord-catalans i a la prosperitat de Perpinyà, que, al voltant de l'any 1300, es va imposar com una de les més pròsperes ciutats comercials de la Mediterrània occidental.

Estat de les fonts

LA COL·LECCIÓ DEL MASDÉU

Presentació dels fons

Les cartes de la casa templera del Masdèu, establiment fundat el 1136 a l'antic comtat de Rosselló, es conserven, en la seva part essencial, a l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals, a Perpinyà,¹ llevat de la important excepció de nou peces, set de les quals originals i dues còpies del segle XIII, relatives a les possessions d'aquest establiment a la Fenolleda, que es troben en el fons de Malta de l'Arxiu Departamental de l'Alta Garona, a Tolosa de Llenguadoc.² La col·lecció així reconstituïda comprèn un total de 299 actes, 273 de les quals originals, pertanyents a un període comprès entre els anys 1001 i 1307.³ Per donar una mesura de la seva grandària, la xifra es pot comparar amb el miler d'actes que, segons Josep Maria Sans i Travé, constituïria el conjunt de documents de la comanda catalana de Barberà.⁴ Per la seva ban-

1. Citats ADPO a les notes a peu de pàgina.

2. Arxiu Departamental de l'Alta Garona (ADHG), H120 i Malte Homps, articles 3 a 5.

3. La taula núm. 1 presentada en annex mostra el repartiment dels documents segons la seva procedència.

4. Es tracta d'una estimació, ja que els documents d'aquest cartulari estan dispersats en els fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó; Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Col·lecció diplomàtica de la casa del Temple de Barberà (945-1212)*, Barcelona, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1997, presentació.

da, les col·leccions més riques de les cases templeres provençals estudiades per Damien Carraz: Arles, Montfrin, Sant Gèli i Avinyó, contenen respectivament 75, 148, 139 i 92 peces.⁵

227 cartes, el 76 % del total de les actes censades, són agrupades sense enquadrar en sis lligalls de la sèrie H provisional —marcada Hp— de l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals, on es conserven sense distinció particular amb el conjunt dels antics arxius de les comandes rosselloneses de l'orde de Sant Joan de Jerusalem.⁶

La col·lecció del Masdèu va perdre gran part de la seva homogeneïtat arran de la classificació efectuada per l'arxivista Julià Bernat Alart a la segona meitat del segle XIX.⁷ Manifestament influït per les concepcions predominants en les societats sàvies de la seva època, va llevar almenys 57 peces d'aquest fons, la major part de les quals li van servir per a formar, amalgamant-les amb peces extretes d'altres fons rossellonesos, una part dels lligalls que constitueixen avui les primeres signatures de la sèrie B. Sis d'aquestes peces s'han trobat aïllades entre els lligalls de les sèries G, H i J. La lògica que va prevaler en la tria d'Alart obeïa a criteris institucionals, geogràfics i cronològics; així, les peces es troben classificades en els dossiers temàtics que agrupen els títols relatius als comtes de Rosselló, a les senyories o als establiments religiosos.

L'examen de les actes separades de la col·lecció mostra que, amb molt poques excepcions, l'erudit rossellonès va sostreure minuciosament totes les peces que no mencionaven els templers, és a dir, bàsicament els *munimina*, títols que es van incorporar a la col·lecció del Temple al mateix temps que els béns als quals es refereixen. La seva identificació ha estat possible gràcies a l'estudi de les mencions que figuren al dors de les actes. Com en una gran part de les peces que resten agrupades a la col·lecció, la

5. Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple dans la basse vallée du Rhône (1124-1312). Ordres militaires, croisades et sociétés méridionales*, Lió, Presses Universitaires de Lyon, 2005, p. 27 i els catàlegs d'actes pp. 558-568.

6. ADPO, Hp183, Hp186, Hp188, Hp189, Hp190, Hp194. Els arxius de les comandes rosselloneses de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem estan agrupats sota les referències Hp182 a Hp211.

7. Julià Bernat Alart, nascut a Vinçà el 1824, va dirigir l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals des del 1862 fins a la seva mort, sobrevinguda prematurament el 3 de febrer de 1880. Li devem la base de la classificació dels fons del període medieval, així com un gran nombre de publicacions en els terrenys de la història i la filologia.

major part de les que en van ser separades porten una signatura en xifres aràbigues fàcilment identificable. Aquesta numeració, de l'1 a l'infinit, correspon a un inventari de la col·lecció de l'orde de Malta efectuat probablement al començament del segle XVIII, al qual ens referirem més avall en la part dedicada als inventaris de l'arxiu del Masdèu.

L'estat de conservació de les actes és bastant heterogeni. La major part de les peces conservades presenten alteracions més o menys severes imputables al desgast de la membrana de la cara de carn que va servir de suport a l'escriptura o bé a la dissolució de la tinta per l'acció de dissolvents. Una sort pitjor han tingut algunes desenes d'actes que presenten mutilacions i que en alguns casos es troben en estat fragmentari. Les causes de la deterioració dels pergamins són diverses: la humitat, l'acció de les rates i, sobretot, les manipulacions humanes en són les principals.

La col·lecció s'ha pogut completar gràcies a l'aportació de còpies provinents de fonts posteriors a l'època templera. Així, diverses actes del corpus ens han estat revelades per les transcripcions contingudes en un cartulari inèdit titulat «Privilegis de l'orde de Sant Joan de Jerusalem».⁸ Es tracta d'una compilació moderna de privilegis i franquícies atorgats als templers i als hospitalers pels detentors de l'autoritat pública, reis d'Aragó i comtes de Rosselló, o pels seus oficials. Una gran part dels títols que hi són transcrits es refereixen directament a la comanda del Masdèu, mentre que d'altres tenen un abast més general i són adreçats al conjunt de les cases de Catalunya. La més antiga de les actes recopiades en aquesta compilació moderna és del 1172, i la més recent del 1586.

El cartulari hospitaler conté set privilegis relatius als templers del Masdèu que ens són coneguts pels seus originals o per còpies antigues, especialment per les que figuren al *Llibre de la creu*.⁹ Hi trobem també tres privilegis generals atorgats al Temple pel rei d'Aragó Jaume I. La qualitat de les transcripcions és força mediocre. S'hi detecten errors que denoten les limitacions de la competència paleogràfica del copista. D'altra banda, els textos

8. ADPO, Hp182. *Catalogue général des cartulaires des Archives départementales*, París, 1847, pp. 262-263; Henri STEIN, *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'histoire de France*, París, 1907, núm. 1714. Són les actes núm. 540, 860 i 889 d'aquesta edició.

9. Actes núm. 86, 195, 300, 483, 536, 676 i 847.

han estat tacats per un gran nombre d'hipercorreccions. Aquest intervencionisme lingüístic, motivat per la voluntat de restablir la puresa del llatí clàssic, és una manifestació significativa dels ideals humanístics que impregnaven la cultura d'aquell temps. Per sort, després d'una investigació, hem pogut comparar les lliçons inexactes amb les d'originals o còpies de la fi del segle XIII contingudes en dos reculls de privilegis del mestrat del Temple de Catalunya i Aragó conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó.¹⁰ Com que totes les còpies del llibre de privilegis de l'Hospital són fetes a partir d'originals o d'altres transcripcions antigament conservades a l'arxiu de Santa Maria del Temple a Perpinyà, ens ha semblat oportú fer-les figurar entre les altres peces del corpus.

Tenint en compte la seva procedència rossellonesa i la seva relació directa amb el Masdeú, hem decidit integrar a la present col·lecció documental una acta avui perduda que abans es conservava a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, on s'agrupen quasi tots els fons catalans de l'orde del Temple. Es tracta del testament de Berenguer d'Orla, important senyor rossellonès, redactat el 30 d'abril de 1190.¹¹ El contingut d'aquest document ens és conegut per la transcripció, malauradament incompleta, que en va fer al començament del segle passat l'erudit català Joaquim Miret i Sans i que està editat en la seva obra de referència sobre les cases del Temple a Catalunya.¹²

Finalment, hem enriquit el corpus amb nou anàlisis d'actes, cinc de les quals relatives a documents avui perduts, efectuades per notaris de la fi de l'edat mitjana i de l'època moderna. El més antic d'aquests registos l'hem extret de l'inventari dels béns de Bernat Saquet, comerciant de Perpinyà, efectuat el març del 1405 pel notari perpinyanès Pere d'Ornós.¹³ El segon, del segle XVII, és una anàlisi de les peces justificatives fornides pels hospitalers de Sant Joan de Jerusalem en un procés que els enfrontava als cònsols de Perpinyà en relació amb els forns de la ciutat.¹⁴ Cinc registos més provenen d'un inventari de l'arxiu del gran priorat de

10. ACA, Cancelleria Reial, reg. 309 i 310.

11. Acta núm. 146.

12. Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers y hospitalers en Catalunya. Aplech de noves y documents històrics*, Barcelona, Casa Provincial de Caritat, 1910 (reedició: Pagès Editors, 2006), pp. 326-327.

13. ADPO, 1B184, f. 30v; vegeu l'acta núm. 998.

14. ADPO, Hp190; vegeu l'acta núm. 982.

Tolosa fet el 1704.¹⁵ Finalment, les dues últimes anàlisis provenen d'una memòria titulada «Notes tirées des parchemins des archives pour établir le droit sur les salins de Canet, et sur les moulins de l'hôpital», rubricada el 10 de juny de 1734 pel cavaller de Ros, comanador del priorat de Barcelona de l'orde de Malta.¹⁶

El conjunt resultant aplega un total de 304 actes que cobreixen un període de tres segles comprès entre l'any 1001 i el 1307, dates extremes dels títols repertoriats.

Repartiment cronològic de les actes

La taula següent mostra la distribució cronològica per dècades de les actes salvades de la col·lecció de la comanda del Masdèu. Aquesta mostra documental, si hom n'admet la vàlua representativa malgrat la feblesa de la seva massa crítica i el caràcter aleatori de les condicions que han contribuït a la seva conservació, fa aparèixer grans irregularitats en la periodicitat de la producció documental. Destaquem la feble proporció d'actes conservades del període 1132-1180, el nombre total de les quals és de trenta-una. Els dos últims decennis del segle XII i el primer decenni del XIII, més prolífics, sumen un total de cinquanta-quatre documents. Per al període 1132-1210, la xifra de les actes conservades puja per la seva banda a vuitanta-cinc. Comparativament, per a la important comanda templera de Palau, situada prop de Barcelona, la fundació de la qual és contemporània de la del Masdèu, Jaume Vilaginés ha censat cent deu actes corresponents al període 1126-1210.¹⁷ S'observa a continuació una destacada baixa del nombre d'actes en els anys 1211-1230. Aquest alentiment de les activitats és potser imputable a la greu crisi política que van travessar els països de la Corona d'Aragó a causa de la croada contra els albigesos i la minoria d'edat del rei Jaume I. La posterior represa de les activitats marca el curs dels anys 1251-1260, abans de prendre autèntica volada a la fi del segle.

15. ADHG, H Malte, inventari núm. 76; vegeu les actes núm. 706, 768, 869, 1025 i 1035.

16. ADPO, Hp194; vegeu les actes núm. 1042 i 1068.

17. Jaume VILAGINÉS, «Els orígens dels templers a Barcelona i al Vallès», a *La gent i el paisatge. Estudis sobre el Vallès medieval*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, pp. 239-263.

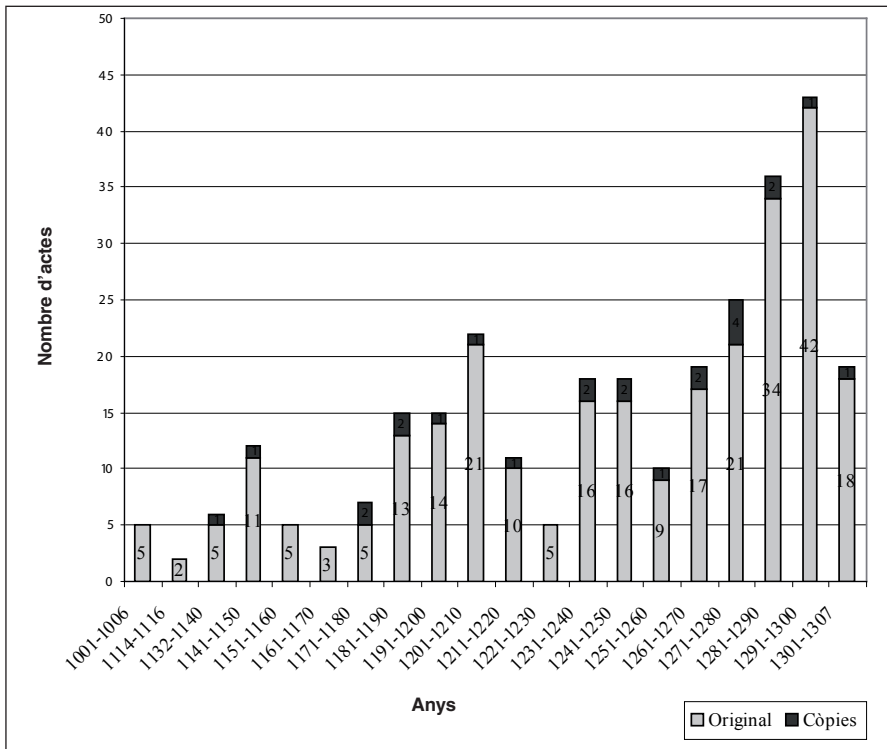

Figura 1. Repartiment cronològic de les actes de la col·lecció del Masdeú.

Les actes més antigues són tres vendes de vinyes situades dins el terme de la *villa Godorum* o Malloles, prop de Perpinyà, fetes al comte de Besalú, Bernat Tallaferro, el 14 d'abril de 1001.¹⁸ La presència a la col·lecció del Masdeú d'aquests títols més d'un segle anterior a la creació de la milícia del Temple s'explica per la pràctica consistent a lliurar al comprador d'un bé immobiliari el conjunt de títols que permetessin justificar-ne la possessió davant la justícia. Segons tots els indicis, aquests *munimina* es van integrar a l'arxiu del Masdeú el 1275 amb motiu d'un intercanvi contractat pels templers amb un jurisconsult originari de Camprodon, Bernat Roig, que havia comprat poc temps abans el conjunt dels béns del monestir de Sant Pere de Camprodon a Malloles i

18. Actes núm. 1-3.

a Orla.¹⁹ Així, doncs, trobem a la col·lecció tres peces relatives a Malloles la procedència de les quals és explícita: es tracta d'una donació i d'una venda de vinyes fetes als benedictins el febrer del 1006, d'una banda, i de la venda d'un camp amb reserva de drets d'aquest monestir efectuada el desembre del 1197, d'altra banda.²⁰ Pel que fa a les tres actes del 1001, podem suposar que es tracta de títols que havien passat a formar part de l'arxiu de Sant Pere arran d'una donació de les possessions de Malloles feta a aquest monestir pel comte de Besalú, la família del qual exercia el patronatge d'aquest establiment.²¹

Aquesta lògica explica la presència de quaranta-vuit *munimina* en la part subsistent de l'arxiu del Masdèu. Entre aquests documents exògens es distingeixen dues versions d'un mateix capbreu, una espècie de memoràndum per a ús administratiu que recapitulava les servituds consuetudinàries degudes al senyor Ponç del Vernet en la seva honor de Sant Feliu d'Avall.²² Aquests inventaris de rendes senyoriales datables de mitjan segle XII van entrar a l'arxiu del Masdèu arran de la donació feta a aquesta casa per Ermengol del Vernet, fill de Ponç, de tota la seva honor de Sant Feliu el setembre del 1182; donació reiterada sis mesos més tard, el març del 1183, amb l'adjunció d'una clàusula que estipulava la recepció del senyor del Vernet a la confraria del Temple.²³ Segons el mateix principi, va ser arran de l'adquisició pels templers, el 17 de juliol de 1273, del petit priorat benedictí de Sant Salvador de Cirà i del seu patrimoni rossellonès que les actes números 181 i 198 van entrar a l'arxiu de la comanda.²⁴

Per conèixer la part de la col·lecció directament atribuïble a l'activitat dels templers del Masdèu, cal, doncs, corregir les dades presentades a la primera taula en el sentit de deduir els *munimina* del nombre total d'actes. Aquesta subtracció redueix el nombre d'actes a 251. Constatem que aquesta operació afecta sobretot les

19. Vegeu l'acta núm. 887. És interessant constatar que aquest intercanvi va ser facilitat molt probablement pel fet que el comanador de la casa del Temple que va fer la transacció, fra Pere de Camprodon, era un conveí del jurista. Més endavant, el 1277 i el 1281, els terratgers de Malloles van fer el reconeixement de les vinyes que abans tenien pel monestir de Camprodon; vegeu les actes núm. 897 i 973.

20. Actes núm. 4, 5 i 171.

21. *Gallia Christiana*, t. vi, col. 101.

22. Acta núm. 64. Presentem en annex un arbre genealògic d'aquesta important família aristocràtica implantada al nord del comtat de Rosselló.

23. Actes núm. 114 i 117.

24. Acta núm. 870.

peces del segle XII i que la proporció d'actes anteriors al 1180 baixa significativament: la col·lecció només conserva en realitat setze originals i quatre còpies per documentar els cinquanta primers anys de presència de l'orde al Rosselló i a la Fenolleda. L'observació del repartiment decennal dels documents mostra clarament la preponderància de les tres últimes dècades del segle XIII, que totalitzen elles soles el 40 % de les actes conservades.

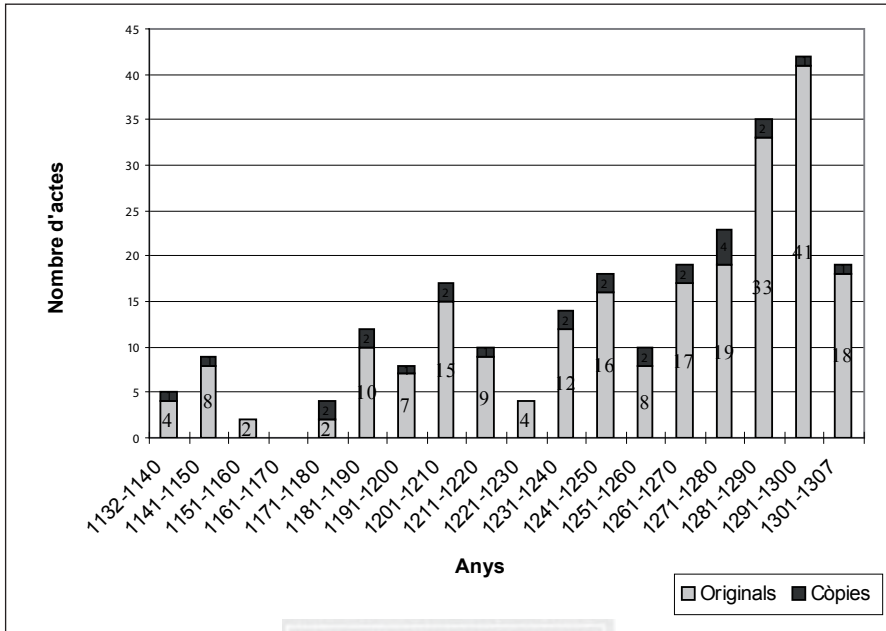

Figura 2. Repartiment cronològic de les actes de la col·lecció del Masdéu sense els *munimia*.

Repartiment tipològic de les actes

A la taula següent, els documents són classificats en funció de la naturalesa jurídica de l'acció que s'hi estipula. Aquests diferents tipus d'actes s'agrupen en tres categories temàtiques que corresponen als principals aspectes de la vida administrativa i espiritual dels frares del Masdéu: constitució del patrimoni, gestió del patrimoni i vida espiritual.²⁵ Cal recordar que la qualificació tipològica d'una

25. Reprenem aquí, amb alguns arranjaments, la classificació utilitzada en la presentació de Carraz del cartulari de Sant Gèli; vegeu Damien CARRAZ, «Le cartulaire

acta es veu sovint dificultada per la multiplicació de les accions precisades en les seves clàusules; és sobretot el cas dels testaments i de les entrades en confraternitat, que són sovint acompanyats de llegats patrimonials que els emparenten amb les donacions. No cal dir que aquesta classificació s'ha fet des del punt de vista del funcionament intern de l'administració templera, raó per la qual fem el terme *compra* per caracteritzar els títols que per imperatius redaccionals són formulats des del punt de vista del seu autor i, per tant, utilitzen el verb *vendere*. Aquesta lògica explica igualment la creació de la categoria *munimina* que agrupa títols de diferent naturalesa —donacions, vendes, compromisos, arbitratges, censos, constitucions de dot— que no poden ser comptabilitzats amb les actes que impliquen directament els templers.

Pel que fa a les donacions, podem distingir-ne tres categories. La primera comprèn les donacions de tipus gratuït. Es tracta generalment de donacions *pro anima*. Un bon nombre d'aquestes accions són motivades per consideracions d'ordre espiritual, que se solen explicar mitjançant una fórmula del tipus «damus [...] in remissione omnium peccatorum nostrorum». Podem dir, doncs, que aquestes donacions manifesten l'adhesió teòrica dels seus autors a l'ideal de cavalleria cristiana vehiculat pels templers. Però en alguns casos la seva formulació traeix una realitat més prosaica, que de passada denota l'existència de lligams humans que uneixen la persona del donador a un frare de l'orde. És el cas del veí de Perpinyà que, el 1264, dóna al comanador del Masdèu i al seu cambrer, fra Llop de Biosca, un hort i un tros de terra situats al terme de Nils, i tot seguit precisa els motius del seu gest: «predictas donationes facio ob gratiam, reverentiam, honorem et amorem predicti fratris Lupi.»²⁶ Confessions sentimentals d'aquesta mena són excepcionals en les actes de la pràctica notarial, la formulació de les quals és normalment marcada per una gran exlucsa jurídica.

La segona categoria distingeix el cas particular de les donacions *ad obitum*, en què les disposicions causen efecte a la mort del donador, que conserva l'usdefruit dels béns promesos al Temple. En alguns casos, el donador pot exigir en contrapartida el pagament

du Temple de Saint-Gilles, outil de gestion et instrument de pouvoir», a *Les cartulaires méridionaux. Actes du colloque organisé à Béziers les 20 et 21 septembre 2002*, París, École des Chartes, 2006, p. 157.

26. Acta núm. 632.

d'una pensió o d'una gratificació.²⁷ Contràriament, alguns benefactors s'obliguen a pagar als templers un cens recognitiu.²⁸

La tercera categoria aplega les donacions remunerades, per les quals els donadors reben una contradonació, en espècies o en numerari, generalment qualificat de caritat o d'almoïna.²⁹ El 1170, en l'acta que estipula la donació feta al Masdeu per Bernat de la Roca i la seva família de la seva honor de Vilamulaca, la clàusula es formula així: «Et pro hac donacione de caritate Mansi Dei et quingentos solidos de bonis malguriensibus accepimus.»³⁰ Modesta almoïna, a fe de Déu! Aquesta pràctica, molt estesa a la segona meitat del segle XII, consistia a fer passar com una acció generosa i espontània una transacció que era, de fet, el resultat de negociacions que podem imaginar ben complicades.³¹ De la mateixa manera, les cessions o renúncies a drets usurpats o reivindicats tenen una formulació ambigua que posa sempre per davant l'acte gratuït i benefactor que és la donació: «[...] dono et diffinio et cum hac carta diffinicionis perpetuo valitura desemparo et in presenti trado...»³² Aquests actes també donen lloc al lliurament d'una caritat. El límit entre les cessions i les donacions remunerades és molt tènue i sol limitar-se a una qüestió de vocabulari.

És també difícil distingir tipològicament els documents que estipulen fets de naturalesa jurídica diferent que empren fórmules similars. És sobretot el cas de les actes en què el dispositiu és introduït per la locució verbal *profiteor et recognosco* o la seva variant *confiteor et reconosco*. La utilització, separada del conjunt, d'aquests verbs declaratius es difon en els formularis notariais durant les últimes dècades del segle XII. Serveixen, en principi, per a la redacció de clàusules que estipulen quitances o reconeixements de

27. Actes núm. 9 i 16.

28. Acta núm. 108.

29. Els escrivans rossellonesos utilitzaven indistintament els termes «caritas» i «elemosina».

30. Acta núm. 80.

31. Vegeu, per exemple, Charles PORTAL i Edmond CABIE (ed.), *Cartulaire des Templiers de Vaour (Tarn)*, Albi, Picard, 1894, p. xx; Charles HIGOUNET, «Cartulaire des Templiers de Montsaunès», *Bulletin Philologique et Historique du CTHS*, París (1957), anys 1955-1956, p. 220. Pierre GERARD i Élisabeth MAGNOU-NORTIER (ed.), *Cartulaires des Templiers de Douzens*, París, CTHS, 1965, p. xxvi.

32. Acta núm. 177. Per apreciar la subtilesa de l'escriptura de les actes a Catalunya, vegeu Michel ZIMMERMAN, *Écrire et lire en Catalogne du IXe au XIe siècle*, Madrid, Casa de Velázquez, 2003, 2 vol.

deute.³³ En el context d'intensificació i de jerarquitzaació de l'ordre feudal que caracteritza aquest període, la declaració de fidelitat esdevé una pràctica indispensable que fonamenta i consolida els lligams socials. L'homenatge o el compromís de la paraula donada comporta sovint el pagament d'una prestació recognitiva.³⁴ La fórmula del reconeixement s'adopta llavors per a la redacció dels homenatges nobles, però també servils, que estableixen la servitud i nuen els lligams d'home a home. Al segle XIII, el reconeixement introdueix regularment les investidures de feus i els reconeixements de senyories.³⁵ Sigui espontània o obtinguda al terme d'un procediment, la confessió és l'ocasió que es dona al seu autor de reconèixer una situació donada, social o econòmica, respecte d'un tercer, abans de regularitzar-la per mitjà d'una promesa dilatòria, d'un reemborsament en efectiu, d'un homenatge o de qualsevol acció pacificadora que posi fi a una situació litigiosa com, per exemple, una cessió.³⁶ A la taula següent, el terme reconeixement s'entén en l'accepció restringida de declaració de vassallatge que generalment li atribueix la historiografia.

<i>Tipologia de les actes</i>	<i>Nombre d'actes</i>	<i>Reagrupament per categoria</i>
Privilegis	8	Constitució del
Donacions gratuïtes i <i>pro anima</i>	14	patrimoni
Donacions <i>ad obitum</i>	3	124 actes
Donacions remunerades (<i>pro caritate</i>)	8	
Concessions	3	
Fugides, restitucions i renúncies	6	
Compres	27	
Vendes	2	
Canvis	4	
Recuperació de feu	1	
<i>Munimina</i>	48	

33. Per exemple, l'acta núm. 129, redactada el 1186: «(...) pro hac donatione et diffinitione accepimus de bonis milicie c solidos malguriensium bonorum, de quibus recognoscimus nos bene esse paccati.» Vegeu també les actes núm. 153 i 165.

34. Acta núm. 96: «Et amodo pro predicta donacione unoquoque anno dabo unam eminam ordeï per recognicionem.»

35. Acta núm. 226.

36. Acta núm. 248.

<i>Tipologia de les actes</i>	<i>Nombre d'actes</i>	<i>Reagrupament per categoria</i>
Acaptes (<i>stabilimenta</i>)	67	Gestió del patrimoni
Reconeixements	24	159 actes
Confirmacions (lluïsmes, foriscapis)	39	
Restitucions de vassallia	2	
Reestructuració de vassallia	1	
Modificacions de les condicions del contracte (afranquiments, reduccions de censos)	5	
Sentències, arbitratges, composicions, convencions, procediments	14	
Capbreus, inventaris	2	
Altres	5	
Testaments	3	Via espiritual i social
Homenatge i jurament de fidelitat	1	21 actes
Entrada en homenatge (<i>homo proprius et solidus</i>)	9	
Entrada en confraternitat (donats)	8	
TOTAL		304 actes

Figura 3. Tipologia de les actes conservades a la col·lecció.

Si fem abstracció dels *munimina*, veiem que és la categoria «gestió del patrimoni» la que aplega el nombre més gran d'actes conservades. Aquestes dades s'han de posar en relació amb el que hem constatat més amunt quant al repartiment cronològic de les actes: llevat de dues excepcions, totes les actes incloses en aquesta categoria són posteriors a l'any 1200. Els contorns de dos períodes diferents semblen, doncs, dibuixar-se en la història patrimonial de la comanda del Masdeú: un segle XII essencialment consagrat a acumular béns, seguit d'un segle en què la comanda entra en una fase de gestió, amb l'activitat dels frares més decantada cap a l'explotació dels béns adquirits. Caldrà tanmateix matisar i afinar aquestes primeres constatacions en vista de les dades fornides pel cartulari.

La forta disparitat cronològica i tipològica de les restes de l'arxiu de la comanda templera del Masdeú indica el caràcter aleatori de les condicions que n'han marcat la preservació. Aquestes relíquies diplomàtiques només ens donen una visió fragmentària i deformada de l'activitat desplegada pels templers al Rosselló. Sortosament, la seva aportació es pot completar amb el gran nombre d'actes recopiades a la fi del segle XIII al cartulari.

EL CARTULARI³⁷

El cartulari dels templers del Masdéu, manuscrit sobre pergamí de la fi del segle XIII, constitueix la peça mestra de la col·lecció d'aquest establiment. Es conserva a l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals, on és inventariat sota la signatura Hp191.³⁸ A vegades anomenat *Libro comande Mansi Dei*, aquest còdex és sobretot conegut pel títol català *Llibre de la creu* que hom li va donar al segle XVI amb motiu de la forma de la creu de vuit puntes de l'orde de Sant Joan de Jerusalem que exhibeix, retallada en el cuir, a ambdós costats de la seva coberta.³⁹

Descripció del manuscrit

El còdex es presenta avui com un gruixut registre *in folio* de 481 folis de pergamí, emporprat pel cantell, de 22,5 cm d'ample per 33,7 cm d'alt, 479 dels quals són coberts al recto i al verso pel text, i els dos últims folis de guarda són en blanc. Conté un total de 866 actes copiades en seixanta-un plecs, els folis dels quals són cosits amb sis cordetes de cànem. Els plecs són relligats conjuntament amb una coberta de cuir marró amb una post de fusta sobre la qual és representada la creu de l'orde de l'Hospital. El relligament actual és un facsímil que imita el que protegia el còdex almenys des del començament del segle XVI, l'estat d'envelliment del qual va aconsellar-ne el reemplaçament arran de la restauració del cartulari efectuada pel taller de la Reliure du Limousin l'any 1990.⁴⁰

El cartulari presenta importants alteracions atribuïbles a una llarga exposició a la humitat, especialment folis bombats i escorriments i dilució de la tinta. La primera meitat del còdex és la més afectada per aquestes degradacions.⁴¹ Així mateix es detecta

37. Sobre els temes desenvolupats en els paràgrafs següents, convidem el lector a consultar la taula 4 dels annexos.

38. *Catalogue général des cartulaires...*, pp. 262-263; Henri STEIN, *Bibliographie générale des cartulaires...*, núm. 2375; Joseph DELAVILLE LE ROULX, «Les archives de l'Ordre de l'Hôpital dans la Péninsule Ibérique», a *Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires*, t. IV, París, Leroux, 1893, p. 104; Joseph DELAVILLE LE ROULX, *Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem (1100-1310)*, París, Leroux vol. I, 1894, p. CLII.

39. Vegeu en annex el gravat núm. 1.

40. Regraciem a Josette Villanova i Carole Clara, secretàries dels ADPO, haver-nos comunicat aquesta informació.

41. Aquesta és la llista dels fulls més malmesos: 1-34, 51v-54, 59v-62, 85v-89, 116-120, 122-125, 129v-130, 142v-143, 145v-160, 201v-202. Els folis 24 i 100 presenten cadascun un forat d'un diàmetre inferior a 20 mm.

la presència d'unes taques de tinta negra d'una vintena de mil·límetres de diàmetre que afecten els folis 317v i 358. Aquestes deterioracions compliquen la lectura del text d'un centenar d'actes la restitució del qual ha necessitat en alguns casos el recurs al llum de Wood. Ben sortosament, els passatges irremeiablement esborrats el contingut dels quals no ha pogut ser restituït es revelen en definitiva molt limitats. En els folis 103 i 129, dos folis de pergamí estripats pel costat del cantell han estat cosits amb cordetes de cànem; els estrips tenen una llargada respectiva de 50 mm i de 30 mm. És impossible determinar si aquestes reparacions es remunten a l'origen del còdex o si són posteriors.

L'examen codicològic i paleogràfic permet distingir tres etapes en l'elaboració del *Llibre de la creu*, així com diverses intervencions posteriors de menys importància, consistents en addicions d'actes, taules i anotacions diverses.

El cartulari original

El nucli primitiu del cartulari, la disposició del qual no sembla que s'hagi modificat des de la seva elaboració, correspon als cinquanta-sis primers plec del volum, és a dir, els folis 1 al 444v. El pergamí utilitzat en el conjunt és de bona qualitat i relativament homogeni. Per la cara de carn, el color és blanc, mentre que per la cara de pèl alguns folis més bastos tenen un to groguenc.

La major part dels plec utilitzats són quaterns, excepte al final del volum, on trobem un quinari (ff. 397-406v), un tern (ff. 407-412v), dos terns relligats a un simple foli (ff. 413-419v) i un bifoli independent (ff. 420-421v). Els folis són disposats segons la regla de Gregory: «les pàgines encarades presenten la mateixa cara del pergamí, és a dir, la cara de carn o la cara de pèl, alternativament».⁴² A l'interior, cada foli s'ha utilitzat recto-verso. El text és escrit a plena pàgina i amb línies llargues, a raó de 26 a 34 línies per foli. L'àrea textual s'inscriu dins un marc de 16,5 cm d'ample per 26,5 cm d'alt, cada angle del qual va ser senyalat amb una puntura. Els límits d'aquest marc van ser traçats amb grafit i, tot i que discrets, són encara visibles a la majoria dels folis, tant al recto com al verso. No es distingeix, en canvi, cap

42. Denis MUZERELLE, *Vocabulaire codicologique: répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, París, CEMI, 1985. Aquesta obra es pot consultar en versió d'hipertext al web de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes.

rastre de pautat. L'altura dels espais interlineals varia entre 9 i 11 mm.

L'escriptura, relativament atapeïda, és una minúscula gòtica de finals del segle XIII. La regularitat i l'harmonia del seu *ductus* permeten parlar aquí de cal·ligrafia. Cal considerar la gran homogeneïtat de l'escriptura, fins al punt que estem temptats d'atribuir la totalitat de l'obra a una sola mà, que serà a partir d'ara identificada amb la lletra A. Però s'imposa relativitzar aquesta convicció recordant que és molt difícil de distingir les mans dels diferents escrivans que instrumenten en aquest període. La tinta utilitzada té un color que varia del marró fosc al rogenc. L'ús d'abreviacions, convencional i similar al que es pot observar a les actes de l'època, no presenta cap particularitat significativa. La conjunció *et* s'indica per mitjà del 7 tironià. És remarcable la llargària molt pronunciada del pal de les *h*, que pot ocupar tota l'altura de l'interlineat. El mateix es pot dir pel que fa a l'última cama de les *m* situades a final de mot i del pal dels 9 tironians emprats per indicar les desinències en *-us*, en què la corba es desvia obliquament cap a l'esquerra. L'espai deixat en blanc entre cada acta varia entre 20 i 35 mm, cosa que confereix una impressió de claredat al conjunt.

A fi de preveure errors d'agencament dels diferents plec que formen el còdex a l'hora de relligar-los, el cartularista va afegir al verso de l'últim foli de cada plec uns reclams formats pels dos o tres primers mots que encapçalen el plec següent.⁴³ Escrits paral·lelament a la vora inferior del foli, la major part d'aquests reclams van ser mutilats o van desaparèixer quan es van tallar i calibrar els folis a fi de procedir al relligament del cartulari. Algunes mencions són encara més o menys visibles al peu dels folis 56v, 64v, 72v, 80v, 88v, 94v, 102v, 110v, 118v, 126v, 134v, 142v, 150v, 158v, 166v, 174v, 182v, 188v i 220v, mentre que en els altres plec no se n'aprecia cap rastre.

Desproveït d'ornamentació, el cartulari conté un total de 844 actes, nou de les quals repetides, datades d'octubre del 1131 a novembre del 1282. Les actes són copiades les unes darrere les

43. Per a un estudi d'aquesta pràctica i de la seva antiguitat, vegeu Jean VEZIN, «Observations sur l'emploi des réclames dans les manuscrits latins», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, vol. 125 (1967), pp. 5-33. Trobem un exemple de l'ús de reclams per a la confecció d'un cartulari contemporani del *Llibre de la creu* a Brigitte PIPON, *Le chartrier de l'Abbaye-au-bois (1202-1341)*, París, 1996, p. 21.

altres, sense títol ni rúbrica. L'única alteració del bon agençament del còdex primitiu s'observa al foli 6v, on una acta que devia tenir vuit o nou línies va ser esborrada amb un dissolvent. Aquesta reparació es va fer amb tanta cura que és del tot impossible conèixer el contingut del text suprimit.

La primera còpia comença al recto del primer foli següent al foli de guarda. La inicial I de l'acta que encapçala el cartulari envaeix el marge esquerre i es desenvolupa en una altura de cinc interlineats. Passada la primera acta, les inicials són poc marcades i no ultrapassen mai el seu interlineat, excepció feta, al foli 4v, de la T del mot *Testante* amb què s'inicia l'acta de fundació de l'orde de l'Hospital del Sant Redemptor a Terol pel rei de Catalunya-Aragó Alfons I.⁴⁴

Classificació de les actes

L'examen del contingut de les actes i de l'ordre en què han estat copiades al cartulari assenyala l'existència d'uns certs criteris organitzatius, el rigor intern dels quals és tanmateix relatiu. Deixant de banda el cas especial del curt dossier introductorí on són aplegats els títols rubricats per autoritats laiques, és una lògica essencialment geogràfica la que sembla que va presidir l'agrupament de les actes. Així, és possible distingir vuit dossiers que inclouen, amb més o menys coherència, actes que es refereixen a una mateixa unitat topogràfica. Trobem igualment un petit dossier temàtic que enclou alguns testaments. Entre aquests diversos conjunts ben identificats s'intercalen tres grups d'actes de contingut variat que semblen haver estat copiades sense un criteri preconcebut, tal com devien figurar en els lligalls originals. La taula següent presenta d'una manera sintètica la disposició d'aquests diferents dossiers dins del cartulari.

<i>Folis núm.</i>	<i>Actes núm.</i>	<i>Dossiers</i>	<i>Dates extremes</i>
1-10v	1-21	Títols majors	1146-1264
10v-15	22-28	Priorat de Sant Salvador de Cirà	1186-1273
15-37v	29-62	Sant Hipòlit de la Salanca	1207-1281
38-43	63-68	Divers 1	1243-1280
43-47v	69-74	Testaments	1144-1214

44. Més endavant ens referirem al problema plantejat per la intrusió d'aquesta acta dins el cartulari.

<i>Folis núm.</i>	<i>Actes núm.</i>	<i>Dossiers</i>	<i>Dates extremes</i>
47v-147	75-238	Divers 2	1131-1282
147-157	239-257	Vallespir	1143-1270
157-180	258-307	Bages-Ortafà-Brullà	1134-1268
180-203	308-354	Nils	1148-1275
203-250	355-448	Malloles	1181-1281
250-259	449-456	Divers 3	1173-1271
259-444	457-843	Perpinyà	1153-1282
444r-v	844	Bages	1182

Figura 4. Disposició dels dossiers dins del cartulari.

Els títols relatius a Perpinyà i a Malloles, termes limítrofs la gestió dels quals corresponia a la casa del Temple de Perpinyà, constitueixen ells sols prop del 60 % de les actes copiades al cartulari. La preponderància numèrica d'aquests dos voluminosos conjunts documentals reunits a la segona part del còdex al final del segle XIII denota la importància que l'administració templera de l'època donava a la bona gestió d'aquest patrimoni.

Repartiment cronològic

La taula següent posa al descobert que la distribució cronològica de les actes del cartulari presenta grans disparitats. El segle XII hi és subrepresentat, amb un total de cent vint-i-sis actes, és a dir, tot just un 15 % del total. Les cinc primeres dècades són les menys dotades i la seva mitjana anual no supera l'acta i mitja. Amb les seves trenta-sis actes, la dècada 1181-1190 és la més ben documentada d'aquest segle, cosa que s'explica en part per les activitats relacionades amb l'explotació dels estanys. Dins del segle XIII, destaquen tres dècades: els anys 1241-1250 tenen cent trenta-quatre actes; els anys 1261-1270, cent seixanta-una actes, i els anys 1271-1280, cent setanta actes. Notem que, amb trenta-dues actes, els anys 1281-1282 se situen en la mitjana de les dues dècades precedents. La importància d'aquestes xifres és sobretot deguda a la immensa activitat urbanitzadora que els templers van desplegar a Perpinyà al llarg d'aquest període.

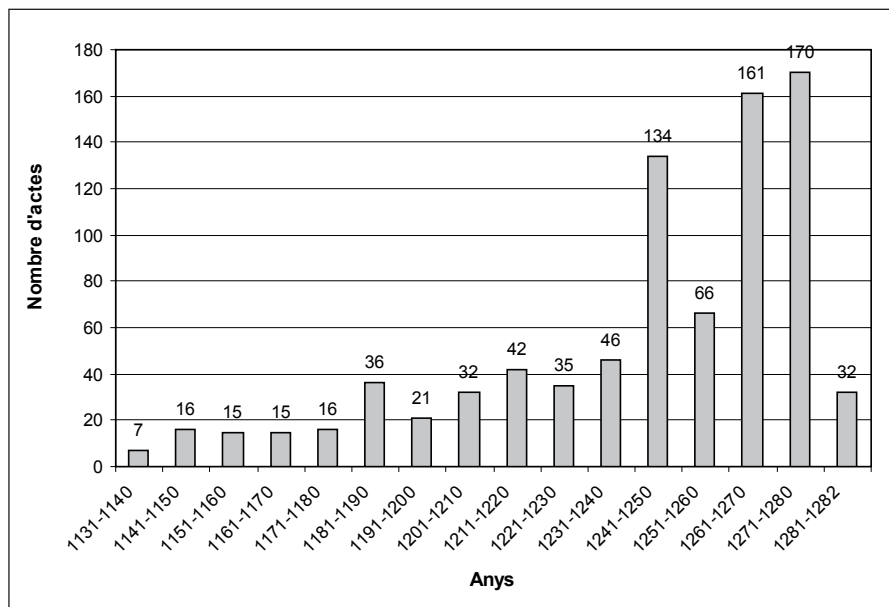

Figura 5. Repartiment cronològic de les actes copiades al cartulari original.

La profunditat històrica del cartulari del Masdéu correspon als cent cinquanta anys de presència templera al Rosselló en el moment de la seva redacció. Aquesta compilació s'orienta, doncs, a preservar la memòria patrimonial del Masdéu des dels seus orígens; però les estadístiques mostren —i sembla ben natural que així sigui— que són els assumptes recents, essencialment perpinyanesos, els que més van captar l'atenció del seu redactor.

Repartiment tipològic

A la taula següent, les actes transcrits al cartulari es classifiquen en funció de la seva naturalesa jurídica, segons les modalitats que hem utilitzat més amunt per a caracteritzar les peces de la col·lecció. Les actes que apareixen per duplicat han estat comptabilitzades només una sola vegada, mentre que les actes que van ser afegides a la fi del cartulari a l'època hospitalera no s'han tingut en compte.

Hem inclòs en la categoria de donacions remunerades les donacions que estipulen, per part dels templers, l'extinció del deute pel qual el bé donat estava empenyorat. Es tracta, molt

probablement, d'una de les nombroses pràctiques inventades per amagar operacions de crèdit.

<i>Tipologia de les actes</i>	<i>Nombre d'actes</i>	<i>Reagrupament per categoria</i>
Privilegis	4	Constitució del patrimoni
Donacions gratuïtes i <i>pro anima</i>	31	
Donacions <i>ad obitum</i>	5	273 actes
Donacions remunerades i <i>pro caritate</i>	30	
Concessions	4	
Cessions, restitucions i renúncies	28	
Compres i confirmacions	140	
Lloguer	1	
Venda	1	
Intercanvis	18	
Recuperació de feu	1	
<i>Munimina</i>	10	
<i>Acaptes (stabilimenta)</i>	416	Gestió del patrimoni 518 actes
Reconeixements	37	
Confirmacions (lluïsmes, foriscapis)	9	
Restitucions de vassallia	1	
Reestructuració de vassallia	1	
Modificacions de les condicions del contracte (afranquiments, reduccions de censos)	29	
Sentències, arbitratges, composicions, convencions, procediments	20	
Banalitats	1	
Altres	4	
Testaments i publicacions	17	Vida espiritual i social 45 actes
Homenatge feudal, jurament de fidelitat, investidura	4	
Entrada en homenatge i emancipacions anticipades (<i>homo proprius et solidus</i>)	7	
Entrada en confraternitat (donats)	17	
Intrusos	2	
TOTAL		838 actes

Figura 6. Tipologia de les actes copiades al cartulari.

Globalment, la distribució tipològica del cartulari repeteix, accentuant-la, la de la col·lecció de manuscrits: dóna preponderància a les actes relacionades amb la gestió corrent del patrimoni.

Amb un total de 273 actes, la formació del patrimoni ocupa quasi una tercera part del cartulari. S'hi observa el predomini de les adquisicions remunerades: les compres (140) constitueixen per si soles més de la meitat del conjunt, mentre que el nombre de les donacions remunerades (30) i de les cessions (28) és pràcticament equivalent. També es pot constatar que les donacions gratuïtes (31) van contribuir a la constitució del patrimoni del Masdeu d'una manera molt modesta. Els intercanvis (18) es refereixen generalment a reestructuracions amb l'objectiu de reagrupar determinades terres en unitats espacials més coherents, i alhora donen indicacions interessants sobre les relacions amb els altres senyors. Finalment, la presència de deu *munimina*, peces justificatives que permetien establir la tradició dels drets dels templers, assenyalava sens dubte la finalitat jurídica de la compilació.

Així, doncs, són les actes relacionades amb la gestió corrent del patrimoni les que predominen al *Llibre de la creu*, cosa que no té res d'estrany, tenint en compte la data de la seva elaboració. Constatem que el recurs a l'acapte, o el que és el mateix, al cens emfitèutic, és sistemàtic. Aquest fet confirma, si calia, la institucionalització d'aquest tipus de contracte a Catalunya a partir de les últimes dècades del segle XII.⁴⁵ Es tracta d'una conseqüència directa del desenvolupament del notariat, que a partir d'aleshores esdevé l'instrument i el principal intermediari de la difusió del dret romà. En reproduir els formularis preparats pels doctors de Bolonya, els professionals de l'escriptura instil·laven el dret savi a tots els estrats de la societat. La conseqüència lògica d'aquesta evolució va ser l'aparició, al cap de dues generacions, de les actes de reconeixement, la finalitat de les quals era furnir al detentor del domini directe un mitjà d'assegurar a llarg termini la titularitat dels béns sotmesos al règim emfitèutic. El principi, simple i inevitable, consistia a fer enregistrar per un notari la declaració feta sota jurament davant d'un conjunt de testimonis per un arrendatari de tots els béns que tenia pel senyor comanditari de l'acte.

L'aparició d'aquesta nova arma juridicoadministrativa està estretament lligada al desenvolupament del procediment romano-

45. Josep Maria PONS I GURI, «Entre l'emfiteusi i el feudalisme (Els reculls de drets gironins)», *Estudi General. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, núm. 5-6 (1986), pp. 411-418; Lluís To FIGUERAS, «La seigneurie dans une ville médiévale. Le développement de l'emphytéose à Gérone au XIIe siècle», a Philippe SÉNAC (éd.), *Histoire et Archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 1995, pp. 229-251.

canònic que experimenta un èxit decisiu a les cancelleries de les autoritats eclesiàstiques i laiques del sud de França mediterrani i de Catalunya al voltant dels anys 1230-1240. Aquest èxit és en part imputable a la difusió d'un nou producte tecnològic: el paper. La conquesta dels regnes de Mallorca (1230) i de València (1236) pel rei de Catalunya-Aragó Jaume I va tenir com a efecte immediat l'obertura de noves rutes comercials, cosa que va afavorir la introducció als ports de la Mediterrània nord-occidental d'aquest nou suport de l'escrit, produït als molins paperers de Xàtiva, al Regne de València, i segurament també a Andalusia.⁴⁶ El baix cost de producció del paper en comparació amb el del pergami n'explica l'acceptació immediata. Avui són ben difícils d'apreciar les múltiples implicacions que aquesta innovació que permetia un ús menys costós de l'escriptura va tenir en les societats mediterrànies, especialment pel que fa a la difusió de coneixements.⁴⁷

Al Rosselló, l'ús del reconeixement es generalitza al darrer terç del segle XIII. Primerament utilitzada de manera puntual a fi de regularitzar la situació d'un censatari, aquesta pràctica no va tardar a sistematitzar-se a tots els censos situats dins dels límits d'una jurisdicció senyorial. Els reconeixements eren enregistrats davant de notari després d'una investigació prèvia que consistia bàsicament a verificar els títols aportats pels emfiteutes. Les actes eren llavors recopiades en els registres autèntics. A Catalunya, aquests llibres de reconeixements són significativament denominats capbreus, igual que els arcaics registres de censos que van venir a substituir.⁴⁸ Aquesta evolució explica, doncs, la desaparició progressiva

46. Sabem que van ser els àrabs els qui van introduir el paper a la península Ibèrica al segle X i els qui van instal·lar les primeres papereries, les més antigues del continent europeu, a Xàtiva, prop de València; vegeu Oriol VALLS I SUBIRÀ, *La historia del papel en España, siglos X-XVI*, Madrid, Empresa Nacional de Celulosas, vol. 1, 1978, p. 94-95; Pierre GUICHARD, «Du parchemin au papier», a Pierre GUICHARD i Danièle ALEXANDRE-BIDON (dir.), *Comprendre le XIIIe siècle. Mélanges offerts à Marie-Thérèse Lorcin*, Lió, Presses Universitaires de Lyon, 1995, pp. 185-200. La difusió del paper als països de la Corona d'Aragó es va fer a través dels contactes, bèl·lics o comercials, amb el món musulmà.

47. Sobre aquestes qüestions i les que segueixen, ens permetem remetre el lector al nostre article: Rodrigue TRÉTON, «Un prototype? Remarques à propos d'un capbreu des revenus et usages du comte d'Empúries dans le castrum de Laroque-des-Albères fait en 1264», a Martina CAMIADE (dir.), *L'Albera, Terre de passage, de mémoires et d'identités*, Actes del col·loqui de Banyuls de la Marenda (3 i 4 maig 2005), Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 2006, pp. 49-75.

48. Sobre l'aparició del capbreu a Catalunya, vegeu Pere BENITO I MONCLÚS, «Hoc est breve... L'emergència del costum i els orígens de la pràctica de capbreu, segles XI-XIII», a Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ (comp.), *Estudios sobre rentas, fiscalidad y finanzas en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, CSIC, 1993, pp. 3-27.

dels antics tipus de documents de gestió anteriorment designats amb el nom genèric de capbreus: registres de censos, memòries i altres inventaris de rendes patrimonials. Malgrat que figuren en bon lloc als cartularis redactats al segle XII i al començament del XIII, aquests documents, considerats obsolets o mancats de valor jurídic, van ser sistemàticament bandejats pel redactor del *Llibre de la creu*.⁴⁹ Hi trobem, en canvi, trenta-set reconeixements. Aquesta xifra és reveladora dels canvis que s'esdevenien en els mètodes de gestió patrimonial a l'època de la redacció del cartulari. Ens hem referit ja més amunt a la gran campanya de capbreuació de les senyories rosselloneses empresa sota el regnat de Jaume II de Mallorca i al paper que els administradors templers van tenir en la sistematització d'aquesta nova pràctica notarial.

Finalment, comentarem breument l'absència al *Llibre de la creu* de privilegis, salvaguardes, exempcions o altres concessions de prerrogatives de tipus general concedides al Temple per les autoritats espirituals o temporals de l'època. Quan no s'aplicaven al conjunt de les possessions dels monjos soldats, aquests títols afectaven la totalitat o una part dels mestrats provincials, de manera que eren conservats a l'arxiu provincial de l'orde. A la darrerria del segle XIII, aquests títols generals van ser objecte de compilacions en volums específics. L'Arxiu de la Corona d'Aragó conserva dos reculls de privilegis de l'orde del Temple al mestrat de Catalunya-Aragó.⁵⁰

De vegades, però, els privilegis eren específicament adreçats a un establiment concret, com fou el cas d'aquella acta del 7 d'agost de 1255 per la qual Jaume I va prendre sota la seva protecció la casa del Masdú, amb totes les cases que li eren subjectes al Rosselló, així com tots els frares, servents i mercenaris que hi havia. La concessió d'aquesta salvaguarda particular s'inscriu en un període d'inestabilitat política que va afectar la frontera septentrional de la

49. Sobre la presència de registres de censos en un cartulari templer al començament del segle XIII, vegeu Damien CARRAZ, «Le cartulaire du Temple de Saint-Gilles...», p. 148. Trobem un altre exemple d'aquesta pràctica en un cartulari hospitaler a Paul-A. AMARGIER, *Cartulaire de Trinquetaille*, Ais de Provença, Centre d'Étude des Sociétés Méditerranéennes, 1972, p. 317.

50. ACA. Cancelleria Reial, reg. 309 i 310. Tots dos cartularis s'intitulen *Privilegia Templariorum*. El primer és redactat sobre paper i l'altre sobre pergamí. Tenen una organització semblant: la primera part és un butllari i la segona aplega els documents que emanen de les autoritats laiques: reis d'Aragó, comtes de Barcelona, comtes d'Urgell i altres senyors catalans.

confederació catalanoaragonesa. El mes de maig anterior s'havia produït la capitulació de l'últim bastió dels *faidits* revoltats contra l'autoritat del rei de França, el castell de Querbús, defensat pel cavaller occità Xatbert de Barbaira, i, coincidint amb aquest fet, l'obertura de negociacions entre Lluís IX i Jaume I.⁵¹ El privilegi de *guidaticum* atorgat al Masdèu no va ser transcrit al *Llibre de la creu* i únicament el coneixem per una còpia del segle XVII.⁵²

Dins de l'organització dels templers, sembla que les necessitats funcionals havien comportat una jerarquitització dels instruments documentals calcada de la de la seva administració.

Observacions sobre l'elaboració del cartulari

El gran nombre d'actes copiades al *Llibre de la creu* no ens ha de fer oblidar que aquest no constitueix una salvaguarda exhaustiva de l'arxiu de la comanda del Masdèu, ja que la seva elaboració va implicar una tria. Els criteris de selecció dels títols destinats a ser compilats són plurals, complexos i difícils de copsar, ja que obeeixen a contingències de gestió o arxivístiques que en gran part avui se'ns escapen. Tot i això, es poden fer algunes observacions sobre aquesta qüestió.

Es constata l'absència del cartulari d'algunes peces importants pel fet de ser fundadores de drets fonamentals dels templers al Rosselló. L'exemple més representatiu en aquest sentit és el del testament del comte Girard II. Datat el 4 de juliol de 1172, aquest document estipula llegats importants en favor de la milícia del Temple: el *castrum* de Palau [del Vidre] i el seu terme, el monopoli dels forns i de les mesures de la ciutat de Perpinyà i la senyoria dels molins situats prop de la porta de Malloles.⁵³ Com cal interpretar l'absència del cartulari d'aquesta magna peça que hom esperaria veure situada en un bon lloc a la secció d'autoritats?

Atès que l'argument de l'oblit és en aquest cas inconcebible, la primera justificació que se'ns acut és, al contrari, que el redactor hagués considerat que el contingut d'aquest monument era prou conegut i que no calia reproduir-lo. La tradició del testament

51. Biblioteca Nacional de França, Doat, vol. 154; Pèire de MARCA, *Marca Hispanica sive limes hispanicus...*, París, 1688, apèndix DXIX.

52. Acta núm. 540.

53. Acta núm. 86.

de Girard II mostra que quan es va redactar el *Llibre de la creu* n'hi havia moltes transcripcions. La importància política d'aquest document fundador dels drets de la casa de Barcelona sobre el comtat de Rosselló explica la multiplicació de còpies autèntiques que van ser establertes durant les dècades següents, així com la seva reproducció en els dos cartularis feudals dels comtes reis: el *Liber feudorum maior* i el *Liber feudorum ceretaniae*.⁵⁴ Al final del segle XIII, n'hi devia haver diversos exemplars als arxius de les institucions perpinyaneses, especialment a la cort del batlle de la ciutat i al Consolat. El testament de Girard es troba entre els títols comtals transcrits cap al 1290 en el nucli original del cartulari municipal de Perpinyà, el *Llibre verd menor*, i és sistemàticament reproduït en totes les compilacions municipals posteriors. Cal no oblidar que n'hi devia haver exemplars als arxius dels establiments religiosos afavorits pel testament del comte. També sabem, gràcies a una còpia conservada a la col·lecció Doat, que al segle XVII n'hi havia un exemplar a l'arxiu de Santa Maria de Fontfreda, monestir cistercenc del Narbonès on Girard havia elegit sepultura. Així mateix, al segle XVI l'arxiu de l'església del Temple de Perpinyà posseïa almenys una còpia autèntica del testament. Aquesta raó explica per què hem optat per fer figurar aquesta acta amb les provinents de l'arxiu de la comanda del Masdú, a risc de contravenir el principi adoptat per a aquesta edició de presentar en un dossier a part les peces procedents de fons no templers. Des d'un punt de vista jurídic, la no-reproducció del testament al cartulari del Masdú pot justificar-se pel fet que un gran nombre d'actes aplegades en aquest volum en manifesten la plena aplicació, testimoniant així la legitimitat dels drets dels religiosos.

47 de les 847 actes copiades al cartulari al final del segle XIII, tot just el 5,4 % del total, s'han conservat en la seva forma original. Aquest migrat percentatge indica amb eloqüència la importància de les pèrdues sofertes per la col·lecció de manuscrits des de la fi del segle XIII.⁵⁵ Podem comparar-lo amb les dades aportades per Damien Carraz pel que fa als establiments templers i hospitalers provençals, on la taxa de conservació dels originals

54. Sobre la qüestió de la devolució del comtat de Rosselló a la casa de Barcelona, vegeu Robert VINAS, «Alphonse II d'Aragon, Alphonse I pour la Catalogne et le Roussillon. Perpignan et le Roussillon (1172-1196)», *BSASL*, vol. 109 (2002), pp. 221-250; Martí AURELL, *Les noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*, París, Publications de la Sorbonne, 1995, pp. 349-353.

55. Vegeu en l'annex la taula núm. 2.

copiats als cartularis varia entre el 0 % per a les cases temples de Richarenchas i de Roais i el 57 % per a la casa de l'Hospital d'Avinyó, amb valors intermedis del 6 % per al Temple de Sant Gèli, del 13 % per a l'Hospital de Sant Gèli i del 9,6 % per a l'Hospital de Trencatalla.⁵⁶

Un examen atent de les actes originals una còpia de les quals figura al *Llibre de la creu* ens permet observar que vint-i-set porten al dors l'anotació «est factum» escrita en minúscules gòtiques per una mà similar a la que ha actuat en el cartulari.⁵⁷ Algunes d'aquestes mencions són gairebé invisibles a ull nu i només apareixen sota la radiació ultraviolada del llum de Wood. El fet que aquestes anotacions es trobin exclusivament al dors d'actes que van ser copiades al cartulari no permet dubtar quant a la seva relació directa amb la redacció d'aquest monument. Era amb aquesta breu però significativa locució —«és fet»—, discretament anotada al dors de les actes, que el copista indicava que havia acabat de transcriure-les, naturalment amb la finalitat pràctica d'evitar duplicacions. Però, aleshores, com s'explica que vint actes no portin la menció? Aquesta pregunta té dues possibles respostes: o les mencions han desaparegut amb el desgast de la matèria que els servia de suport, o no van existir mai, cas en el qual es poden formular dues altres hipòtesis: o bé l'escrivà no va anotar totes les actes que va copiar al cartulari, o bé la peça conservada no és l'original utilitzat. Diguem-ho clarament: hi ha molt poques possibilitats que aquest enigma sigui mai resolt.

Globalment, la comparació de les còpies del cartulari amb els originals dels quals procedeixen palesa la bona qualitat i la fiabilitat de les transcripcions. El cartularista va copiar íntegrament els originals. També s'observa que va actuar amb un cert rigor, com ho demostra, per exemple, el fet que deixés en blanc l'emplaçament d'un mot del qual podem suposar que no el va saber llegir o que ja faltava a l'original.⁵⁸

Tot i això, el respecte al model no és absolut. Independentment d'algunes omissions i bordons altrament comprensibles i al capdavant molt poc nombrosos tenint en compte la important quantitat de textos reproduïts, l'autor del cartulari va corregir moltes faltes

56. Damien CARRAZ, «Le cartulaire du Temple de Saint-Gilles...», p. 149.

57. Actes núm. 22, 30, 53, 108, 111, 114, 117, 130, 177, 183, 211, 216, 297, 347, 350, 361, 442, 602, 613, 615, 657, 685, 748, 821, 879 i 971.

58. Acta núm. 43.

de gramàtica o d'ortografia que va poder detectar en els originals. La seva vigilància, però, no va arribar a identificar totes les nombroses cacografies que omplen els documents més antics, cosa que el porta, per exemple, a transcriure un improbable *halaudium* en comptes de restituir la grafia correcta *alodium*.⁵⁹

El cartularista no va intentar imitar les abreviacions dels originals i va utilitzar en aquesta matèria el seu propi sistema que, com el dels seus contemporanis, recorria més a les abreviacions per contracció. La comparació d'una de les seves còpies amb un original contemporani mostra perfectament que l'ús dels *compendia* depenia més de l'apreciació personal de l'escrivà i dels seus propis hàbits que d'una codificació estricta que apliquessin tots els professionals.⁶⁰ El mateix es pot dir de les majúscules i dels signes diacrítics, l'ús dels quals difereix de manera més o menys marcada en les transcripcions.

D'altra banda, es poden atribuir a la rutina, a la distracció o a una mala interpretació paleogràfica algunes diferències que es constaten entre les lliçons de les còpies i les dels originals. Així, en llegir la transcripció de la donació feta al Temple pel vescomte de Fenolleda, Udalgar, i els seus fills el 6 d'abril de 1141, ens adonem que el copista no ha sabut llegir la lletra *z*, escrita en minúscula carolina a l'original, ja que la trasllada com una *m* o com una *r*: els noms propis *Uzalgarius* i *Bezano* de l'original es transformen sota el seu càlam en *Umalgarius* i *Berano*, respectivament.⁶¹

La falta d'atenció explica probablement l'error reiterat pel cartularista, que ha omès de traslladar una xifra en el reng dels decennis en el còmput de la data de dues actes copiades consecutivament al cartulari.⁶² En el manuscrit, aquestes dues vendes subscrietes per l'escrivà públic de Perpinyà Pere del Vernet porten l'any 1186 (estil antic) expressat en xifres romanes. Però aquestes indicacions es revelen anacròniques, ja que s'oposen als resultats d'una enquesta prosopogràfica efectuada al començament del notariat públic a la capital del Rosselló, que assenyala clarament

59. Acta núm. 101.

60. Per exemple, l'original de l'acta núm. 963 porta la cacografia *successoribus* corregida per *successoribus* al cartulari. En canvi, la còpia presenta dues omissions i una seixantena de variants gràfiques.

61. Acta núm. 22.

62. Actes núm. 132 i 133. El fet que aquests errors de datació hagin estat descoberts tardanament ha fet impossible rectificar la disposició cronològica de les dues actes en qüestió.

que Pere del Vernet no va assumir la direcció de l'escripció de Perpinyà fins almenys l'any 1196, després de la desaparició del notari Guillem Reig, per al qual instrumentava anteriorment.⁶³ Així, doncs, cal corregir aquestes dates afegint-hi un decenni. Aquesta rectificació és corroborada pel fet que el comanador del Masdéu esmentat en aquests documents, Gausbert de Serra, va ocupar aquest càrrec entre el març del 1195 i el maig del 1199, havent estat abans comanador de Barberà del 1181 al 1194.⁶⁴

En termes generals, la part que presenta la proporció més alta de modificacions és la transcripció dels noms propis, bé perquè el copista no hagués sabut llegir bé l'escriptura dels seus col·legues, bé perquè, malgrat identificar les localitats i els antropònims, hagués decidit actualitzar-ne l'ortografia utilitzant les seves pròpies referències lingüístiques. No veiem quin altre motiu l'hauria portat, per exemple, a afegir una *h* final al topònim *Derc*.⁶⁵ Remarquem, d'altra banda, que a partir de les últimes dècades del segle XIII, i cada vegada més als segles següents, els escrivans rossellonesos incorporen la lletra *h* en el vocabulari llatí. Aquesta epèntesi característica apareix de manera abundant al cartulari, on *diachonus*, *habissum*, *hedificare* i *helemosina* substitueixen respectivament *diaconus*, *abyssum*, *edificare* i *elemosina*, alhora que apareixen de manera episòdica les formes *hutilitas* i *husaticum*.

Un altre hàbit ortogràfic ben marcat dels escrivans rossellonesos és el desdoblament de la consonant *c*: *pecunia* esdevé *peccunia* i *pacatis* es transforma en *paccatis*. Contràriament, els verbs *mittere*, *dimittere*, *promittere*, etc. perden una *t*. Així mateix, sota el càlam del cartularista, *Raimundus* esdevé *Raymundus*, *in perpetuum* s'aglutina en *imperpetuum* i el verb *defendere* i els seus mots derivats doblen la *f*. Siguin o no intencionades, aquestes correccions tenen un interès intrínsec, ja que revelen els hàbits escripturaris del seu autor i les pràctiques ortogràfiques en vigor entre els notaris de Perpinyà a l'època de Jaume II de Mallorca.

Com ja hem assenyalat més amunt, el cartulari conté un total de nou dobles, és a dir, nou actes van ser transcrits dues vegades en llocs diferents de la compilació.⁶⁶ Aquestes repeticions abasten

63. Rodrigue TRÉTON, «Preludi a la història del notariat públic a Perpinyà i el comtat de Rosselló (1184-1340)», *Afers. fulls de recerca i pensament*, núm. 58 (2007), pp. 551-609.

64. John Alan FOREY, *The templars in the corona de Aragon*, Oxford, Oxford University Press, 1973, apèndix II.

65. Acta núm. 53.

66. Actes núm. 111, 118, 160, 216, 221, 238, 250, 256 i 323.

títols de naturalesa i importància variades, que tenen en comú el fet de ser relativament antics: el més recent és del 1233 i, per tant, més de cinquanta anys anterior a la redacció del cartulari. Deixant de banda l'acta número 250, en què les dues lliçons són molt properes, les versions d'aquests dobles es distingeixen netament les unes de les altres. En la majoria dels casos, les diferències es limiten a variants ortogràfiques, omissions o repeticions de mots sense grans conseqüències per a la intel·ligibilitat del text.

Hi ha dos casos en què les lliçons presenten dissemblances més marcades: adjunció de clàusules i parts de l'oració absents o formulades de manera diferent.⁶⁷ Aquestes diferències només es poden explicar per la presència a la col·lecció de manuscrits de dos exemplars diferents de la mateixa acta, fossin originals o còpies.⁶⁸ El cas és evident pel que fa a les transcripcions de la venda de béns a Sant Hipòlit feta al comanador del Masdeu per Ponç del Vernet el primer d'agost de 1209.⁶⁹ Observem, en efecte, que la primera còpia d'aquesta acta, continguda als folis 17v-18v, prové d'un exemplar original perdut, mentre que la segona, transcrita als folis 32v-33, va ser presa d'un *vidimus* o certificat de confrontació, igualment perdut, datat el 22 de gener de 1216.⁷⁰ La reproducció íntegra d'aquest *vidimus* amb la seva fórmula d'autenticació notarial és, d'altra banda, una bona il·lustració de la recerca d'autenticitat que presidia el projecte cartularista.

La utilització de models diferents és igualment constatable quan les còpies poden ser comparades amb un original conservat, com és el cas, exclusiu, de l'acta que institueix la venda de l'estany de Bajoles feta als templers el 1182.⁷¹ L'examen de les dues versions —una de les quals, indicada B^2 a la taula de la tradició, és copiada als folis 109v-110, i l'altra, indicada B^1 , als folis 138r-v— assenyalava que B^1 procedeix d'una versió menys reeixida de l'acta, la qual presenta nombroses imperfeccions i correccions que fan pensar que ha estat presa d'un esborrany avui perdut, indicat A^1 .

67. Actes núm. 111 i 256.

68. Aquesta explicació lògica de la presència de repeticions en els cartularis ha estat formulada en una proposta de síntesi per Laurent MORELLE, «De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux», a Olivier GUYOTJEANNIN, Laurent MORELLE i Michel PARISSÉ (comp.), *Les cartulaires. Actes de la Table ronde, organisée par l'École nationale des Chartes et le GDR. 121 du CNRS (Paris, 5-7 décembre 1991)*, París, École des Chartes, 1993, p. 94.

69. Acta núm. 221.

70. Acta núm. 252 bis.

71. Acta núm. 111.

D'altra banda, B^2 procedeix d'un original conservat indicat A^2 . Malgrat una quinzena de variants ortogràfiques, més una omissió i una correcció, imputables al cartularista, aquest exemplar més elaborat és clarament identificat com el model utilitzat gràcies a la presència de la menció dorsal «est factum».

Tenint en compte el seu interès per a la ciència diplomàtica i a fi de no sobrecarregar l'aparat crític, he optat per editar separadament, bé que sota un mateix número d'ordre, els textos les lliçons dels quals revelen dos estats diferents de la redacció d'una mateixa acta.

La seriositat i l'aplicació del copista, que ha reescrit íntegrament les actes extretes de l'arxiu de la comanda del Masdéu, i l'especial cura que hi ha posat esforçant-se a reproduir de forma idèntica els signes de validació autògrafs dels originals i especialment les signatures manuals dels escrivans i dels notaris, només tenen sentit si l'objectiu perseguit era constituir un recull de títols autèntics aptes per a servir de proves escrites en els procediments.⁷²

Estem, en canvi, desorientats per l'absència d'indicacions que permetin identificar el cartularista. No existeix, en efecte, cap fórmula d'autenticació de les transcripcions, i el copista tampoc no va deixar espai suficient entre les actes per a afegir-hi posteriorment una signatura. Aquesta llacuna, evidentment voluntària, podria significar que al final del segle XIII la pràctica jurídica ja admetia que la reproducció fidel de l'escatocol i dels elements figurats de les actes originals eren suficients per a conferir una força probatòria a les còpies contingudes en un cartulari.⁷³ És veritat,

72. Sobre els orígens d'aquesta pràctica al Llenguadoc com a conseqüència de la renaixença del dret romà a la primera meitat del segle XII, vegeu Pierre CHASTANG, *Lire, écrire, transcrire. Le travail des rédacteurs de cartulaires en Bas-Languedoc (XIe-XIIIe siècles)*, París, CTHS, 2002, pp. 200-202 i 272-306; sobre el seu ús a Provença en dos cartularis d'ordes militars al començament del segle XIII, vegeu Damien CARRAZ, «Le cartulaire du Temple de Saint-Gilles...», p. 150; per a exemples més septentrionals, vegeu Laurent MORELLE, «De l'original à la copie...», pp. 96-97. Ens podem fer una idea de la qualitat de les reproduccions del cartularista comparant els clixés dels gravats núm. 2, 3 i 4 dels annexos.

73. El notari que va treballar per als templers rossellonesos procedia, doncs, de manera diferent dels seus dos col·legues ariegesos redactors del cartulari de l'abadia benedictina de Lesat del juliol del 1244 al setembre del 1249. Aquests últims van subscriure i dissimular amb fórmules d'autenticació les 1.744 còpies que conté aquesta compilació, mentre que dos notaris més van confrontar les actes i van posar manualment la seva firma i la seva rúbrica a totes les còpies; Paul OURLIAC i Anne-Marie MAGNOU (ed.), *Cartulaire de l'abbaye de Lézat*, tom I, París, CTHS, 1984, p. XI-XIII. En la seva presentació del *Liber instrumentorum vicecomitalium*, més conegut com a cartulari de Trencavell, Hélène Débax constata que les actes transcrites en aquesta

en tot cas, que a l'època moderna els hospitalers de Sant Joan de Jerusalem recorrien al cartulari per defensar els seus interessos patrimonials en el curs del procés relatiu a les senyories i possessions que havien heretat dels templers.⁷⁴ En l'antic dret rossellonès, el cartulari es considerava, doncs, autèntic. Aquest valor li va ser encara reconegut el 1792 pels comissaris encarregats d'efectuar l'inventari de l'arxiu de Santa Maria del Temple.

En un article publicat el 1833, l'historiador rossellonès Pere Puiggari descrivia el cartulari del Masdèu com un registre «on tot es troba confós, sense ordre de dates ni de matèries».⁷⁵ És veritat que les opcions que van presidir la composició del recull no s'endevinen al primer cop d'ull i obeeixen a una lògica organitzativa ben allunyada de les concepcions positivistes dels erudits del segle XIX. Tanmateix un estudi atent del conjunt del volum revela l'existència de dossiers diferents, quantitativament desproporcionats, l'organització dels quals obeeix a criteris de geografia administrativa. D'altra banda, la comparació de les actes copiades en el cartulari amb els originals subsistents manifesta que per a la seva elaboració va ser necessària una tria dins l'arxiu de manuscrits de la comanda. Tot i això, l'aparent falta d'organització que regna en el si de la majoria de dossiers fa l'efecte que el cartularista es va accontentar amb reproduir les actes en l'ordre en què les anava descobrint a l'arxiu del Temple, sense dubte tancades en cofres, limitant la seva intervenció a descartar les peces que li semblaven inútils.⁷⁶

compilació redactada entre el 1185 i el 1206 «eren considerades probatòries o, com a mínim, es pensava que es podrien establir nous documents a partir d'elles. El còdex desenvoluparia aquí un paper comparable a un minutari o a un registre de cancelleria, a partir dels quals també és possible efectuar còpies autèntiques»; Hélène DÉBAX, «Un cartulaire, une titulature et un sceau: le programme politique du vicomte Roger II (Trencavel) dans les années 1180», a *Les cartulaires méridionaux*, p. 141.

74. Així, el 1700, arran d'un procés a la cort reial ordinària de la vegueria de Rosselló i Vallespir, fra Hiacinthe Ferran, prior de l'església de Santa Maria del Temple de Perpinyà, va presentar una acta de concessió feta el 1155 pel comte de Rosselló als templers «extreta dels arxius d'aquesta comanda i d'un llibre ple de gravats i d'una pell negra amb una creu blanca»; el jutge ordinari va ordenar tot seguit que el notari reial François Diego, que administrava els arxius de la comanda del Masdèu, presentés el cartulari davant l'escrivà de la cort; ADPO, Hp197.

75. Pere PUIGGARÍ, «Notice des commanderies, des châteaux et des biens anciennement possédés par les Templiers dans le département des Pyrénées-Orientales», *Le Publicateur des Pyrénées-Orientales*, núm. 13 (març 1833), p. 46.

76. No era estrany que els cartularistes es limitessin a reproduir l'ordre del cartulari, de manera que l'estructura del cartulari blanc de l'abadia de Saint-Denis, redactat entre el 1270 i el 1300, «devia correspondre als *scrinia* dels arxius a l'edat mitjana»; vegeu Rolf GROSSE, «Remarques sur les cartulaires de Saint-Denis aux XIIIe et XIVe siècles», a *Les cartulaires*, París, École des Chartes, 1993, p. 285.

Finalment, la qualitat de les transcripcions, que reproduïxen en extenso el text de les actes originals, i la gran cura amb què actua el cartularista en reproduir els signes de validació, demostren la voluntat de conferir força i autenticitat jurídica a la compilació, de la qual falta determinar el context de redacció.

La redacció del cartulari: aproximació contextual

Un cartulari perpinyanès

A manca de dedicatòria, de prefaci o de qualsevol altre element que permeti identificar formalment l'autor del cartulari, l'únic element objectiu de què disposem per datar la redacció de la compilació primitiva és un *terminus post quem*: el 13 de novembre de 1282. Es tracta de la data més recent consignada en el còdex primitiu. Trobem, en efecte, als folis 288v-289, cap a la meitat del plec trenta-setè, la còpia d'un reconeixement fet el 7 de gener de 1282 a fra Pere de Camprodon, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, per Guillem Barrau, tonedor de draps de Perpinyà, per un forn de pa situat a casa seva. La data del 13 de novembre és la de la fórmula de confirmació d'aquest acte per Cecília, la muller de l'arrendatari, que es va inserir a l'escatocol en el moment de l'expedició de l'acta.⁷⁷ Va ser probablement fundant-se en aquest element que, en una carta publicada a la *Revue des Langues Romanes* el 1872, l'arxivista Julià Bernat Alart data l'obra de transcripció l'any 1282.⁷⁸ Per l'aspecte de la cal·ligrafia, Henri Stein estima per la seva banda que el cartulari va ser elaborat vers el 1290.⁷⁹

1282? Vers el 1290? Probablement la veritat no s'allunya d'aquestes dates. Com hem vist més amunt, el perfil cronològic de les actes copiades en aquest recull demostra clarament que s'hi dona prioritat als afers en curs. Aquesta lògica implica que la confecció de la compilació fos contemporània o immediatament consecutiva a l'enregistrament de les actes més recents que hi són transcrites. És, per tant, al voltant de l'any 1282 que cal buscar els motius susceptibles d'haver determinat l'elaboració del cartulari.

77. Acta núm. 983.

78. Julià Bernat ALART, «Charte albigeoise», *Revue des Langues Romanes*, primera sèrie, tom III (1872), p. 6.

79. Henri STEIN, *Bibliographie générale des cartulaires...*, núm. 1714.

Com han demostrat investigacions recents, el treball de transcripció de les actes no era sinó l'última etapa, la culminació, de l'empresa de redacció d'un cartulari, l'elaboració del qual comportava etapes prèvies de recerca, selecció i tria de les actes a l'arxiu de la institució sol·licitant.⁸⁰ La primera qüestió que es planteja, essencial, és saber on es conservava l'arxiu documental de la comanda del Masdéu vers el 1282. Els documents contemporanis no s'hi refereixen mai, per bé que diversos indicis fan presumir que les actes estaven en aquell moment dipositades a la casa del Temple de Perpinyà.

Si la documentació no forneix cap indicació explícita pel que fa a la presència de l'arxiu de la comanda del Masdéu dins el recinte de la casa del Temple de Perpinyà, sabem, en canvi, que la vocació d'aquesta comanda subalterna de servir de lloc de dipòsit documental es remuntava almenys a mitjan segle XIII. És el que es desprèn d'una acta del 10 de juny de 1258 per la qual el cavaller Bernat de Llupià es comprometia a compartir amb Fina i el seu marit, el cavaller Galceran de Ceret, totes les rendes que pogués rebre dels homes de Tuïr amb motiu d'una concessió que li havia fet el rei Jaume I.⁸¹ Aquest senyor rossellonès demanava que l'acta d'aquesta concessió restés en dipòsit per les dues parts a la casa del Temple de Perpinyà o bé al Masdéu.⁸² El fet que la casa de Perpinyà sigui esmentada en primer lloc és significatiu de la importància de la comanda urbana i del seu paper preponderant prop de cinquanta anys després de la seva fundació.⁸³ El seu pes queda ben patent amb la lectura d'una acta del 7 d'agost de 1255 per la qual Jaume I prenia sota la seva protecció i salvaguarda la comanda del Masdéu i el conjunt de les seves dependències, i molt especialment la casa de Perpinyà amb tots els forns, mesures i altres drets que els templers posseïen a la ciutat.⁸⁴

80. Pel que fa al treball dels redactors de cartularis al sud de França, remetem a la tesi ja esmentada de Pierre CHASTANG, *Lire, écrire...*, i a les comunicacions d'un col·loqui recent publicades sota la direcció de Daniel Le Blévec; vegeu Daniel LE BLÉVEC (dir.), *Les cartulaires méridionaux*.

81. Regraciem a Aimat Catafau que ens hagi fet arribar una còpia d'aquest document descobert en els fons del marquès d'Alfarràs conservats a l'Arxiu Nacional de Catalunya.

82. Acta núm. XXI: «Volo insuper quod ipsum instrumentum stet in comando per me et per vos in domo milicie Templi de Perpiniano, vel Mansi Dei.»

83. El primer esment d'un «preceptor domus Perpiniani» es remunta al mes de novembre de 1209; vegeu l'acta núm. 223.

84. Acta núm. 540.

El desplaçament de l'eix administratiu temper del camp a la ciutat és un bon indicador de les importants mutacions polítiques i econòmiques que van afectar el comtat de Rosselló i la seva capital durant el segon terç del segle XIII. Idealment situada al cor de la plana litoral, cruïlla de grans rutes comercials convergents al pas de la Tet, Perpinyà, gràcies a la fama del seu artesanat del cuir, aviat rellevat pel del tèxtil, s'imposava en aquell moment com un important centre mercantil.⁸⁵

Com hem vist en la presentació històrica, els frares de la milícia del Temple posseïen una important senyoria a la parròquia de Sant Joan de Perpinyà. La gran empresa de promoció immobiliària sembla que s'acabava a l'inici de la dècada del 1280, en el moment precís en què es va elaborar el cartulari. En efecte, corresponents als anys 1283-1307, període no documentat pel cartulari, l'arxiu i els protocols notariais conserven trenta actes relatives a la gestió de la senyoria de Perpinyà, entre les quals només apareix una sola concessió de terreny per a edificar, feta el febrer del 1284.⁸⁶ La resta de contractes, d'arrendament o de traspàs, es refereixen a cases ja construïdes, a botigues o a taules de vendre. La fase de construcció sembla, doncs, acabada i s'ha passat a una nova etapa consagrada a la gestió de les propietats.

El context polític

El 27 de juliol de 1276, la mort de Jaume I comporta de facto la partició dels seus estats d'acord amb les disposicions preses pel Conqueridor en el seu testament del 21 d'agost de 1262.⁸⁷ Jaume II va triar llavors Perpinyà com a capital continental dels seus estats. L'antiga sala comtal del segle XII, situada prop de

85. GUY ROMESTAN, *Perpignan au XIIIe siècle, d'après quelques travaux récents (1955-1965)*, Montpellier, 1967; GUY ROMESTAN, «Draperie roussillonnaise...», pp. 31-45; ANTONI RIERA I MELIS, «Perpinyà, 1025-1285, crecimiento científico, diversificación social y expansión urbana», a DAVID ABULAFIA i BLANCA GARÍ (dirs.), *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península Ibérica y el reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*, Barcelona, Omega, 1997, pp. 15-31; ANTHONY PINTO, «Perpignan, un grand centre drapant méditerranéen (XIIIe-XVe): état de l'historiographie», a *La fibre catalane. Industrie et textile en Roussillon au fil du temps*, Perpinyà, Trabucaire, 2005, pp. 13-38; ANTHONY PINTO, «Draperie et développement urbain: le cas de Perpignan à la fin du Moyen Âge (XIIIe-XVe siècles)», a *Morphologie urbaine et identité sociale dans l'arc méditerranéen (X^e-XVe s)*, Chambéry (en premsa).

86. Acta núm. 997.

87. Manuel de BOFARULL I DE SARTORIO (ed.), *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*, vol. XXIX, Barcelona, 1866, pp. 8-15.

l'església de Sant Joan, era massa vella per a acollir la cort, raó per la qual el nou rei va ordenar la construcció d'un nou castell al Puig, una altura dominant per sobre dels nous barris bastits al sud de la ciutat.⁸⁸ En espera que el nou palau fos habitable, el rei i la seva família es van allotjar al convent dels dominicans.⁸⁹ Aquesta residència temporal va servir de marc per a un esdeveniment que tindria fortes conseqüències per al destí polític de la jove monarquia de Mallorca.

El rei Pere II de Catalunya-Aragó no va admetre mai la dislocació territorial ordenada pel seu pare. Per això, des del seu adveniment, una de les seves prioritats va ser exigir del seu germà petit que reconegués la seva sobirania fent-li homenatge del seu regne, cosa que va aconseguir el 20 de gener de 1279 en el curs d'una cerimònia celebrada al claustre de la casa dels frares predicadors en presència dels còsols i d'un gran nombre de veïns de Perpinyà.⁹⁰ Aquesta humiliació marca el començament d'una calamitosa degradació de les relacions entre els dos hereus del Conqueridor. Sabem el que va passar arran de les sagnants Vespres Sicilianes el 30 de març de 1282 i les circumstàncies que van portar a la coronació de Pere II com a rei de Sicília el 2 de setembre següent.⁹¹ També sabem com Carles d'Anjou va maniobrar prop del papa Martí IV, el seu protegit, i va obtenir l'excomunió del rei d'Aragó i la desposseïció del seu regne, promès a Carles de Valois, segon fill del rei de França Felip III.⁹² Agafat entre dos focs

88. Marcel DURLIAT, *L'art dans le royaume de Majorque, les débuts de l'art gothique en Roussillon, en Cerdagne et aux Baléares*, Tolosa de Llenguadoc, Privat, 1962, pp. 194-215.

89. Seguint així la tradició instaurada per Jaume I, fundador dels monestirs dels frares predicadors de Perpinyà el 1243, que havia pres el costum de residir-hi en les seves estades a la capital rossellonesa.

90. «Acta sunt hec omnia suprascripta in claustro domus Fratrum Predicatorum Perpiniani XIII kalendas febroarii, anno Domini millesimo CC° LXX° octavo, in presencia consulum et majoris partis universitatis Perpiniani...»; Biblioteca Nacional de França (a partir d'ara, BNF), llatí 9261, núm. 12; Albert LECOY DE LA MARCHE, *Les relations politiques de la France avec le royaume de Majorque*, vol. 1, París, Leroux, 1892, doc. XXVII, pp. 446-449; Manuel de BOFARULL I DE SARTORIO (ed.), *Colección de documentos...*, pp. 119-124.

91. ANÒNIM SICILIA, *Chronique de la conspiration de Jean Prochyta*, traducció de Jean Alexandre Buchon, a Jean Alexandre BUCHON, *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIII° siècle*, París, Desrez, 1840; Ernest DELAMONT, «La croisade de 1285. Ses causes, ses résultats et ses suites», *BSASL*, vol. XXI, pp. 394-400; Francesco GIUNTA i Pietro CORRAO (eds.), *XI Congresso di storia della Corona d'Aragón: Palermo-Trapani-Erice 23-30 aprile 1982 sul tema «La società mediterranea all'epoca dell Vespro»*, Palerm, 1983-1983, 4 vols.

92. Ernest DELAMONT, «La croisade de 1285...», pp. 401-405.

i sens dubte motivat pel desig de venjar-se del seu germà gran, el rei de Mallorca va triar l'opció d'una aliança amb el rei de França. Així, doncs, el 17 d'agost de 1283, a Carcassona, va prometre a aquest darrer el lliure pas dels croats per tota la seva terra, amb la facultat d'adquirir-hi els queviures que necessitessin. A més a més, Jaume II es va comprometre a lliurar al rei de França els castells i les places fortes que li demanés.⁹³

Al voltant del primer d'abril del 1285, quan les tropes de l'exèrcit croat posat sota la direcció espiritual del legat del Papa, el cardenal de Santa Cecília Jean Cholet, convergien cap a Narbona i Carcassona, el rei Pere II de Catalunya-Aragó, acompanyat d'un centenar de cavallers, va fer irrupció a la ciutat de Perpinyà, a fi de forçar el seu germà, aleshores malalt i allitat, a signar un pacte d'aliança argüint els seus lligams fraternals i l'homenatge que li havia fet anys enrere. L'endemà, el rei d'Aragó es va desplaçar a la casa del Temple i va descobrir-hi el tresor del seu germà dipositat en cofres.⁹⁴ El va fer transportar al palau reial a fi d'inspeccionar-ne el contingut i llavors va descobrir el tractat d'aliança conclòs pel seu germà amb el rei de França amb la ratificació del Papa.⁹⁵ Una clàusula d'aquest pacte preveia, en cas de victòria, la devolució del Regne de València a Jaume II.

La presència del tresor a la casa del Temple de Perpinyà, esmentada en el relat del cronista Bernat Desclot, sembla corroborada per dues còpies contingudes en el cartulari del Masdèu en què tot sembla indicar que van ser preses de peces conservades a

93. Archives Nationales de France, J 598, núm. 5; Albert LECOY DE LA MARCHE, *Les relations politiques...*, doc. xxx, pp. 453-454.

94. Aleshores el palau reial encara estava en obres i probablement no oferia les garanties necessàries per a la seguretat de la conservació del tresor.

95. Bernat DESCLOT, *Llibre del rei en Pere*, capítol CXXXIV, a Ferran SOLDEVILA (ed.), *Les quatre grans cròniques*, Barcelona, Selecta, 1983, p. 520: «E après que el rei fo vengut en la vila e hac estat tot aquell dia e fet ço que li plac, en l'endemà ell cavalcà per vila ans de menjar, sens armes, e totes les gents de la vila que el veïen havien-ne gran goig, e besaven-li la mà e saludaven-lo així com a senyor. E ell puis venc-se'n a la casa del Temple, e trobà-hi gran re de tresor de son frare lo rei de Mallorques que era aquí en comanda, e féu-lo pujar al castell, e obri los cofres en què era aquell tresor e entre les altres coses trobà-hi una carta escrita ab pergamí, segellada ab dues bolles de plom pendants, l'una del rei de França, l'altre del l'apostoli, en la qual se contenia que el rei en Jacme de Mallorques prometia de valer e d'ajudar ab tot son poder per mar e per terra al rei de França contra lo rei d'Aragó entró que aquell rei de França hagués conquesta tota la terra del rei d'Aragó; e, per raó d'aquesta promissió, lo rei de França li donava lo regne de València quan l'hagués conquest e tolt al rei d'Aragó, e aquesta donació atorgava e conformava l'apostoli de Roma.»

l'arxiu del rei de Mallorca.⁹⁶ Un d'aquests documents no té res a veure amb els templers del Rosselló: es tracta de l'acta de fundació de l'orde del Sant Redemptor pel rei de Catalunya-Aragó Alfons I, transcrita en dotzena posició en el dossier introductorí.⁹⁷

Ens interroguem sobre els motius que van incitar el cartularista a inserir aquest insigne document relatiu al sud d'Aragó en un recull de títols concebut amb la finalitat jurídica de defensar el patrimoni de la comanda del Masdéu. Creiem que la motivació d'aquesta còpia s'ha de buscar en un altre lloc. A parer nostre, es deu tant a criteris lligats a la noció de prestigi pròpia de l'acte reial com a la sensibilitat estètica del redactor, que pogué veure's seduït, com ens hi veiem nosaltres avui encara, per la bellesa formal del document. Constatem, en efecte, que el copista va posar una cura especial a reproduir, bé que amb algunes imperfeccions, determinats elements gràfics del seu model, especialment la T inicial i les signatures manuals del rei Alfons I de Catalunya-Aragó i del seu notari Pere de Novales.⁹⁸

El fet que aquest document fos copiat al cartulari del Masdéu vers el 1282 implica lògicament que el seu model es devia trobar en aquella data a l'arxiu de la casa del Temple de Perpinyà. Tanmateix es dona el cas que el fons de la Procuració Reial de l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals conserva un exemplar original d'aquesta acta.⁹⁹ La signatura que figura al dors d'aquesta peça de pergamí és en xifres romanes i correspon a un inventari de l'arxiu del Patrimoni Reial efectuat al segle XIV. És, doncs, diferent del sistema de signatura que es pot observar al dors de les actes provinents de l'arxiu de la comanda del Masdéu, que és en xifres àrabiques i es remunta al començament del segle XVIII. Va ser, doncs, amb tota probabilitat aquest exemplar, conservat

96. Actes núm. 141 i 199.

97. Acta núm. 141. L'orde del Sant Redemptor, unit al de Montgaudi, fou suprimit el 1185 i incorporat al del Temple l'any següent. Gràcies a aquesta fusió, el Temple es va trobar al capdavant d'un patrimoni considerable al sud aragonès, una gran part del qual és anomenat en l'acta d'unió i en una memòria establerta pels membres de Montgaudi que s'hi oposaven. Les adquisicions més importants eren la senyoria d'Alfambra, amb les places veïnes de Camaflas, Malvecino, Miravet, Perales, Villed, Libros, Fuentes Calientes, Orrios, Castellot i Villarluengo; vegeu Faustino GAZULLA, «La Orden del Santo Redentor», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. IX (1928), pp. 90-107, 157-160, 204-212 i 370-375; vol. X (1929), pp. 38-41, 98-101 i 124-126; Álvaro BLÁZQUEZ JIMÉNEZ, «Bosquejo histórico de la Orden de Montegaudio», *BRAH*, vol. LXXI (1917), pp. 138-172.

98. Vegeu en l'annex el gravat núm. 2.

99. ADPO, 1B7.

anteriorment a l'arxiu de l'Administració reial, el que va servir de model al cartularista.¹⁰⁰

Ignorem des de quan el tresor reial havia estat confiat a la custòdia dels templers, però sembla probable que fos a l'adveniment de Jaume II el 1276. El fet il·lustra en tot cas la confiança que aquest monarca atorgava al comanador de la casa del Temple de Perpinyà, fra Pere de Camprodon, i fa pensar que l'establiment devia presentar certes garanties de seguretat abans de la intrusió reial de la primavera del 1285. Ens hauria agradat conèixer l'actitud adoptada en aquelles circumstàncies pels templers encarregats de vetllar pels cofres reials. Però aquests, simples servents, certament no estaven en condicions d'oposar-se a la voluntat del rei d'Aragó, més que més quan, contràriament al que es pot haver afirmat, la casa del Temple de Perpinyà no era una fortalesa.¹⁰¹

L'exèrcit de croats va penetrar al comtat de Rosselló el mes de maig del 1285 i, malgrat les promeses d'assistència del rei de Mallorca, va topar amb la resistència dels autòctons. El poble de Salses i la ciutat d'Elna van ser saquejats i la seva població massacrada.¹⁰² Després d'haver negociat la rendició de la capital del comtat, el rei de França es va desplaçar a prop del Masdéu, on va rebre l'homenatge dels habitants de Perpinyà.¹⁰³ Va ser potser en aquesta ocasió que va ordenar el segrest de la comanda. Efectivament, per una carta del papa Nicolau IV, datada a Roma el 25 de gener de 1290, sabem que el rei de Mallorca ocupava llavors la «domus militie Templi de Ruscilione» a petició del rei de França, sota el pretext que depenia de la província templera d'Aragó.¹⁰⁴ En la seva missiva, el pontífex exhorta Jaume II a restituir la seva casa als templers i a deixar-los gaudir pacíficament de les seves

100. L'Arxiu de la Corona d'Aragó conserva un altre original d'aquesta acta, la lliçó del qual presenta una desena de variants respecte a la de l'exemplar perpinyanès.

101. Jesús Ernest MARTÍNEZ I FERRANDO, *La tràgica història dels reis de Mallorca*, Barcelona, Aedos, 1960, p. 71, parla de «casa fortificada del Temple...», interpolant així el testimoniatge de Desclot, que és l'únic que relata aquest episodi. La visita prioral de la comanda de Perpinyà el 1784 no esmentava elements fortificats: Joan FUGUET I SANS, *L'arquitectura dels Templers a Catalunya*, Barcelona, Dalmau, 1995, pp. 349-350.

102. Bernat DESCLOT, *Llibre del rei...*, pp. 529-539. Aquest cronista és contemporani dels fets.

103. Bernat DESCLOT, *Llibre del rei...*, p. 533: «E sempre l'endemà féu lo rei de França desatendar ses hosts e atendaren-se entre Perpinyà e una casa del Temple que ha nom lo Masdéu, e isqueren-li los hòmens de Perpinyà e feren sagrament e homenatge que no els nourien d'aquesta guerra...»

104. Acta núm. LXXI. Només es pot tractar de la comanda del Masdéu, casa fortificada esdevinguda estratègica per la proximitat amb la principal ruta entre Perpinyà i els colls del Pertús i de Panissars.

possessions. Aquest assumpte resta especialment fosc, ja que en els anys següents a la croada no es constata cap aturada de l'activitat dels templers rossellonesos. Al contrari, des d'abans de la retirada de les tropes franceses a mitjan setembre del 1285, els frares van reprendre les seves ocupacions sota l'autoritat del nou comanador del Masdèu, fra Guillem de Benages.¹⁰⁵ Durant els anys 1286-1290, una desena de documents ens els mostra enfeïnats en l'administració del seu patrimoni: estableixen censos, reben dons i reconeixements i adquireixen nous drets.¹⁰⁶

És ben conegut el desastrós epíleg de la croada a Catalunya, amb la seva difícil progressió a través de la plana de l'Empordà fins a les muralles de Girona, les greus dificultats d'aprovisionament causades per la pèrdua de la flota francesa destruïda per l'almirall sicilià Roger de Lloria i, per si això era poc, les febres que van delmar les files dels croats i el seu mateix capità. La croada es va acabar amb la mort dels dos principals protagonistes: Felip III de França, traspassat el 5 d'octubre de 1285 a Perpinyà, on es van celebrar vuit dies de cerimònies funeràries, i Pere II de Catalunya-Aragó, que morí a Vilafranca del Penedès el 10 de novembre següent. El seu fill i successor, Alfons II de Catalunya-Aragó, va envair els dies següents Mallorca i Eivissa, privant així Jaume II del gaudi del seu regne insular durant catorze anys.

Feblement sostingut per Felip IV, massa pobre per a mantenir un autèntic exèrcit i enfrontat a la revolta d'una part dels seus vassalls passats a l'enemic, a primera línia dels quals es trobava el poderós vescomte de Castellnou, el rei de Mallorca va continuar malgrat tot les hostilitats. Però les cavalcades del 1286 i del 1288 no van aconseguir res més que l'ocupació d'uns quants castells fronterers del Rosselló, conquestes irrisòries en comparació amb la pèrdua de les illes Balears.

No cal dir que aquestes greus dificultats polítiques van alentir sensiblement l'activitat administrativa en el si dels estats sotmesos a l'autoritat de Jaume II: el curt nombre de documents emanats de la cancelleria del rei de Mallorca conservats dels anys 1285-1290 ho testimonia. Només es reporta una sola acta d'aquest període en el *Liber feudorum C*, compilació d'homenatges i de reconeixements feudals dels vassalls del rei de Mallorca el nucli original

105. Acta núm. 1001.

106. Actes núm. 1002-1014.

de la qual, elaborat al voltant del 1295, va ser després completat amb addicions successives corresponents als regnats de Sanç i de Jaume III.¹⁰⁷

És difícil determinar de quina manera tots aquests esdeveniments van poder afectar l'activitat dels templers del Rosselló. També costa apreciar la naturalesa de les seves relacions amb el rei de Mallorca durant aquests anys de crisi. Hem esmentat ja la carta de Nicolau IV i el problema de l'ocupació del Masdéu que s'hi plantejava. Però els rars elements que es desprenen de la documentació pel que fa a aquesta qüestió permeten matisar la impressió d'hostilitat creada per la missiva pontifical. Certament, com hem vist més amunt, fra Pere de Camprodon actua com a procurador reial als comtats de Rosselló i de Cerdanya abans i després del 1285. Aquest fet prova que Jaume II va continuar confiant en els templers després de l'infaust episodi de la primavera del 1285. Fou sota la direcció de fra Pere de Camprodon que la casa de Perpinyà s'imposà definitivament com el principal centre de negocis de l'orde del Temple al Rosselló. La prosperitat d'aquesta comanda urbana es va traduir llavors, en l'aspecte arquitectònic, en una campanya d'ampliació de la residència dels templers i sobretot en la construcció de l'església de Santa Maria del Temple.¹⁰⁸

El palau del Temple de Perpinyà i l'església de Santa Maria

La falta de documentació fa impossible conèixer les característiques arquitectòniques i la distribució funcional interna dels locals de la comanda de Perpinyà. A l'origen, no es devia distingir gaire dels altres masos de l'entorn, habitatges de la burgesia perpinyanesa.¹⁰⁹ Dues actes del primer terç del segle XIII esmenten el

107. Mentre que els anys 1276-1284 sumaven quaranta actes i els anys 1291-1294, vint actes; vegeu Céline OMBRABELLA, *Les relations féodo-vassaliques dans la société roussillonnaise sous le règne de Jacques II de Majorque (1276-1311)*, Tolosa de Llenguadoc, Universitat de Tolosa - Le Mirail, 1997, tesina.

108. Vegeu la nota 445 de la primera part d'aquest estudi introductorí.

109. Sota el càlam dels notaris perpinyanesos, el *mansus* caracteritza un habitacle de rang superior que es distingeix generalment de la simple *domus* pel seu alt preu i per l'estatus social superior dels seus habitants. En canvi, és difícil de discernir les característiques arquitectòniques d'aquests masos urbans. Constatem que bàsicament es concentraven a la part més antiga de la ciutat. En trobem a la cellera, al voltant de l'església de Sant Joan, a l'interior del clos edificat a la fi del segle XII. Però sembla que l'antiguitat no n'és cap criteri determinant, ja que trobem igualment masos als nous barris aixecats a la darrerria del segle XIII. Una acta notarial estesa a l'estudi d'Arnau

mas del Temple, però res no permet identificar-lo amb la seu de la comanda.¹¹⁰ Cal esperar l'últim terç del segle XIII per obtenir informacions precises referides a la comanda urbana. Efectivament, la dècada del 1270 va estar marcada per una important campanya de reestructuració dels locals de la casa del Temple de Perpinyà. L'amplitud de les obres empreses dóna compte del desenvolupament considerable d'aquest establiment.

Un document de l'11 de desembre de 1275 esmenta els importants treballs que es van emprendre al «palacium domus Templi ville Perpiniani»: sobrelevació dels murs, obertura de quatre finestres al palau i construcció d'una nova coberta.¹¹¹ Va ser en aquesta ocasió que es va iniciar també la construcció de l'edifici de culte. Aquest és esmentat per primera vegada el 13 de maig de 1277 en el testament de Saurina, esposa de Bartomeu Coteler, veí de Perpinyà, que va llegar sis diners per a l'enllumenat de l'església de Santa Maria de la casa del Temple.¹¹² Trobem un llegat similar fet per una altra dona de Perpinyà el novembre del 1285.¹¹³ És precisament en aquestes circumstàncies que apareix, el novembre del 1281, el títol de capellà de l'església de Perpinyà.¹¹⁴ El titular d'aquest nou càrrec es deia Bartomeu de la Tor. Gràcies a la deposició que aquest personatge va fer el gener del 1310 en

Miró el 1283 mostra clarament que, en l'esperit del seu redactor, el *mansus* es distingia de l'*hospitium*. Amalric, fill del vescomte de Narbona, ven al noble Guillem de Durban, cavaller, un mas situat al Puig de Perpinyà, amb la seva trilla, el seu pou i la seva eixida (*transcurte*), pel preu de seixanta-dues lliures i mitja de moneda barcelonesa. Les nombroses confrontacions indiquen una important influència territorial d'aquest mas. Hi ha un fet particularment interessant: l'escrivà havia escrit primer *hospitium*, abans de corregir-ho esborrant aquest terme i substituint-lo per *mansus*, que després va utilitzar a la resta de l'acta; ADPO, 3E1/13, f. 6v. Sembla, doncs, que el mas urbà es caracteritzava per la seva superfície i pels atributs que el feien semblant a les explotacions rurals: corral i trilla en aquest cas. El mot *hospitium* apareix vers el 1280 per a designar les habitacions o conjunts d'habitacions més o menys importants; una acta del 1284 fa esment d'un «domum seu hospicium», mentre que una altra redactada dos anys més tard evoca «(...) quodam hospicium cum domibus et pertinentiis suis»; ADPO, 3E1/15, f. 35v i 3E1/17, f. 20.

110. Actes núm. 190 i 328.

111. Acta núm. 890: «(...) et in constructione quam fecistis fieri in dicto pariete, fecistis quatuor fenestras, seu portalias, per quas intratur lux seu lumen ad dictum palacium; et super dicto cooperimento quod fecistis fieri in dicto pariete in quo sunt dicte fenestre, est tectum dicti palacii.»

112. «(...) Item, candeles turni ecclesie Sancte Marie domus Templi, vi denarios»; ADPO, 3E1/6, f. 45.

113. En el seu testament datat del 16 de novembre de 1285, Guilleuma, filla del difunt Guillem Dies, feia diversos llegats pietosos per un import de dotze diners als establiments religiosos de Perpinyà, un dels quals al torn de l'església del Temple: «turno ecclesie Templi»; vegeu l'acta núm. LXIX.

114. Acta núm. 974.

l'interrogatori dels templers rossellonesos, sabem que havia estat rebut al Masdéu pel comanador de la casa, fra Ramon Desbac, la vigília de Nadal del 1280.¹¹⁵ L'adhesió d'aquest clergue a la milícia del Temple era, doncs, molt recent. El curt lapse de temps passat entre la recepció de fra Bartomeu i la seva primera aparició documental en qualitat de capellà del Temple de Perpinyà permet suposar sens dubte el motiu del seu reclutament: es tractava de proveir un càrrec que havia quedat vacant, o que tot just s'havia creat si admetem que fra Bartomeu va ser el primer capellà titular de l'església perpinyanesa del Temple. D'aquesta manera, podem lògicament fer remuntar la consagració de l'església de Santa Maria al voltant de l'any 1275.

És interessant relacionar la data d'edificació de l'església del Temple de Perpinyà amb la de la comanda d'Avinyó el 1273, amb l'única diferència que no es parla mai d'un cementiri en el cas de Perpinyà. A la ciutat provençal, l'edificació del lloc de culte havia anat precedit de difícils negociacions entre els templers i el bisbe d'aquella diòcesi.¹¹⁶ Una altra comparació es pot fer també amb el desplaçament de l'antiga comanda rural de Palau a Barcelona, datat el 1282 pel canvi de titularitat de fra Romeu Burguet.¹¹⁷ En els mestrats templers de Provença i de Catalunya, aquesta dècada apareix marcada per una accentuació de l'*inurbamento* de l'orde.

L'ampliació del palau dels templers i l'edificació d'un lloc de culte són accions que responen a motivacions alhora simbòliques i pràctiques. Manifestació ostensible i fins i tot ostentadora del poder temporal del Temple a la ciutat, el programa constructiu respon en primer lloc a les necessitats de la vida espiritual i als requisits funcionals de la comunitat de quatre o cinc frares que devien residir-hi en permanència.¹¹⁸ És possible també, com ho suggereix la concomitància de les dates, que aquestes obres fos-

115. Jules MICHELET, *Le procès des Templiers*, París, Imprimerie Royale, vol. II, 1841 (reedició: París, CTHS, 1987), p. 433: «(...) dixit quod ipse qui loquitur [frater Bertholomeus de Turri] fuit receptus in domo Mansi Dei per fratrem Raymundum de Baco tunc preceptorem ejusdem domus, in vigilia Natalis Domini proxime preterita fuerunt XXIX anni elapsi...»

116. Damien CARRAZ, «Les ordres militaires et la ville (XIe-début du XIVe siècle): l'exemple des commanderies urbaines de la basse vallée du Rhône», *Annales du Midi*, tom 114, núm. 239 (juliol-setembre 2002), nota 54, p. 287.

117. John Alan FOREY, *The templars...*, p. 102.

118. La pertinença d'un frare a la casa de Perpinyà és rarament precisada a les actes. Al voltant del 1280, trobem els noms de Bernat Mallol, que apareix una vegada com a procurador dels forns de Perpinyà (acta núm. 895), Jaume Mascaró i Arnau Calis.

sin motivades per la perspectiva imminent d'un canvi d'estatut de Perpinyà, ciutat cridada a elevar-se al prestigiós rang de capital de regne quan es consumés la successió de Jaume I, amb tot el que això implicava en termes d'activitats administratives i de repercussions econòmiques. Haurien anticipat els templers, de manera prospectiva o més probablement d'acord amb l'infant Jaume, la necessitat d'infraestructures governamentals que aquella situació nova però programada durant més de deu anys inevitablement generaria? Havien previst ja des de llavors que la casa del Temple seria el lloc de dipòsit del tresor reial?

Tornant al nostre tema, és interessant remarcar que, com veurem més avall, la documentació certifica que des del segle XIV fins a la Revolució l'arxiu de la comanda del Masdeu de l'orde de Sant Joan de Jerusalem es conservava en una peça contigua a l'església de Santa Maria del Temple de Perpinyà. És perfectament possible que aquesta ubicació es remuntés a l'època de la fundació d'aquesta església. Assenyalem igualment que a l'època moderna era el prior de l'església del Temple, és a dir, l'equivalent hospitaler del capellà templer, qui actuava d'arxivista.¹¹⁹

La redacció del *Llibre de la creu*: una qüestió de trasllat?

Podem, doncs, proposar l'escenari següent per explicar la gènesi del *Llibre de la creu*. El projecte va germinar sens dubte en l'ànim dels responsables de la casa de Perpinyà al voltant de l'any 1280, al terme d'una important campanya urbanitzadora d'un nou barri urbà format per més de tres-cents habitatges. Aquesta política va generar fortes entrades de diners, però també un sobrepuig d'activitat administrativa que exigia el manteniment d'una petita comunitat de templers i de domèstics. Una mica abans del 1275, aquest augment del personal va obligar els frares a repensar la funcionalitat dels edificis de la comanda i va derivar en l'ampliació del palau i la construcció d'un lloc de culte adaptat a les seves necessitats espirituals i a les de la seva nova i quantiosa clientela urbana.

119. Com apareix clarament en una acta datada el 1636: «(...) fra Miquel Agosti, prior de la iglesia de Nostra Senyora del Temple, casa magistral de la religio de St Joan de Hierusalem, es archiver de l'archiu es en dita casa magistral ahont estan totes les scriptures de la encomanda magistral del Masdeu y de la encomanda de Bajolas y estan en totes las de la encomanda de Orla y Bonpas ben custodides...»; ADPO, 3E1/4367.

Aquests importants treballs van ocasionar una redistribució de l'espai a l'interior de la casa del Temple de Perpinyà. En aquest context, imaginem fàcilment un trasllat de l'arxiu a un local adequat, potser concebut especialment per a aquest fi, que va poder albergar durant un temps els cofres del tresor reial. La gestió de l'arxiu només podia ser confiada a un lletrat. Va ser potser fra Bartomeu de la Tor, el capellà instituït templer la vigília de Nadal del 1280 per a servir la nova església, qui va rebre l'encàrrec d'aquesta tasca. Un bon indicatiu del nivell cultural d'aquest clergue ens el dóna l'atestat del seu interrogatori per la comissió investigadora dirigida pel bisbe d'Elna, Ramon de Costa, el gener del 1310. En aquella ocasió, fra Bartomeu va presentar i comentar el *Liber statutorum et regula Ordinis Templariorum*, exemplar en llengua romànica de la regla del Temple.¹²⁰ El seu saber, el seu estatut clerical i la seva ancianitat expliquen sens dubte per què va ser el primer dels vint-i-cinc templers empresonats al Masdéu que va ser interrogat.

Tothom qui ha participat en un trasllat sap que es tracta d'un moment propici per a procedir a ordenar i triar les coses. Sovint s'ha constatat que l'elaboració de cartularis ha estat directament relacionada amb una reorganització dels arxius, o, si més no, amb una operació de classificació dels seus documents.¹²¹ Aquesta explicació pot ser vàlida pel que fa a la redacció del cartulari del Masdéu. La seva elaboració degué decidir-se probablement en el curs d'una reunió en capítol presidida pel comanador del Masdéu, el més alt responsable de l'orde al Rosselló. La identitat d'aquest darrer depèn de la data en què es prengué la decisió de redactar el cartulari. Es pot tractar de Ramon Desbac, si aquella és anterior o contemporània al mes de juny del 1282, data de la seva última aparició en els textos.¹²² El seu successor, Guillem de Benages, no és atestat fins a partir del mes de setembre de 1285.¹²³ Hi ha, doncs, un hiatus de tres anys durant el qual la identitat del comanador del Masdéu ens és desconeguda, i és precisament en aquest lapse de temps que es va portar a terme

120. S'hi precisa que la regla comença amb aquests mots: «Quan alcun proom requer la compaya de la mayso...», Jules MICHELET, *Le procès des Templiers*, p. 434.

121. Dietrich LOHRMANN, «Cartulaires rhénans du Moyen Âge», a Olivier GUYOTJEANNIN, Laurent MORELLE i Michel PARISSÉ (comp.), *Les cartulaires*, p. 85; Laurent MORELLE, «De l'original à la copie...», p. 93.

122. Acta núm. 992.

123. Acta núm. 1001.

la redacció del cartulari primitiu, o com a mínim el seu acabament.¹²⁴

Fos com fos, és a Pere de Camprodon, comanador de la casa del Temple de Perpinyà, a qui cal atribuir la iniciativa de la redacció del cartulari. Tots els elements esmentats condueixen a aquesta identificació: la gran experiència administrativa del personatge, la concentració de l'arxiu territorial de l'orde a la comanda urbana, el predomini dels dossiers perpinyanesos i circumveïns en el cartulari i un context marcat per l'ampliació del palau i l'edificació de l'església de Santa Maria del Temple. Endemés, Pere de Camprodon és, i de molt, el templer més abundantment esmentat al *Llibre de la creu*: intervé en 157 actes diferents! Si tenim en compte la importància del valor memorístic atribuït a les empreses cartularistes, aquest fet significatiu el designa com l'impulsor d'un recull commemoratiu en el qual la seva obra administrativa es presenta com l'acabament i la coronació de cent cinquanta anys d'activitat templera al Rosselló.¹²⁵

Qui va redactar el Llibre de la creu?

La redacció del cartulari del Masdeu té lloc en un període, la fi del segle XIII, en què la cultura jurídica romanitzant, d'un arrelament secular, impregna profundament tots els compartiments de la societat del sud de França.¹²⁶ L'examen dels documents i dels protocols dels notaris conservats dels anys 1270-1290 ens informa que una vintena de juriconsults treballaven en aquell temps a Perpinyà. Alguns van fer carrera a l'Administració reial i n'hi va haver que van mantenir unes relacions privilegiades amb els templers.¹²⁷

124. Aquest hiatus s'explica pel reduït nombre de documents d'aquests anys que ja no són documentats i evidentment pel cartulari: subsisteix una acta del 1283, quatre del 1284 i dues del 1285.

125. Sobre la funció memorística dels cartularis, vegeu Patrick GEARY, «Entre gestion et gesta», a Olivier GUYOTJEANNIN, Laurent MORELLE i Michel PARISSÉ (comp.), *Les cartulaires*, p. 93.

126. Hi ha nombrosos treballs consagrats a la recepció del dret romà i a les seves implicacions a la península Ibèrica i al sud de França, entre els quals: Josep Maria FONT I RIUS, «La recepció del derecho romano en la Península Ibérica durante la Edad Media», *Recueil de mémoires et travaux publiés par la Société d'Histoire du Droit*, núm. 6 (1967), pp. 84-104; André GOURON, *La science du droit dans le Midi de la France au Moyen Âge*, Londres, 1984; Gérard GIORDANENGO, *Féodalités et droit savant dans le Midi médiéval*, Hampshire, Variorum, 1992.

127. El més implicat va ser manifestament Guillem Paraire, testimoni d'una trentena d'actes contractades pels frares de la milícia del Temple, que va exercir com

Obeint al seu esperit pragmàtic, els establiments religiosos dels països mediterranis, quan no van contribuir ells mateixos a la seva difusió, es van adaptar ràpidament als usos imposats per l'adopció de les noves pràctiques jurídiques. A partir de mitjan segle XII, no és estrany veure capítols o monestirs confiant la redacció dels seus reculls de títols a notaris o escrivans públics investits de la *fides publica*.¹²⁸

L'examen de les actes instrumentades al Rosselló per compte dels templers del Masdéu als anys 1270-1289, període durant el qual es va elaborar el còdex, ens fa saber que aquests religiosos recorrien llavors exclusivament al notariat públic.¹²⁹ Més del 88% de les 268 actes privades conservades d'aquest període van ser instrumentades per escrivans públics de Perpinyà. Aquesta xifra manifesta clarament la preponderància dels assumptes urbans dins el conjunt d'activitats desplegades pels templers durant el període que estudiem. La major part de les transaccions enregistrades corresponen efectivament a la gestió dels béns del Temple a Perpinyà i als pobles de la seva perifèria immediata, especialment Malloles. Però igualment es tracten a la ciutat assumptes relacionats amb senyories rosselloneses relativament allunyades de la capital, com Sant Hipòlit, i fins i tot localitats més distants situades al Conflent, a la Fenolleda o al Vallespir, com Felluns, Arboçols o Ceret.¹³⁰ Aquest fet demostra que la casa de Perpinyà havia esdevingut el centre neuràlgic de la comanda del Masdéu, i això és suficient per a explicar la presència de l'arxiu a les seves dependències.

Els elements considerats permeten presumir, doncs, que, seguint la lògica, va ser a un notari de la capital del comtat de

a jurista a Perpinyà des del 1271. Fou jutge del Patrimoni Reial els anys 1281-1282, i després jutge ordinari a la Cort de la batllia de Perpinyà del 1283 al 1301. L'11 de gener de 1273 va procedir a un canvi de censals amb els templers (actes núm. 863 i 864). El 8 de juny de 1281, el comanador del Masdéu li va concedir en emfiteusi un terreny situat a la zona urbana de Perpinyà (acta núm. 965). Com a jutge dels feus del rei de Mallorca, el març del 1282 va jutjar una causa patrimonial en la qual els templers eren encausats pel procurador reial; lamentem no conèixer la seva sentència (acta núm. XLVII). Tenia tres bordes a Perpinyà i va invertir una part de la seva fortuna en l'adquisició de predis a la parròquia de Sant Cristòfol del Vernet, situada al nord de Perpinyà, a la riba esquerra de la Tet.

128. Al Llenguadoc, aquesta modificació dels procediments de l'escrit documental es remunta al segle XII; Pierre CHASTANG, *Lire, écrire...*, p. 272-306. Al primer decenni del segle XIII, va ser en el medi notarial on es van redactar els cartularis dels templers i dels hospitalers de Sant Gèli; Damien CARRAZ, «Le cartulaire du Temple de Saint-Gilles...», p. 147.

129. Vegeu en l'annex la taula cronològica d'escrivans i notaris.

130. Actes núm. 992, 1001 i 1007.

Rosselló a qui els templers van confiar la redacció del seu cartulari. Però la identificació del cartularista és problemàtica en absència d'un prefaci i d'una fórmula d'autenticació. Tanmateix es dona el cas que la major part de les actes instrumentades a Perpinyà per compte dels templers al llarg dels anys 1270-1289 porten la signatura de l'escrivà públic Arnau Miró. Amb 238 ocurrencies, és la persona més sovint esmentada en el nostre corpus i, a fortiori, en el cartulari.¹³¹ Aquest notari perpinyanès sembla haver començat la seva carrera el 1252, any en què va instrumentar diverses actes sota l'autoritat de Guillem de Freixenet. Després d'una llarga interrupció de dotze anys durant els quals sembla absent del Rosselló, reapareix el 1264 en qualitat de substitut de l'escrivà públic Pere Calvet i més tard de Ramon Eimeric, abans de prendre temporalment la regència de l'escrivania fins al mes de juliol del 1272, i definitivament d'agost del 1275 a juliol del 1287.¹³² També és ell qui subscriu les actes més recents transcrites al cartulari, cosa que constitueix el nostre indici més sòlid per a atribuir-li la redacció del *Llibre de la creu*.

El fons notarial de l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals conserva disset protocols de notaris perpinyanesos, complets o fragmentaris, de les últimes dècades del segle XIII, quinze dels quals corresponen als anys 1272-1286.¹³³ El despullament d'aquests registres ha permès descobrir nou minuts d'actes en les quals

131. La curta llista dels altres escrivans públics perpinyanesos que van subscriure actes al llarg d'aquest període és la següent: Ramon Torrent posa la seva signatura a vuit actes; Bernat Carles en subscriu nou; Pere Fabre de Capcir, divuit, i Pere Guerau, catorze.

132. Sembla que el rei Jaume I s'havia ben guardat de cedir a la universitat dels habitants de Perpinyà la prerrogativa d'instituir els notaris, com ho havia fet el 1254 a Vilafranca de Conflent i el 1264 a Puigcerdà; Julià Bernat ALART, *Privilèges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et de Cerdagne depuis le XIe siècle jusqu'à l'an 1660... Première partie, 1000-1276*, Perpinyà, Latrobe, 1874, pp. 208 i 257. Sabem que el 1273 la institució dels notaris de Perpinyà era una prerrogativa reial delegada al batlle de la ciutat. En efecte, l'1 de març d'aquell any, el rei Jaume I va concedir als còsols i a la universitat de Perpinyà que el batlle d'aquesta ciutat pogués instituir, per autoritat reial, un escrivà suplementari a l'estudi de Perpinyà, si estimava que qui tenia l'estudi no donava l'abast a expedir les actes públiques. Aquesta mesura estava destinada a acabar amb els llargs períodes d'espera ocasionats per l'augment del nombre de procediments tractats a l'estudi perpinyanès. No devia ser suficient, ja que quatre anys més tard, el 15 de juliol de 1277, el rei de Mallorca Jaume II es va comprometre amb els còsols i els habitants de Perpinyà a establir durant aquell any dos estudis en llocs diferents de la ciutat, a cadascun dels quals un tabel·lió o notari públic resident exerciria el seu ofici; AMP, AA3, *Livre vert mineur*, vol. 1, ff. 23v-24 i 34-35. Per a una aproximació al notariat públic al Rosselló, vegeu Rodrigue TRÉTON, «Preludi a la història del notariat...».

133. ADPO, 3E1/1 a 3E1/17.

els templers van intervenir; bé com a autors o bé com a destinataris.¹³⁴ Malauradament, la identitat de l'escrivà o dels escrivans que van intervenir en aquests registres contemporanis del cartulari del Masdèu és difícil d'establir. Sabem que almenys una quinzena d'escrivans i d'aprenents oficiaven en aquell moment als estudis perpinyanesos. Des del juny del 1280 fins al 1282, són com a mínim dotze els que treballen sota l'autoritat d'Arnau Miró: Pere Guerau, Guillem Veirier, Arnau Isarn, Guillem Bernat, Ermengol Berard, Nicolau Camoti, Pere Pagès, Jaume Adela, Bernat Jausbert, Joan de Garrius, Guillem Sadorní i Pere Miró, fill d'Arnau.

Guillem Veyrier és el més regularment sol·licitat en el curs d'aquest període per estendre les actes d'Arnau Miró, probablement per la qualitat del seu *ductus* i la seva capacitat d'escriure amb rapidesa. Només es conserven uns pocs originals d'aquests anys, quatre dels quals són de la mà de Guillem Veyrier, tres de Joan de Garrius i un de Bernat Jausbert. La comparació grafològica de les seves escriptures amb la del *Llibre de la creu* no és concloent i, per tant, no autoritza a fer cap identificació formal. L'escriptura del cartulari resta, doncs, una obra anònima.

Suposant, com sembla, que un sol escrivà hagués treballat en el cartulari original, i que s'hagués dedicat exclusivament i sense contratemps a aquesta tasca, podem estimar que li va caldre un mínim de tres mesos per a copiar les 844 actes contingudes a la compilació.¹³⁵ Es tracta, naturalment, d'un element d'apreciació que donem amb caràcter indicatiu a fi de fer-nos una idea del temps que necessitava un professional de l'escriptura per a realitzar un recull tan considerable.

Primer afegit (última dècada del segle XIII)

A l'última dècada del segle XIII, una segona mà —que a partir d'ara identificarem amb la lletra B— va afegir un plec de tres folis immediatament darrere del cartulari original (folis 445-447v). A les tres primeres pàgines d'aquest plec, la mà B va copiar tres noves actes, elevant així a 847 el nombre total d'actes copiades al còdex.

134. ADPO, 3E1/14; vegeu les actes núm. LXVI i LXVII.

135. Aquesta estimació es funda en les observacions formulades pels editors del cartulari de l'abadia de Lesat que, gràcies a les signatures, han pogut calcular que un mateix copista havia reproduït 360 actes en un mes; Paul OURLIAC i Anne-Marie MAGNOU (ed.), *Cartulaire de l'abbaye...*, p. XIII.

Dues d'aquestes còpies són d'actes antigues: es tracta de la donació d'una renda en sal feta als templers del Masdèu el 1136 i d'un compromís adoptat pels frares amb els monjos de Fontfreda relatiu als forns de Perpinyà el 1205.¹³⁶ La tercera és d'un reconeixement fet als templers per Pere de Castell pel seu feu de Sant Hipòlit el 10 de març de 1290. La data d'aquest últim document té un interès especial, ja que ens forneix un *terminus post quem* per a aquest primer afegit al cartulari i un *terminus ante quem* probable per a la redacció del cartulari original.

El fet que els templers es preocupessin de fer copiar l'homenatge del seu vassall de Sant Hipòlit en aquesta continuació del cartulari ens indica clarament que recordaven el conflicte que l'any 1264 els havia enfrontat amb Guillem Ramon de Caççastèl i amb el seu germà Guillem de Sant Hipòlit, antecessors de Pere de Castell, amb motiu, justament, de la declaració d'aquest feu que aquests cavallers els contestaven.¹³⁷ La importància atorgada pels religiosos a aquest assumpte es trasllueix de la lectura del cartulari, a la primera part del qual van incloure el dossier format en ocasió d'aquest procés i, sobretot, van copiar en el plec inicial les dues actes de Jaume I dels dies 21 i 22 de setembre de 1264 que comprenen l'epíleg d'aquest afer.¹³⁸ Es tracta de la confirmació per Jaume I de la sentència pronunciada pel seu jutge ordenant als cavallers Guillem Ramon de Caççastèl i Guillem de Sant Hipòlit de fer homenatge als templers pel *castrum* de Sant Hipòlit que tenien en feu pel Masdèu. S'entén perfectament per què uns quants anys després de la seva redacció es va considerar útil copiar al cartulari el reconeixement d'aquesta victòria jurídica per part de l'hereu dels cavallers que van perdre el plet.

Un esbós de taula i una sèrie de regestos (segle XIV)

A la primera meitat del segle XIV, una tercera mà —que indiquem amb la lletra C— va utilitzar les pàgines deixades en blanc després de les còpies afegides els últims anys del segle anterior (ff. 446v-447) per redactar una taula que, disposada en sis columnes, ocupa la totalitat del foli 446v i continua en una part del foli

136. Actes núm. 13 i 194.

137. Tots aquests personatges pertanyen a una família originària del poble de Caççastèl de las Corbièras, al vescomtat de Narbona; vegeu en annex un arbre genealògic d'aquesta família senyorial.

138. Actes núm. 637 i 638.

següent. Les columnes funcionen per parelles: a una de primera que indica el número de foli en xifres romanes, li'n correspon una de segona que conté, encarada, una anàlisi de l'acta en català. Les actes hi són classificades segons criteris geogràfics. L'autor de la taula va subdividir les columnes destinades als registos en seccions separades les unes de les altres per una ratlla horitzontal tot a l'ample de la columna. Al capdamunt de cada secció s'indica el nom d'una localitat o d'una circumscripció territorial, el nom de la qual figura dins d'un caixetí.¹³⁹ Les anàlisis són molt breus i tenen com a màxim una quinzena de paraules. Els espais deixats en blanc entre cada secció indiquen que l'autor tenia la intenció de completar-los afegint-hi noves anàlisis. Però aviat va renunciar al projecte. Al foli 447, només el primer tram de columna és totalment escrit, mentre que els altres trams s'interrompen a la meitat o al primer terç superior. Finalment, constatem que, llevat d'un sol cas, la totalitat de les vint-i-tres actes l'anàlisi de les quals figura en aquestes columnes són compreses entre els folis XLIII i XCVI. L'única excepció a aquesta regla és el regest d'una acta copiada al foli CCLIII del cartulari, en què l'anàlisi ha estat afegida a la columna de l'esquerra del foli 447 per una mà —que indiquem amb la lletra *E*— del segle xv.

A l'espai deixat en blanc després de l'esbós de les tres últimes columnes, una mà del segon terç del segle xiv —que indiquem amb la lletra *D*— hi va afegir tres curts registos en català. Al peu del foli, la mà *D* va escriure aquesta nota en català: «R[emembrens]a sia que fra P. A. de Peirestortes parti de Perpenya II dies de satebr [sic] per nar en Rodes que hom laya comtava m^o CCCXXXVI.»¹⁴⁰ La

139. Heus aquí, per ordre d'aparició, el títol d'aquestes diferents seccions (indiquem entre parèntesis el nombre d'anàlisis d'actes corresponents): *Corbera* (1), *Conflent* (3), *Ortafan* (3), *Brulan* (3), *Trescerre* (1), *Passan* (1), *Maurelas* (2), *Sent Johan de Plan de Cortz* (1), *De Pratz* (1), *Lupia* (2), *Terratz* (2), *De Sent Feliu* (2), *De Fenoledes* (1).

140. «Recordem que fra P(ere) A(rnau) de Paretstortes va partir de Perpinyà el 2 de setembre de 1346 per anar a Rodes, com ja m'havia dit.» Pere Arnau de Paretstortes, religiós de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, venia d'un llinatge de cavallers rossellonesos. Comanador del Masdéu l'agost del 1345, arribà a Rodes el setembre del 1346 per tal de prendre-hi el comandament de les galeres de l'orde. El 1348, en ocasió de la seva estada a l'illa de la mar Egea, va fundar un hospici per als hospitalers catalans. Fou prior de Catalunya del 1347 al 1359, data en la qual també ostentava el títol honorífic de conseller del rei; ADPO, Hp183; Joseph DELAVILLE LE ROULX, «Les archives de l'Ordre...», tom IV, p. 269; Anthony LUTTRELL, *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West: 1291-1440*, Londres, Variorum, 1978, p. 16; Anthony LUTTRELL, «El Priorat de Catalunya en el segle XIV», *L'Avenç*, núm. 179 (1994), pp. 28-33; Anthony LUTTRELL, «The structure of the Aragonese Hospital: 1349-1352», *Actes de les primeres jornades sobre els ordes religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1994, pp. 321-322.

mateixa mà també va utilitzar la totalitat del verso del foli 447 per a escriure, en una sola columna, una cinquantena de regestos en el mateix nombre de línies. Tots són precedits per la indicació de la foliació de les actes descrites. Aquestes anàlisis són poc llegibles a causa del desgast del pergamí.

El foli 447v tancava el plec afegit al final del cartulari al terme del segle XIII. El seu marcat desgast obeeix probablement al fet que quan es va relligar aquest plec amb els del cartulari original el còdex no va ser immediatament protegit amb una coberta i va restar així durant un període prou llarg perquè el seu ús reiterat acabés gastant la membrana d'aquest darrer foli.

Ignorem quan es va posar per primera vegada una coberta al cartulari. Les úniques informacions de què disposem en aquest sentit provenen de les més antigues descripcions del cartulari contingudes en les fórmules d'autenticació notarial que figuren al peu de les còpies que se'n van extreure al començament del segle XVI. La descripció més detallada, la devem a la ploma de Joan Mas, notari de Perpinyà. El 19 de juliol de 1503, sota l'autoritat de Bernat Julià, doctor en lleis i jutge ordinari a la cort del batlle reial de la vila de Perpinyà, Joan Mas va expedir el *vidimus* del compromís segellat el 1271 entre l'infant Jaume de Mallorca i Arnau de Castellnou, mestre del Temple a Aragó i Catalunya.¹⁴¹ En el llarg preàmbul explicatiu que introdueix la transcripció, el jutge indica que ha fet portar per examinar-lo dins el consistori de la seva cort «un llibre de gran format recobert amb posts i amb cuir negre i relligat per tots costats, que porta el signe de la santa Creu de l'orde de Sant Joan de Jerusalem, amb quatre perns, contenint 449 folis escrits més dos folis de guarda, l'un al començament i l'altre al final del llibre; i a la primera pàgina del primer foli porta el títol següent “En lo present libre apparen los bens, rendes e altres drets losquals la casa del Masdeu ha en la vila de Perpinya e comtat de Rossello”; es conserva a l'arxiu de l'església del Temple de la ciutat de Perpinyà que pertany a l'orde de Sant Joan de Jerusalem; conté molts i diversos actes i títols relatius a la comanda del Masdeu, tal com s'indica en el seu títol».¹⁴²

141. Acta núm. 847.

142. «(...) quendam librum forme majoris postibus coreo nigro cohoptis, alligatum undique, signo sancte Crucis dicti ordinis Sancti Joannis Jerosolomitani signatum, cum quatuor bollonis sive vollons, continentem inse quadringentus quadraginta et novem

Aquesta descripció s'acorda perfectament al còdex relligat al final del segle XIII. En efecte, com veurem més endavant, el cartulari és dotat de dos sistemes de foliació i hi ha un decalatge de dues unitats entre la foliació original, que és errònia, i la numeració moderna, exacta, i que és la que utilitzem, naturalment, per al present estudi codicològic. D'aquesta manera, el foli 449 de l'antiga numeració correspon al foli 447 de la nova. Una descripció de l'any 1510 esmenta, per la seva banda, 450 folis.¹⁴³ A la primera dècada del segle XVI, el cartulari ja posseïa, doncs, el seu relligament distintiu que li va valer el nom de *Llibre de la creu*. La pàgina de títol descrita per Joan Mas va ser retirada probablement arran d'una reestructuració del còdex que es va fer una vintena d'anys més tard.

Els afegits de l'època moderna (segles XVI-XVII)

A continuació del foli 447, s'hi van afegir quatre quaterns de vitel·la (ff. 448-480), sobre els quals una mà del segon terç del segle XVI —que indiquem amb la lletra E— va copiar tretze actes de contingut divers relatives al patrimoni i als privilegis dels hospitalers de Sant Joan de Jerusalem. El títol més antic copiat és el corresponent a la donació de l'estany de Bages feta el 18 de

foleas scriptas, duobus foleis pro custodia, altera in principio altera in fine dicti libri relictis, et in dictis quadringentis quadraginta et novem foleis minime computatis in prima pagina primi folei sicut intitulatum *En lo present libre apparen los bens, rendes e altres drets losquals la casa del Masdeu ha en la vila de Perpinya e comtat de Rossello*, in quodam archivo ecclesie Templi dicte ville Perpiniani prefati ordinis reconditum. In quaquidem libro sunt scripta et continuata plura et diversa instrumenta et alie scripture facienda et facientes pro dicta comanda Mansi Dei, prout superius in dicta illius intulacione continetur (...); ADPO, Hp183.

143. «Hoc est translatum bene et fideliter sumptum a quodam instrumento, ut prima facie apparebat publico, continuato in quodam libro pergameneo, postis et pellis nigrae cohopto et duabus zonis sincto, continente in se quadringentas quinquaginta cartas, in quo sunt descripta privilegia comandae domus Mansi Dei, terrae Rossilionis, videlicet a prima carta seu foleo dicti libri quod est thenoris sequentis: [segueix la transcripció de l'acta del 14 de maig de 1204]. Sig+num mei, Hugonis Pujol, auctoritate regia nottarii publici villae Perpinyani, testis. Sig+num mei, Raymundi Mercer, auctoritate regia nottarii publici villae Perpinyani, hujusmodi translato testis. Sig+num mei, Joannis Romaguere, auctoritate regia nottarii publici villae Perpinyani, qui predictum translatum a quodam libro comandae Mansi Dei in pergameneo scripto, postis et pelle nigre cohopto translatare feci et cum eodem unacum prenominateis connottariis pro testibus bene et fideliter correxi et concordare inveniens clausi Perpinyani, die sexta mensis junii, anno a Nativitate Domini millesimo quingentesimo decimo.» Aquesta fórmula d'autenticació es reproduïx en una transcripció d'aquesta acta feta al segle XVII i continguda en els *Privilèges de l'ordre de Saint-Jean de Jérusalem*; ADPO, Hp182, ff. 56-57v.

febrer de 1182, una còpia del qual figurava ja en última posició al cartulari primitiu, mentre que els més recents són dos *vidimus* executats pel mateix notari públic barcelonès, Joan Lunes, el 2 d'octubre de 1529, l'un d'una butlla del papa Sixt IV de l'any 1474 confirmant els privilegis de l'orde de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem, i l'altre d'una butlla del papa Climent VII en favor del mateix orde atorgada el 5 de gener de 1523, en consolació de la presa de l'illa de Rodes pels turcs. Les còpies fetes per la mà *E* comencen al recto del foli 448 i prossegueixen sense solució de continuïtat fins al recto del foli 473. L'aplicació que demostra en transcriure curosament les actes dins dels quadres de traçat i dimensions idèntiques als del còdex original —cosa que la mà *B* no es va molestar a fer— mostra amb tota evidència que aquest primer continuador modern sentia un gran respecte pel vell manuscrit que la seva intervenció modestament completava.

L'addició de noves còpies es va fer, doncs, després del mes d'octubre del 1529, data dels dos citats *vidimus* de butlles papals, dels quals cal fer notar que van ser executats durant un període d'indecisió per als hospitalers, comprès entre la pèrdua de l'illa de Rodes el desembre del 1522 i la donació de l'illa de Malta per Carles V d'Alemanya el 24 de març de 1530.¹⁴⁴ És possible que aquesta continuació del *Llibre de la creu* sigui una conseqüència local de l'operació de reconstitució de l'arxiu central de l'Hospital subsegüent a l'abandó de la seva seu.

Aquest afegit va ser la causa d'un lleuger recalibratge de l'antic còdex. Són visibles a diversos indrets els indicis d'una operació de guillotament dels folis que va retallar una gran part dels reclams del segle XIII situats al peu de l'últim foli dels plecs, així com les anotacions marginals dels segles XIV i XV situades a les vores exteriors dels folis.

Això de banda, en el transcurs d'un període comprès entre la segona meitat del segle XVI i la fi del XVII, cinc mans —de la *F* a la *J*— se succeeixen per omplir, l'una darrere l'altra, els cinc folis del seixanta-unè i últim plec del cartulari que la mà *E* va deixar en blanc. La mà *F*, que actua a la segona meitat del segle XVI, va utilitzar els folis 473v i 474 per copiar un manament efectuat el

144. Bertrand GALIMARD FLAVIGNY, *Histoire de l'Ordre de Malte*, París, Perrin, 2006, pp. 124-125.

primer de desembre de 1447 per la reina Maria d'Aragó en favor de l'Hospital.

Al voltant de l'any 1600, la mà *G* va copiar als folis 474-475 l'acta de venda del *castrum* de Sant Nazari atorgada pel senyor d'aquest lloc al comanador de Bajoles el 1268. Una mica més tard, la mà *H* va omplir els folis 475v-477 transcrivint-hi dues actes, l'una del final del segle xv i l'altra del 6 d'octubre de 1296 atestant una composició entre el senyor de Canet i el gran comanador de l'Hospital a Espanya sobre els drets de pesca a l'estany de Sant Nazari. A la darrerria del segle xvii, la mà *I* va transcriure als folis 477r-v una acta del 9 de juliol de 1671 per la qual el rei de França Lluís XIV concedia importants prerrogatives judicials a fra Mateu Llonguet, prior de Santa Maria del Temple de Perpinyà. Finalment, la mà *J* va omplir els folis 478-479v copiant-hi el *vidimus* datat el 30 de gener de 1680 d'un privilegi atorgat al comanador de Bajoles el 1545.

La foliació

El còdex és dotat de dues foliacions ben visibles a la part superior del recto de cada foli. La primera, lleugerament descentrada pel marge del costat de tall, és escrita amb tinta negra i en xifres romanes i va del foli i al CCCCLVIII. Aquesta numeració enclou, per tant, el cartulari original i el plec afegit a l'última dècada del segle xiii, en el qual la foliació sembla tanmateix provenir d'una altra mà. La grafia de les xifres i la pràctica d'enquadrar-les amb punts és similar a la que s'observa a les actes copiades en aquesta part del còdex, on és certament contemporània. Aquesta paginació és alterada per l'omissió dels números CXXVIII i CLXXIII. La coherència dels plecs en què es presenten indica clarament que aquestes dues omissions només poden ser degudes a un descuit de l'autor que, concentrat en la feina d'escriure, va saltar del foli CXXVII al CXXVIII i del foli CLXXII al CLXXIII.

La numeració va ser continuada a la part superior i a l'angle situat al costat de tall en els plecs afegits al segle xvii. Comença al foli CCCCLVIII i prossegueix sense solució de continuïtat fins al foli CCCCLXXVI, desapareix en els folis següents i torna en els dos últims folis, però les xifres CCCCLXXIX i CCCCLXXX presenten un decalatge d'una unitat respecte a l'ordre correcte.

La segona numeració, en xifres aràbigues de l'1 al 479 i sense solució de continuïtat, es troba al recto, a dalt i a la dreta dels folis. Si s'ha de jutjar per la forma de les xifres, aquesta numeració va ser probablement afegida al començament del segle XVIII.¹⁴⁵

Les notes marginals

La presència d'anotacions marginals constitueix un bon testimoni de la utilització del cartulari com a instrument de gestió a la fi de l'edat mitjana i a l'època moderna. Aquestes intervencions són quantitativament poc nombroses. La major part són discretes i sembla que testimonien una certa reverència dels autors respectius davant el monument que les seves mans venien a profanar. Es distingeix especialment el treball d'una mà del final del segle XIV o primeres dècades del XV, que, amb una atapeïda escriptura amb tinta negra, va anotar les actes amb comentaris generalment molt breus.

Aquestes glosses, formulades en català, solen limitar-se a un o dos mots relacionats amb el contingut de l'acta, generalment el nom de la localitat o de la parròquia en qüestió.¹⁴⁶ Algunes mans posteriors van afegir puntualment comentaris que es limiten essencialment a posar com a epígrafs els noms de lloc o de persona continguts a les actes corresponents. A fi d'atreure l'atenció del lector, en el marge dels paràgrafs que considerava importants, una mà moderna va traçar claus verticals, algunes de les quals prenen a vegades la forma de perfils grotescos. També s'hi troben alguns índexs puntejats.

Cal remarcar que una part considerable del cartulari, la que conté els acaptes de cases a Perpinyà, és pràcticament desproveïda d'anotacions. Probablement fatigada i considerant inútil reiterar les mateixes anotacions del tipus «domus Perpiniani», la mà del segle XV va renunciar a fer cap postil·la al llarg d'una vintena d'actes. En canvi, el dossier perpinyanès va atreure l'atenció d'un lector del segle XIV, que va afegir a dalt i a la dreta del foli 295 una nota en català indicant que els títols relatius a Perpinyà comencen en

145. A partir del foli 128, la numeració en xifres romanes avança en una unitat la de xifres aràbigues i en dues a partir del foli 172.

146. Assenyalem, per a ús dels filòlegs, que la llista sistemàtica dels noms de lloc continguts en aquestes notes constitueix una mostra interessant de les grafies catalanes del segle XV i, en conseqüència, un punt de referència útil per a conèixer el procés de fixació d'aquests topònims.

aquell foli i continuen fins a la fi del cartulari.¹⁴⁷ Cosa inexacta, ja que el dossier perpinyanès comença, de fet, al foli 259.

Al marge esquerre de la majoria de les actes, i generalment a l'altura de la primera línia, una mà del segle XIX, potser la de l'arxivistà Julià Bernat Alart, va escriure amb tinta negra i en xifres aràbigues l'any dels documents, mentre que una altra mà va numerar totes les actes amb xifres aràbigues al marge del costat de tall, també a l'altura de la primera línia.

Semblantment als altres cartularis de la comanda, el *Llibre de la creu* aplega les peces que ressegueixen les principals etapes de la constitució i l'explotació del patrimoni del Temple al comtat de Rosselló, Vallespir, Conflent i Fenolleda.¹⁴⁸ Va ser concebut per a respondre a un doble imperatiu de gestió i de protecció dels interessos jurídics dels templers. La seva elaboració degué ser també motivada per un desig de commemoració, no pas de les nombroses famílies benefactores de la comanda del Masdéu, la majoria de les quals eren ja extingides o molt afeblides, sinó més aviat com un monument que glorifiqués el mèrit dels seus administradors passats i, sobretot, presents.¹⁴⁹ Va ser sens dubte cap a la fi de l'any 1282 que fra Pere de Camprodon, comanador de la casa de Perpinyà, administrador competent i experimentat d'una capacitat notòriament reconeguda, va confiar la redacció de la compilació al notari perpinyanès Arnau Miró, el qual va delegar el treball d'escriptura a un dels escrivans del seu estudi.

L'examen del cartulari del Masdéu posa al descobert el gran interès codicològic i diplomàtic d'aquest imponent volum i alhora la seva gran riquesa documental. Fita important per al coneixement de l'evolució de les pràctiques administratives, constitueix una font primordial i indefugible per a la història de les cases del Temple a l'Occident cristià, d'una banda, i per a la història econòmica i social del Rosselló, d'altra banda. El gran nombre d'actes que hi són copiades —844 atenint-nos només a la part original— i la profunditat històrica del seu contingut —cent cinquanta anys— en

147. «Assí comensen les cartes de la (...) de Perpenya entro la fi del libre.»

148. Daniel LE BLÉVEC i Alain VENTURINI, «Cartulaires des ordres militaires. XIIe-XIIIe siècles (Provence occidentale. Basse vallée du Rhône)», a Olivier GUYOTJEANNIN, Laurent MORELLE i Michel PARISSÉ (comp.), *Les cartulaires*, p. 452.

149. Aquestes preocupacions presidien ja l'elaboració dels cartularis de l'època carolíngia; Patrick GEARY, «Entre gestion et gesta», p. 16.

fan el més important cartulari de la comanda templera conservat avui als arxius francesos i espanyols.¹⁵⁰

Finalment, direm que el *Llibre de la creu* és l'únic cartulari medieval procedent d'un establiment religiós nord-català que ha sobreviscut al pas del temps.¹⁵¹ Per això mateix, constitueix un monument indispensable per al coneixement històric del comtat de Rosselló als segles XII i XIII. És, per tant, ben difícil d'entendre per què ha restat inèdit fins avui.

LES PECES COMPLEMENTÀRIES

A fi d'enriquir el corpus documental de la comanda del Masdeu, vam decidir buscar en els diferents fons d'arxius regionals documents susceptibles de contenir informacions relacionades amb l'activitat dels templers a la diòcesi d'Elna i el seu entorn immediat. Els documents aplegats, en nombre de noranta-sis, són en la seva majoria inèdits i han estat agrupats al final del corpus en un dossier titulat «Peces complementàries». Les informacions fornides per aquests documents forans aclareixen aspectes menystinguts de la influència del Temple en la societat rossellonesa.

150. Per a França, em fonamento en el recent i pràctic *Répertoire des cartulaires françaises*, consultable al web de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes. Per a la península Ibèrica, la referència continua essent la magistral investigació de Joseph Delaville: vegeu Joseph DELAVILLE LE ROULX, «Les archives de l'Ordre...», t. IV, pp. 1-283. Es pot completar amb els treballs següents: Manuel MAGALÓN, «Los templarios de la Corona de Aragón. Índice de su cartulario del siglo XIII», *BRAH*, tom XXXII (1898), pp. 451-463 i tom XXXIII (1898), p. 90-105; Manuel MAGALÓN, «Templarios y Hospitalarios. Primer cartulario en el archivo Histórico Nacional», *BRAH*, tom XXXIII (1898), pp. 257-266; John Alan FOREY, *The templars...*, pp. 455-458.

151. Els anys anteriors a la Revolució, l'advocat Francesc de Fossà va compilar un gran nombre d'actes extretes de nou cartularis més tard desapareguts: el cartulari del capítol de l'església d'Elna (Stein 1250); els cartularis de les abadies benedictines de Santa Maria d'Arles, de Sant Martí del Canigó, de Sant Miquel de Cuixà (Stein 1109-1111) i de Sant Genís de Fontanes, i el del priorat augustinià de Santa Maria d'Espirà de l'Aglí. El jurista rossellonès va contribuir així a salvaguardar una part de la memòria històrica dels comtats catalans nord-pirinencs. No havent estat editat cap d'aquests cartularis, només les edicions de Pèire de Marca i dels autors d'història del Llenguadoc, les còpies de la col·lecció Baluze de la Biblioteca Nacional de França, les còpies manuscrites de Francesc de Fossà, així com algunes anàlisis o inventaris més o menys detallats establerts abans de la Revolució n'han salvaguardat parcialment el contingut. Les còpies de Francesc de Fossà es conserven a l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals amb les referències 12J24 i 12J25, mentre que les seves reproduccions es troben en els volums de la col·lecció Moreau conservats a la BNF. Per sort, els cartularis municipals no han patit la mateixa hecatombe i subsisteixen en un bon nombre: Ceret, Coilliure, Elna, Illa, Perpinyà, Prats de Molló, Ribesaltes, Tuïr, Vilafranca de Conflent, Vinça.

Havent quedat clar per la lectura dels documents del Masdéu que els templers recorrien sistemàticament per a les seves transaccions als serveis dels escrivans públics rossellonesos, vam orientar les nostres recerques cap als arxius notariais. Per sort, l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals conserva disset protocols contemporanis del període templer que documenten el període d'un quart de segle comprès entre els anys 1260 i 1286.¹⁵²

Generalment intitulats *manual*, i algunes vegades *nota*, els protocols notariais es presenten en forma de registres de paper, de format *in folio* o *in quarto*, amb una coberta de pergamí, quan s'ha conservat. Els milers d'actes enregistrades en aquests diferents minutaris constitueixen un incomparable *thesaurus* documental per al coneixement de la vida econòmica i social del comtat de Rosselló i de la seva capital a finals del segle XIII.¹⁵³

El despullament exhaustiu dels protocols notariais perpinyanesos ha permès descobrir trenta actes inèdites. El gran interès d'aquest aplec, a més del fet de constituir una apreciable aportació quantitativa al corpus documental, radica sobretot en l'originalitat de certes informacions que ens forneix sobre l'activitat dels templers rossellonesos. Hi ha un fet prou rar perquè l'assenyalem i és que aquesta recerca ens ha permès descobrir la minuta d'un document l'expedició del qual ens és coneguda per la seva còpia al cartulari.¹⁵⁴

Una proporció important de les actes descobertes en aquests protocols es refereix als drets de domini directe dels templers. És el cas dels acaptes, però també de les transaccions entre particulars que expressen la reserva de drets de transmissió subsegüent a la seva validació per un responsable templer. Hi trobem documents que aporten informacions útils sobre la vida interna de l'orde, com és ara una procura per la qual el comanador i disset frares del Masdéu nomenen procuradors síndics dos d'aquests.¹⁵⁵

152. ADPO, 3E1/1 a 3E1/17. Malauradament, la sèrie és interrompuda i les tres dècades següents són estranyament incompletes: la sèrie dels registres notariais perpinyanesos es reprèn a partir del 1316. Aquests registres són objecte d'un procés de restauració des de l'estiu del 2006.

153. És curiós constatar que aquests fons, malgrat el gran interès que els confereix la seva antiguitat i la seva aportació al coneixement de les activitats econòmiques i socials a Perpinyà, resten avui quasi inexplorats per la historiografia. Richard Emery és l'únic que n'ha fet un ús sistemàtic per al seu estudi sobre els jueus; vegeu Richard W. EMERY, *The Jews of Perpignan in the Thirteenth century: An economic study based on notarial records*, Nova York, Columbia University Press, 1959.

154. Acta núm. 868.

155. Acta núm. XLIV.

En els protocols perpinyanesos descobrim diverses actes que contribueixen a millorar el nostre coneixement de la constitució del patrimoni del Temple, com és el cas de l'adquisició feta el 1266 al bisbe d'Elna d'una part del delme de Sant Hipòlit.¹⁵⁶ El descobriment d'una nova entrada en homenatge d'un serf confirma que es tracta d'un fenomen característic d'aquest període. Així mateix, el manteniment d'una certa influència espiritual del Temple en la societat rossellonesa en aquestes últimes dècades del segle XIII es fa evident en els testaments de gent del poble que atorgaven llegats piadosos en favor de les seves esglésies.¹⁵⁷ Són igualment els arxius notariaus que ens han conservat el valuós testament de l'antic templer Bernat de Millars, que conté informacions especialment interessants sobre la cohesió i la solidaritat dels antics templers del Rosselló cinc anys després de la supressió de l'orde.¹⁵⁸

L'aportació més original, i per tant la més interessant, dels protocols notariaus a la història dels templers rossellonesos procedeix de les minutes d'actes que reporten activitats econòmiques que no estan documentades a l'arxiu del Masdeu. Pensem sobretot en la compra d'esclaus a la qual ja ens hem referit en un altre lloc d'aquest estudi.¹⁵⁹

Els registres notariaus ens permeten també descobrir templers implicats en activitats comercials. A més a més de la percepció d'ingressos lligats al control dels pesos i mesures, mostren que els religiosos treien beneficis del comerç de cereals i de bestiar.

El febrer del 1277, Guillem Alexandre, cirurgia de Perpinyà, va prometre a fra Pere de Camprodon, comanador de la casa del Temple de la ciutat, que no impediria, per la fira de Perpinyà, el dipòsit i el comerç de blat per part dels templers o qualsevol altra persona en tota la superfície de la plaça de la Boeria fins als murs del seu obrador.¹⁶⁰

Ens hem referit ja al gran interès de les informacions recollides en els protocols notariaus per al coneixement de la implicació dels templers rossellonesos en el comerç de bestiar. Les fonts notariaus

156. Acta núm. xxx.

157. Actes núm. lxi i lxix.

158. Acta núm. lxxxvi. Per a aquest tema, vegeu l'article: Robert VINAS, «Le destin des templiers du Roussillon, 1276-1330», *Les ordres religieux militaires dans le Midi xiie-xive siècle*, *Cahiers de Fanjeaux*, núm. 41 (2006), pp. 187-210.

159. Acta núm. xxiv.

160. Acta núm. xlii. La plaça de la Boeria se situava a prop de la casa del Temple, a la ciutat vella de Perpinyà; vegeu el mapa núm. 3.

tenen el gran mèrit d'aclarir aquests aspectes poc coneguts de l'activitat mercantil desplegada pels templers i confirmar la vocació de centre de negocis de la comanda perpinyanesa.

La sèrie B de l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals conserva les relíquies dels arxius de la Procuració Reial dels comtats de Rosselló i de Cerdanya. Aquest fons, format per lligalls de pergamins i registres de l'Administració senyorial, ha aportat una desena de documents referits a l'activitat dels templers. Diversos lligalls són integrats per peces provinents dels arxius de grans famílies locals, una part del patrimoni de les quals es va incorporar al domini reial a la segona meitat del segle XIII o a la primera meitat del segle següent; especialment es tracta dels vescomtes de Castellnou i dels senyors de Serrallonga, de Canet i del Vernet. En aquesta documentació figuren els testaments contemporanis de Guillem Hug de Serrallonga i del vescomte de Castellnou Jausbert IV, datats respectivament l'agost del 1267 i el maig del 1268. Les disposicions preses per aquests potentats que van elegir sepultura al cementiri de la milícia del Temple mostren que aquesta gaudia encara del favor de l'aristocràcia catalana.¹⁶¹

Amb no menys de quaranta-dues clàusules, el testament del riquíssim canonge de Barcelona Bernat de Sant Cebrià que, el 7 de març de 1300, va instituir un capellà a l'església del Temple, és un monument del més gran interès per a la història social i religiosa del Rosselló.¹⁶² Aquest text major ens és conegut per la còpia que se'n va fer a mitjan segle XV en un dels registres de la Procuració Reial.

L'aportació més important d'aquests registres, com hem vist, correspon a les relacions del Temple amb l'Administració del rei de Mallorca entorn de la persona de fra Jaume d'Ollers, que sumava les funcions de comanador de la casa del Temple de Perpinyà i de procurador reial.

La riquesa de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, a Barcelona, és ben coneguda dels medievalistes. Els fons templers hi són especialment rics, però tenen l'inconvenient de trobar-se dispersats entre les seccions del Gran Priorat de Catalunya i de la Cancelleria Reial. Hem tingut ja ocasió d'esmentar breument els dos cartularis del final del segle XIII en els quals es compila la quasi totalitat dels

161. Actes núm. XXXI i XXXII.

162. Acta núm. LXXV.

privilegis atorgats pel papat i per les autoritats laiques als templers del mestrat de Catalunya i Aragó.¹⁶³ Entre els altres documents d'interès per a la història del Masdéu conservats a Barcelona, cal assenyalar el testament de la cèlebre vescomtessa de Narbona Ermengarda, que, trobant-se exiliada al Rosselló, va elegir sepultura al cementiri de la comanda el 30 d'abril de 1196.¹⁶⁴

L'Arxiu de la Corona d'Aragó conserva també una procura datada el 24 d'abril de 1264 que es revela rica en ensenyaments per a conèixer el funcionament intern del Temple i del seu personal. Hi veiem com fra Guillem de Montgrí, comanador del Masdéu, assistit per tot el seu convent, institueix fra Pere de Camprodon, batlle forà del Masdéu, procurador i síndic del Masdéu amb la facultat d'actuar i d'atorgar en tots els negocis relacionats amb el seu establiment.¹⁶⁵

Els registres 9, 12, 13 i 23 de la Cancelleria del rei d'Aragó han fornit cinc actes que il·lustren sobre diverses facetes de la política de Jaume I en relació amb els templers rossellonesos. Per falta de temps, no hem pogut despullar les desenes de registres del rei Jaume I, si bé, si hem de jutjar pels sondeigs efectuats, és molt probable que aquests amaguin encara diversos documents inèdits referits a l'activitat dels templers al Rosselló.

Entre els documents descoberts en aquests registres, cal assenyalar l'acta del 20 de juny de 1262 per la qual Jaume I va donar a fra Guillem de Montgrí, comanador del Masdéu, un terreny situat a la vila d'Argelers.¹⁶⁶ D'aquesta manera coneixem una adquisició templera l'acta de la qual no és reproduïda en el cartulari i es planteja un interrogant sobre la constitució d'un patrimoni templer en aquesta població reial del litoral rossellonès en relació amb el qual l'arxiu del Masdéu resta ben discret.¹⁶⁷ Aquest fet esdevé més

163. ACA, Cancelleria Reial, reg. 309 i 310.

164. Acta núm. ix. Aquesta acta ha estat editada com a referència d'un article biogràfic dedicat a aquest personatge emblemàtic de la civilització del sud de França del segle XII; Jacqueline CAILLE, «Ermengarde, vicomtesse de Narbonne (1127/29-1196-97): une grande figure féminine du Midi aristocratique», a *La femme dans l'histoire et la société méridionales (IXe-XIXe s.)*, Actes du 66ème Congrès de la Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon, Montpellier, 1995, pp. 43-46. Sobre el personatge, vegeu igualment Fredric L. CHEYETTE, *Ermengard of Narbonne and the world of the troubadours*, Ithaca, Cornell University Press, 2001.

165. Acta núm. xxvi.

166. Acta núm. xxiv bis.

167. El cartulari només conté un document referent a Argelers. Aquest document testimonia una política d'adquisició de terres a la mateixa part del poble. El 1277, Joan Guitard d'Argelers va vendre a fra Ramon Desbac, comanador del Masdéu, una

estrany des del moment que un document de l'any 1272 esmenta un «preceptor domus Templi de Argileriis», títol que dona a entendre que una casa secundària de l'orde era establerta llavors en aquest lloc.¹⁶⁸ Es tracta, però, de l'única ocurrència d'aquesta funció, cosa que ens fa restar circumspectes respecte a la continuïtat d'aquest establiment. És significatiu remarcar que en el capbreu reial d'Argelers, que conté 284 reconeixements efectuats per terratgers del rei de Mallorca el mes de març de 1293, una sola confrontació esmenta una possessió del Temple, cosa que fa pensar que la seva implantació en aquest *castrum* degué ser ben modesta.¹⁶⁹

La biblioteca del monestir de Montserrat conserva un monument del màxim interès per al coneixement del patrimoni de la comanda del Masdèu a la segona meitat del segle XIII.¹⁷⁰ Es tracta d'un capbreu o inventari detallat dels béns i les rendes del Temple al mestrat de Catalunya i Aragó. Redactat el 1264 a petició de fra Guillem de Pontons, mestre provincial de la milícia del Temple, aquest document de gestió conté una descripció especialment detallada dels ingressos anuals del Masdèu, la relació dels quals ocupa els set primers folis del manuscrit que en té un total de trenta-nou.

La part relativa a les possessions de la comanda del Masdèu va ser publicada el 1987 per Cebrià Baraut, arxivista del monestir de Montserrat.¹⁷¹ L'enyorat monjo i historiador català no precisa la procedència d'aquest manuscrit que es troba ara a l'abadia montserratina, una informació que hauria estat per a nosaltres d'un gran interès, ja que, com veurem a la part d'aquest estudi dedicada a la història de l'arxiu del Masdèu, sabem que un exemplar d'aquest inventari patrimonial figurava encara el desembre del 1792 a l'arxiu de la casa del Temple de Perpinyà.¹⁷² Malauradament, no hem tingut l'oportunitat de consultar el manuscrit

llenca de terra que posseïa al lloc anomenat les Conques, al capdavant de la vila baixa d'Argelers, a la parròquia de Santa Maria del Prat; vegeu l'acta núm. 896.

168. Acta núm. 867.

169. ADPO, 1B30, f. 7.

170. Biblioteca del monestir de Montserrat, manuscrit núm. 1062.

171. Cebrià BARAUT, «Béns i censos dels templers al Rosselló, Vallespir, Conflent i Fenolledès segons un capbreu de l'any 1264», *Études Roussillonaises offertes à Pierre Ponsich*, Perpinyà, Société Catalane de Botanique et d'Écologie Végétale, 1987, pp. 175-180.

172. ADPO, 1Qp486. Expressem aquí la nostra gratitud a Serge Roca, treballador dels ADPO, que ens ha fet conèixer aquest preciós inventari.

original, però tenint en compte el gran interès d'aquest document i la seva evident complementarietat amb les fonts diplomàtiques, hem decidit integrar la transcripció de Cebrià Baraut en el dossier de peces complementàries.¹⁷³

L'interès d'aquesta descripció de les rendes del Masdeu no ha escapat a Laure Verdon, que ha dedicat un article a la seva interpretació, especialment des del punt de vista econòmic.¹⁷⁴ Però diverses qüestions importants resten per aclarir, en primer lloc la raó de ser d'aquest inventari, totalment excepcional per la seva amplitud i per la precisió de les informacions que hi són enregistrades i del qual no existeix, que jo sàpiga, cap equivalent als arxius templers de Catalunya i Aragó.¹⁷⁵

La forma i el contingut del capbreu templer del 1264 indiquen clarament que l'objectiu de la seva redacció era de tipus comptable: es tractava d'avaluar amb precisió els ingressos patrimonials de totes les cases del Temple.¹⁷⁶ Es comprèn perfectament que els templers, llestos i experimentats gestors, volguessin disposar d'un instrument que els permetés estimar amb detall la capacitat

173. Acta núm. XXIX.

174. Laure VERDON, «Les revenus de la commanderie templière du Mas Deu d'après le terrier de 1264», *Annales du Midi*, núm. 210, t. 107 (1995), pp. 165-193.

175. Subsisteixen, en canvi, altres tipus d'inventaris comunals, com el de les rendes del Temple a la Cerdanya i al Baridà fet el 1275 per ordre de fra Francesc Satallada, comanador de Puig-reig. Tot i que també s'intitula capbreu, aquest document de gestió, redactat en català, difereix sensiblement del del mestrat de Catalunya i Aragó fet el 1264. Es tracta d'un minso registre *in folio* constituït per una quinzena de fulls de pergami la forma arcaica amb la qual van ser redactats s'assembla a la dels llibres de censos tradicionals. Consisteix, en efecte, en la successiva enumeració dels censataris, dels quals es precisa la condició —homes del Temple o no— abans de descriure les possessions que tenen a la comanda i d'indicar el cens degut per ells. Aquest inventari no té signes d'autenticació. D'altra banda, l'abast geogràfic del recull es limita al comtat de Cerdanya i al Baridà, territoris veïns que pertanyien administrativament a la petita comanda de Puig-reig; ACA, Cancelleria Reial, vària, núm. 3; Rosa SERRA I ROTÉS, «Un capbreu de l'orde militar del Temple a la Cerdanya», XXXIV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos, Puigcerdà, 14, 15 i 16 d'octubre de 1988. Cal assenyalar igualment els inventaris de les comandes situades a la part meridional del mestrat de Catalunya i Aragó: Montsó, Castellot, Cantavella, Gardeny, Corbins, Horta, Ascó, Villed, Osca, Alfambra, Miravet, Tortosa, Ambel i Calataiud (per a la localització d'aquestes diferents cases templeres, vegeu el mapa núm. 4). Aquests inventaris, fets els anys 1289 i 1299, consisteixen en una llista dels aliments, dels esclaus i del bestiar conservats en aquestes cases; vegeu Joaquim MIRET I SANS, «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289», *BRABLB*, núm. VI (1911). L'inventari del 1289 ha estat objecte d'un article recent: Josep Maria SANS I TRAVÉ, «Armes, queviures i bestiar d'algunes comandes del Temple a Catalunya, Aragó i València segons un inventari de 1289», *Sacra Militia, Rivista di Storia degli Ordini Militari*, any 3 (2002), pp. 48-88.

176. Es tracta d'una estimació, com ho indica la reiteració de fórmules inequívokes del tipus «potest valere» o «de uno anno cum alio».

productiva de les diferents comandes. Però amb quina finalitat precisa?

Podem imaginar, per exemple, que aquesta matriu podia servir de base de càlcul per a determinar la contribució de cada comanda en el pagament al mestrat de les *responsiones* o prestacions anuals que les cases d'Occident havien d'aportar en or, en plata o en qualsevol altra forma útil a fi de finançar l'acció de l'orde a Terra Santa.¹⁷⁷ L'import de les *responsiones* del mestrat de Catalunya i Aragó només es coneix pel que fa al 1307, últim any de l'existència operativa del Temple.¹⁷⁸ El percentatge d'aquesta prestació era en principi fixada al terç. Tanmateix, fundant-se en l'aparició d'un dignatari qualificat de *decimarius* a la fi del segle XIII, John Alan Forey ha llançat la hipòtesi que la contribució de les cases del mestrat de Catalunya i Aragó era de la desena part dels seus ingressos. Però l'estudi de les dades contingudes en el compte de l'any 1307 el porta a matisar aquesta suposició i conclou que, en realitat, l'import de la contribució de cada comanda

177. Alain DEMURGER, *Les Templiers. Une chevalerie chrétienne au Moyen Âge*, París, Du Seuil, 2005, pp. 333-334; Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple...*, pp. 501-502; John Alan FOREY, *The templars...*, pp. 233, 268, 319-327, i el document XLIII, p. 413, és a dir, la convocatòria adreçada vers el 1301 a Pere de Sant Just, comanador de Mallorca, per la qual fra Berenguer de Cardona, mestre del Temple de Catalunya i Aragó i visitador general a Espanya, li demanava d'assistir en persona al capítol que havia de tenir lloc a Gardeny el darrer diumenge de febrer: «(...) et aportatz nos la responsio en or o en argent et tot ço de que ajudar nos podretz. (...) et dam vos conger de vendre blat et totes altres coses per pagar la dita responsio.»

178. John Alan FOREY, *The templars...*, doc. XLV, pp. 415-419. El compte, redactat en ocasió d'un capítol que s'havia fet a la comanda d'Horta el darrer diumenge de maig del 1307, feia aparèixer l'existència de diferents partides de despeses. La comanda del Masdèu pagava un total de 10.653 sous de moneda barcelonesa, la qual cosa, quant a rendes, en feia la tercera comanda més important de les trenta-cinc cases esmentades a la llista. D'altra banda, aquesta llista comença pel Masdèu, la casa més septentrional, i enumera després les cases situades a la Catalunya Vella seguint un itinerari nord-sud fins a Barcelona; des d'allà, surt en direcció a l'oest i puja el riu Cinca fins a Montsó, punt de partida de l'enumeració de les cases de l'Alt Aragó, sempre segons la direcció est-oest remuntant el curs de l'Ebre; el trajecte continua seguint la direcció inversa per tal d'englobar les comandes més meridionals del regne de Catalunya i Aragó situades a la desembocadura de l'Ebre, abans de resseguir la riba mediterrània fins a València. És una veritable lliçó de geografia històrica que testimonia el bon ús de les representacions espacials en la burocràcia templera. Hem vist que el capbreu del 1264 també comença pel Masdèu, però ens sap greu no conèixer l'ordre en què s'hi succeeixen les altres comandes de Catalunya que hi són inventariades. Aquest punt mereixeria ésser verificat, ja que, amb més de quaranta anys de distància, l'ús d'un ordre semblant en aquests documents comptables obriria interessants perspectives per a una reflexió sobre els mètodes administratius dels monjos soldats.

devia ser negociat cas per cas, en funció de les capacitats del moment.¹⁷⁹

La possibilitat que el capbreu del 1264, avaluació de la rendibilitat de les cases del Temple a Catalunya, hagués pogut servir per a determinar-ne la capacitat contributiva mereixeria ser estudiada amb atenció. Però, admetent que l'estimació que analitzem s'hagués fet des d'aquesta òptica, faltaria explicar per què no s'han trobat documents similars pertanyents als mestrats del Lenguadoc, Provença o altres.¹⁸⁰

Cal buscar potser en un context més estrictament local les raons que van empènyer fra Guillem de Pontons a censar els béns del Temple dins el seu mestrat. Sabem, per exemple, que el 1264 el papa Urbà IV, a fi de finançar la guerra que l'oposava al rei de Nàpols i Sicília, Manfred, va enviar al sud de França i a Espanya un clergue encarregat de col·lectar un subsidi entre la clerecia, inclosos els ordes militars, malgrat els privilegis que els eximien d'aquesta mena d'impostos.¹⁸¹ Però també sabem que el 10 d'abril del mateix any fra Guillem de Pontons va prestar al rei Jaume I la suma de 32.000 sous de moneda jaquesa. Per al reemborsament d'aquest emprèstit, el Conqueridor va assignar als templers el dret de monedatge que havia de percebre el 24 de setembre següent, dia de Sant Miquel.¹⁸² La facultat de disposar d'una suma tan considerable dóna compte de l'opulència dels templers, que eren llavors uns dels principals prestamistes del rei d'Aragó, com també dels reis de França i d'Anglaterra.¹⁸³ No va

179. John Alan FOREY, *The templars...*, p. 319: «It seems then that the size of a respension was fixed by individual agreement between the provincial master and each convent, and that the size and needs of each community were taken into account.»

180. Les llacunes de la documentació i de la historiografia quant a l'ajuda aportada a Terra Santa han estat recentment subratllades en diverses obres importants dedicades als ordes militars: Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Els templers catalans de la rosa a la creu*, Lleida, Pagès Editors, 1996, p. 222; Philippe JOSSEMAND, *Église et pouvoir dans la Péninsule Ibérique. Les ordres militaires dans le royaume de Castille (1252-1369)*, Madrid, Casa de Velázquez, 2004, nota 77, p. 596; Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple...*, pp. 282-283.

181. John Alan FOREY, *The templars...*, pp. 165 i 168; Damien CARRAZ, «*Christi fideliter militantium in subsidio Terre Sancte*. Les ordres militaires et la première maison d'Anjou (1246-1342)», a Isabel Cristina FERREIRA FERNANDES (ed.), *As Ordens Militares e as Ordens de Cavalaria entre o Occidente e o Oriente (Actas do V Encontro sobre Ordens Militares, Palmela, 15 a 18 de fevereiro 2006)*, Lisboa (en premsa).

182. ACA, reg. 14, ff. 52v-53, editat per John Alan FOREY, *The templars...*, pp. 394-395.

183. John Alan FOREY, *The templars...*, pp. 346-349; Ignacio de la TORRE MUÑOZ DE MORALES, *Los templarios y el origen de la banca*, Madrid, Dilema, 2004, pp. 143-150.

ser, doncs, un problema de tresoreria el motiu que va provocar la redacció del capbreu.

Podem referir finalment una tercera pista: la d'una rèplica administrativa dels templers, enfrontats a la nova política patrimonial iniciada l'any anterior pel rei d'Aragó. Efectivament, mitjançant sengles cartes datades a Lleida els dies 22 i 23 de maig de 1263, Jaume I havia ordenat el segrest dels béns i feus de la Corona indegudament alienats als comtats de Rosselló, Conflent, Cerdanya i Ripollès, a la vall de Prats i a la vegueria de Camprodon.¹⁸⁴ Un any més tard, el canonge barcelonès Salvador, procurador del rei encarregat dels assumptes feudals, assistit pel notari reial Arnau de Bosc, inaugurava la seva missió a la senyoria de Salses, a la frontera amb el Regne de França.

He tingut ja ocasió d'esmentar l'activitat dels comissaris reials als comtats nord-catalans com una causa probable de la redacció d'un capbreu del *castrum* de la Roca, senyoria rossellonesa del comte d'Empúries, el mes de juny del 1264.¹⁸⁵ És sorprenent la coincidència d'aquesta sobtada preocupació patrimonial que es va emparar simultàniament d'aquests dos poderosos senyors. Fra Guillem de Pontons, com Ponç Hug d'Empúries, va sentir la necessitat urgent de censar amb precisió el patrimoni nord-català del seu mestrat a fi de poder defensar millor els interessos del Temple en cas de litigi amb els juristes encarregats de la gestió del domini? La pregunta resta formulada tot esperant que un estudi més aprofundit sobre el tema faci llum en aquest punt de la història administrativa.

A més de permetre xifrar amb detall els ingressos anuals de la comanda del Masdèu, el capbreu ens proporciona un bon nombre d'informacions originals sobre l'estructura i l'explotació del seu imponent patrimoni. Aquestes dades completen útilment les indicacions fornides per les actes. Una de les principals aportacions d'aquest document és que fa aparèixer clarament que els templers recorrien a l'explotació directa i que en ple segle XIII continuaven explotant una reserva relativament important.¹⁸⁶ S'hi descobreix també l'existència de drets i possessions que no són esmentats en

184. ACA, reg. 7, f. 83.

185. Rodrigue TRÉTON, «Un prototype? Remarques...», p. 65.

186. Laure VERDON, «Les revenus...», p. 178-179 i 191. El manteniment d'aquesta reserva és atestat igualment a les comandes de Provença: Damien CARRAZ, *L'ordre du Temple...*, pp. 232-233.

els títols transcrits al cartulari. Sense el capbreu, ignorariem que els pobres cavallers de Crist percebien rendes a les localitats de Banyuls de la Marenda, Polig, Casafabre, Escaró, Eus, l'Esquerda, Molig, Prada i Ropidera.

Un altre punt de gran interès d'aquest document resideix en el fet que corrobora certes informacions que apareixen a les actes. Així, al paràgraf relatiu als ingressos de la comanda de Sant Hipòlit, el redactor de l'inventari indica que els templers percebien en aquesta senyoria una renda anual de noranta aimines d'ordi i de quinze aimines de forment per terres que havien donat en cens. Es dóna el cas que el contracte al qual es refereix aquesta indicació va ser copiat al cartulari: es tracta de l'acapte d'una honor formada per disset camps fet el 29 d'octubre de 1262 a tres veïns de Sant Hipòlit, el dispositiu del qual estipula efectivament el pagament d'aquest cànon en cereals.¹⁸⁷

Inspirador de la regla de la milícia del Temple de Jerusalem per mediació de sant Bernat, l'orde del Cister no es va implantar al Rosselló fins dues dècades més tard que ho fes l'orde del Temple. Les primeres donacions registrades daten de mitjan segle XII i corresponen a l'abadia de Grandselva, la qual va ser aviat reemplaçada per dos monestirs geogràficament més propers al Rosselló: Fontfreda al Narbonès i Vilallonga al Carcassès. Els testaments d'aquesta època reflecteixen el fervor de les elits locals pels ordes inspirats per la reforma gregoriana. Conservades a la col·lecció Doat de la Biblioteca Nacional de França, les còpies dels títols de l'abadia de Fontfreda fetes el 1668 per Gratian Capot ens han conservat el text d'actes desaparegudes fa molt de temps, entre les quals els importants testaments d'Arnau de Fenollet i de Pere de Domanova.¹⁸⁸ L'arxiu de Fontfreda aporta també al nostre aplec documental un intercanvi relatiu al lloc de Pujols, al nord d'Argelers, que demostra que les relacions entre els templers del Masdèu i els cistercencs podien a vegades arranjar-se en bona harmonia.¹⁸⁹

187. Acta núm. 614.

188. Actes núm. 93 i vi. Volem expressar la nostra gratitud a Véronique de Becdelièvre, que actualment prepara l'edició de les actes de l'abadia de Fontfreda, i a qui devem la descoberta del testament de Pere de Domanova.

189. Acta núm. v. Contràriament, una còpia moderna afegida als darrers fulls del cartulari ens fa saber l'arbitratge fet el 1205 pel bisbe d'Elna, el metge de Pere I i el jutge dels comtats per tal de regular el litigi que oposava els dos establiments a causa dels forns de Perpinyà; acta núm. 194.

Al final d'aquesta presentació, que no és exhaustiva, podem afirmar que l'obertura de la recerca documental als fons notariais i als diferents arxius de les institucions laiques i eclesiàstiques contemporànies de l'orde del Temple es revela d'una gran utilitat. A més a més d'eixamplar el camp dels nostres coneixements a activitats poc o gens ressenyades per les fonts conservades a l'arxiu de la comanda del Masdèu, els textos així aplegats, gràcies a la seva varietat i a la seva complementarietat, acrediten d'una manera unànime l'èxit econòmic dels templers i la profunditat del seu arrelament a les estructures polítiques i socials del Rosselló.

L'ARXIU DEL MASDÉU I ELS SEUS INVENTARIS

L'arxiu a l'època templera: del Masdèu a Perpinyà

Les fonts templeres no fan mai referència a l'indret on era conservat l'arxiu de la comanda del Masdèu a l'època templera. Tanmateix un document forà aporta una dada del més gran interès sobre la situació al final del segle XII, al mateix temps que ens informa sobre el crèdit moral de què gaudia l'orde del Temple en el si de la societat rossellonesa.

El 9 d'octubre de 1180, el rector d'Arles, d'una banda, i Bertran de Boada, d'una altra banda, van renovar un acord que havien fet el 31 d'octubre de 1168 sobre un feu que un home anomenat Bertran tenia pels benedictins dins el terme de la vila de Costoja, al Vallespir. Per formalitzar aquesta nova entesa, les parts van fer expedir una còpia de l'acta original del 1168.¹⁹⁰ Però el clima de malfiança era tan gran que van decidir que el document seria dipositat a la casa de la milícia del Temple, on cadascuna de les parts el podria anar a consultar en cas de necessitat.¹⁹¹ Tenint en compte la data de la transacció, la casa del Temple esmentada en el document no pot ser sinó la comanda del Masdèu.¹⁹²

190. ADPO, 1B79. Hi devia haver com a mínim dues expedicions d'aquesta còpia, una per a cada part, però només ens n'ha pervingut una.

191. «Sub tali tenore condicionis faciunt Rotbertus abbas Arulensis et Bertrandus de Buada hoc translatum, ut predictum originale instrumentum deponatur ab illis apud domum Templi milicie; et, si necesse fuerit predicto abbati vel ejus successoribus et Bertrando vel ejus successoribus, habeant licenciam predictum originale instrumentum videre, ita tamen ut neutri restituatur; et sic servetur inter illos in perpetuum.»

192. Contràriament al que Julià Bernat Alart va escriure en un article, d'altra banda excel·lent, en el qual, interpretant aquest mateix document, afirmava que «el 1180 la casa de Perpinyà ja servia de dipòsit de les actes públiques més importants». És difícil seguir aquesta interpretació anacrònica des del moment que la primera

S'entén perfectament el que implica aquesta simple clàusula: en el si d'una societat presa d'innombrables conflictes senyoriais, els templers gaudien d'una reputació de probitat i de neutralitat que feia que aristòcrates i religiosos no dubtessin a confiar-los la custòdia de documents crucials.¹⁹³ Suposem que si persones estranyes al Temple dipositaven els seus documents al Masdèu, és que aquest lloc servia també per a la conservació dels documents propis de la comanda. Ignorem quines contrapartides exigien els frares per a portar a terme aquesta prestació de banc de dipòsit. Tampoc no sabem quina garantia de seguretat estaven en condicions de furnir a l'època, tenint en compte que, a diferència de les comandes implantades a les fronteres meridionals d'Aragó i de Catalunya, la casa del Masdèu no tenia una vocació militar i només albergava un petit nombre de cavallers, dos o tres com a màxim.

Com hem vist en estudiar l'elaboració del cartulari, la funció de lloc de dipòsit és igualment documentada per una acta de l'any 1258. No cal repetir aquí el que ja hem dit sobre aquesta qüestió. Recordem simplement que aquest document indica que l'arxiu de la comanda del Masdèu havia estat probablement ja traslladat a la casa de Perpinyà en aquesta data. Hi era amb tota seguretat el 1282, quan es va redactar el cartulari després de l'ampliació del palau, lloc de residència dels frares, i de la construcció de l'església de Santa Maria del Temple.

L'arxiu a l'època hospitalera: Santa Maria del Temple de Perpinyà

L'abolició de l'orde del Temple dictada pel papa Climent V al concili de Viena el 22 de març de 1312 amb l'expedició de la butlla *Vox in excelso* i la decisió enunciada el 6 de maig següent a la butlla *Ad providam* d'atribuir el patrimoni de l'orde suprimit al de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem van tenir repercussions considerables a tota la cristiandat.¹⁹⁴ Coneixem d'una manera general les grans dificultats amb què van topar els hospitalers

menció atestada de la casa del Temple de Perpinyà és del 1209; Julià Bernat ALART, «Suppression de l'Ordre du Temple en Roussillon», *BSASL*, t. 15 (1867), p. 30.

193. El dipòsit d'arxius als cofres de les cases del Temple es practicava igualment a les comandes franceses; vegeu Léopold DELISLE, *Mémoire sur les opérations financières des templiers*, París, Mémoires de l'Institut National de France, t. XXXIII, 2, 1889.

194. Alain DEMURGER, *Les Templiers*, pp. 320-321; Josep Maria SANS I TRAVÉ, «El procés dels templers catalans (1307-1312)», a *Les templiers en pays catalan*, Perpinyà, Trabucaire, 1998, pp. 155-156.

per accedir a aquests béns, així com els enormes problemes administratius que els va ocasionar la recepció d'aquesta formidable herència al segle XIV.¹⁹⁵

Al Regne de Mallorca, els hospitalers de Sant Joan de Jerusalem van heretar efectivament la part essencial del patrimoni del Temple, no sense sofrir les travetes de l'Administració del rei Sanç, vivament interessada en un enriquiment tan fàcil com oportú.¹⁹⁶ Aquest monarca havia obtingut la custòdia dels béns del Temple en els seus estats per una decisió dels pares del concili de Viena; però, com que dins el termini fixat no va presentar les al·legacions justificant les seves reivindicacions, l'11 de juliol de 1313 la Santa Seu va assignar la totalitat del patrimoni templar a l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem. Va ser el cavaller Arnau de Soler, primer comanador hospitaler del Masdèu, qui, en el decurs dels anys 1314-1316, va negociar amb el rei de Mallorca l'espinesca qüestió de les compensacions econòmiques que el monarca li exigia com a indemnització pel segrest de l'orde caigut.¹⁹⁷

En l'àmbit administratiu, la comanda del Masdèu va ser posada sota l'autoritat de la Castellania d'Amposta, que era llavors la seu provincial de l'Hospital als països de la Corona d'Aragó. En aquesta ocasió, les possessions situades a la Fenolleda van ser desmembrades de la comanda rossellonesa per ser agregades

195. Jean GLENNISON, «L'enquête pontificale de 1373 sur les possessions des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, tom 129 (1971), p. 83-111; Carlos BARQUERO GOÑI, «El conflicto por los bienes templarios en Castilla y la orden de San Juan», *España Medieval*, núm. 16 (1993), pp. 37-54.

196. Els hospitalers van patir problemes semblants al regne de Catalunya i Aragó davant l'Administració del rei Jaume II; Tomàs de MONTAGUT I ESTRAGUÉS, «El Reial Patrimoni i els béns del Temple (1307-1317)», *Actes de les primeres jornades sobre els ordes religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1994, pp. 140-153; Maria VILAR BONET, *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó en suprimir-se l'orde (1300-1309)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2000, pp. 77-94.

197. ADPO, 1B13 i Hp189. Arnau de Soler dirigia la comanda d'Aliaga abans de ser nomenat el febrer de 1320 mestre de l'orde de Montesa, fundat l'any anterior pel rei Jaume II mitjançant l'agregació de les possessions dels ordes del Temple i de l'Hospital al Regne de València. Va morir el 6 de novembre de 1327. Sobre la carrera d'aquest personatge al capdavant del nou orde militar, vegeu Vicent GARCIA EDO, «Arnau de Soler, segon Mestre de l'Orde de Montesa (1320-27) (itinerari i altres notícies del seu temps)», *Actes de les primeres jornades sobre els ordes religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*, Tarragona, Diputació de Tarragona, 1994, pp. 555-566; Luis GARCÍA-GUIJARRO RAMOS, «The development of a System of Commanderies in the Early Years of the Order of Montesa, 1319-1330», a Anthony LUTTRELL i Léon PRESSOUYRE (dir.), *La Commanderie, institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval*, actes del Primer Col·loqui Internacional de Santa Eulàlia de Cernon, 13-19 d'octubre de 2000, París, CTHS, 2002, pp. 62-73.

a la d'Homps, al Menerbès, que poc temps després va passar a formar part del Gran Priorat de Tolosa de Llenguadoc.¹⁹⁸ Aquesta reestructuració no va fer res més que ratificar les modificacions geopolítiques esdevingudes al segle anterior, en passar l'antic vescomtat a integrar el Regne de França el 1258 d'acord amb les disposicions del Tractat de Corbeil. D'aquest fet, en va resultar un desmembrament de l'arxiu que explica la presència en el fons de Malta de l'Arxiu Departamental de l'Alta Garona de vuit actes relatives a les possessions de les cases templeres de Corbons, Prunyanes i Centernac, a la Fenolleda.

A la diòcesi d'Elna, abans de la fusió del seu patrimoni amb el dels templers, que fou efectiva des del mes de març del 1314, els hospitalers gestionaven un domini relativament modest, constituït bàsicament per les senyories de Cabestany, Bompàs i Sant Nazari i un conjunt de molins a Perpinyà. Tots aquests béns romanien sota el control de la comanda de Bajoles, establerta després de juliol del 1172 a aproximadament un quilòmetre a l'est de Perpinyà, a l'emplaçament de l'església parroquial de Sant Vicenç.

Els frares de l'Hospital de Bajoles no estaven preparats per a incorporar l'enorme herència que els havia estat assignada. A més de dirimir les seves diferències amb el rei de Mallorca, van haver de procedir a una important reorganització administrativa, i en conseqüència trobar les finances i el personal necessaris per a portar-la a terme.¹⁹⁹ L'estudi de la documentació conservada a

198. Aquest interessant problema de reestructuració administrativa a les fronteres dels regnes de França i de Mallorca no sembla haver suscitat la curiositat dels historiadors. Antoine DU BOURG, *Histoire du grand-prieuré de Toulouse*, Tolosa de Llenguadoc, Sistac et Boubée, 1882, pp. 10-12, dedica alguns paràgrafs als greus problemes administratius i econòmics que va patir l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem arran de la integració del patrimoni templer, però ignora del tot la qüestió de la Fenolleda.

199. Un bon exemple de les dificultats de gestió amb què es van haver d'enfrontar els hospitalers ens el forneix una acta del 6 de novembre de 1323 per la qual fra Guillem de Millars, comanador de Sant Llorenç de les Arenes, per ordre de fra Ramon d'Empúries, prior de Catalunya, dóna en emfiteusi perpètua l'antiga casa templera del Mas de la Garriga. Aquest llarg document conté la més antiga descripció coneguda dels edificis del Mas de la Garriga. El quadre que s'hi dibuixa de la granja fortificada setze anys després de l'arrest dels seus vells detentors és especialment deplorable: s'hi veu, en efecte, que l'establiment estava abandonat, que els seus edificis amenaçaven ruïna i que la seva reparació era valorada en cinc-cents lliures de moneda barcelonesa. Les terres no eren conreades; ja no hi quedava bestiar; ni bous, ni cap altra bèstia de treball; no hi havia palla ni farratge als graners, ni tan sols un ase per a assegurar les tasques domèstiques quotidianes. En resum, el lloc havia esdevingut inhabitable. Sense tenir llavors els mitjans per a subvenir a les despeses de reparació del Mas de la Garriga, els hospitalers van creure més expeditiu posar-ho tot a subhasta pública a Perpinyà i després a la ciutat d'Elna. Fou Jaume Escuder, opulent notari de Perpinyà i

l'arxiu de la comanda del Masdéu indica que localment aquesta reestructuració va tenir lloc entre juliol del 1317 i gener del 1324,²⁰⁰ període que coincideix amb el desmembrament de la Castellania d'Amposta i la creació, el 26 de juliol de 1319, del Gran Priorat de Catalunya amb les possessions de l'Hospital situades a Catalunya i al Regne de Mallorca.²⁰¹ Des del 1324, l'administració dels nous dominis rossellonesos de l'orde apareix repartida entre les tres comandes del Masdéu, Orla i Bajoles. Aquesta organització perdurarà fins a la supressió de l'orde el 1792.

Podem pensar raonablement que els arxius dels dos ordes religiosos i militars van ser agrupats des de llavors a Perpinyà, a les dependències de l'església de Santa Maria del Temple, i que els títols foren aviat triats i classificats a fi de respondre als imperatius de gestió de cada una de les tres comandes. Aquest lloc de dipòsit, idealment situat al cor de la capital política i administrativa del comtat de Rosselló, va conservar el nom d'«Arxiu de Santa Maria del Temple» fins a la fi de l'Antic Règim.²⁰² Cal, però,

conseller del rei de Mallorca, qui va guanyar la subhasta mitjançant el pagament d'un dret d'entrada de 1.400 lliures i d'un cens anual de cent lliures. Entre les nombroses clàusules d'aquest contracte, és interessant destacar la que estipula que l'emfiteuta ha de córrer amb les despeses d'un capellà encarregat de celebrar missa tres dies a la setmana a la capella del Mas de la Garriga. ADPO, Hp197.

200. Des del 1315 fins al juliol del 1317 un sol comanador va assumir la direcció conjunta de les comandes de Bajoles i del Masdéu. El mes de gener del 1324, es van separar les funcions i tres mesos més tard va aparèixer la primera menció d'un comanador d'Orla; ADPO, Hp190 i Hp197; ACA, Sant Joan de Jerusalem, Gran Priorat, 743.

201. Joseph DELAVILLE LE ROULX, «Les archives de l'Ordre...», tom iv, pp. 77-78; Anthony LUTTRELL, «The structure...», p. 317: «A new Castellany was formed in 1319 by amalgamating the Hospitaller and Templar lands in Aragon while creating a separate Priory of Catalunya which included holdings in Roussillon and Mallorca...»

202. Còpia d'una acta del 16 de maig de 1383, ADPO, Hp182, f. 46: «Hoc est exemplum sive transumptum bene et fideliter in villa Perpiniani Elnensis diocesis sumptum a quodam publico instrumento in pergameneo scripto in archivo Beatae Mariae de Templo Perpiniani religionis Sancti Joannis Hierosolimitanensis ubi omnia privilegia et aliae scripturae comandae magistralis Mansi Dei ejusdem ordinis reconduntur reposito et custodito (...)» Còpia d'una acta del 22 d'abril de 1465, ADPO, Hp182, ff. 63-64: «Hoc (...) a quodam regio privilegio in pergameneo scripto intus archivum Beatae Mariae de Templo ejusdem villae Perpiniani de membris et pertinentiis commande magistralis Mansi Dei ordinis et religionis sacrae domus Hospitalis Sancti Joannis Hierosolimitanensis ubi omnia acta et scripture jam dictae commande quam aliarum commendarum in comittatu Rossilionis existentium reponuntur et custodiuntur recondito (...)» Còpia d'un *vidimus* del 17 de juliol de 1511, ADPO, 10Bp366: «Hoc est exemplum sive transumptum bene et fideliter in villa Perpiniani Elnensis diocesis sumptum a quodam alio transumpto in pergameneo scripto intus archivum ecclesiae Beatae Mariae de Templo ejusdem villae Perpiniani de membris et pertinentiis comandae magistralis Mansi Dei ordinis et religionis Sacrae domus Hospitalis Sancti Joannis Hierosolimitanensis ubi omnia privilegia et aliae scripturae tam dictae comandae quam

esperar el començament del segle XVII per a obtenir-ne detalls precisos.

Home de ciència, fra Miquel Agustí, prior de l'església de Santa Maria del Temple del 1600 al 1631, sembla que fou un administrador sense parió.²⁰³ La seva carrera es distingeix pels importants treballs de restauració que va dirigir a les possessions de l'Hospital a Perpinyà. El mes d'octubre del 1609 va confiar al mestre d'obres perpinyanès Melcior Santorens la refeció de la meitat de la coberta de l'església del Temple, obres que havien esdevingut necessàries a causa del trencament de dues bigues mestres. Va aprofitar l'ocasió per a fer construir un nou muntant al campanar a fi d'instal·lar-hi, per damunt de les dues campanes existents, la que fins aleshores era a la sagristia. També va portar a terme la reforma de la cuina, on va fer construir un forn, una xemeneia i un ràfec, va refer l'enllosat i va tancar els forats del sostre.²⁰⁴ Aquests treballs encetaven de fet una campanya de prop de cinc anys durant la qual es va rehabilitar el conjunt dels edificis de l'antiga comanda templera.

aliamur comandarum in comitatu Rossilionis existensium reponuntur et custodientur, recondito et custodito (...). Sig+num meum Francisci Diego, regia auctoritate nottarii publici collegii Perpiniani, scribae et secretarii dictae comandae magistralis Mansi Dei, qui hujusmodi exemplum a dicto suo originali fideliter sumptum et cum eodem legitime correctum et comprobatum testificatumque ut supra patet aliena manu fideliter scribere feci et in fidem requisitus clausi Perpiniani die XVI MAY MDCLXXXVIII, regnante invictissimo et gloriosissimo principe Ludovico decimo quarto, Dei gratia Frantiae et Navarrae rege christianissimo.»

203. Nascut el 1560 a Banyoles, fra Miquel Agustí és l'autor del *Llibre dels secrets d'agricultura, casa rústica i pastoril*, aparegut a Barcelona el 1617. L'obra d'aquest Olivier de Serres català ha servit recentment de punt de partida d'una tesi doctoral dedicada a l'agricultura rossellonesa a l'edat mitjana: Carole PUIG, *Les campagnes roussillonnaises au Moyen Âge: dynamiques agricoles et paysagères entre le XIe et la première moitié du XIVe*, Tolosa de Llenguadoc, Universitat de Tolosa de Llenguadoc - Le Mirail, 2003.

204. ADPO, 3E1/3917: «Obres per la esglesia de Nostra Senyora del Temple y per los forns nous. 1609. Lo preu fet donat a mestre Melsior de Sanctorrens, ço es que ha de desfer la mitat de la taulada de la esglesia del temple, ço es de mija taulada en avant enves lo carrero del Temple, y en dita taulada ha de posar dos bigas grosas mejorias novas en lo loc ont estan les dos quis son rompudes y tornar cuprir la dita taulada y en botonar la axi com estava abans y posar y les teules faltaran y la cals y mans y erena. Mes, fer sobre lo campanar un altra capella al mig de sobre les dos altres campanes y muntar y la campana es en la esglesia a la segrestia y axi mateix y ha de posar lo cayro y cals y erena y mans. Per les quals hobres estan avinguts per preu de sent y deu liures dit 110 L. Mes, per lo preu fet dels forns nous que te de fer a la cuyna una ximanella y en rexolar la dita cuyna y fer y un enva y recorrer les taulades per y tancar alguns forats, mans rexoles y guix y cals y erena per tot trenta liures dit 30 L. Die 24 octobris 1609... fer apoca dicto priori Agusti de dictis 140 L. pro dictis operibus contentis in preinserto memoriali comprehenso.»

El 14 de juny de 1614, Melcior Santorens va donar quitança a fra Miquel Agustí pel pagament de la considerable suma de 3.785 lliures de moneda de Perpinyà que se li devia per les obres fetes a l'església, la casa i l'arxiu del Temple de Perpinyà.²⁰⁵ Les quantitats de materials utilitzades, el detall de les quals ens és fornit per la factura, donen compte de la importància dels treballs fets: 16.000 cairons de mida gran i 8.000 cairons de mida normal, 10.000 rajoles, 600 càrregues de calç, 6.000 càrregues de sorra —cosa que sembla indicar que el morter era format per una part de calç per deu de sorra—, 500 càrregues de guix, pedres tallades per a la porta i les finestres de l'arxiu i pedres i ferro emprats per a la construcció del balcó. Materials als quals cal afegir les bigues, les llates i 2.500 teules per a la coberta i la confecció de les finestres i les portes de la sala i del portal de l'entrada. Així com les obres de construcció de l'església del Temple cap a l'any 1280 van ser probablement la causa de la redacció del cartulari del Masdèu, aquests treballs de restauració estan potser relacionats amb la redacció contemporània del llibre de privilegis dels hospitalers, compilació d'actes extretes de l'arxiu de Santa Maria del Temple de Perpinyà a la qual ens hem referit al començament d'aquest estudi introductori.²⁰⁶

Una notificació del 9 de gener de 1630 ens proporciona alguns detalls de l'organització interna de l'arxiu.²⁰⁷ Hi descobrim que els hospitalers conservaven els documents administratius en tres armaris tancats amb clau. Cada un d'aquests armaris conservava els títols d'una comanda rossellonesa: Bajoles, el Masdèu i Orla.²⁰⁸

Trenta anys més tard, el mes de març del 1661, dos comissaris nomenats pel gran prior de Catalunya, fra Francesc de Riquer, comanador de Tèrmens a Catalunya, i fra Onofre Estalella, prior de Cotlliure, van procedir a la visita de les cases i comandes del

205. ADPO, Hp203, cèdula intitolada «Compte de la obra de la esglesia, casa y arxiu del Temple de Perpinya».

206. ADPO, Hp182. L'acta més antiga és del 1584.

207. Protocol d'Andreu Bosch, notari de Perpinyà; ADPO, 3E1/4367.

208. «Molt be saben e no poden ignorantia allegar vos M^o Antoni Taix, paraire, que en la iglesia y casa del Temple que existeix en la present vila de Perpenya, laqual es de la religio de Sant Joan de Hyerusalem, y ha un archiu ahont estan retirades y recondides totes les scriptures, actes de capbreus tocants a las encomandes del Masdeu, Orla y Bajoles, ab tres differents armaris y tres differents claus per conservatio de llurs rendes, títols e emoluments, loqual archiu es comu als tres comanadors de aquells ahont an acostumat y de present acostumen de acudir tots aquells tenen honors y possessions en los termens de ditas encomandas affi y effecte capbrevar aquelles (...).»

Rosselló. Els dos religiosos van començar la seva inspecció a Perpinyà el 26 de març presentant-se a l'església del Temple, on van ser rebuts solemnement pel prior de Perpinyà, fra Mateu Llonguet.²⁰⁹ Després d'haver establert l'inventari del mobiliari litúrgic contingut dins del santuari, van continuar la inspecció a la casa del Temple que s'ubicava al costat de l'església. Hi van descobrir un estudi amb dues finestres, en el qual hi havia diversos armaris de fusta, amb portes de noguera, on s'aplegaven els documents relacionats amb les comandes del Rosselló.²¹⁰

El 22 d'abril de 1679, fra Jacint Ferran, sacerdot i prior de Santa Maria del Temple i procurador de les comandes del Masdeu, Bajoles i Orla, va contractar a Gabriel Planas, ferrer de Serrallonga, la fabricació abans de final de setembre de dues reixes de ferro destinades a ser instal·lades davant les finestres de l'escribania situada sota l'església del Temple que servia d'arxiu a aquelles comandes.²¹¹ Finalment, la visita del 1784 esmenta, a l'esquerra entrant al pati de la comanda de Perpinyà, l'estudi o arxiu general de la Sagrada Religió als Comtats. Aquest lloc, considerat molt segur pels enquestadors, era llavors protegit per portes reforçades amb una placa de ferro.²¹²

Els inventaris de l'època moderna

Els fons de l'orde de Sant Joan de Jerusalem de l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals conserven dos inventaris d'arxius de l'època moderna, el més antic efectuat el 1550 i el segon el 1600; aquest darrer, que només descriu títols de l'Hospital de Bajoles, no presenta cap interès per a aquest estudi.²¹³ Aquests

209. Fra Mateu Llonguet, prior de l'església del Temple del 1661 al 1668.

210. Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers...*, p. 488: «Los comissaris visitaren també la casa del Temple, al costat de la iglesia, veient "un estudi ab dos finestres ab boveda de guix, dins lo qual hi ha molts armaris de fusta ab les portes de noguer, ahont estan reconcidades les scriptures fahents per les comandes de Rossello".»

211. ADPO, Hp203: «(...) que lo dit M. Gabriel Planas empendra com de present empren a totz sos gastos fer de ferro bo dos retxas per posar davant las finestres ques troban fetas en la scribania baix la casa de la iglesia del Temple de Perpinya que serveix de archiu de ditas encomandas...» El ferrer hi haurà d'esculpir les armes de la religió. Preu fet de dotze lliures de moneda perpinyanesa per cada quintar de ferro.

212. ACA, Gran Priorat, a 37, vol. 2; citat per Joan FUGUET I SANS, *L'arquitectura...*, nota 6, p. 355.

213. Aquest inventari fet per mestre Ortega, notari de les comandes del Rosselló, té, en canvi, un gran interès per a la història de la comanda de Bajoles, ja que descriu sumàriament prop de dues-centes actes i una quarantena de capbreus avui perduts. Un

inventaris han estat agrupats en un mateix lligall amb altres inventaris de tipus diferent, referits a les possessions mobiliàries dels hospitalers de Sant Joan de Jerusalem.²¹⁴

D'altra banda, el descobriment fortuït d'un petit inventari fet el 1538 mostra el profit que hom trauria d'un examen exhaustiu dels fons notarials de Perpinyà.²¹⁵ Però el despullament de milers de protocols rossellonesos constitueix una feixuga tasca que no era previsible dins el marc d'aquest estudi. Si l'interès d'aquests inventaris per al coneixement de l'estat dels fons templers es revela bastant limitat, aporten, en canvi, interessants aclariments sobre el singular destí de l'arxiu del Masdéu al segle XVI.

A falta de poder disposar d'una història de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem al Rosselló, que hauria permès explicitar les causes històriques de la seva redacció, ens limitarem a considerar allò que aquests inventaris ens poden ensenyar sobre els procediments arxivístics utilitzats pels successors dels templers.

L'inventari del 1538 és, de fet, una quitança per la qual Jaume Joan Castelló, comerciant de Perpinyà, reconeix que Pere Fabre, notari de Perpinyà, per ordre de fra Dimes de Requesens, cavaller de Sant Joan de Jerusalem i comanador de les cases de Bajoles i d'Orla, li ha restituit l'arxiu de la comanda d'Orla que havia estat dipositat a casa seva. Com la majoria de les actes establertes al Rosselló en aquesta època, aquest text és redactat en català. L'inventari no és gaire detallat i descriu els principals documents de gestió, sobretot els capbreus. Un és identificable pel nom dels notaris perpinyanesos Nicolau Rabassie i Llorenç Plasensa, que són indicats a falta de data. Es tracta molt probablement del llibre de reconeixements de les possessions dels templers a Malloles, establert el novembre de 1293, al qual ens hem referit més amunt. Ens assabentem així que aquest contenia quaranta actes, mentre que avui només en resta un foli en el qual hi ha copiades dues

document del 1608 ens diu que l'estudi d'aquest notari se situava davant per davant de l'arxiu del Temple; ADPO, 3E1/3915.

214. ADPO, Hp203. L'inventari del 1550 s'inclou a l'annex com a peça justificativa.

215. ADPO, 3E2/837. Aquest inventari s'inclou igualment a l'annex com a peça justificativa. Hem de regraciar a Denis Fontaine, empleat dels ADPO, que ens hagi donat a conèixer l'existència d'aquest document. Alguns sondejos efectuats als arxius notarials de Perpinyà han estat suficients per a convèncer-nos que constitueixen una font primordial per als estudiosos que emprenguin la tasca d'escriure la història de la comanda del Masdéu des del segle XIV fins a la Revolució.

actes.²¹⁶ Tots els altres documents descrits són més tardans i es refereixen a l'activitat dels hospitalers. L'inventari esmenta després lligalls de papers i de pergamins sense detallar-los.²¹⁷

L'interès d'aquest document radica sobretot en el fet que il·lustra perfectament un aspecte fonamental de la utilització dels arxius dins el marc del funcionament jurídic d'una institució senyorial. Els títols diligentment conservats als armaris de l'arxiu de Santa Maria del Temple a Perpinyà tenien, per pròpia naturalesa, la funció de justificar drets del seu propietari. Era, doncs, freqüent que, bé per necessitats de redacció, de publicació o de refecció d'actes, bé dins el marc d'un procediment judicial o per altres raons pròpies del funcionament administratiu de l'orde, els religiosos es veiessin obligats a sostreure una part del seu arxiu i que aquesta romangués per un temps més o menys llarg en mans estranyes.

Un altre testimoniatge d'aquestes manipulacions que comportaven la circulació d'actes entre l'arxiu de Santa Maria del Temple de Perpinyà i els estudis dels professionals del dret, notaris i juristes, ens el forneix l'inventari del 1550.²¹⁸ Aquest document ens fa saber que una part important de l'arxiu de la comanda del Masdéu estava llavors dipositada a casa d'un doctor en lleis perpinyanès anomenat Francesc Gallart. Es fa evident que aquesta situació no era recent, ja que un altre membre de la família Gallart conservava ja aquest fons una quinzena d'anys abans.

Efectivament, en el seu testament del 31 de març de 1536, Francesc Romaguera, notari de Perpinyà, demanava al seu legatari homònim que remetés a Antoni Joan Gallart, procurador del Masdéu, totes les actes passades per les comandes d'Orla, Bajoles, Bompàs, el Masdéu i altres.²¹⁹ Semblaria, doncs, que el 1536 Antoni

216. Document núm. 233. Heus aquí l'anàlisi que se'n fa a l'inventari del 1538: «Item, hun altre capbreu en pergami auctentich rebut per Nicholau Rabassie clos per Lorens Plasensa, en loqual ha xxx cartes scrites les cares de pergamins.»

217. «Item, moltes cartes en pergami y molts papers y algunes copies de processos fahents per dita comanda.»

218. ADPO, Hp203. Aquest inventari fou redactat sobre un quadern de paper i porta el títol següent: «Inventarium receptum de aliquibus scripturis preceptorie domus Mansi Dei existentibus in domo Francisci Gallart, jurium doctoris ville Perpiniani, apprehensis per dominum Anthonium de Requesens, procuratorem generalem (...) domini Francisci Ferrer; bajulivi Majoricarum etc. preceptorisque dicte comande domus Mansi Dei prout sequitur.»

219. «(...) Vull empero y ordon que tots los actes fahent per les comandas de Orle, Bayoles, Bompas y lo Masdeu y altres comandas lo dit Ffrancesch Romaguera los age de donar de franch als comanados y aximateix an'Enthoni Johan Gallart com

Joan Gallart assumia la gestió dels béns d'aquesta comanda i que aquesta funció fou assumida a continuació per Francesc Gallart, que es pot suposar que era el seu fill o un parent proper.

L'inventari del 1550, redactat en català, és molt més important que el precedent. Conté un centenar d'articles corresponents al mateix nombre de lligalls o de registres llavors conservats en dos sacs de tela i una gran bossa de cuir. Si bé aporta informacions interessants sobre el criteri amb què les actes s'havien triat i sobre el nombre d'actes conservades a cada lligall, forneix, en canvi, molt poques precisions sobre el contingut dels documents: alguns registres de títols recents, unes poques dates i alguns noms de notaris pel cap alt.

Dos lligalls agrupen els privilegis, un dels quals és específicament dedicat al delme; d'altres, bastant més nombrosos, són formats per actes relatives a un mateix sector geogràfic: Bages, Ortafà, Sant Hipòlit i Garrius, etc.; d'altres encara apleguen dossiers de negocis en curs. Les actes aïllades són detallades. La majoria són recents i no han estat encara agrupades en lligalls, però trobem de tant de tant algunes restes antigues de la col·lecció dels templers que semblen talment extraviades: ací una acta datada el 1194 relativa a una casa situada a Salses, allà una altra que tracta de l'estany de Bajoles el 1182. Avui aquests documents són perduts.

L'inventari també ens revela alguns detalls interessants sobre documents d'ús administratiu avui desapareguts, com ara un plànol del Masdéu pintat sobre un full de paper. Així mateix, dóna precisions sobre l'estat de conservació de certs documents, com per exemple un «tros de cartes de homagi de Sant Ypolit» que designa probablement un fragment de capbreu.

L'inventari general de novembre-desembre del 1792

Del 27 de novembre al 5 de desembre de 1792, d'acord amb la llei del 19 de setembre relativa a la disposició dels béns del «desposseït orde de Malta», Bernard Paul Fedié i Raymond Tastu, procurador síndic del districte de Perpinyà, comissaris nomenats a aquest fi pel directori del districte, van procedir a l'inventari de l'arxiu i altres béns mobles conservats sota precinte a la casa

a procurador del Masdeu (...); minutari de Ramon Mercer, notari de Perpinyà, plec de l'any 1536; ADPO, 3E1/2902.

del Temple de Perpinyà.²²⁰ Aquest «inventari dels papers trobats a casa els cavallers de Malta» es presenta sota la forma d'un quadern de 26 fulls, ço és, 52 pàgines, de paper de gran format. Els comissaris hi drecen una relació especialment detallada de l'arxiu en un moment crític de la seva història.

El seu primer interès és de proporcionar-nos indicacions relatives a l'organització de la casa del Temple de Perpinyà, que era llavors formada per un «local anomenat Arxiu que es troba a la planta baixa de la dita casa», l'església i la sagristia. Malauradament, no dóna cap detall sobre els habitatges situats al pis.

L'inventari de l'arxiu ocupa ell sol les quaranta-quatre primeres pàgines del quadern. Precedeix, respectivament, els inventaris de la sagristia i de l'església de la casa del Temple de Perpinyà. Les dues últimes pàgines contenen un inventari de l'església rural d'Orla, antiga dependència dels templers situada a la rodalia oest de Perpinyà en direcció a Tuïr, efectuat el primer de febrer del 1793.

El redactor d'aquest inventari ens ha llegat un estat de la memòria administrativa de l'orde que té com a primer mèrit el fet de fer-nos conèixer l'existència d'una impressionant quantitat de documents la quasi totalitat dels quals va ser probablement destruïda poc temps després, durant els anys terribles del període revolucionari.

Els títols hi són inventariats segons tres conjunts diferents que, com al segle XVI, corresponen a les tres principals comandes rosselloneses de l'orde de Malta: la comanda del Masdéu, la comanda d'Orla, Bompàs i Cotlliure i la comanda de Bajoles, Cabestany i Sant Nazari, de la qual depenien les possessions de Perpinyà.

La màxima importància es dóna als documents de gestió, i especialment als llibres de reconeixements, que el redactor de l'inventari designa la majoria de les vegades amb el terme genèric *terrier* (terratge) o, més rarament, amb la locució *cahier de reconnaissances féodales* (quadern de reconeixements feudals), abans de copiar-ne el títol precís que comença generalment pel genèric català *capbreu*. La impressionant enumeració d'aquests registres avui perduts es revela especialment edificant, ja que testimonia la importància primordial d'aquests documents de gestió patrimonial que, com hem vist més amunt, havien aparegut a la segona meitat

220. ADPO, 1Qp486.

del segle XIII.²²¹ Constatem que la pràctica consistent a enregistrar els drets de domini directe en els llibres de reconeixements era particularment vigorosa en el moment del segrest dels béns de l'orde de Malta.²²² Les declaracions dels arrendataris eren llavors fetes de forma continuada i ja no en ocasió de campanyes exhaustives i sincròniques. Tres d'aquests registres en curs d'elaboració s'acabaven amb declaracions enregistrades els mesos de maig i juny del 1792.

L'inventari esmenta onze capbreus del final del segle XIII, mentre que només cinc d'ells figuren a l'inventari del 1550, el qual mostra aquí les seves limitacions. Hem tingut ja ocasió de subratllar l'interès d'aquestes indicacions per al coneixement de les pràctiques administratives. Després dels capbreus segueixen alguns lligalls de contractes de masos i de censos emfitèutics, anomenats *stablimenta* en llatí i *stabliments* en llengua catalana, així com una sèrie de diferents tipus de documents de gestió.

A continuació, desats «en un gran armari que tanca amb cinc barres i amb claus», el comissari descobreix els quatre monuments següents:

1r) «Una còpia escrita sobre pergamí cobert de fusta d'un terratge fet el 1264 començant per foli primer i acabant per foli 40.» Es tracta sens dubte de l'inventari ja esmentat de les rendes de les cases del Temple establert el 1264 per ordre de Guillem de Pontons, mestre de la milícia del Temple a les províncies d'Aragó i de Catalunya, un exemplar del qual es conserva a la biblioteca del monestir de Montserrat.²²³ No havent tingut l'oportunitat de consultar aquest manuscrit, m'és impossible dir si es tracta de dos exemplars d'un mateix còdex, un dels quals hauria desaparegut, o bé si és el mateix document. En aquest últim cas, seria interessant descobrir les circumstàncies del seu trasllat.

221. S'hi ressenya un total de 196 capbreus, onze dels quals de la darrerria del segle XIII, el més antic del 1282; vint-i-vuit del segle XIV, quaranta-cinc del XV, vint-i-sis del XVI, trenta del XVII, quaranta-vuit del XVIII i vuit no datats. Per a l'ús d'aquests documents de gestió a l'època moderna, vegeu l'article següent: Gilbert LARGUIER, «Capbreus de Catalogne du nord (province du Roussillon) XVe- XVIIIe», a Ghislain BRUNEL, Olivier GUYOTJEANNIN i Jean-Marc MORICEAU (ed.), *Terriers et plans-terriers du XIe au XVIIIe siècle. Actes du Colloque de Paris (23-25 septembre 1998)*, París, Associations d'Histoire des Sociétés Rurales et École Nationale des Chartes, 2002, pp. 65-78.

222. La qüestió de l'aparició d'aquesta classe de documents en els fons rossellonesos del segle XIII constitueix el subjecte del nostre article: Rodrigue TRÉTON, «Un prototype? Remarques...».

223. Ms. 1062. Aquest manuscrit fou editat parcialment per Cebrià BARAUT, «Béns i censos dels templers...», pp. 177-180.

2n) «Un llibre cobert en pergamí intítulat compendi del Llibre de la creu blanc començant per foli primer i acabant per foli cent vint.» Aquest compendi del cartulari del Masdéu, ja esmentat a l'inventari del 1550, ha desaparegut.

3r) «Un llibre cobert en pergamí intítulat Llibre de la creu vermell. Traducció abreujada del llatí al francès de totes les actes contingudes en paquets a l'arxiu del Temple. Començant per foli primer acabant per foli quatre-cents vuitanta-sis, escrit a la fi del qual es troba el repertori.» Aquest cartulari repertori en francès també ha desaparegut.

4t) «Un llibre escrit sobre pergamí amb tapes de fusta recobertes de cuir de Bazanne anomenat el Llibre de la creu vermell [sic per blanc] cenyit amb una corretja amb un afibllall per tancar-lo en una funda de pell blanca. El qual llibre conté totes les donacions i altres actes i privilegis de la milícia del Temple. El qual és en forma autèntica. Començant per fol. 1r on es troba una acta de donació del pred de Bages en favor de la milícia del Temple el 2 dels idus de març de l'any 1204, i acabant per foli 479, on es troba la fi d'un privilegi per Carles, rei d'Aragó, comte de Barcelona, en favor de la comanda de Bages en data 21 de gener de 1545.» Es tracta, ben segur, del cartulari del Masdéu.

El comissari del directori va continuar el seu inventari amb les peces de l'arxiu que va aplegar en una secció intítulada «Paquets en pergamí relatius a les tres comandes i a l'orde». Ve després l'enumeració de 139 lligalls, cada un dels quals conté 25 actes, numerades de l'1 al 3494. La numeració dels lligalls s'acaba de fet al número 140, havent esborrat l'escriptor el número 139 després d'haver constatat l'absència del lligall corresponent a les actes números 3451 al 3475. No dona cap altra indicació sobre el contingut d'aquests lligalls. L'inventari continua amb altres lligalls sense numeració, alguns dels quals contenen, en canvi, documents numerats, essent-ne xifra extrema el número 3512.

Aquesta numeració correspon a la que s'observa, escrita en xifres aràbigues, al dors d'una gran part de les peces conservades de la col·lecció del Masdéu. El tipus d'escriptura permet datar aquesta classificació al començament del segle XVIII. Aquestes signatures, fàcilment localitzables, van ser escrites per dues mans ben diferents que van treballar l'una darrere l'altra, fent el canvi entre els números 2475 i 2501. Hem de treballar forçosament amb una forquilla bastant ampla per a datar l'activitat de la primera

mà. El *terminus post quem* ens és fornit per la data de les actes més recents que hem pogut censar com a integrants d'aquesta numeració. Es tracta de dos *vidimus* instrumentats el 21 d'abril de 1701, que porten els números 2472 i 2473. És significatiu que aquests dos documents figurin justament entre els últims en què la numeració és atribuïble a la primera mà, i és ben possible que aquestes còpies s'haguessin fet en ocasió d'aquest inventari. El *terminus ante quem*, l'any 1734, correspon a l'any d'una memòria en la qual s'analitzen alguns dels títols conservats als arxius hospitalaris; les referències fornides en aquesta ocasió es corresponen indubtablement a aquest sistema de signatura.²²⁴ Aquesta memòria ens fa saber igualment que els documents eren aplegats en «paquets» al seu torn numerats, i que cada paquet contenia una vintena de signatures, cosa que coincideix amb les informacions fornides per l'inventari del 1792. Quant a la segona mà, podem dir que va numerar actes almenys fins al 1737, data del document més recent que va formar part d'aquesta classificació.

La taula número 3 presentada en l'annex ofereix la classificació de les actes conservades segons l'ordre del seu número d'inventari. Té en compte els documents sortits de la col·lecció del Temple i també aquells altres, contemporanis o posteriors, provinents de la col·lecció dels hospitalers de Sant Joan de Jerusalem, tot respectant el número d'ordre indicat al dors d'aquests.

A fi de fer palesa una eventual correlació entre la numeració de les actes i la seva classificació en funció de criteris geogràfics, com es feia correntment a les administracions senyoriales, hem decidit incloure a la quarta columna la localització dels drets esmentats a cada acta. El resultat d'aquesta operació és positiu, ja que fa aparèixer clarament l'existència d'agrupaments d'actes en funció d'aquests criteris. Així, s'observen sèries de pergamins referits a un mateix lloc, les signatures dels quals són correlatives o presenten salts reduïts. És el cas d'una concentració de tretze actes relatives al terme de Terrats entre els números 341 i 360. Els títols que es refereixen als molins de Perpinyà, el nombre total dels quals devia superar els dos-cents, apareixen agrupats entre els números 418 i 632. Així mateix, trobem un grup de dotze actes relatives a Sant Feliu d'Avall i d'Amunt comprès entre els números 1932 i 1944, i un grup de deu actes referents a Malloles entre els

224. ADPO, Hp194.

números 2088 i 2107. Igualment s'identifiquen dos lligalls dedicats a Sant Hipòlit, el primer comprès entre els números 1368 i 1380 i el segon, més gruixut, entre els números 2515 i 2537.

Això indica que l'inventari es va fer despullant els lligalls de forma consecutiva. Però l'ordre és lluny de ser perfecte, i es poden observar llargues seqüències de títols barrejats sense cap ordenació aparent. La dispersió en petits grups dels títols relatius a Perpinyà, localitat que devia reunir el nombre més gran de documents, mostra d'altra banda que l'inventari no va tenir en compte el contingut respectiu dels lligalls. Per un motiu impossible de determinar, no totes les peces van ser numerades: almenys set de les actes conservades no presenten cap rastre de signatura. El 1792, la col·lecció contenia, doncs, 3.512 peces amb signatura més una quantitat indefinida de peces no inventariades. Així, comptant a partir de les 380 peces conservades, podem estimar que prop del 90% dels documents conservats el 1792 a l'arxiu de Santa Maria del Temple de Perpinyà van desaparèixer durant i després dels trastorns de la Revolució Francesa.

Notem finalment que l'inventari del 1792 esmenta la presència a l'arxiu de diverses desenes de volums, entre els quals els estatuts o tractats relatius als ordes de Sant Joan de Jerusalem i de Malta. Com s'esdevenia sovint a les biblioteques de les cases de l'Hospital, la major part d'aquestes obres eren escrites en italià, com és el cas de la *Historia de la Sacra Religione et illustrissima Militia di St Joanni Gerosolimitano* en tres toms.

Des de la fi del segle XIII fins al desembre del 1792, l'arxiu de l'església de Santa Maria del Temple de Perpinyà no va deixar mai d'albergar la col·lecció de la comanda del Masdèu, malgrat que, com sabem, se n'haguessin fet sostraccions temporals degudes a les necessitats administratives o judicials. Aquesta remarcable estabilitat i la necessitat de conservar els títols antics amb finalitats jurídiques havien assegurat la preservació d'una gran part del fons llegat als hospitalers de Sant Joan de Jerusalem fins als primers anys de la Revolució. Malauradament, la guerra francoespanyola, que va afectar especialment el Rosselló a partir del mes d'abril del 1793, i els trastorns polítics dels anys següents van posar un terme desastrós a aquesta història.

Les condicions que van presidir la creació de l'arxiu departamental al nou departament dels Pirineus Orientals resten bastant obscures. Ignorem com va ser aplicada localment la llei del 7

messidor any II (27 de juny de 1794), que feia una distinció entre els títols inútils, que s'havien d'eliminar, els títols de domini o judicials útils que havien de conservar-se als arxius i els títols «històrics» destinats a les biblioteques.²²⁵ El mateix es pot dir amb referència a la llei del 5 brumari any V (26 d'octubre de 1796), que ordenava la reunió en els caps de departament dels arxius de les administracions i jurisdiccions suprimides, especialment les dels establiments religiosos i les dels emigrats.²²⁶

No sabem res de la destinació dels arxius de les comandes rosselloneses de l'Hospital de Sant Joan de Jerusalem sota el Primer Imperi. Cal esperar l'aparició d'una curta ressenya signada per l'historiador Pere Puiggarí el 1833 perquè es parli altre cop de l'arxiu i del cartulari del Masdèu.²²⁷ Però la presència d'aquest fons en el dipòsit departamental no és realment atestat fins el 1847, any de l'aparició del *Catalogue général des cartulaires des Archives départementales*, l'inventari del qual esmenta el *Livre de la creu* i el llibre intítulat *Privilèges de Saint-Jean de Jérusalem*.²²⁸ No és tanmateix fins al nomenament de Julià Bernat Alart com a director de l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals, amb la classificació consecutiva de les sèries eclesiàstiques que va emprendre, que l'arxiu del Masdèu va sortir veritablement de l'ombra.

Còpies d'erudits

El primer gran compilador d'actes rosselloneses va ser Francesc de Fossà (1725-1789), advocat del rei al Consell Sobirà del Rosselló. Devem a aquest cèlebre jurista la salvació de diversos centenars d'actes extretes dels cartularis, avui perduts, del capítol d'Elna, dels monestirs de Sant Miquel de Cuixà i de Santa Maria d'Arles i del priorat augustinia de Santa Maria d'Espirà. Aquestes còpies van ser establertes per compte de l'advocat de les Finances Jacob-Nicolas Moreau i enviades a París, i posteriorment van integrar la col·lecció Moreau conservada a la Biblioteca Nacional de França.²²⁹ Francesc de Fossà va conservar tots els originals de

225. Edgard BOUTARIC, «Le vandalisme révolutionnaire. Les archives pendant la Révolution française», *Revue des Questions Historiques*, núm. 12 (1872), p. 357.

226. Philippe ROSSET i Sylvie CAUCANAS, *Guide des Archives des Pyrénées-Orientales*, Perpinyà, Direction des Services d'Archives, 1984, pp. 33-34.

227. Pere PUIGGARÍ, «Notice des commanderies...», p. 46.

228. *Catalogue général des cartulaires...*, pp. 262-263.

229. Jacob-Nicolas Moreau va concebre el 1759 la formació d'una biblioteca on estarien centralitzats els documents administratius necessaris per al control general

les seves transcripcions, i al començament del segle xx els hereus del compilador van confiar la seva col·lecció particular a l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals, on es conserva avui sota les signatures 12J24 a 12J29.

Francesc de Fossà no es va entretenir gaire en l'arxiu del Temple, malgrat que devia ser-li de fàcil accés. De fet, es va acontentar a transcriure set actes preses del cartulari.²³⁰ Sis dels títols copiats emanen d'autoritats laiques —els comtes de Rosselló i el vescomte de Fenolleda—, mentre que també sis tenen en comú el fet de datar de mitjan segle XII.²³¹ Els comentaris afegits després d'algunes de les transcripcions denoten que van ser essencialment consideracions d'ordre històric —establir la identitat dels detentors del poder— i jurídic —la permanència de l'alodialitat, una de les grans preocupacions professionals d'aquest advocat especialista en dret feudal— les que van motivar la selecció. Les transcripcions són de lectura fàcil, relativament acurades i de bona qualitat, però no exemptes d'errors: destaquen especialment diverses faltes en l'escriptura dels noms propis abreujats. Les transcripcions que va enviar a Moreau es troben disseminades en diferents volums de la col·lecció Moreau i fins avui són cinc les que han pogut ser localitzades.²³²

Julià Bernat Alart va accedir a la direcció de l'Arxiu Departamental dels Pirineus Orientals el 1862. Durant els vint-i-dos anys en què va ser al capdavant d'aquest servei, va copiar més de cent quaranta mil actes. Aquesta gegantina compilació integrada per cinquanta-sis volums de més de sis-centes pàgines cada un forma el que hom ha convingut d'anomenar el *Cartulari manuscrit d'Alart*.²³³ La utilització d'aquesta considerable massa documental esdevé tanmateix difícil per l'absència d'una veritable indexació.

i, a més a més, el projecte d'annexar-hi «un nou dipòsit on es recollirien els títols i monuments de la nostra història»; Blandine BARRET-KRIEGL, *Les historiens et la Monarchie*, París, PUF, 1988, 4 vol.

230. ADPO, 12J25, núm. 243-249. Aquest breu dossier s'intitula: «Pièces extraites des archives du Temple». La font utilitzada s'indica al marge, al començament de la transcripció, per mitjà de la fórmula: «Arch. du Temple à Perp. livre de la croix, fol. (...)».

231. Actes núm. 22, 26, 45, 50, 58, 62 i 351.

232. BNF, Moreau, vol. 59, ff. 107-108; vol. 60, f. 7; vol. 64, f. 60; vol. 67, ff. 170-171; vol. 68, ff. 233-234. Regraciem a Olivier Guyotjeannin la seva generosa contribució a aquesta feixuga feina de col·lació.

233. Mediateca de Perpinyà, manuscrit 107. Regraciem a Aimat Catafau que ens hagi volgut comunicar la ressenya bibliogràfica encara inèdita que ha dedicat a aquest prolífic arxivista.

A més, la identificació de les fonts utilitzades és sovint complicada i en alguns casos del tot impossible. L'única lògica que sembla haver prevalgut en l'elaboració d'aquest recull, sens dubte concebut amb la intenció de facilitar la seva tasca de classificació, sembla ser d'ordre cronològic. L'arxivista va copiar en aquest ordre la major part de les peces de la col·lecció i del cartulari del Masdéu, que van quedar així escampades en una desena llarga de volums diferents, cosa que fa la seva recensió extremament llarga i pesada. La majoria de les còpies són fragmentàries, ja que l'arxivista es va acontentar sovint a reproduir el dispositiu de les actes tot suprimint o abreujant les fórmules jurídiques més corrents i les subscripcions.

El 1880, Alart va publicar en un volum titulat *Cartulaire roussillonnais* una compilació dels títols més antics descoberts en els diferents fons de l'Arxiu Departamental. Aquesta edició exhaustiva integra actes incloses en una forquilla cronològica que abasta de l'any 865 al 1106 i hi trobem, naturalment, els cinc primers documents d'aquesta edició, que daten dels anys 1001 al 1006.

Durant els anys 1884-1886, l'arxivista va continuar l'edició del seu *Cartulaire roussillonnais* fent aparèixer, en petits grups repartits en diversos números d'un setmanari local anomenat *La Semaine religieuse du diocèse de Perpignan*, les actes fins a l'any 1149. Hi trobem especialment quaranta actes procedents del fons dels templers, que són la totalitat dels títols conservats a Perpinyà. Cal notar finalment que Julià Bernat Alart és l'autor del primer veritable estudi històric dedicat als templers del Rosselló.²³⁴

La quasi totalitat de les actes que constitueixen el fons templer de la comanda del Masdéu va ser objecte de transcripcions aplegades pel marquès André d'Albon durant els anys 1900 a 1912. Elles soles omplen sis dels setanta-un volums *in quarto* del *Cartulaire général du Temple*.²³⁵ A cada un d'aquests volums, designats amb un títol geogràfic corresponent a la seu de les principals comandes rosselloneses, les peces es classifiquen per ordre cronològic. Les còpies són fiables, però sovint incompletes. La utilització d'aquest voluminós conjunt documental és facilitada per la consulta de la

234. Julià Bernat ALART, «Suppression...», pp. 25-115.

235. BNF, Nouv. acq. lat. 26-27: Mas Deu I (1151-1219) i II (1220-1307), 575 i 540 f.; BNF, Nouv. acq. lat. 28 i 29: Perpignan I (1149-1245) i II (1246-1270), 411 i 424 f.; BNF, Nouv. acq. lat. 30: Perpignan III (1271-1306) i Orle (1185-1303), 405 f.; BNF, Nouv. acq. lat. 31: St Hippolyte (1173-1307) i Palau: 447 f.

guia en llatí elaborada per Émile-G. Léonard el 1930.²³⁶ Totes les actes relatives a la comanda del Masdéu fins a l'any 1150, inclosos els tres originals conservats al fons de Malta a Tolosa de Llenguadoc, van ser publicades el 1913 en el primer i únic volum aparegut del *Cartulaire général du Temple*.²³⁷

Estudis històrics

Al segle XIX i al començament del XX, els documents de la comanda del Masdéu no van suscitar gaire interès entre els historiadors locals. Com a molt, trobem alguns articles o breus paràgrafs en revistes i obres regionals que descriuen breument la història de la comanda mitjançant un succint inventari del seu patrimoni i dels seus principals benefactors.²³⁸ D'aquest període, dos estudis importants i encara avui molt útils mereixen ser assenyalats, encara que només recolzen de manera molt superficial en l'arxiu del Masdéu.

El primer és un article de Julià Bernat Alart dedicat a la supressió de l'orde del Temple al Rosselló.²³⁹ Però aquest rigorós estudi, d'altra banda ben documentat, només utilitza un petit nombre de documents de la col·lecció del Masdéu i utilitza essencialment el dossier de l'interrogatori dels templers de la diòcesi d'Elna conservat a la Biblioteca Nacional de França i publicat el 1841 per Jules Michelet.²⁴⁰

236. Émile-G. LÉONARD, *Gallicarum militiae Templi domorum. Earumque praeceptorum seriem secundum Albonensia apographia in bibliotheca nationali parisiensi asservata*. Introducció al cartulari manuscrit del Temple constituït pel marquès d'Albon seguit d'una taula de les cases franceses del Temple i dels seus comanadors, París, Champion, 1930.

237. André d'ALBON, *Cartulaire général de l'ordre du Temple (1119?-1150)*, París, 1913.

238. Pere PUIGGARÍ, «Notice des commanderies...», pp. 46-47 i 50-51; Édouard DE BARTHÉLÉMY, «Étude sur les établissements monastiques du Roussillon (Diocèse d'Elne-Perpignan)», *Bulletin Monumental*, 3a sèrie, tom II (1857), pp. 46-52; Francesc MONTSALVATJE I FOSSAS, *El obispado de Elna*, tom I (*Noticias históricas*, t. XXI), Olot, Suc. de J. Bonet, 1911, pp. 37-39 i 46-50. Per acabar mencionarem un projecte fallit de tesi de l'École des Chartes: Charles DE RAYMOND, «L'Ordre du Temple et la série de ses commandeurs en Roussillon», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, vol. XLIX (1888), pp. 31-32.

239. Julià Bernat ALART, «Suppression...», pp. 25-115.

240. Jules MICHELET, *Le procès des Templiers*, pp. 421-515.

El segon és l'obra magistral de Joaquim Miret i Sans, fundadora de la historiografia dels ordes religiosos militars a Catalunya.²⁴¹ L'erudit català dedica tres pàgines a la fundació de la comanda rossellonesa, basant-se exclusivament en algunes còpies extretes de l'arxiu del Masdéu i del *Llibre de la creu* contingudes... a la col·lecció Moreau! Semblaria, doncs, que Miret i Sans no va visitar els arxius perpinyanesos i que no va tenir ocasió de treballar amb el cartulari dels templers del Masdéu.

Caldrà, en realitat, esperar el 1961 i la memòria de DES (diploma d'estudis especialitzats) de Robert Vinas dedicada als templers del Rosselló perquè la comanda del Masdéu i el seu cartulari surtin de l'oblit i suscitin finalment l'atenció del món universitari.²⁴² Basant-se en les notes preses arran del despullament quasi exhaustiu de l'arxiu conservat a Perpinyà, l'autor fa la primera síntesi històrica completa de la comanda des dels seus orígens fins a la seva supressió. Descriu especialment la constitució del seu patrimoni, l'organització i el funcionament intern de la comanda rural i les modalitats de reclutament del personal. Després d'haver fet carrera a l'estranger, aquest historiador ha aprofitat el seu retorn al país, un cop jubilat, per a reprendre i actualitzar les seves recerques que, des de fa una desena d'anys, han donat lloc a la publicació d'una primera síntesi sobre l'orde del Temple al Rosselló i a una sèrie d'articles.²⁴³

L'última dècada del segle xx va ser marcada per un interès creixent per la història de l'orde del Temple al Rosselló. Com ho

241. Joaquim MIRET I SANS, *Les cases de templers...*, pp. 44-46.

242. Robert VINAS, *Les templiers en Roussillon d'après le cartulaire de la commanderie du Masdéu*, Montpellier, Universitat de Montpellier, 1961, 104 p. mecanografiades.

243. Robert VINAS, *L'ordre du Temple en Roussillon*, Perpinyà, Trabucaire, 2001 (traducció al català: Robert VINAS, *Els templers al Rosselló*, Lleida, Pagès Editors, 2002, col. I. «Els ordes militars», núm. 6); Robert VINAS, «Coup d'oeil sur l'histoire de l'ordre du Temple dans les pays catalans au nord des Pyrénées», a *Les templiers en pays catalan*, pp. 13-37; Robert VINAS, «Els primers Templers del Masdéu», *BSASL*, vol. CXII (2005), pp. 225-239; Robert VINAS, «Le destin des templiers...», pp. 187-210; Robert VINAS, «La fin de l'Ordre du Temple en Languedoc et en Catalogne», *Histoire du Catharisme*, núm. 3 (primavera 2007), p. 10-18; Robert VINAS, «Ramon Saguardia. Le dernier templier catalan», *Histoire du Catharisme*, núm. 3 (primavera 2007), p. 19; Robert VINAS, «La fundació de la casa del Masdéu i la seva evolució fins al final del segle XII», comunicació presentada a les jornades internacionals sobre l'orde del Temple de Tortosa (5-7 maig 2004), que publicaran les edicions de la Universitat Internacional de Catalunya sota la direcció de Josep Serrano Daura; Robert VINAS, «Ramon Saguardia, le dernier commandeur de l'ordre du Temple en Roussillon» i «Le procès des templiers du Masdéu», que apareixeran al *Bulletin de la Société Agricole, Scientifique et Littéraire des Pyrénées Orientales*.

indica el seu títol, la tesi doctoral de Laure Verdon dedicada a la societat rossellonesa als segles XII i XIII es fonamenta essencialment en fonts templeres. Aquesta tesi, defensada a la Universitat de Tolosa - Le Mirail el 1994, ha estat objecte d'una publicació recent, que va ser precedida per una sèrie d'articles on es contemplen diversos aspectes socials, econòmics i demogràfics de la vida dels templers rossellonesos i dels seus contemporanis.²⁴⁴

El 1996, partint sobretot de la DES de Robert Vinas, l'historiador català especialista en la qüestió templera Josep Maria Sans i Travé va dedicar una desena de pàgines de la seva història dels templers catalans a la comanda del Masdú.²⁴⁵ Tres anys més tard, va ser un altre català, l'historiador de l'art Joan Fuguet, qui va abordar la qüestió de l'arquitectura templera a Catalunya, cosa que el va portar a dedicar un important capítol de la seva tesi a l'anàlisi dels vestigis arqueològics i altres testimonis materials de la presència dels templers a la «Catalunya Nord».²⁴⁶

Aquesta sobtada concentració d'interessos plurals i diversificats per la història dels templers catalans va donar lloc, els dies 18 i 19 de gener de 1997, a un col·loqui que va aplegar, a iniciativa de Maria Àngels Falqués i d'Aimat Catafau, els autors citats i alguns altres al recinte del Masdú.²⁴⁷

244. Laure VERDON, *La terre et les hommes en Roussillon aux XIIe et XIIIe siècles: structures seigneuriales, rente et société d'après les sources templières*, Ais de Provença, Publications de l'Université de Provence, 2001; Laure VERDON, «Les revenus...», pp. 165-193; Laure VERDON, «L'exploitation du domaine des templiers en Roussillon au XIIIe siècle», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 27/2 (1997); Laure VERDON, «Les templiers en Roussillon: formation et mise en valeur de leur patrimoine foncier», a *Les templiers en pays catalan*, pp. 39-57; Laure VERDON, «La seigneurie templière à Perpignan au XIIIe siècle», a *La ville au Moyen Âge*, vol. 2, París, CTHS, 1999, pp. 529-536; Laure VERDON, «La femme en Roussillon aux XIIe et XIIIe siècles: statut juridique et économique», *Annales du Midi*, tom 111, núm. 227 (juliol-setembre 1999), pp. 293-309; Laure VERDON, «Le quartier Saint-Mathieu de Perpignan: un exemple de la croissance d'une ville au XIIIe siècle», a Louis ASSIER ANDRIEU i Raymond SALA (dir.), *La ville et les pouvoirs. Actes du Colloque du Huitième Centenaire de la Charte de Perpignan, 23/25 octobre 1997*, Perpinyà, Presses Universitaires de Perpignan, 2000, pp. 99-107.

245. Josep Maria SANS I TRAVÉ, *Els templers catalans...*, pp. 252-264.

246. Joan FUGUET I SANS, *L'arquitectura...*, cap. XIII: «El Rosselló i les altres comarques del nord», pp. 333-363; reeditat a Joan FUGUET I SANS, «L'arquitectura dels templers a la "Catalunya Nord"», a *Les templiers en Pays Catalan*, Perpinyà, El Trabucaire, 1998, pp. 171-211.

247. *Les templiers en Pays Catalan*, vegeu la nota anterior. S'hi troben reunides les contribucions de Robert Vinas, Laure Verdon, Gauthier Langlois, Pierre-Vincent Claverie, Josep Maria Sans i Travé i Joan Fuguet i Sans.

LES ACTES

La llengua

Totes les actes de la col·lecció de la comanda del Masdèu són redactades en llatí. Alguns textos del segon terç del segle XII presenten, amb més o menys amplitud, diverses cacografies i faltes d'ortografia i gramaticals, especialment errades de concordança i de cas. La qualitat de la llengua millora sensiblement al voltant dels anys 1160-1170. L'ús de la llengua romànica es limita als noms de lloc i de persones, i minva sensiblement al segle XIII.

L'únic document del corpus redactat en llengua romànica es fa notar també pel caràcter inopinat de la seva presència al cartulari. Es tracta de la donació del *castrum* de Graulhet, localitat situada avui al departament del Tarn, feta el 1211 al comanador templer de la Vaur, a l'Albigès.²⁴⁸ El dispositiu d'aquesta acta és redactat íntegrament en occità, com és també el cas de totes les actes copiades el 1202 al cartulari de la comanda templera de la Vaur.²⁴⁹ És ben difícil d'explicar la presència d'aquest títol a l'arxiu de la casa del Temple de Perpinyà, i ens interroguem sobre les raons de la seva transcripció al cartulari: simple curiositat lingüística? Sigui com sigui, l'interès d'aquest document occità no podia escapar a la vigilància d'un home apassionat per la filologia com era Julià Bernat Alart, que el va editar a la *Revue des Langues Romanes*.²⁵⁰

Pel que fa a les pràctiques escripturàries, remarcuem especialment l'ús poc freqüent de la *e* trencada —anotada *ę* a l'edició—, característica de la paleografia visigòtica per marcar el diftong *ae*.²⁵¹

La lectura de les actes originals i del cartulari fa aparèixer per part dels escrivans rossellonesos dels segles XII-XIII la reiteració d'un cert nombre de faltes d'ortografia. La recurrència d'aquestes errades mereix de ser assenyalada, ja que traeix alguns encavalla-

248. Acta núm. 231.

249. Charles PORTAL i Edmond CABIE (ed.), *Cartulaire des Templiers...*

250. Acta núm. 231: «Hoc vero factum fuit anno ab Incarnacione Domini m^o cc^o x^o, mense martii, die dominica vespera sancti Benedicti, in ecclesia ipsius castris de Granoillet, Innocencio papa Rome, regnante Philopo (sic) rege Franchorum et Johanne rege Anglorum, et sedente Arnaldo episcopo Albiensis»; Julià Bernat ALART, «Charte albigeois», pp. 7-8. El text occità és sembrat de catalanismes atribuïbles al cartularista; vegeu André SOUTOU, «Les Templiers et l'aire provençale: à propos de "La Cabane de Monzon" (Tarn-et Garonne)», *Annales du Midi*, tom 88 (1976), pp. 95-96.

251. Actes núm. 6, 7, 74 i 184.

ments significatius de la llengua parlada, el català, amb la llengua escrita, el llatí.

Heus aquí les particularitats trobades més sovint en el corpus:

—Adjunció per epèntesi de la lletra *h*; trobem, per exemple, *habissum* per *abyssum*; *hedificare* per *edificare*; *diachonus* per *diaconus*. Observem, en canvi, un cas de supressió d'aquesta consonant: *ypotheca* per *hypotheca*.

—Substitució generalitzada de *c* per *t*, molt freqüent en els documents del final del segle XIII i de les primeres dècades del XIV; d'altra banda, aquestes dues lletres són a vegades difícils de distingir des del punt de vista estrictament paleogràfic.

—Substitució de *c* per *ss*: *bracerius* per *brasserius*.

—Duplicació de la consonant *c*: *peccunia* per *pecunia*; *paccatis* per *pacatis* (acta núm. 192).

—Duplicació de la consonant *f*: *deffensio* per *defensio*; *defunctus* per *defunctus*.²⁵²

—Al segle XIII, substitució de *y* per *i*: *ydoneum* per *idoneum*, *yrrevocabiliter* per *irrevocabiliter*.

—Supressió de la doble *t*: *literis* per *litteris*; *mitere* per *mitere*.

—Adjunció de *p* després de *m*: *dampnum* per *damnum*; *verumptamen* per *verumtamen*, pràctica que s'observa regularment a les actes de l'època.

Es troben nombrosos casos de contaminació de la llengua parlada en l'escriptura de les actes; heus-ne ací alguns exemples extrets dels folis del *Llibre de la creu*: *cenderius* (cat. ant. *cender*, cat. norm. *sender*, *sendera*) per *semitarius*;²⁵³ *ciminterium* per *cimiterium*; *trocius* (cat. *tros*) per *pecia*;²⁵⁴ *bexata* (cat. *baixar*) per *diminuata*;²⁵⁵ *pagatis*, *pagatos* (cat. *pagar*) per *paccatis*, *paccatos*;²⁵⁶ *eschambiamus* (cat. ant. *escanviar*, cat. norm. *bescanviar*) per *cambiamus*.²⁵⁷

252. Actes núm. 181 i 308.

253. Acta núm. LXXII.

254. Acta núm. 357.

255. Actes núm. 153 i 165.

256. Actes núm. 107 i 150.

257. Acta núm. 144.

El formulari

L'estructura diplomàtica de les actes catalanes és generalment reduïda al mínim necessari. Els preàmbuls hi són escassos. Apareixen a les actes solemnes emanades de la Cancelleria Reial, seguint el model d'aquella, particularment ampul·lós, que introdueix la carta de fundació de l'orde del Sant Redemptor per Alfons I de Catalunya-Aragó el 1188.²⁵⁸ També n'hi ha en alguns testaments que són introduïts per la fórmula: «Quia nullus in carne positus mortem evadere potest», seguida de la invocació.²⁵⁹

La invocació. Introdueix generalment les actes privades. La fórmula emprada més sovint és: «In nomine Domini», però se'n troben també d'altres com: «In Dei nomine», «In Christi nomine», «In nomine Dei Patris», «Sancte et individue sub Trinitatis nomine», «In nomine Sancte Divine Trinitatis»,²⁶⁰ «Sub trino et uno omnipotentis Dei nomine», «In Dei omnipotentis nomine»,²⁶¹ «In Dei nomine, videlicet Patris et Filii sacrique Flaminis».

La invocació és seguida directament per la disposició a les actes més antigues, fins al primer terç del segle XII.²⁶² A partir d'aquest moment, la majoria de les vegades és seguida per la fórmula de notificació.²⁶³ En alguns casos aquest ordre s'inverteix i la notificació precedeix la invocació.²⁶⁴ Observem que a la segona meitat del segle XIII la invocació desapareix de les actes redactades pels notaris laics creats pel rei, mentre que els professionals, clergues i laics, investits de la *fides publica* pel bisbe d'Elna continuen emprant-la.²⁶⁵ Aquesta diferència suggereix que els contractes o

258. Acta núm. 141.

259. Actes núm. 91, 95, 98 i 126.

260. Acta núm. 445.

261. Acta núm. 19. En aquesta ocasió, hi ha una doble invocació, perquè la fórmula és precedida per una creu.

262. Actes núm. 1-8, 10-14 i 55.

263. Acta núm. 16.

264. Actes núm. 52, 56 i 59.

265. Tres notaris que actuen per autoritat episcopal utilitzen la fórmula «In Christi nomine»: es tracta de Jaume Isarn de Croanques, sagristà d'Oms, sacerdot i tabel·lió públic; de Guillem Raül, escrivà públic, i del sacerdot Berenguer Despuig, d'Oms, que instrumenta per mestre Ramon, sagristà de Cànoes i escrivà públic; actes núm. 586, 855, 878 i 881. Tres més utilitzen la fórmula «In Dei nomine»: Jausbert, sagristà de Palau i escrivà públic; Guillem de Bellpuig, notari públic, i Berenguer Despuig, d'Oms, de qui ja hem parlat, que és promogut a escrivà públic de Nils; actes núm. 644, 651, 652, 755, 877, 893 i 912. Dos professionals més utilitzen també la invocació «In Dei nomine»: Guillem de Solans, escrivà a la cancelleria del rei de Mallorca, i Ramon Guerau de la Grassa, notari públic del Perapertusès i la Fenolleda per autoritat del rei de França; actes núm. 722 i 1023.

acensaments pels quals el bisbe concedia el dret d'exercir l'ofici notarial en una jurisdicció devien estipular l'observança de certes regles pel que fa a la formulació de les actes.

Les fórmules de notificació. Són generalment situades després de la invocació, però des dels anys 1130-1140 es donen casos en què la notificació introdueix directament l'acta desproveïda d'invocació.²⁶⁶ Les principals fórmules utilitzades són: «Notum sit cunctis», «Notum sit omnibus» o les seves variants desenvolupades «Notum sit cunctis hominibus, tam presentibus quam futuris» o «Notum sit omnibus hominibus, presentibus et futuris»; o invertida: «Sit notum cunctis»; o expressada en passiva: «Notificetur cunctis». També trobem, però amb menys freqüència: «Manifestum sit» i la seva variant «Manifestum sit omnibus hominibus». Hi ha vegades en què l'escrivà fa abstracció de la fórmula de notificació i passa directament a la disposició.²⁶⁷

La disposició. Segueix directament la invocació o la fórmula de notificació. En general és redactada en estil subjectiu i en primera persona del singular, o del plural si hi ha diversos disposadors. En els formularis més antics, la disposició s'acaba amb la fórmula: «Et est manifestum».

Les clàusules comminatòries. Consisteixen clàssicament en amenaces de sancions divines o pecuniàries.

L'escatocol. Comença generalment amb la data, seguida de l'enunciat dels testimonis. L'acta s'acaba amb la subscripció de l'escrivà o notari.

Cal assenyalar el cas, excepcional en aquest corpus, de la carta adreçada per dos templers al comte de Rosselló Gausfred III i als bons homes de Perpinyà, l'estructura de la qual reprèn els cànons de la diplomàtica: invocació, adreça, expedidor, salutació, notificació-exposició, dispositiu, clàusula comminatòria i escatocol.²⁶⁸

La datació

Tot al llarg del període cobert per la nostra documentació, es constata que els escrivans de les actes instrumentades al Rosselló, el Vallespir i el Conflent apliquen de manera gairebé sistemàtica la norma en vigor a Catalunya que consisteix a agrupar al comença-

266. Actes núm. 9, 17, 61 i 62.

267. Acta núm. 51.

268. Acta núm. 20.

ment de l'escatocol la totalitat dels elements de datació expressats segons el calendari julià.²⁶⁹ Però aquesta regla té algunes excepcions; així, la fórmula de datació d'un títol del 1170 referent a la donació d'una borda situada a la parròquia de Sant Andreu de Montboló, al Vallespir, s'ubica a la capçalera de l'acta.²⁷⁰ El mateix s'esdevé en el testament del senyor Bernat de la Roca el 1173.²⁷¹

Les fórmules de datació utilitzades a les actes més antigues conservades de la col·lecció del Masdéu, és a dir, les de la primera dècada del segle XI i de la segona dècada del XII, s'obren amb expressions com «Facta carta vindictione...», «Facta ista charta donathionis...», «Facta est ista carta...», o encara «Facto hoc...».²⁷² L'ús d'aquestes fórmules, predominant a les actes catalanes des de l'època carolíngia, és un bon indicatiu del manteniment dels antics formularis de tradició visigòtica. A partir de la dècada del 1130, les fórmules esdevenen més variades, senyal que els nous models es van difonent dins el petit món dels professionals de l'escriptura. És així com es generalitza l'ús de noves expressions que de mica en mica eclipsen les formes tradicionals d'introducció de les clàusules de datació: «Factum est hoc...», «Que est acta...», «Quod est actum...», i sobretot «Actum est hoc...», que predomina en la pràctica rossellonesa a partir dels anys 1230.

Les actes del segle XI i les de la primera meitat del XII són datades segons l'any de regnat dels reis de França.²⁷³ El problema és que els escrivans catalans utilitzaven des del segle X còmputos diferents.²⁷⁴ Així, trobem actes datades en funció del dia de la mort del rei o del dia de la coronació del seu successor, mentre que d'altres ho són a partir del dia de Sant Joan, el 24 de juny.²⁷⁵ En absència d'estudis que aclareixin els hàbits dels escrivans del comtat de Rosselló, hem decidit restituir l'any d'aquests documents

269. Aquesta pràctica, inspirada en la tradició visigòtica, ja s'usava a les actes catalanes dels segles X i XI. Vegeu Pere PUIG I USTRELL, Vicenç RUIZ I GÓMEZ i Joan SOLER I JIMÉNEZ (ed.), *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara. Terrassa, 958-1207*, Barcelona, Fundació Noguera, 2001, p. 163.

270. Acta núm. 79.

271. Acta núm. 90.

272. Actes núm. 1-7.

273. Actes núm. 1-6.

274. Michel ZIMMERMAN, «La datation des documents catalans du IXe au XIIe siècle: un itinéraire politique», *Annales du Midi*, t. 93, núm. 154 (1981), pp. 347 i 365.

275. Feliu GASPÀR, «La cronología según los reyes francos en el condado de Barcelona (siglo X)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 6 (1969), pp. 441-464; Anscari M. MUNDÓ, «La datació de documents pel rei Robert (996-1031) a Catalunya», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 4 (1967), pp. 13-34.

prenent com a base del còmput el dia de la coronació dels reis de França: el 24 d'octubre de 996 per al rei Robert, el 3 d'agost de 1108 per a Lluís VI i el primer d'agost de 1137 per a Lluís VII. Aquesta tria no és del tot arbitrària, si més no pel que fa a les actes del segle XII, ja que ens sembla corroborada per alguns casos d'actes que porten la doble datació pels anys de regnat i per l'era cristiana.

Tant al Rosselló com a Catalunya, la pràctica consistent a datar els documents segons l'era cristiana va reaparèixer en el decurs de la dècada 1060-1070.²⁷⁶ Al nord del Pirineu, l'ús de l'any cristià es va escampar primer tímidament, la majoria de les vegades com a complement de l'any de regnat.²⁷⁷ La vella pràctica no comença veritablement a competir amb la de l'any de regnat fins al voltant de l'any 1100, abans d'imposar-se definitivament durant el segon terç del segle XII. Aleshores la majoria dels escriptors van deixar d'indicar l'any de regnat, tot i que continuaven esmentant el nom del rei regnant²⁷⁸ i només una minoria va renunciar a fer aquest esment.²⁷⁹ Del meu coneixement, l'últim escrivà rossellonès que va indicar els anys de regnat va ser el sotsdiaca Guillem en una acta signada el 27 de juny de 1164.²⁸⁰ És interessant remarcar que aquest ús sembla que es va mantenir durant un temps més als comtats d'Empúries i de Besalú, on els escriptors van continuar datant les actes únicament amb l'any de regnat de Lluís el Jove durant la segona meitat del segle.²⁸¹

Es donen igualment alguns exemples que evidencien la perduració d'aquesta pràctica a les zones de muntanya mitjana tradi-

276. Pere PUIG I USTRELL, Vicenç RUIZ I GÓMEZ i Joan SOLER I JIMÉNEZ (ed.), *Diplomatari...*, p. 165. Per al Rosselló, destaquem una donació feta el 22 de març de 1068 pel comte Gausfred I en favor de l'abadia de Sant Genís de Fontanes, formulada de la manera següent: «Facta scriptura XI kalendas aprilis, anno ab Incarnatione Christi MLXVIII, anno IX regnante Philippo rege»; ADPO, H212.

277. Actes núm. 7-11, 15, 17, 19, 20 i 23.

278. Actes núm. 12-14, 18, 21, 22 i *passim*.

279. Actes núm. 16, 21 i 24.

280. «Actum est hoc vº kalendas juli, ani (sic) Domini mº cº lxº iiiº, regnante Lodoico rege xxº viiiº anno»; ADPO, 1B50. Fem notar que l'escrivà indica per error el vint-i-novè any del regnat de Lluís VII, mentre que en el càlcul florentí aquest any correspon de fet a l'any vint-i-setè, el vint-i-vuitè si s'usa el càlcul pisà, cas en el qual hauria d'estar datat el 1165 en estil nou.

281. L'acta núm. 103 del corpus ens forneix l'exemple següent, que ens porta, llevat d'error, a l'any 1177: «Que est acta xv kalendas septembris, anno xlº regni regis Ledovici junioris.»

cionalment més conservadores, com al Vallespir el 1180,²⁸² o dos anys més tard al Conflent, on el diaca Guillem va instrumentar una acta que va datar al tercer any del rei Felip II.²⁸³

És evident, doncs, que els factors geogràfics tenen una incidència real en la difusió de les pràctiques de l'escrit diplomàtic. Al sud de França medieval, com ja s'ha observat moltes vegades, les innovacions culturals es difonien primer en els principals centres administratius o econòmics, la majoria de les vegades situats a prop dels grans eixos de comunicació que vorejaven el litoral mediterrani, com Elna o Perpinyà, abans de partir a la conquesta del rerepaís.²⁸⁴

Els escrivans rossellonesos havien, doncs, renunciat a datar les seves actes amb l'any de regnat dels reis de França molt abans de la prohibició oficial d'aquesta pràctica prescrita per l'arquebisbe de Tarragona, Berenguer de Vilademuls, en un sínode provincial celebrat a la metròpoli catalana el 1180.²⁸⁵ Sens dubte destinada a esborrar els últims rastres susceptibles de rememorar l'antiga dependència dels països de la Marca Hispànica del rei de França, aquesta decisió li degué probablement ser inspirada pel rei Alfons el Cast i el seu cercle.²⁸⁶

282. Peces complementàries, acta núm. VII: «Quod est actum hujus translacionis anno Domini M^o C LXXX, VII° idus octobris, regni Philippi regis anno II.» Un altre exemple que fa referència al Vallespir ens el forneix una acta redactada el 1197 pel sacerdot Pere, monjo de l'abadia d'Arles: «Quod est actum anno Domini MCLXXXVII, VI nonas madii, anno XVI regni Philippi regis»; Pèire de MARCA, *Marca Hispanica*, apèndix CCCCLXXXIX.

283. «Que est acta kalendis julii, anno a Nativitate Christi M^o C^o LXXX° II°, regni regis Philipi III°.»

284. Seguint un esquema clàssic de la difusió dels sabers, com, per exemple, el del dret romà al sud de França, perfectament estudiat pels treballs següents: André GOURON, «Les étapes de la pénétration du droit romain en Septimanie», *Annales du Midi*, t. 69 (1957), pp. 103-120; André GOURON, «Diffusion des consulats méridionaux et expansion du droit romain aux XIIe et XIIIe siècles», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, núm. CXXI (1963), pp. 26-76.

285. Arthur GIRY, *Manuel de diplomatique*, París, 1925, p. 93; Anscari M. MUNDÓ, «El concili de Tarragona de 1180: dels anys dels reis francs als de l'Encarnació», *Analecta Sacra Tarraconensia*, núm. 67/1 (1994), pp. 23-43; Michel ZIMMERMAN, «La datation...», nota 5, p. 346.

286. Recordem que aquesta decisió és contemporània de la que va prendre el rei d'Aragó de confiar al degà de la seu de Barcelona, Ramon de Caldes, la redacció del *Liber feudorum maior*; vegeu Anscari M. MUNDÓ, «El pacte de Cazola del 1179 i el "Liber Feudorum Maior": notes paleogràfiques i diplomàtiques», a *Jaime I y su época*, vol. II, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1979, pp. 119-129; Michel ZIMMERMAN, «La datation...», pp. 349 i 374, que subratlla la contemporaneïtat d'aquesta decisió amb la mort de Lluís VII i proposa interpretar l'evolució de les formes de datació com un itinerari polític que testimonia «l'afirmació progressiva de la identitat catalana»; Adam KOSTO, «The liber feudorum maior of the Counts of Barcelona: the

Sigui com vulgui, es dóna el cas que la geografia eclesiàstica medieval no sempre va coincidir amb la geografia política. Després de la restauració de la seu metropolitana catalana el 1089 pel papa Urbà II, la diòcesi d'Elna va restar sufragània de l'arquebisbat de Narbona.²⁸⁷ El bisbat d'Elna comprenia llavors el comtat independent de Rosselló, d'una banda, i el vescomtat del Vallespir i el comtat de Conflent sotmesos a la casa comtal de Barcelona, d'una altra banda.²⁸⁸ La decisió presa per l'arquebisbe de Tarragona no afectava, doncs, la diòcesi d'Elna. Aquest fet explica per què un bon nombre d'escrivans d'aquesta demarcació eclesiàstica van continuar anomenant els reis de França regnants en les seves fórmules de datació.

Caldrà esperar la mort de Nunó Sanç, senyor de Rosselló, Cerdanya i Conflent de febrer del 1212 a desembre del 1241, i el retorn d'aquests territoris sota l'autoritat directa del rei d'Aragó Jaume I, per veure com el nom del rei de França desapareix definitivament de l'escatocol de les actes redactades als comtats de Rosselló i de Cerdanya.

La coincidència cronològica del canvi de pràctica amb el canvi de poder apareix clarament en la lectura de les cartes templeres instrumentades per Ramon Piquer. Efectivament, observem que aquest darrer, clergue de Palau del Vidre i escrivà públic actiu del 1230 al 1251, indica sistemàticament el nom del rei de França en els documents que instrumenta abans de l'any 1242, i que llavors abandona sobtadament i per sempre aquesta pràctica.²⁸⁹ Això permet presumir que, poc temps després del seu adveniment al capdavant dels comtats cispirinencs, el Conqueridor va imposar l'harmonització de les pràctiques notariales locals amb les que ja eren en vigor als altres comtats catalans. Perquè sigui confirmada, aquesta suposició caldrà que sigui verificada mitjançant una aprofundida investigació de les actes produïdes pels professionals contemporanis d'aquest canvi, si no és que s'exhumi l'ordre reial corresponent a aquesta decisió.

cartulary as an expression of Power», *Journal of Medieval History*, núm. 27 (2001), pp. 1-22; Pierre CHASTANG, «La préface du *Liber instrumentorum memorialis* de Guilhem de Montpellier ou les enjeux de la rédaction d'un cartulaire laïque méridional», a *Les cartulaires méridionaux*, pp. 108-110.

287. Pèire de MARCA, *Marca Hispanica*, apèndix CCCIII; Francesc MONTSALVATJE I FOSSAS, *El obispado de Elna*, p. 31.

288. Vegeu a l'annex el mapa núm. 1.

289. Actes núm. 312, 333, 346, 358, 422, 423, 445, 472, 479 i 515.

L'any adoptat és generalment indicat com el de l'Encarnació, per mitjà d'expressions del tipus «anno ab incarnatione Christi»,²⁹⁰ «anno ab incarnatione Domini»²⁹¹ o «anno dominice Incarnationis»;²⁹² són aquestes dues últimes fórmules les que predominen a les actes rosselloneses del final del segle XII i del primer terç del segle següent. És la simple menció «anno Domini»²⁹³ la que s'imposa entre els notaris rossellonesos a partir del 1230, és a dir —i ben segur que la coincidència no és fortuïta—, al moment precís en què l'ús dels protocols fa la seva aparició a Catalunya.²⁹⁴

L'ús del còmput segons la Nativitat, anunciat «anno a Nativitate Christi», és excepcional al Rosselló.²⁹⁵

Pel que fa a les formes emprades al Llenguadoc, cal notar l'ús de l'expressió «anno incarnate Verbi», utilitzada per un notari de Clarmont d'Erau el 1246.²⁹⁶

Les diferències que acabem de constatar proven amb tota evidència que els redactors d'actes utilitzaven formularis diferents, però és ben difícil de verificar si els escrivans empraven efectivament el còmput que indicaven a les clàusules de datació.²⁹⁷

290. Actes núm. 40, 43-46, 54, 55, 58 i pàssim.

291. Actes núm. 7-9 i pàssim.

292. Actes núm. 10, 14, 19, 47 i pàssim.

293. Actes núm. 29, 49, 50, 60, 103, 105, 141, 160, 161 i pàssim.

294. A Catalunya, com ha remarcat Maria Teresa Ferrer i Mallol, l'aparició dels primers protocols, registres en els quals els notaris consignaven les notes abreujades de les actes contractades sota la seva autoritat, coincideix amb l'extensió de l'ús del paper; vegeu Maria Teresa FERRER I MALLOL, «La redació de l'instrument notarial a Catalunya», *Revista de Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, núm. IV (1974), p. 56. El protocol més antic catalogat als arxius catalans data del 1222. Conservat fragmentàriament, s'atribueix a un notari de Manresa; vegeu Marc TORRAS I SERRA, Bartomeu MASATS I SURIÑACH, Raquel VALDENEBRO I MANRIQUE i Lluís VIRÓS I PUJOLÀ, *Catàleg dels protocols notarials de Manresa*, vol. I, Barcelona Fundació Noguera, Pagès Editors, 1993, pp. 12-14. Convé igualment assenyalar que la sèrie de registres més antiga es troba als arxius de la ciutat portuària de Mallorca, centre del comerç marítim de la Mediterrània occidental. Un d'ells va ser començat a penes tres mesos després de la conquesta d'aquesta illa als musulmans pel rei d'Aragó Jaume I, cosa que fa presumir que els escrivans cristians van utilitzar materials que van trobar al mateix lloc i que probablement provenien d'estocs importats del nord d'Àfrica o del sud de la península Ibèrica; vegeu LORENZO PÉREZ MARTÍNEZ, «Corpus documental balear. Reinado de Jaime I», *Fontes Rerum Balearium*, vol. I (1977), pp. 83-86.

295. Actes núm. 24, 32, 113 i 740. Les dues últimes han estat esteses fora del comtat de Rosselló, la primera potser per un diaca del Conflent i la segona per un notari públic de Ripoll, al comtat de Besalú.

296. Acta núm. 444.

297. A la rica introducció que precedeix la seva edició ja esmentada dels documents de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara, a Terrassa, els editors recorden que Gaspar Feliu va observar alguns casos d'escrivans catalans que usen a les seves actes fórmules que anuncien l'any de l'Encarnació, tot datant-les segons el còmput de la

L'ús de l'estil de la Nativitat, que fa començar l'any el 25 de desembre, no pot ser deduït amb seguretat en les actes del Masdú, on hem vist que només quatre actes, dues de les quals instrumentades al Rosselló, n'anuncien l'ús. Però això no és suficient per a demostrar l'aplicació efectiva d'aquesta forma de datació. En realitat, no hem censat cap cas verificat de l'ús de l'estil de la Nativitat.

Sigui com vulgui, és incontestablement l'estil de l'Encarnació, que fa començar l'any el 25 de març, el que s'empra en la gran majoria de les actes presentades aquí. L'única veritable dificultat és, de fet, la identificació de la forma de càlcul utilitzada. Si l'ús del càlcul florentí no sembla mai desmentit al segle XIII, no és aquest el cas del període anterior.²⁹⁸ En efecte, encara que el reduït nombre d'actes d'aquest període conservades a l'arxiu templar no permet una observació satisfactòria de les pràctiques llavors en vigor, l'estudi de les actes que duen el doble còmput per anys de regnat i per anys de l'era cristiana revela que durant els anys 1130-1150 els escrivans rossellonesos utilitzaven el càlcul pisà.

El monjo i prevere Pere, redactor de les primeres actes dels templers al Rosselló entre els anys 1131 i 1147, és el principal adepte a aquesta forma de suputació. Vuit actes de la seva mà van ser copiades al cartulari de la comanda del Masdú i són editades aquí amb els números 8, 9, 10, 11, 31, 34, 35 i 42. S'hi constata que els hàbits d'aquest escrivà en matèria de datació van evolucionar al llarg de la seva carrera. Excepció feta del cas particular de l'acta número 12, datada el 27 de febrer de 1135 i el 26è any del regnat de Lluís VI, dates que no coincideixen amb cap hipòtesi coneguda, els documents testimonien la seva inclinació pel sistema pisà. Utilitza un estil de primavera, el de l'Anunciació o de Pasqua, en un instrument datat el 8 de febrer de 1146 i el

Nativitat; vegeu Pere PUIG I USTRELL, Vicenç RUIZ I GÓMEZ i Joan SOLER I JIMÉNEZ (ed.), *Diplomatari...*, p. 166.

298. Amb tot, no podem afirmar, refiant-nos només del corpus reunit en aquesta edició, que tots els escrivans rossellonesos del segle XIII utilitzessin l'estil de l'Encarnació i el càlcul florentí. En tot cas, el fet és assegurat per al notariat públic de Perpinyà i de les altres ciutats reials. Així, al protocol atribuït al notari Arnau Miró, el canvi d'any és clarament indicat a la capçalera del foli 20, entre dues sanefes decorades amb motius geomètrics que cobreixen tota la pàgina: «Anno Domini Mill. cc° LXX° nono.» La primera acta enregistrada després és datada el set de les calendes d'abril, és a dir, el 26 de març, mentre que l'última acta del full precedent és datada l'onze de les calendes d'abril, és a dir, el 22 de març; ADPO, 3E1/10, f. 20.

9è any del regnat de Lluís VII.²⁹⁹ Sembla, però, que al final de la seva carrera es va decantar pel càlcul florentí; és almenys el que es desprèn d'una acta expedida el 25 de juny de 1148 i l'11è any del regne de Lluís VII.³⁰⁰

Un altre escrivà rossellonès que també instrumentava a la primera meitat del segle XII, el diaca Arnau *Scriba*, utilitza igualment el càlcul pisà.³⁰¹ L'ús de l'estil de l'Anunciació pisana no s'havia observat mai al Rosselló. Tanmateix el descobriment no és sorprenent, ja que aquesta pràctica és perfectament atestada en el mateix període a Catalunya i a nombrosos principats de la França meridional.³⁰² El seu ús és molt sovint el resultat d'opcions individuals per part dels professionals, cosa que el fa més difícil de detectar.³⁰³

Per cloure aquesta qüestió, cal assenyalar el cas divertit d'una acta datada el 2 d'agost de 1137 i el 28è any del regnat del rei de França Lluís VI.³⁰⁴ El diaca rossellonès que va instrumentar aquesta acta no estava encara informat de la mort del monarca, esdevinguda el dia abans prop de Compiègne.

La indicació del dia de la setmana és rara. De la mateixa manera, si exceptuem les actes emeses per la cancelleria dels comtes reis, la data de lloc només és excepcionalment precisada.

En el corpus reunit dins el marc d'aquesta edició, només en els documents redactats fora de Catalunya apareixen usos diferents en matèria de datació. És el cas de les actes de la cancelleria dels comtes reis, que canvien d'estil segons que el príncep sojornés a

299. Acta núm. 34.

300. Acta núm. 42.

301. *Scriba* és molt probablement un sobrenom, cosa que es desprèn de l'ús de la llengua romanç per a identificar-lo; vegeu l'acta núm. 14.

302. Pere PUIG i USTRELL, Vicenç RUIZ i GÓMEZ i Joan SOLER i JIMÉNEZ (ed.), *Diplomatari...*, p. 164; Damien GARRIGUES, «Les styles du commencement de l'année dans le Midi, l'emploi de l'année pisane en pays toulousain et Languedoc», *Annales du Midi*, núm. 53 (1941), pp. 237-270 i 337-362; Charles HIGOUNET, «Le style pisan, son emploi, sa diffusion géographique», *Le Moyen Âge*, tom 58, núm. 1-2 (1952), p. 36; Charles HIGOUNET, «Cartulaire des Templiers de Montsaunès», *Bulletin Philologique et Historique du CTHS*, 1957, p. 215; Philippe WOLFF, «La datation des actes», a Pierre GERARD i Élisabeth MAGNOU-NORTIER (ed.), *Cartulaires des Templiers...*, p. xvii-xviii; Sylvie ROUILLAN CASTEX, «De nouvelles datations languedociennes en style pisan», *Annales du Midi*, tom 81 (1969), p. 313-319; Claudine PAILHÈS, *Recueil des chartes de l'abbaye de La Grasse*, tom II, París, CTHS, 2000, p. xxviii.

303. Olivier GUYOTJEANNIN i Benoît-Michel TOCK, «"Mos presentis patrie". Les styles de changement du millésime dans les actes français (XIe-XVIe siècle)», *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 157 (1999), pp. 41-109.

304. Acta núm. 17.

Catalunya o a Aragó. L'estil aragonès es caracteritza per l'ús de l'era d'Espanya.

Les poques actes instrumentades al Lenguadoc mostren una gran varietat de pràctiques, però el seu nombre és massa reduït per a ser representatiu i no sabríem formular aquí observacions adequades pel que fa a la seva forma de datació.³⁰⁵ Remarquem simplement que, després de la incorporació de la Fenolleda al Regne de França en virtut del Tractat de Corbeil el 1258, els escriptors de l'antic vescomtat semblen adoptar l'estil en vigor a la senescalia de Carcassona, que feia figurar l'any i el nom del rei de França regnant a la capçalera de l'acta, mentre que la indicació del mes i del dia podien ser desestimats en el protocol final.³⁰⁶ Comparada amb la concisió de l'estil català, la fórmula de datació en ús a l'Albigès apareix molt més prolixa, ja que indica el dia de la setmana segons el calendari litúrgic, abans de precisar els noms del papa, dels reis de França i d'Anglaterra i del bisbe d'Albi en exercici, com es pot veure a l'acta ja esmentada en què es fa donació del *castrum* de Graulhet, a Roergue.³⁰⁷

La forma de validació

La carta partida

Tot al llarg del període templar, s'observa que els escriptors rossellonesos, quan han d'expedir una mateixa acta en diferents originals, utilitzen regularment el procediment de la carta partida, també conegut pels diplomates amb la designació genèrica de quirògraf.³⁰⁸ Aquesta pràctica consistia a escriure dos o més exemplars d'una acta en un mateix full de pergami abans d'escriure entre ells una fórmula de partició en lletres capitals, que tot seguit es tallava per la meitat de forma rectilínia o bé dentada o

305. Per a les regions veïnes del Rosselló, vegeu les observacions formulades a: Philippe WOLFF, «La datation des actes», pp. xvii-xviii; Claudine PAILHÈS, *Recueil des chartes...*, pp. xxvii-xxviii; Paul OURLIAC i Anne-Marie MAGNOU (ed.), *Cartulaire de l'abbaye...*, pp. xi-xiii i xx-xlviii.

306. Vegeu les actes núm. 93, 706, 869, 882 i 1025.

307. Acta núm. 231: «Hoc vero factum fuit anno ab Incarnacione Domini m^o cc^o X^o, mense martii, die dominica vespera sancti Benedicti, in ecclesia ipsius castrì de Granoillet, Innocencio papa Rome, regnante Philopo (sic) rege Franchorum et Johanne rege Anglorum, et sedente Arnaldo episcopo Albiensis.»

308. Vegeu als annexos la taula núm. 5.

ondulada. En cas de litigi, la confrontació dels originals permetia provar-ne l'autenticitat.³⁰⁹

Cent quaranta de les dues-centes setanta-tres actes originals conservades —és a dir, el 51,2%— són cartes partides. Es constata que el recurs a les expedicions múltiples s'aplica a tota mena de transaccions: compromisos, donacions, vendes, acaptes, infeudacions, homenatges, etc.

Les fórmules de partició emprades pels escrivans rossellonesos es limiten a l'ús de les lletres de l'alfabet. A la primera meitat del segle XI, hi escriuen totes les lletres, de la A a la Z, mentre que a partir de l'últim terç del segle XII el nombre de lletres disminueix. La fórmula de partició s'acaba a les lletres R, Q o O. Durant el primer terç del segle XIII, la pràctica s'estabilitza amb un ús predominant de les lletres A a M, però la tendència a la simplificació fa que, en el curs dels anys 1230-1300, sigui la partició per les lletres A a I la que s'imposi. Finalment, a partir del 1300, els notaris adopten cada vegada més l'ús consistent a repetir tres vegades el grup de lletres ABC. Existeix també una variant amb el grup de lletres FGH i també apareix el 1307 una fórmula de partició únicament amb les lletres A B C D.

A la col·lecció del Temple només hi ha una excepció a la regla de partició per les lletres de l'alfabet. Es tracta de la utilització d'una divisa per a separar els exemplars d'una acta del 1134. La fórmula emprada, difícil de restituir sencera, sembla començar pels mots següents escrits en lletres majúscules: «QUOD CUM NON...»

La major part dels pergamins són separats de manera transversal i la fórmula de partició apareix a dalt o a baix de les actes. Les particions laterals són rares: només en comptem deu casos, el 7,1% del total de les cartes partides repertoriades. Finalment —el fet és prou singular per assenyalar-lo—, el fons de la comanda del Masdéu conserva els dos exemplars d'una mateixa carta partida.³¹⁰

309. Per a una revisió completa de la història i la diplomàcia de la quirografia, vegeu Juan Carlos GALENDE DÍAZ, «Un sistema de validación documental: de la quirografía a las cartas partidas», *Espacio, Tiempo y Forma*, sèrie III, t. 9 (1996), pp. 347-381.

310. Acta núm. 207. Vegeu en annex el gravat núm. 5.

La signatura manual

A la diòcesi d'Elna, com en els altres països de dret escrit de l'Occident mediterrani on la institució del notariat públic apareix durant el segle XII, és la signatura de l'escrivà o del notari, i més particularment l'aposiició de la firma manual, allò que confereix a les actes caràcter autèntic.³¹¹

L'ús del segell

Com a la resta de Catalunya, al Rosselló l'ús del segell com a mitjà de validació, a vegades emprat per a les actes solemnes, es limita sobretot a les cancelleries de les principals autoritats laiques i eclesiàstiques. En el nostre corpus, disset actes, catorze de les quals eixides de cancelleries comtals o vescomtals, contenen rastres o anuncis d'haver estat segellades, si bé malauradament els segells han desaparegut del tot. Pertanyen als reis de Catalunya-Aragó Pere I i Jaume I, a Nunó Sanç, senyor de Rosselló, Conflent i Cerdanya, i al rei de Mallorca Jaume II.³¹² El segell del vescomte de Castellnou Jausbert IV estava penjat a baix del seu enigmàtic testament redactat a València el 22 de maig de 1268.³¹³ L'original perdut de la publicació testamentària del vescomte de Fenolleda, Arnau, datada a Narbona el mes d'octubre del 1173, portava, segons sembla, els segells dels nous testimonis.³¹⁴ Així mateix, a baix de l'acord del 17 de febrer de 1205 conclòs entre l'abat de Fontfreda, Bernat, i el mestre provincial del Temple, fra Ponç de Rigaud, amb referència als forns de Perpinyà, penjaven els segells dels dos contractants.³¹⁵ Finalment, Pere Marçà, sagristà del monestir de Sant Miquel de Cuixà, va imprimir el seu segell a baix d'un arbitratge entre els templers i els monjos d'Alet, acte que va presidir i instrumentar prop del poble de Centernac el 1256.³¹⁶

311. Remetem el lector interessat per aquesta qüestió a un article recent que proposa un estimulant estudi comparatiu dels usos rossellonesos i baixllenguadocians: Karim SAÏDI, «Seings manuels des scribes et notaires du XIe au XIIIe siècle dans le Roussillon et l'Hérault», *Les cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. xxxviii (2007), pp. 207-213.

312. Actes núm. 173, 195, 199, 208, 300, 327, 330, 351, 355, 602, 641, 1030 i LXII.

313. Acta núm. xxxii.

314. Acta núm. 93.

315. Acta núm. 194.

316. Acta núm. 548.

*Els escriptors de les actes*³¹⁷

Des de la seva arribada al Rosselló el 1131, els frares de la milícia del Temple van recórrer als escrivans locals per instrumentar els seus títols. Dins el dens teixit d'esglésies i d'establiments monàstics que estructurava aquestes contrades meridionals tradicionalment impregnades de dret escrit, no era difícil de trobar un diaca, un sacerdot o un monjo lletrat capaç d'instrumentar els contractes quan n'hi havia necessitat. Això explica per què els frares del Masdéu no semblen haver sentit la necessitat de disposar del seu propi escrivà. En tota la documentació conservada, només es troba una sola acta instrumentada amb seguretat per un membre de la casa del Temple. Es tracta d'una venda de béns de la parròquia de Bages, vila situada prop del Masdéu, feta als templers el 23 d'octubre de 1181. Fou escrita per Arnau, diaca del Masdéu.³¹⁸ Cal tanmateix remarcar que la majoria de les actes establertes pels templers en el període comprès entre els anys 1177 i 1181 van ser redactades per un diaca Arnau, que molt probablement és el mateix individu.

El desenvolupament de la comanda de Perpinyà, que a partir de mitjan segle XIII esdevingué el principal centre de negocis del Temple al Rosselló, explica la proporció aclaparadora, dins el nostre corpus, d'actes instrumentades pels escrivans públics de la capital del comtat de Rosselló.

CONCLUSIÓ

La *domus militie Templi Mansi Dei*, creada al comtat de Rosselló des del 1136, va ser un dels primers establiments fundats pels pobres cavallers de Crist al continent europeu. Les 1.180 actes i altres documents aplegats en aquest recull ressegueixen la història singular d'aquesta opulenta comanda catalana, les rendes de la qual van ajudar a sostenir la croada a Terra Santa i a la península Ibèrica. Gràcies sobretot a l'aportació fonamental de prop de 850 actes transcrits al cartulari a la dècada del 1280, la col·lecció de la casa de la milícia del Temple del Masdéu s'imposa incontestablement com un dels més rics conjunts documentals con-

317. Per a aquest tema, vegeu als annexos la taula cronològica dels escrivans i notaris.

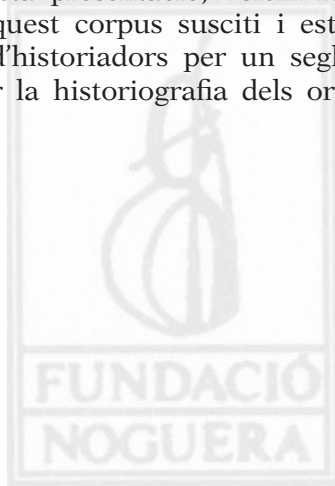
318. Acta núm. 109: «Arnaldus, Mansi Dei diachonus, scripsit.»

servats que reporten l'activitat d'un establiment de l'orde religiós i militar a tota la cristiandat llatina.

Un centenar d'actes evoquen la gènesi i les grans etapes de la formació del patrimoni immoble de la comanda, especialment al comtat de Rosselló i al vescomtat de Fenolleda, en el curs dels cinquanta primers anys de la seva existència.

L'aportació major, i també la més original, d'aquest corpus excepcional és la que es refereix als mitjans successivament utilitzats pels templers a fi d'explotar i augmentar el seu ric patrimoni. El dinamisme i l'esperit d'empresa de què fan gala els diferents administradors del Masdéu i de les altres cases nord-catalanes troba la seva plena expressió en l'èxit de dos dels seus principals projectes: la campanya d'assecament dels estanys situats al cor de la plana del Rosselló, en el curs de les dues últimes dècades del segle XII, i la formidable campanya d'urbanització del barri de Sant Francesc a Perpinyà, entre el 1241 i el 1282. A la manera dels cistercencs, els religiosos van establir una xarxa de cases secundàries per facilitar l'administració dels seus vastos dominis. Entre aquests establiments subalterns posats sota l'autoritat de la casa del Masdéu i del seu comanador, la comanda de Perpinyà, creada cap al 1209, es va beneficiar plenament de l'expansió demogràfica i econòmica de la capital rossellonesa a la segona meitat del segle XIII, fins al punt d'esdevenir la seu d'un important centre financer i de gestió de l'orde sota el regnat de Jaume II de Mallorca.

Al final d'aquesta presentació, volem formular el desig que la gran riquesa d'aquest corpus susciti i estimuli l'interès de les noves generacions d'historiadors per un segle XIII templer massa sovint descuidat per la historiografia dels ordes militars.

Fonts i bibliografia

ABREVIACIONS

- BRALB: Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona.
- BRAH: Butlletí de la Reial Acadèmia de la Història.
- BSASL: Butlletí de la Societat Agrícola, Científica i Literària dels Pirineus Orientals.
- BSESA: Butlletí de la Societat d'Estudis Científics de l'Aude.

FONTS MANUSCRITES

Arxiu de la Corona d'Aragó (Barcelona)

Cancelleria Reial

- Ramon Berenguer IV, pergami núm. 159.
- Alfons I, pergami núm. 107.
- Jaume I, pergamins núm. 910 i 1083.
- Cartes reials de Jaume I, extrasèries, núm. 44.
- Registre núm. 1, *Liber feudorum maior*.
- Registre núm. 2, *Liber testamentorum*.
- Registre núm. 4, *Liber feudorum Ceritaniae*.
- Registre núm. 9.

- Registre núm. 12.
- Registre núm. 13.
- Registre núm. 23.
- Registre núm. 291, *Processus contra magistrum militesque Milicie Templi*.
- Registre núm. 309, *Privilegia Templariorum*.
- Registre núm. 310, *Privilegia Templariorum*.

Gran Priorat de Catalunya

- Pergamí de Barberà, núm. 121, 122, 124, 126, 127, 132 i 138.

Arxiu Municipal de Perpinyà

- AA1, *Livre vert majeur*, vol. I.
- AA3, *Livre vert mineur*, vols. I i II.

Arxiu departamental de l'Alta Garona (Tolosa de Llenguadoc)

- Sèrie 1B, fons de la Procuració Reial: articles 1B1, 1B3, 1B4, 1B5, 1B6, 1B7, 1B8, 1B10, 1B11, 1B16, 1B17, 1B19, 1B21, 1B40, 1B48, 1B52, 1B57, 1B59, 1B63, 1B66, 1B68, 1B69, 1B72, 1B83, 1B184, 1B185, 1B240, 1B262, 1B272 i 1B276.
- Sèrie 1B provisional: article 1Bp832.
- Subsèrie 3E1, arxius notariais: articles 3E1/1 a 3E1/17.
- Subsèrie 167EDT, Arxius comunals de Tuïr: article 167EDT1, *Livre vert de la universitat dels homens de la real vila de Toir*.
- Sèrie H, fons del clergat regular: articles H28, H 200 i H325.
- Sèrie H provisional: articles Hp182 a Hp211 i Hp 258.
- Sèrie J, entrades per via extraordinària:
- Subsèrie 1J, peces soltes i petits fons: article 1J816.
- Subsèrie 2J, fotocòpies i xerografies de fons que no pertanyen als ADPO: articles 2J1/1 a 2J1/46, fotocòpies del cartulari manuscrit de Julià Bernat Alart.
- Subsèrie 12J, fons François de Fossa: article 12J27.

- Sèrie L, lleis i decrets: article L10, decret de l'Assemblea Nacional del 19 de setembre de 1792 posant a la venda els béns de l'orde de Malta.
- Sèrie 1Qp, inventari dels béns mobles de les comunitats religioses després de la confiscació del 1792: article 486, inventari dels béns de l'orde de Malta a Perpinyà.

Arxiu Històric Nacional (Madrid)

- Códices núm. 471.
- Códices núm. 598B, *Cartulario lemosín*.
- Códices núm. 653B, *Cartulario magno de San Juan de Jerusalem*.
- Códices núm. 1312.

Biblioteca Municipal de Perpinyà

- Manuscrit núm. 83, *Liber diversorum privilegiorum, ordinatio-num et statutum oppidi Perpiniani*.
- Manuscrit núm. 107, *Cartulaire manuscrit d'Alart*, 61 vol. de 640 a 660 pp.

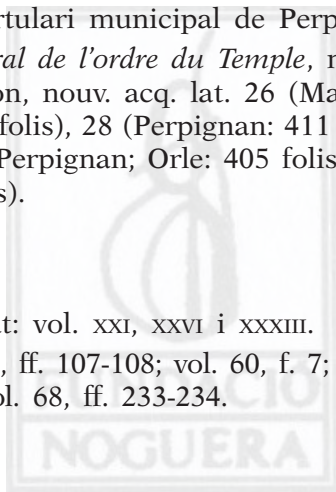
Biblioteca Nacional de França, gabinet de manuscrits

Manuscrits llatins

- Latin 9995, cartulari municipal de Perpinyà.
- *Cartulaire général de l'ordre du Temple*, materials recollits pel marquès d'Albon, nouv. acq. lat. 26 (Mas Deu: 575 folis), 27 (Mas Deu: 540 folis), 28 (Perpignan: 411 folis), 29 (Perpignan: 424 folis), 30 (Perpignan; Orle: 405 folis) i 31 (St. Hippolyte; Palau: 447 folis).

Col·leccions

- Languedoc-Doat: vol. XXI, XXVI i XXXIII.
- Moreau, vol. 59, ff. 107-108; vol. 60, f. 7; vol. 64, f. 60; vol. 67, ff. 170-171, i vol. 68, ff. 233-234.

Biblioteca del monestir de Montserrat

- Manuscrit 1062: Capbreu dels béns i censos dels templers als territoris de la Corona d'Aragó, redactat el 1264 pel mestre de l'orde a Catalunya i Aragó Guillem de Pontons.

FONTS IMPRESSES

- ABADAL I DE VINYALS, Ramon d'. «Com neix i com creix un gran monestir pirinenc abans de l'any mil: Eixalade-Cuixà». *Analecta Montserratensia*, núm. 8 (1954-1955), pp. 125-337.
- ALART, Julià Bernat. *Cartulaire roussillonnais. Semaine religieuse du diocèse de Perpignan*, núm. xcvii (1884).
- «Documents sur la géographie historique du Roussillon». *BSASL*, vol. 22 (1876), pp. 505-601.
 - *Documents sur la langue catalane des anciens comtés de Roussillon et de Cerdagne*. París: Maisonneuve, 1881.
 - *Privilèges et titres relatifs aux franchises, institutions et propriétés communales de Roussillon et de Cerdagne depuis le XIe siècle jusqu'à l'an 1660... Première partie, 1000-1276*. Perpinyà: Latrobe, 1874.
- ALTISENT, Agustí. *Diplomatari de Santa Maria de Poblet*. T. I: *Anys 960-1177*. Barcelona: Abadia de Poblet; Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1993.
- AMARGIER, Paul-A. *Cartulaire de Trinquetaille*. Ais de Provença: Centre d'Étude des Sociétés Méditerranéennes, 1972.
- ARAGON, Henri. *Documents historiques sur la ville de Perpignan*. Perpinyà: Impremta L. Comet, 1922.
- BARAUT, Cebrià. «Béns i censos dels Templers al Rosselló, Vallespir, Conflent i Fenolledès segons un capbreu de l'any 1264». A: *Études Roussillonnaises offertes à Pierre Ponsich*. Perpinyà: Société Catalane de Botanique et d'Écologie Végétale, 1987, pp. 175-180.
- BAUDON DE MONY, Charles. *Relations politiques des comtes de Foix avec la Catalogne*. París: Picard et fils, 1896.
- BERNAT DE CLARAVALL. *Œuvres complètes*. T. XXXI: *Éloge de la nouvelle chevalerie*. Edició i traducció al francès de Pierre-Yves Emery. París: Cerf, 1990.

- BEUGNOT. *Les Oïms ou registre des arrêts rendus par la Cour du roi sous les règnes de Saint Louis, de Philippe le Hardi, de Philippe le Bel, de Louis le Hutin et de Philippe le Long (1254-1318)*. Paris: Imprimerie Royale, 1839-1848. 4 vols.
- BISSON, Thomas N. *Fiscal accounts of Catalonia under the early count-kings (1151-1213)*. Berkeley: University of California Press, 1984. 2 vols.
- BLANC, Alphonse. *Le livre de comptes de Jacme Olivier, marchand narbonnais du XIVe siècle*. Paris: Picard, 1899.
- BOFARULL I DE SARTORIO, Manuel DE [ed.]. *Colección de documentos inéditos del Archivo General de la Corona de Aragón*. Vol. XXIX. Barcelona, 1866.
- BOFARULL I MASCARÓ, Pròsper DE. *Los condes de Barcelona vindicados*. Barcelona: Imp. J. Oliveres, 1836. 2 vols.
- CARRIÈRE, Victor. *Histoire et cartulaire des templiers de Provins*. Paris: Librairie Champion, 1919.
- CARUANA GÓMEZ DE BARREDA, Jaime. «Itinerario de Alfonso II de Aragón». *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, núm. 7 (1962), pp. 73-298.
- CHASSAING, Auguste [ed.]. *Cartulaire des Templiers du Puy-en-Velay*. Paris: Champion, 1882.
- COLL I ALENTORN, Miquel [ed.]. *Crònica de Bernat Desclot*. Barcelona: Barcino, 1949-1951.
- D'ACHÉRY, Luc. *Spicilegium sive Collectio veterum aliquot Scriptorum*. 2a ed. a càrrec d'E. Baluze i E. Martène. Paris, 1723. 3 vols.
- D'ALBON, André. *Cartulaire général de l'ordre du Temple (1119?-1150)*. Paris, 1913.
- DAILLIEZ, Laurent [ed.]. *Règle et statuts de l'ordre du Temple*. Paris: Dervy: 1972.
- *Règle et statuts de l'ordre du Temple*. Paris: Dervy: 1996.
- DE LOISNE, Auguste. *Cartulaire de la commanderie des templiers de Sommereux (Oise)*. Paris: Publications de la Société Académique de l'Oise, 1924.
- DE CURZON, Henri [ed.]. *La règle du Temple*. Paris: Librairie Renouard, 1886.
- DELACHENAL, Roland [ed.]. *Cartulaire du Temple de Vaulx*. Paris: Picard et fils, 1897.

- DELAVILLE LE ROULX, Joseph. *Cartulaire général de l'ordre des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem (1100-1310)*. Paris: Leroux, 1894-1906. 4 vols.
- «L'ordre de Montjoye». *Revue de l'Orient Latin*, num. 1 (1893), pp. 42-57.
- «Un nouveau manuscrit de la Règle du Temple». *Annuaire Bulletin de la Société de l'Histoire de France*, núm. XXVI (1889).
- DESCLOT, Bernat. *Llibre del rei en Pere*. A: SOLDEVILA, Ferran [ed.]. *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta, 1983.
- DEVIC, Claude; VAISSETE, J. *Histoire générale de Languedoc*. Tolosa de Llenguadoc: Privat, 1872-1892. 16 vols.
- FINKE, Heinrich. *Acta Aragonensia: Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327)*. Berlín, 1908.
- *Acta Aragonensia: Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291-1327)*. Aalen: Verlag, 1966.
- *Papsttum und untergang des Templerordens*. 2 vols. Münster, 1907.
- GARGALLO MOYA, Antonio; IRANZO MUNIO, M. Teresa; SÁNCHEZ USON, M. José [ed.]. *Cartulario del Temple de Huesca*. Edició i índexs. Saragossa: Anubar, 1985.
- GERARD, Pierre; MAGNOU-NORTIER, Élisabeth [ed.]. *Cartulaires des Templiers de Douzens*. Paris: CTHS, 1965.
- GERMAIN, Alexandre-Charles; CHABANEAU, Camille [ed.]. *Liber instrumentorum memorialium Cartulaire de Guilhem de Montpellier*. Montpellier, 1884-1886.
- GONZALVO I BOU, Gener [ed.]. *Les constitucions de Pau i Treva de Catalunya (segles XI-XIII)*. Barcelona: Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1994. (Textos jurídics catalans. Lleis i costums; 2/3)
- HIGONET, Charles. «Cartulaire des Templiers de Montsaunès». *Bulletin Philologique et Historique du CTHS*, Paris (1957), pp. 211-294.
- HUICI MIRANDA, Ambrosio. Colección diplomática de Jaime I el Conquistador (1217-1253). València: Hijos de F. Vives Mora, 1916-1919. 3 vols.

- HUICI MIRANDA, Ambrosio; CABANES PECOURT, M. Desamparados [ed.]. *Documentos de Jaime I de Aragón*. València; Saragossa: Anubar, 1976-1988, 5 vols.
- LANGLOIS, Ernest. *Les registres de Nicolas IV*. París: Thorain, 1886-1893. 2 vols.
- LE BLÉVEC, Daniel; VENTURINI, Alain. *Cartulaire du prieuré de Saint-Gilles de l'Hôpital de Saint-Jean de Jérusalem (1129-1210)*. París; Brepols: Turnhout: CNRS, 1997.
- LÉONARD, Émile-G. *Gallicarum militiae Templi domorum. Earumque praeceptorum seriem secundum Albonensia apographia in bibliotheca nationali parisiensi asservata*. París: Champion, 1930.
- MAGNOU-NORTIER, Élisabeth [ed.]. *Recueil des chartes de l'abbaye de La Grasse*. Tom I (779-1119). París: CTHS, 1996.
- MARCA, Pèire DE. *Marca Hispanica sive limes hispanicus...* París: Muguet, 1688.
- MASSOT-REYNIER, Joseph. *Les coutumes de Perpignan*. Montpellier, 1848.
- *Les coutumes de Perpignan*. Marsella: Laffitte, 1976.
- MICHELET, Jules. *Le procès des Templiers*. París: Imprimerie Royale, 1841. 2 vols.
- *Le procès des Templiers*. París: CTHS, 1987. 2 vols.
- MIQUEL I ROSELL, Francesc Xavier. *Liber feudorum maior. Cartulario real que se conserva en el Archivo de la Corona de Aragón*. Barcelona, 1945 i 1947. 2 vols.
- MIRET I SANS, Joaquim. *Cartoral dels templers de les comandes de Gardeny i Barbens*. Barcelona, 1899.
- *Itinerari de Jaume I, el Conqueridor*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1918.
- «Itinerario del rey Alfonso I de Cataluña, II en Aragón». *BRABLB*, núm. 2 (1903-1904).
- «Itinerario del rey Pedro I de Cataluña, II en Aragón». *BRABLB*, núm. 3 (1905-1906) i núm. 4 (1907-1908).
- MONTSSALVATJE I FOSSAS, Francesc. *El obispado de Elna*. Toms XXI-XXIII. Olot: Suc. de J. Bonet, 1911-1913.
- MUNTANER, Ramon. *Crònica*. A: SOLDEVILA, Ferran [ed.]. *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta, 1983.
- OURLIAC, Paul; MAGNOU, Anne-Marie [ed.]. *Cartulaire de l'abbaye de Lézat*. T. I. París: CTHS, 1984.

- OURLIAC, Paul; MAGNOU, Anne-Marie [ed.]. *Le cartulaire de la Selve. La terre, les hommes et le pouvoir en Rouergue au XIe siècle*. París: CTHS, 1985.
- PAILHÈS, Claudine. *Recueil des chartes de l'abbaye de La Grasse*. Tom II. París: CTHS, 2000.
- PORTAL, Charles; CABIE, Edmond [ed.]. *Cartulaire des Templiers de Vaour (Tarn)*. Albi: Picard, 1894.
- PUIG I USTRELL, Pere. *Capbreu primer de Bertran acòlit, notari de Terrassa, 1237-1242*. Barcelona: Fundació Noguera, 1993. (Acta Notariorum)
- PUIG I USTRELL, Pere; RUIZ I GÓMEZ, Vicenç; SOLER I JIMÉNEZ, Joan [ed.]. *Diplomatari de Sant Pere i Santa Maria d'Ègara. Terrassa, 958-1207*. Barcelona: Fundació Noguera, 2001.
- RIPERT-MONTCLAR, marquès de. *Cartulaire de la commanderie de Richerenches de l'ordre du Temple (1136-1214)*. Avinyó; París: Seguin: Champion, 1907.
- SÁNCHEZ CASABÓN, Ana Isabel [ed.]. *Alfonso II Rey de Aragón, Conde de Barcelona y Marqués de Provenza. Documentos (1162-1196)*. Saragossa: Fernando el Católico, 1995. (Fuentes históricas aragonesas; 23)
- SANS I TRAVÉ, Josep Maria. *Col·lecció diplomàtica de la casa del Temple de Barberà (945-1212)*. Barcelona: Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya, 1997.
- *La defensa dels templers catalans*. Lleida: Pagès Editors, 2002.
- SAROBÉ I HUESCA, Ramon. *Col·lecció diplomàtica de la Casa del Temple de Gardeny (1070-1200)*. Barcelona: Fundació Noguera, 1998. 2 vols.
- SOLDEVILA, Ferran [ed.]. *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta, 1983.
- TORRAS I SERRA, Marc; MASATS I SURINACH, Bartomeu; VALDENEBRO I MANRIQUE, Raquel; VIRÓS I PUJOLÀ, Lluís. *Catàleg dels protocols notarials de Manresa*. Vol. I. Barcelona: Fundació Noguera, 1993.
- TRÉTON, Rodrigue, amb la col·laboració de CATAFAU, Aimat, i de VERDON, Laure. *Les capbreus du roi Jacques II de Majorque (1292-1294). Une enquête seigneuriale, miroir du monde rural roussillonnais à la fin du XIIIe siècle*. Perpinyà, Archives Départementales des Pyrénées-Orientales. [En premsa]

- UDINA I MARTORELL, Frederic [ed.]. *El «Llibre Blanc» de Santes Creus (cartulario del siglo XII)*. Barcelona, 1947.
- VALLS I TABERNER, Ferran [ed.]. «Les costums de Perpinyà». *Revista Jurídica de Catalunya*, núm. XXXIII (1926). pp. 417-432.
- VILLANUEVA, Jaime. *Viage literario a las iglesias de España*. T. XVII. Madrid: Imprenta Real, 1831.

BIBLIOGRAFIA

Instruments de treball

- ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc DE B. *Diccionari català-valencià-balear*. 2a ed. Palma de Mallorca: Moll, 1978. 10 vols.
- BASSEDA, Lluís. *Toponymie historique de Catalunya Nord*. Prada de Conflent: Terra Nostra, 1990.
- BERDAGUER, C. *L'historiographie du Roussillon médiéval. Bibliographie des travaux de recherches et publications 1980-1999*. Universitat de Perpinyà, juny 1999. [Inèdit; tesina]
- BOLÒS, Jordi. *Diccionari de la Catalunya medieval (segles VI-XV)*. Barcelona: Edicions 62, 2000.
- CAPEILLE, Joan. *Dictionnaire de biographies roussillonnaises*. Perpinyà: Librairie J. Comet, 1914.
- *Dictionnaire de biographies roussillonnaises*. Marsella: Laffitte Reprints, 1978.
- CÁRCEL ORTÍ, M. Milagros. *Vocabulaire international de la diplomatique*. València: Universitat de València, 1994.
- Catalogue général des cartulaires des archives départementales publié par la commission des archives départementales et communales*. París: Imprimerie Royale, 1847.
- CAUCANAS, Sylvie. *Introduction à l'histoire de Moyen Âge en Roussillon*. Perpinyà, 1985.
- CAYLA, Paul. *Dictionnaire des institutions, des coutumes et de la langue en usage dans quelques pays de Languedoc*. Montpellier, 1964.
- COROMINES, Joan. *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*. Barcelona: Curial, 1980-1987. 8 vols.
- DU CANGE, Charles. *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Edició augmentada. París: Didot, 1840-1850. 7 vols.
- GIRY, Arthur. *Manuel de diplomatique*, París, 1925.

- Glossarium mediae latinitatis Cataloniae ad anno dccc usque ad annum mc.* Barcelona: Universitat de Barcelona, 1960-1985.
- Gran enciclopèdia catalana.* Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1970-1983. 16 vols.
- JAVIERRE MUR, Aurea L.; GUIÉRREZ DEL ARROYO, Consuelo. *Guía de la sección de órdenes militares del Archivo Histórico Nacional.* Madrid: Patronato Nacional de Archivos, 1950.
- LEMAIRE, Jacques. *Introduction à la codicologie.* Lovaina: Universitat Catòlica de Lovaina: Publications de l'Institut d'Études Médiévales, 1989.
- MUZERELLE, Denis. *Vocabulaire codicologique: répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits.* Paris: CEMI, 1985.
- NIERMEYER, Jan Frederik. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus, abbreviationes et index fontium.* Leiden: Brill, 1976.
- *Mediae Latinitatis Lexicon Minus, abbreviationes et index fontium.* Leiden: Brill, 1993.
- NOELL, Renat. *Essai de bibliographie roussillonnaise des origines à 1906.* Prada: Terra Nostra, 1976.
- *Essai de bibliographie roussillonnaise 1906-1940.* Prada: Terra Nostra, 1973.
- *Essai de bibliographie roussillonnaise 1940-1960.* Prada: Terra Nostra, 1969.
- *Essai de bibliographie roussillonnaise 1960-1980.* Prada: Terra Nostra, 1986.
- PELISSIER, Jean-Pierre. *Paroisses et communes de France-Pyrénées-Orientales. Dictionnaire d'histoire administrative et démographique.* Paris: CNRS, 1986.
- PONSICH, Pierre. «Roussillon-Vallespir-Conflent-Capcir-Cerdagne-Fenouillèdes. Limites historiques et répertoire toponymique des lieux habités de ces anciens "Pays"». *Terra Nostra*, núm. 37 (1980).
- ROSSET, Philippe; CAUCANAS, Sylvie. *Guide des Archives des Pyrénées-Orientales.* Perpinyà: Direction des Services d'Archives, 1984.
- STEIN, Henri. *Bibliographie générale des cartulaires français ou relatifs à l'histoire de France.* Paris: 1907.

VIEILLARD, François; GUYOTJEANNIN, Olivier [coord.]. *Conseils pour l'édition des textes médiévaux*. Paris: CTHS, 2001. 3 fasc.

Estudis generals

ABBÉ, Jean-Loup. *À la conquête des étangs, l'aménagement de l'espace en Languedoc méditerranéen (XIe-XVe siècle)*. Tolosa de Llenguadoc: Presses Universitaires du Mirail, 2006.

ABULAFIA, David. *A Mediterranean Emporium: The Catalan Kingdom of Majorca*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

ABULAFIA, David; GARÍ, Blanca [dir.]. *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península Ibérica y el reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*. Barcelona: Omega, 1997.

ALART, Julià Bernat. «Charte albigeoise». *Revue des Langues Romanes*, primera sèrie, t. III (1872).

— *Les stils de Villefranche-de-Conflent*. Paris: Durand, 1862.

ALOMAR I ESTEVE, Gabriel. *Urbanismo regional en la Edad Media: Las «Ordinacions» de Jaime II (1300) en el Reino de Mallorca*. Barcelona: G. Gili, 1976.

ALSINA, Claudi; FELIU, Gaspar; MARQUET, Lluís. *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*. Barcelona: Curial, 1990.

ALTURO, Jesús. «Le statut du scribe en Catalogne (XIIe-XIIIe siècle)». A: HUBERT, Marie-Clotilde; POULLE, Emmanuel; SMITH, Marc H. [dir.]. *Le statut du scribe au Moyen Âge*. Paris: École des Chartes, 2000, pp. 41-50.

— «Sobre el mot medieval *blandimentum* i la seva evolució semàntica». *Faventia*, vol. 12-13 (1990), pp. 449-452.

ANÒNIM SICILIA. *Chronique de la conspiration de Jean Prochyta*. A: BUCHON, Jean Alexandre. *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*. Paris: Desrez, 1840. [Traducció de Jean Alexandre Buchon]

ARAGON, Henri. *Les monuments et les rues de Perpignan*. Perpinyà: Imp. F. Labau, 1928.

— *Les monuments et les rues de Perpignan*. Marsella: Laffitte Reprints, 1977.

ASSIER ANDRIEU, Louis; SALA, Raymond [dir.]. *La ville et les pouvoirs. Actes du Colloque du Huitième Centenaire de la Charte de Per-*

- pignan*, 23/25 octobre 1997. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2000.
- ATSMA, Hartmut; VEZIN, Jean. «Originaux et copies: la reproduction des éléments graphiques des actes des xe et xie siècles dans le cartulaire de Cluny». A: KOSTO, Adam; WINROTH, Anders. *Charters, cartularies, and archives, the preservation and transmission of documents in the Medieval West*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 1999.
- AUBENAS, Robert. «Quelques réflexions sur le problème de la pénétration du droit romain dans le Midi de la France au Moyen Âge». *Annales du Midi*, t. 93 (1981), pp. 371-377.
- AURELL, Martí [ed.]. «Autour d'un débat historiographique: l'expansion catalane dans les pays de langue d'oc au Moyen Âge». A: *Montpellier, la couronne d'Aragon et les pays de langue d'oc (1204-1349)*. Montpellier, 1987, pp. 9-41. [Actes del XIIe Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Montpellier 26-29 setembre 1985)]
- «Le personnel politique catalan et aragonais d'Alphonse Ier en Provence (1166-1196)». *Annales du Midi*, t. 93 (1981), pp. 121-139.
- *Les noces du comte. Mariage et pouvoir en Catalogne (785-1213)*. Paris: Publications de la Sorbonne, 1995.
- «Nécropoles et donats: les comtes de la maison de Barcelone et l'Hôpital (xiie-xiiie siècles)». *Provence Historique*, núm. 45 (1995), pp. 7-24.
- [dir.] *Convaincre et persuader: communication et propagande aux xiie et xiiie siècles*. Poitiers: Universitat de Poitiers; Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale, 2007. (Civilisation Médiévale; 17)
- AZAÏS, Robert. *Collioure de 1207 à 1344*. Universitat de Tolosa de Llenguadoc, juny de 1971. 2 vols. [Inèdit. Tesina]
- BALAGUER, Anna M. *Història de la moneda dels comtats catalans*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999.
- BARQUERO GOÑI, Carlos. «El conflicto por los bienes templarios en Castilla y la orden de San Juan». *España Medieval*, núm. 16 (1993), pp. 37-54.
- BARRET-KRIEGEL, Blandine. *Les historiens et la Monarchie*. Paris: PUF, 1988, 4 vols.
- BAUTIER, Robert Henri. «L'authentification des actes privés dans la France médiévale. Notariat public et juridiction gracieuse».

- A: *Notariado público y documento privado: de los orígenes al siglo XIV*. Vol. 2. València: Generalitat Valenciana, 1989, pp. 701-772. [Actes del VII Congr s Internacional de Diplom tica, València, 1986].
- BAUTIER, Robert Henri. «Les grands problèmes politiques et économiques de la Méditerranée médiévale». *Revue Historique*, n m. 134 (1965), pp. 1-28.
- BAYROU, Lucien; CASTELLVÍ, Jordi. «Esquisse d'une étude des vestiges des fortifications urbaines médiévales en Roussillon». A: * tudes Roussillonnaises offertes à Pierre Ponsich*. Perpinyà: Société Catalane de Botanique et d' cologie Végétale, 1987, pp. 187-222.
- BELMON, J r me; VIELLIARD, Jeanne. «Latin farci et occitan dans les actes du XI  siècle». *Bibliothèque de l' cole des Chartes*, t. 155 (1997), pp. 149-183.
- BENITO I MONCLÚS, Pere. «Hoc est breve... L'emergència del costum i els orígens de la pràctica de capbrevaci , segles XI-XIII». A: S NCHES MARTÍNEZ, Manuel [comp.]. *Estudios sobre rentas, fiscalidad y finanzas en la Catalu a bajomedieval*: Barcelona, CSIC, 1993, pp. 3-27.
- BENITO I MONCL S, Pere; KOSTO, Adam; TAYLOR, Nathaniel L. «Three typological approaches to catalonian archival evidence, 10-12 centuries». *Anuario de Estudios Medievales*, n m. 26 (1996), pp. 43-88.
- BENSCH, Stephen P. «La séparation des comtés d'Emp ries et du Roussillon». *Annales du Midi*, t. 118, n m. 255 (juliol-setembre 2006), pp. 405-410.
- BERTHE, Maurice. «Le droit d'entrée dans le bail à fief et le bail à acapte du Midi de la France (XII -XV  siècle)». A: BONNASSIE, Pierre [ed.]. *Fiefs et fodalit  dans l'Europe méridionale (Italie, France du Midi, Péninsule iberique) du X  au XIII  siècle*. Tolosa de Llenguadoc: Universitat de Tolosa de Llenguadoc - Le Mirail, 2002, pp. 237-278.
- BERTRAN ROIG , Prim. «Estudiants catalans a la Universitat de Bologny (segle XIII)». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, n m. 23-24 (2002-2003), pp. 123-143. [Homenatge al professor Josep Ramon Julià Vi amata]
- BILLE, Élisabeth; CONESA, Marc; RENDU, Christine; BOSOM, Sebasti . «L'élevage du Moyen âge à l'époque moderne au prisme des

- contrats de parceria. Le chantier histoire: retour sur une expérience originale». *Ceretania*, núm. 4 (2005), pp. 265-277.
- BILLE, Élisabeth; CONESA, Marc; VIADER, Roland. «L'appropriation des espaces communautaires dans l'est des Pyrénées médiévales et modernes. Enquête sur les cortals». A: *Espaces collectifs et utilisations collectives des campagnes du Moyen Âge à nos jours*. Clarmont d'Alvèrnia, 15-17 de març de 2004. [En premsa]
- BISSON, Thomas N. «Credit, Prices and Agrarian Production in Catalonia: a Templar Account, 1180-1188». A: *Order and Innovation in the Middle Ages: Essais in Honor of Joseph R. Strayer*. Princeton: Princeton University Press, 1976, pp. 89-102.
- «Le Conflent, le Vallespir et la Cerdagne d'après les censiers et comptes fiscaux des premiers comtes-rois de Barcelone (1151-1213). A: *Conflent, Vallespir et montagnes catalanes*. Montpellier: Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon, 1980, pp. 71-75. [Actes del LI Congrès de la Federació Històrica del Llenguadoc Mediterrani i del Rosselló]
- *The Medieval Crown of Aragon. A Short History*. Oxford: Clarendon Press, 1986.
- *Tormented voices: power, crisis and humanity in rural Catalonia (1140-1200)*. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- «Une paix peu connue pour le Roussillon (A. D. 1173)». A: *Droit privé et institutions régionales: Études historiques offertes à Jean Yver*. Paris: PUF, 1976, pp. 69-76.
- BOLÒS, Jordi. «Onomàstica i poblament a la Catalunya septentrional a l'alta edat mitjana». A: *Histoire et Archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 1995, pp. 49-65.
- BONNASSIE, Pierre. *La Catalogne au tournant de l'an mil. Croissance et mutations d'une société*. Paris: Michel, 1990.
- BORDES, François. «Les cartulaires urbains de Toulouse (XIIIe-XVIe siècles)». A: LE BLÉVEC, Daniel [dir.]. *Les cartulaires méridionaux. Actes du colloque organisé à Béziers les 20 et 21 septembre 2002*. Paris: École des Chartes, 2006, pp. 217-238.
- BOTET I SISÓ, Joaquim. *Les monedes catalanes*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1909. 2 vols.
- BOURIN-DERRUAU, Monique. «La géographie locale du notaire languedocien (Xe-XIIIe s). Espace vécu, mesuré, imaginé». *Cahiers de Recherches Médiévales*, núm. III (1997), pp. 33-40.

- BOURIN-DERRUAU, Monique. «Les hommes de mansata en Bas-Languedoc (milieu du XIIe siècle-milieu du XIVe siècle): Théorie, pratique et résistance». *Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen Âge*, 2 vols., núm. 112 (2000), pp. 883-917.
- *Villages médiévaux en Bas-Languedoc: genèse d'une sociabilité (X^e-XIVe siècle)*. París, L'Harmattan, 1987.
- BOUTARIC, Edgard. «Le vandalisme révolutionnaire. Les archives pendant la Révolution française». *Revue des Questions Historiques*, núm. 12 (1872).
- BRECHON, Franck. «Autour du notariat et des nouvelles pratiques de l'écrit dans les régions méridionales aux XIIe et XIIIe siècles». A: GUICHARD, Pierre; ALEXANDRE-BIDON, Danièle [dir.]. *Comprendre le XIIIe siècle, Mélanges offerts à Marie-Thérèse Lorcin*. Lió: Presses Universitaires de Lyon, 1995, pp. 161-172.
- BRODMAN, James William. *Charity and Welfare: Hospitals and the Poor in Medieval Catalonia*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press, 1998.
- *Ransoming Captives in Crusader Spain: The Order of Merced on the Christian-Islamic Frontier*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press, 1986.
- BROUSSE, Charles-Emmanuel. «La vicomté de Castellnou». *Études Roussillonnaises*, núm. 5 (1954-1955), pp. 115-133.
- «Une grande erreur de la petite histoire». *Études Roussillonnaises*, núm. 4 (1952), pp. 233-240.
- BRUTAILS, Jean-Auguste. *Étude sur l'esclavage en Roussillon*. París, 1886.
- *Étude sur la condition des populations rurales du Roussillon au Moyen Âge*. París: Picard, 1891.
- BUCHON, Jean Alexandre. *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*. París: Desrez, 1840.
- BURNS, Robert Ignatius. *The Worlds of Alfonso the Learned and James the Conqueror: intellect and force in the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1985.
- CAILLE, Jacqueline. «Ermengarde, vicomtesse de Narbonne (1127/29-1196-97): une grande figure féminine du Midi aristocratique». A: *La femme dans l'histoire et la société méridionales (IXe-XIXe s.)*. Montpellier, Fédération historique du Languedoc méditerranéen et du Roussillon, 1995, p. 9-50. [Actes del 66 Congrés de la Federació Històrica del Llenguadoc Mediterrani i del Rosselló]

- CAILLE, Jacqueline. «Les “Thalamus” de Narbonne». A: LE BLÉVEC, Daniel [dir.]. *Les cartulaires méridionaux. Actes du colloque organisé à Béziers les 20 et 21 septembre 2002*. Paris: École des Chartes, 2006, pp. 239-247.
- CALMETTE, Josep; VIDAL, Pere. *Histoire de Roussillon*. Paris: Boivin, 1923.
- *Histoire de Roussillon*. Paris: Champion, 1975
- CALONI, J. *Collioure, ses origines, son passé, son rôle dans l'histoire du Roussillon*. Perpinyà: Imp. L. Comet, 1938.
- CAPEILLE, Joan. «Les anciens monastères de Perpignan. Les Frères Mineurs (1244-1791)». *Revue Historique et Littéraire du Diocèse de Perpignan*, núm. v (1925), pp. 116-123 i 130-137, i núm. vi (1926), pp. 6-12, 24-28 i 38-41.
- CASTELLVÍ, Jordi. *Les châteaux de l'ancien comté de Roussillon, du Bas Empire romain à l'union au Royaume d'Aragon*. Montpellier: Universitat Paul Valéry, 1982-1983. [Tesina d'història de l'art i arqueològica dirigida per Jacques Bousquet]
- CASTELLVÍ, Jordi; NOLLA, Josep Maria; RODA, Isabel. «La identificación de los trofeos de Pompeyo en el Pirineo». *Journal of Roman Archaeology*, núm. 8 (1995), pp. 5-18.
- «Pompey's trophies». A: *La ciudad en el mundo romano. Actas del XIV Congreso Internacional de Arqueología Clásica*. Tarragona: CSIC, 1993, pp. 93-96.
- CATAFAU, Aimat. «Aperçus sur l'histoire des bâtiments du couvent des Franciscains de Perpignan du XIIIe au XVIIIe siècle». Rapport DFS, setembre de 2005. [Inèdit]
- «Contentiones fuerunt. Conflits et violences dans le Roussillon féodal (XIe-XIIe siècles)». A: *Le Roussillon de la Marca Hispanica aux Pyrénées-Orientales (VIIIe-XXe siècles)*. Perpinyà: Société agricole, scientifique et littéraire des Pyrénées-Orientales, 1996, pp. 221-249.
- «La cellera et le mas en Roussillon au Moyen Âge: du refuge à l'encadrement seigneurial». *Le Journal des Savants*, núm. 2 (1997), pp. 333-361.
- «La villa Perpiniati: son territoire et ses limites (Xe-XIIIe siècles)». A: ASSIER ANDRIEU, Louis; SALA, Raymond [dir.]. *La ville et les pouvoirs. Actes du Colloque du Huitième Centenaire de la Charte de Perpignan, 23/25 octobre 1997*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2000, pp. 41-67.

- CATAFAU, Aimat. «Le vocabulaire du territoire dans les comtés catalans nord-pyrénéens (IXe-XIIe siècle)». A: CURSENTE, Benoît; MOUSNIER, Mireille [dir.]. *Les territoires du médiéviste*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2005, pp. 129-149.
- *Les celleres et la naissance du village en Roussillon (X^e-XVe siècles)*. Perpinyà: Trabucaire, 1998.
- «Paroisse et cellera dans le diocèse d'Elne (X^e-XIIe siècles)». *Cahiers de Saint-Michel de Cuxà*, t. xxx (1999), pp. 91-100.
- CATAFAU, Aimat; PASSARIUS, Olivier. «Laroque-des-Albères de l'Antiquité à la fin du Moyen-Âge. Histoire et archéologie du peuplement et de la mise en valeur d'un terroir villageois». *Études Roussillonnaises*, t. xiv (1995-1996), pp. 7-30.
- CATEURA, Pau. «Mallorca a la segona meitat del segle XIII (aspectes polítics i financers)». *Estudis Baleàrics*, núm. 17 (1985), pp. 57-86.
- CAUCANAS, Sylvie. «Assèchements en Roussillon». A: *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 1995, pp. 269-278.
- *Moulins et irrigation en Roussillon du IXe au XVe siècle*. Paris: CNRS, 1995.
- CAZES, Albert. *Le Roussillon sacré*. Prada: Conflent, 1977.
- «Testament de Bernard Hug de Serralonga». *Études Roussillonnaises*, t. vii (1987), pp. 95-105.
- CHASTANG, Pierre. «Cartulaires, cartularisation et scripturalité médiévale: la structuration d'un nouveau champ de recherche». *Cahiers de Civilisation Médiévale: X^e-XIIe siècles*, núm. 49 (2006), pp. 21-32.
- «La préface du *Liber instrumentorum memorialis* des Guilhem de Montpellier ou les enjeux de la rédaction d'un cartulaire laïque méridional». A: LE BLÉVEC, Daniel [dir.]. *Les cartulaires méridionaux. Actes du colloque organisé à Béziers les 20 et 21 septembre 2002*. Paris: École des Chartes, 2006, pp. 108-110.
- *Lire, écrire, transcrire. Le travail des rédacteurs de cartulaires en Bas-Languedoc (Xe-XIIIe siècles)*. Paris: CTHS, 2002.
- CHEYETTE, Fredric L. *Ermengard of Narbonne and the world of the troubadours*. Ithaca: Cornell University Press, 2001.
- CLANCHY, Michael. *From memory to written record: England, 1066-1307*. 2a ed. Oxford: Blackwell, 1993.

- CLAVERIE, Pierre-Vicent. «Le Fonds de Majorque des Archives Nationales de France». *Domitia*, núm. 2 (2002), pp. 21-39.
- COLSON, Achile. «Recherches sur les monnaies qui ont eu cours en Roussillon». *BSASL*, vol. IX, pp. 29-60.
- COMPS, Jean-Pierre. «Stratae et stradae: les grands axes de circulation des Pyrénées-Orientales dans les textes médiévaux». *Domitia*, núm. 3 (desembre 2002), pp. 127-155.
- «Via de Carles, via Conflentana, caminum Franceschum... et quelques autres. De la Têt à l'Albère, l'apport des textes médiévaux à la recherche de la voirie ancienne». A: *Elne, ville et territoire, 2ème rencontres d'histoire et d'archéologie d'Elne*. Elne: Société des Amis d'Illiberis, 2003.
- CONESA, Marc [et al.]. «Essai de modélisation d'une source notariale. Les contrats de *parcerias* et leur dynamiques (Cerdagne, Pyrénées de l'est, XIIIe-XVIIIe siècle)». RTP MoDyS Trobada de Doctorands (Lió, 8 i 9 de novembre de 2006), 2007, p. 94. <http://isa.univ-tours.fr/modys/download/rd06_conesa.pdf>
- CONSTANT, André. «Châteaux et peuplement dans le massif des Albères et ses marges du IXe siècle au début du XIe siècle». *Annales du Midi*, t. 109, núm. 219-220 (juliol-desembre 1997), pp. 433-466.
- *Du castrum à la seigneurie: pouvoir et occupation du sol dans le massif des Alberes et ses marges (IIIe siècle-XIe siècle)*. Tolosa de Llenguadoc: Universitat de Tolosa de Llenguadoc - Le Mirail, 2005. [Tesi doctoral]
- DAILEADER, Philip. *True Citizens. Violence, Memory and Identity in the Medieval Community of Perpignan 1162-1397*. Leiden: Brill, 2000.
- *De vrais citoyens. Violence, mémoire et identité dans la communauté médiévale de Perpignan 1162-1397*. Canet de Rosselló: Trabucaire, 2004. [Traducció francesa d'Aimat Catafau]
- DAVASSE, Bernard; GALOP, Didier; RENDU, Christine. «Paysages du Néolithique à nos jours dans les Pyrénées de l'Est d'après l'écologie historique et l'archéologie pastorale». A: *La dynamique des paysages protohistoriques, antiques, médiévaux et modernes*. Sophia Antipolis, 1997, pp. 577-599. [Actes de la XVII Trobada Internacional d'Arqueologia i d'Història d'Antibes, 19-21 d'octubre de 1996]

- DE BARTHÉLÉMY, Édouard. «Étude sur les établissements monastiques du Roussillon (Diocèse d'Elne-Perpignan)». *Bulletin Monumental*, 3a sèrie, t. II (1857), pp. 46-52.
- DE FONT-REULT, Jacques. «Structure du diocèse d'Elne au Moyen Âge avec présentation d'une carte». *Actes du XLIIème Congrès FHLMR*. Montpellier, 1970, pp. 25-29.
- DE MIRAMON, Charles. *Les «donnés» au Moyen Âge: Une forme de vie religieuse laïque, v. 1180-v. 1500*. Paris: CERF, 1999.
- DE POUS, Annie. «L'architecture de pierres sèches et les grands chemins de transhumance pyrénéens». *Conflent*, núm. 20 (1964), pp. 55-58. *Conflent*, núm. 21 (1964), p. 103-104. *Conflent*, núm. 30 (1965), pp. 251-256.
- «Matériaux pour servir a l'étude de l'architecture de pierres sèches et les grandes voies de transhumance». *Conflent*, núm. 41 (1967), pp. 212-225.
- DE ROUX, Antoine. «Les cartes et les plans anciens, une source considérable d'informations sur le passé de Perpignan». *BSASL*, núm. 100 (1992), p. 105-134.
- *Perpignan de la place forte à la ville ouverte x^e-xxe siècles*. Perpinyà: Archives Histoire, 1996.
- DÉBAX, Hélène. *La féodalité languedocienne XIe-XIIe siècles. Serments, hommages et fiefs dans le Languedoc des Trencavel*. Tolosa de Llenguadoc: PUM, 2003.
- «Un cartulaire, une titulature et un sceau: le programme politique du vicomte Roger II (Trencavel) dans les années 1180». A: LE BLÉVEC, Daniel [dir.]. *Les cartulaires méridionaux. Actes du colloque organisé à Béziers les 20 et 21 septembre 2002*. Paris: École des Chartes, 2006, pp. 125-143.
- DELAMONT, Ernest. «La croisade de 1285. Ses causes, ses résultats et ses suites». *BSASL*, vol. XXI, pp. 394-454.
- DENJEAN, Claude. *Juifs et chrétiens. De Perpignan à Puigcerdà (XIIIe-XIVe siècles)*. Perpinyà: Trabucaire, 2004.
- DOSSAT, Yves. «Du début de l'année en Languedoc au Moyen Âge». *Annales du Midi*, núm. 54-55 (1943), pp. 520-529.
- DURAND, Aline. *Les paysages médiévaux du Languedoc (x^e-xie siècles)*. Tolosa de Llenguadoc: PUM, 1998. (Tempus)
- DURLIAT, Marcel. *L'art dans le royaume de Majorque, les débuts de l'art gothique en Roussillon, en Cerdagne et aux Baléares*. Tolosa de Llenguadoc: Privat, 1962.

- EMERY, Richard W. «Flemish cloth and flemish merchants in Perpignan in the thirteenth century». A: *Essays in Medieval Life and Thought: Presented in Honor of Austin Patterson Evans*. Nova York: Columbia University Press, 1955, pp. 153-166.
- «Les Juifs en Conflent et en Vallespir (1250-1415)». A: *Conflent, Vallespir et montagnes catalanes*. Montpellier: Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon, 1980, pp. 85-91. [Actes del LI Congrés de la Federació Històrica del Languedoc Mediterrani i del Rosselló]
- *The Jews of Perpignan in the Thirteenth century: An economic study based on notarial records*. Nova York: Columbia University Press, 1959.
- FELIU, Gaspar. «La cronología según los reyes francos en el condado de Barcelona (siglo X)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 6 (1969), pp. 441-465.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa. «L'instrument notarial: concepte i evolució (segles XI-XV)». *Actes del II Congrés del Notariat Català*. Barcelona: Fundació Noguera, 2000, p. 29-88.
- «La redacció de l'instrument notarial a Catalunya». *Revista de Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, núm. IV (1974), pp. 29-191.
- FERRER I MALLOL, M. Teresa [et al.]. *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana. Actes del Col·loqui Internacional, Barcelona, 27-29 de maig de 1999*. Barcelona: CSIC, 2000.
- FERRO, Víctor. *El dret públic català. Les institucions a Catalunya fins al Decret de Nova Planta*. Vic: Eumo, 1987.
- FIGUERES, Roger. *Les rois de Majorque. Résidence et déplacements*. Montpellier: Universitat Paul Valéry, abril 2006. [Memòria de màster]
- FONQUERNIE, Laurent. *La vicomté de Fenouillèdes du IXème au XIIIème siècle*. Tolosa de Languedoc: Universitat de Tolosa de Languedoc - Le Mirail, 1997. [Tesina]
- FONT I RIUS, Josep Maria. «La recepción del derecho romano en la Península Ibérica durante la Edad Media». *Recueil de mémoires et travaux publiés par la Société d'Histoire du Droit*, núm. 6 (1967), pp. 84-104.
- FONTAINE, Denis; LANGÉ, Christine. «Présentation des fonds de notaires conservés aux Archives départementales des Pyrénées-Orientales». *Documentació notarial i arxius. Els fons notariais*

- com a eina per a la recerca històrica*. [En premsa; actes del col·loqui celebrat a Girona, el 5 i el 6 d'octubre de 2006]
- FOSSIER, Robert. «L'activité métallurgique d'une abbaye cirtercienne: Clairvaux». *Revue d'Histoire de la Sidérurgie*, vol. II (1961), pp. 7-14.
- *Polyptiques et censiers. Typologie des sources du Moyen Âge occidental*. Paris: Turnhout, 1978.
- FREEDMAN, Paul H. «Servitude in Roussillon». *La servitude dans les pays de la Méditerranée occidentale chrétienne*, Mélanges de l'École Française de Rome, Moyen Âge, 2000, tom 112-2, pp. 867-882.
- *The origins of peasant servitude in Medieval Catalonia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- GALENDE DÍAZ, Juan Carlos. «Un sistema de validación documental: de la quirografía a las cartas partidas». *Espacio, Tiempo y Forma*, sèrie III, tom 9 (1996), p. 347-381.
- GARRIGUES, Damien. «Les styles du commencement de l'année dans le Midi, l'emploi de l'année pisane en pays toulousain et Languedoc». *Annales du Midi*, núm. 53 (1941), pp. 237-270 i 337-362.
- GASPAR, Feliu. «La cronología según los reyes francos en el condado de Barcelona (siglo X)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 6 (1969), pp. 441-464.
- GAZANYOLA, Joan DE. *Histoire du Roussillon*. Perpinyà: Imp. Alzine, 1857.
- GEARY, Patrick. «Entre gestion et gesta». A: GUYOTJEANNIN, Olivier; MORELLE, Laurent; PARISSE, Michel [comp.]. *Les cartulaires. Actes de la Table ronde, organisée par l'École nationale des chartes et le GDR. 121 du CNRS (Paris, 5-7 décembre 1991)*. Paris: École des Chartes, 1993, pp. 13-26.
- GIBRAT, Josep. «Note sur l'église de Saint-Sauveur de Sira (1212)». *Revue Historique et Littéraire du Diocèse de Perpignan*, núm. 11 (novembre 1925), pp. 159-160.
- GIORDANENGO, Gérard. *Féodalités et droit savant dans le Midi médiéval*. Hampshire: Variorum, 1992.
- GIUNTA, Francesco; CORRAO, Pietro [ed.]. *XI Congresso di storia della Corona d'Aragón: Palermo-Trapani-Erice 23-30 aprile 1982 sul tema «La società mediterranea all'epoca dell' Vespro»*. Palermo, 1983-1983, 4 vols.

- GLENISSON, Jean. «L'enquête pontificale de 1373 sur les possessions des Hospitaliers de Saint-Jean de Jérusalem». *Bibliothèque de l'École des Chartes*, t. 129 (1971), pp. 83-111.
- GONZALVO I BOU, Gener. «La pau i treva del Rosselló de l'any 1217». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. xv (2004), pp. 67-73.
- GOURON, André. «Diffusion des consulats méridionaux et expansion du droit romain aux XIIe et XIIIe siècles». *Bibliothèque de l'École des Chartes*, núm. cxxi (1963), pp. 26-76.
- *La science du droit dans le Midi de la France au Moyen Âge*. Londres, 1984.
- «Les étapes de la pénétration du droit romain en Septimanie». *Annales du Midi*, t. 69 (1957), pp. 103-120.
- GREINER, Monique. «La piété de Jacques II de Majorque et les Ordres mendiants: une tradition revisitée». *BSASL* (2001), p. 33-115.
- «Une reine méconnue: Sancia de Majorque, reine de Jérusalem et de Sicile (1286-1345)». *Études Roussillonnaises*, tom xviii (2000-2001), pp. 117-128.
- GRÈZES-RUEFF, François. «L'abbaye de Fontfroide et son domaine foncier au XIIe et XIIIe siècles». *Annales du Midi*, t. 39 (1977), pp. 253-280.
- GROSSE, Rolf. «Remarques sur les cartulaires de Saint-Denis aux XIIIe et XIVe siècles». A: *Les cartulaires*. Paris: École des Chartes, 1993, pp. 279-288.
- GUAL I CAMARENA, Miquel. *Vocabulario del comercio medieval. Colección de aranceles aduaneros de la Corona de Aragón (siglos XIII y XIV)*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1968.
- GUICHARD, Pierre. «Du parchemin au papier». A: GUICHARD, Pierre; ALEXANDRE-BIDON, Danièle [dir.]. *Comprendre le XIIIe siècle, Mélanges offerts à Marie-Thérèse Lorcin*. Lió: Presses Universitaires de Lyon, 1995, pp. 185-200.
- GUYOTJEANNIN, Olivier; MORELLE, Laurent; PARISSÉ, Michel [comp.]. *Les cartulaires. Actes de la Table ronde, organisée par l'École nationale des chartes et le GDR. 121 du CNRS (Paris, 5-7 décembre 1991)*. Paris: École des Chartes, 1993.
- GUYOTJEANNIN, Olivier; TOCK, Benoît-Michel. «“Mos presentis patrie”». Les styles de changement du millésime dans les actes

- français (XIe-XVIe siècle)». *Bibliothèque de l'École des Chartes*, 157 (1999), pp. 41-109.
- HENRY, D. M. J. *Histoire de Roussillon*. Paris: Imprimerie Royale, 1835, 2 vols.
- HIGOUNET, Charles. «Essai sur les granges cisterciennes». A: *L'économie cistercienne. Géographie, mutations: du Moyen Âge aux temps modernes*. Aush, 1983, pp. 157-180. [Actes de les III Jornades Internacionals d'Història de l'Abadia de Flaran, 3, 16-18 de setembre de 1981]
- «*Le style pisan, son emploi, sa diffusion géographique*». *Le Moyen Âge*, t. 58, núm. 1-2 (1952), pp. 31-42.
- JACOB, Robert. «Du chirographe à l'acte notarié: l'instrument de la paix privée dans les villes du Nord du XIIIe au XVIe siècle». *Le Gnomon*, núm. 95-96 (1994), pp. 17-30.
- KOSTO, Adam. *Making agreements in medieval Catalonia. Power, order, and the written world, 1000-1200*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- «*The liber feudorum maior of the Counts of Barcelona: the cartulary as an expression of Power*». *Journal of Medieval History*, núm. 27 (2001), pp. 1-22.
- LARGUIER, Gilbert. «Capbreus de Catalogne du nord (province du Roussillon) XVe-XVIIIe». A: BRUNEL, Ghislain; GUYOTJEANNIN, Olivier; MORICEAU, Jean-Marc [ed.]. *Terriers et plans-terriers du XIIIe au XVIIIe siècle. Actes du Colloque de Paris (23-25 septembre 1998)*. Paris: Associations d'Histoire des Sociétés Rurales et École Nationale des Chartes, 2002, pp. 65-78.
- «Fiscalité et institutions à Perpignan (XIIe-XVIIIe siècles)». A: LOUIS ASSIER ANDRIEU i Raymond SALA [dir.]. *La ville et les pouvoirs. Actes du Colloque du Huitième Centenaire de la Charte de Perpignan, 23/25 octobre 1997*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2000, pp. 435-448.
- LAURANSON-ROSAZ, Christian. «La Paix populaire dans les Montagnes d'Auvergne». A: *Maisons de Dieu et hommes d'Église*. Paris: CERCOR, 1992, pp. 289-333.
- LE BLÉVEC, Daniel [dir.]. *Les cartulaires méridionaux. Actes du colloque organisé à Béziers les 20 et 21 septembre 2002*. Paris: École des Chartes, 2006.
- LECOY DE LA MARCHE, Albert. *Les relations politiques de la France avec le royaume de Majorque*. Paris: Leroux, 1892, 2 vols.

- MARANDET, Marie-Claude. «Les anciennes mesures des Pyrénées-Orientales». A: Pierre CHARBONNIER [dir.]. *Les anciennes mesures locales du Midi méditerranéen d'après les tables de conversion*. Clarmont d'Alvèrnia: Presses Universitaires Blaise Pascal, 1994, pp. 223-236.
- MARICHAL, Rémi. «Sondage préliminaire à l'étude archéologique du sous-sol de l'église Saint-Jean-le-Vieux à Perpignan». A: *Études Roussillonnaises offertes à Pierre Ponsich*. Perpinyà: Société Catalane de Botanique et d'Écologie Végétale, 1987, pp. 239-243.
- MARICHAL, Rémi; RÉBÉ, Isabelle [dir.]. *Les origines de Ruscino (Château-Roussillon, Perpignan Pyrénées-Orientales) du Néolithique au Premier Âge du Fer*. Latas: Association pour le développement de l'archéologie en Languedoc-Roussillon, 2003. (Monographies d'Archéologie Méditerranéenne; 16)
- MARICHAL, Rémi; RÉBÉ, Isabelle; TRÉTON, Rodrigue. «La transformation du milieu géomorphologique de la plaine du Roussillon et ses conséquences sur son occupation. Premiers résultats». A: *La dynamique des paysages protohistoriques, antiques, médiévaux et modernes*. Sophia Antipolis, 1997, pp. 271-284. [Actes de la XVII Trobada Internacional d'Arqueologia i d'Història d'Antibes, 19-21 d'octubre de 1996]
- MARTÍNEZ I FERRANDO, Jesús Ernest. *La tràgica història dels reis de Mallorca*. Barcelona: Aedos, 1960.
- MELIET, Jean-Jacques; ROUCH, Philippe. «La gazailhe, indicateur socio-économique en region d'élevage: l'exemple de la Ballongue». *Annales du Midi*, núm. 165 (1984), pp. 5-30.
- MIRET I SANS, Joaquim. «El testamento de la vizcondesa Ermengarda de Narbona». *BRALB*, vol. 1 (1901-1902), pp. 41-46.
- MORELLE, Laurent. «De l'original à la copie: remarques sur l'évaluation des transcriptions dans les cartulaires médiévaux». A: GUYOT-JEANNIN, Olivier; MORELLE, Laurent; PARISSÉ, Michel [comp.]. *Les cartulaires. Actes de la Table ronde, organisée par l'École nationale des chartes et le GDR. 121 du CNRS (Paris, 5-7 décembre 1991)*. Paris: École des Chartes, 1993, pp. 91-104.
- MUNDÓ, Anscari M. «El concili de Tarragona de 1180: dels anys dels reis francs als de l'Encarnació». *Analecta Sacra Tarracoenensia*, núm. 67/1 (1994), pp. 23-43.

- MUNDÓ, Anscari M. «El pacte de Cazola del 1179 i el “Liber Feudorum Maior” : notes paleogràfiques i diplomàtiques». A: *Jaime I y su época*. Vol. II. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1979, pp. 119-129.
- «La datació de documents pel rei Robert (996-1031) a Catalunya». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 4 (1967), pp. 13-34.
- NEGRE I PASTELL, Pelagi. «Dos importantes documentos del Conde de Ampurias, Poncio I». A: *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*. Vol. XIV. Girona, 1960, pp. 229-261.
- NOY, Francesc. «Estudio histórico sobre el trovador Berenguer de Palou». *BRABLB*, núm. xxxvi (1975-1976), pp. 15-104.
- OMBRABELLA, Céline. *Les relations féodo-vassaliques dans la société roussillonnaise sous le règne de Jacques II de Majorque (1276-1311)*. Tolosa de Llenguadoc: Universitat de Tolosa de Llenguadoc - Le Mirail, 1997. [Tesina]
- ORLANDIS I ROVIRA, Josep. «*Traditio animae et corporis*: la familiaritas en las iglesias y monasterios españoles en la alta Edad Media». *Anuario de Historia del Derecho Español*, núm. 24 (1954), pp. 95-280.
- PÉREZ MARTÍNEZ, Lorenzo. «Corpus documental balear. Reinado de Jaime I». *Fontes Rerum Balearium*, vol. 1 (1977), pp. 83-86.
- PINTO, Anthony. «Draperie et développement urbain: le cas de Perpignan à la fin du Moyen Âge (xiiie-xve siècles)». A: *Morphologie urbaine et identité sociale dans l'arc méditerranéen (x^e-xve s)*. Chambéry. [En premsa]
- «Le commerce des chevaux et des mules entre la France et les pays catalans (xive-xve siècle)». *Histoire & Sociétés Rurales*, vol. 23 (2005/1), pp. 117-136.
- «Perpignan un grand centre drapant méditerranéen (xiiie-xve): état de l'historiographie». A: *La fibre catalane. Industrie et textile en Roussillon au fil du temps*. Perpinyà: Trabucaire, 2005, pp. 13-38.
- «Ressources et activités économiques dans les montagnes roussillonnaises (xie-xve siècle)». *XXXIVe Congrès de la SHMES. Montagnes Médiévales*. París: Publications de la Sorbonne, 2004, pp. 316-344.
- PIPON, Brigitte. *Le charrier de l'Abbaye-au-bois (1202-1341)*. París, 1996.

- POISSON, Gabriel. *Les vicomtes de Castelnou (XIe-XIVe siècles)*. Tolosa de Llenguadoc: Universitat de Tolosa de Llenguadoc - Le Mirail, setembre de 2005. [Tesina]
- PONS I GURI, Josep Maria. «Entre l'emfiteusi i el feudalisme (Els reculls de drets gironins)». *Estudi General. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona*, núm. 5-6 (1986), pp. 411-418.
- PONSICH, Pere. «Fenolleda». A: *Catalunya romànica*. Vol. XXV: *El Vallespir, el Capcir, el Donasà, la Fenolleda, el Perapertusès*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1996, pp. 284-290.
- «La cathédrale Saint-Jean de Perpignan», *Études Roussillonnaises*, t. 3 (1953), pp. 137-214.
- «Le domaine foncier de Saint-Michel de Cuxa aux IXe, X^e et XIe siècles». *Études Roussillonnaises*, núm. 1-2 (1952), pp. 67-100.
- «Le Monestir del Camp». A: *Congrès archéologique de France, cxii^e session tenue dans le Roussillon en 1954 par la Société Française d'archéologie*. París: Orleans, 1955, pp. 315-333.
- «Le mystère du palais comtal de Perpignan». *BSASL*, vol. xci (1983), pp. 9-31.
- «Perpinyà». A: *Catalunya Romànica*. Vol. XIV: *El Rosselló*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993, pp. 285-288.
- «Perpinyà haut-médiévale. Naissance d'un cité comtale (X^e-XIIe siècles)». A: Louis ASSIER ANDRIEU i Raymond SALA [dir.]. *La ville et les pouvoirs. Actes du Colloque du Huitième Centenaire de la Charte de Perpignan, 23/25 octobre 1997*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2000, pp. 69-72.
- «Rosselló». A: *Catalunya romànica*. Vol. XIV: *El Rosselló*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1993, pp. 37-38.
- «Saint-Jean-le-Vieux de Perpignan». A: *Congrès archéologique de France, cxii^e session tenue dans le Roussillon en 1954 par la Société Française d'archéologie*. París: Orleans, 1955, pp. 31-50.
- PRATX, Maxence. «Les sources de l'histoire du Roussillon». *Ruscino*, núm. 1 (1911), pp. 136-141.
- PUIG, Carole. *Études des couvents fondés à Perpignan au XIIIe siècle. Mercédaires, Franciscains, Dominicains, Pénitents, Carmes et Clarisses*. Montpellier: Universitat de Montpellier, octobre 1995. [Inèdit; tesina]

- PUIG, Carole. «La Merci de Perpignan et le rachat des captifs chrétiens au XIIIe siècle». *Études Roussillonnaises*, tom XIV (1995-1996), pp. 31-38.
- *Les campagnes roussillonnaises au Moyen Âge: dynamiques agricoles et paysagères entre le XIe et la première moitié du XIVe*. Tolosa de Llenguadoc: Universitat de Tolosa de Llenguadoc - Le Mirail, 2003. 2 vols. [Tesina]
- RENDU, Christine. *La montagne d'Enveig. Une estive pyrénéenne sur la longue durée*. Perpinyà: Trabucaire, 2003.
- RIERA I MELIS, Antoni. «Perpinyà, 1025-1285, crecimiento científico, diversificación social y expansión urbana». A: ABULAFIA, David; GARÍ, Blanca [dir.]. *En las costas del Mediterráneo occidental. Las ciudades de la Península Ibérica y el reino de Mallorca y el comercio mediterráneo en la Edad Media*. Barcelona: Omega, 1997, pp. 1-61.
- RIU, Manuel. «Formación de las zonas de pastos veraniegos del monasterio de Santes Creus en el Pirineo durante el siglo XII». *Boletín del Archivo Bibliográfico*, núm. 14 (1961), pp. 137-153.
- ROMESTAN, Gui. «Draperie roussillonnaise et draperie languedocienne dans la première moitié du XIVe siècle». A: *XLIIe Congrès de la Fédération Historique du Languedoc Méditerranéen et du Roussillon*. Montpellier, 1970, pp. 31-45.
- *Perpignan au XIIIe siècle d'après quelques travaux récents (1955-1965)*. Montpellier, 1967.
- ROQUE, Francis. *Les rois de Majorque*. Prada: Conflent, 1979.
- ROQUEBERT, Michel. *L'épopée cathare*. Tom IV: *Mourir à Montségur, 1230-1244*. París: Perrin, 2007.
- ROUFFIANDIS, Louis. «L'esclavage en Roussillon sous les rois de Majorque et d'Aragon». *BSASL*, núm. lxxii, pp. 131-150.
- ROUILLAN CASTEX, Sylvie. «De nouvelles datations languedociennes en style pisan». *Annales du Midi*, t. 81 (1969), pp. 313-319.
- SABATÉ, Flocel. «La governació al Principat de Catalunya i als comtats de Rosselló i Cerdanya». A: *Anales de la Universidad de Alicante*. Alacant: Universitat d'Alacant, 1999, pp. 21-62. (Historia Medieval; 12)
- «Perpinyà, capital baixmedieval dels comtats de Rosselló i Cerdanya». A: ASSIER ANDRIEU, Louis; SALA, Raymond [dir.]. *La ville et les pouvoirs. Actes du Colloque du Huitième Centenaire de la Charte de Perpignan, 23/25 octobre 1997*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2000, pp. 157-200.

- SAGNES, Jean [dir.]. *Le pays catalan (Capcir-Cerdagne-Conflent-Roussillon-Vallespir) et le Fenouillèdes*. Pau: Société Nouvelle d'Édition Régionale et de Diffusion, 1983-1985. 2 vols.
- SAÏDI, Karim. «Seings manuels des scribes et notaires du XIe au XIIIe siècle dans le Roussillon et l'Hérault». *Les cahiers de Saint-Michel de Cuxa*, núm. XXXVIII (2007), pp. 207-213.
- SANCHEZ MARTÍNEZ, Manuel. *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*. Vic: Eumo, 1995.
- SÉNAC, Philippe [ed.]. *Histoire et Archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 1995.
- SOBREQUÉS, Santiago. *Els barons de Catalunya*. Barcelona: Teide, 1957.
- *Els grans comtes de Barcelona*. Barcelona: Vicens Vives, 1961. (Biografies catalanes. Sèrie històrica; 2)
- SOLDEVILA, Ferran. *Els primers temps de Jaume I*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1968.
- TASTU, Pierre. «Notes sur Perpignan». *Journal des Pyrénées-Orientales*, núm. 74, 27 setembre 1851.
- TO FIGUERAS, Lluís. «Els remences i el desenvolupament de les viles catalanes a l'entorn de 1200». A: ASSIER ANDRIEU, Louis; SALA, Raymond [dir.]. *La ville et les pouvoirs. Actes du Colloque du Huitième Centenaire de la Charte de Perpignan, 23/25 octobre 1997*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2000, pp. 131-156.
- *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- «La seigneurie dans une ville médiévale. Le développement de l'emphytéose à Gérone au XIIe siècle». A: SÉNAC, Philippe [ed.]. *Histoire et Archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 1995, pp. 229-251.
- «Le mas catalan du XIIIe siècle: genèse et évolution d'une structure d'encadrement et d'asservissement de la paysannerie». *Cahiers de Civilisation Médiévale* (Poitiers), any XXXVI, núm. 2 (1993), pp. 151-157.
- TOLRÀ DE BORDAS, Josep. *L'Ordre de Saint François d'Assise en Roussillon*. París; Perpinyà, 1884.

- TRÉTON, Rodrigue. «Crues et inondations dans les Pyrénées Méditerranéennes au XIVe et XVe siècles: état des sources et perspectives de recherches». *Domitia*, núm. 8/9 (març 2007), pp. 213-226.
- «Preludi a la història del notariat públic a Perpinyà i el comtat de Rosselló (1184-1340)». *Afers. fulls de recerca i pensament*, núm. 58 (2007), pp. 551-609.
- TRÉTON, Rodrigue. *Sel et salines en Roussillon au Moyen Âge*. Montpellier: Universitat Paul Valéry, 1999. [Tesina]
- «Un prototype? Remarques à propos d'un capbreu des revenus et usages du comte d'Empúries dans le castrum de Laroque-des-Albères fait en 1264». A: CAMIADE, Martina [dir.]. *L'Albera, Terre de passage, de mémoires et d'identités*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2006, pp. 49-76. [Actes del col·loqui de Banyuls de la Marenda (3 i 4 maig 2005)]
- TRÉTON, Rodrigue; VINAS, Robert. «Le testament de Nunó Sanç». *Études Roussillonnaises*, t. xxv. [En premsa]
- VALLS I SUBIRÀ, Oriol. *La historia del papel en España, siglos X-XVI*. Vol. I. Madrid: Empresa Nacional de Celulosas, 1978.
- VENTURA I SUBIRATS, Jordi. «Hérétiques du Roussillon et de Cerdagne, au temps de Jaime 1er». *Cahiers d'Études Cathares*, II sèrie, núm. 21 (1964), pp. 53-54.
- VERDON, Laure. «La femme en Roussillon aux XIIe et XIIIe siècles: statut juridique et économique». *Annales du Midi*, t. 111, núm. 227 (juliol-setembre 1999), pp. 293-309.
- «Quelques aspects de la démographie en Roussillon au XIIIe siècle». A: SÉNAC, Philippe [ed.]. *Histoire et Archéologie des terres catalanes au Moyen Âge*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 1995, pp. 253-268.
- VEZIN, Jean. «Observations sur l'emploi des réclames dans les manuscrits latins». *Bibliothèque de l'École des Chartes*, vol. 125 (1967), pp. 5-33.
- VIADER, Roland. «Remarques sur la tenure et le statut des tenanciers dans la Catalogne du XIe au XIIIe siècle». *Annales du Midi*, t. 107, núm. 210 (1995), pp. 149-165.
- VIDAL, Pere. *Guide historique et pittoresque dans le département des Pyrénées-Orientales*. Perpinyà: Alté et Fau, 1899.
- *Histoire de la ville de Perpignan depuis les origines jusqu'au Traité des Pyrénées*. París: Welter, 1897.

- VINAS, Agnès; VINAS, Robert. *La conquête de Majorque*. Perpinyà: SASL, 2004.
- VINAS, Robert. «Alphonse II d'Aragon, Alphonse I pour la Catalogne et le Roussillon. Perpignan et le Roussillon (1172-1196)». *BSASL*, vol. 109 (2002), pp. 221-250.
- WAKEFIELD, Walter L. «Friar Frerier, inquisitor». *Heresis*, núm. 7 (1986), pp. 33-41.
- WOLFF, Philippe. «Deux centres catalans au Moyen Âge: Barcelone et Perpignan». *Medievalia*, t. 7 (1987), pp. 109-124.
- «La datation des actes». A: GERARD, Pierre; MAGNOU-NORTIER, Élisabeth [ed.]. *Cartulaires des Templiers de Douzens*. Paris: CTHS, 1965, pp. xvii-xviii.
- [dir.]. *Histoire de Perpignan*. Tolosa de Llenguadoc: Privat, 1985.
- ZIMMERMAN, Michel. «Arme de guerre, emblème social ou capital mobilier? Prolégomènes à une histoire du cheval dans la Catalogne médiévale (x^e-xiie siècle)». A: *Miscel·lània en homenatge al P. Agustí Altisent*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1991, pp. 119-157.
- *Écrire et lire en Catalogne du ixe au xiie siècle*. Madrid: Casa de Velázquez, 2003, 2 vols.
- «Glose, tautologie ou inventaire? L'énumération descriptive dans la documentation catalane du xe au xiie siècle». *Cahiers de Linguistique Médiévale*, núm. 14-15 (1989-1990), pp. 309-338.
- «La datation des documents catalans du ixe au xiie siècle: un itinéraire politique». *Annales du Midi*, tom 93, núm. 154 (1981), pp. 345-375.
- «Protocoles et préambules dans les documents catalans du xe au xiie siècle: Évolution diplomatique et signification spirituelle». *Mélanges de la Casa de Velázquez*, núm. 11 (1975), pp. 51-80.
- ZURITA, Jerónimo. *Anales de la Corona de Aragón*, Saragossa, 1610-1621.

Els ordres militars

Actes de les primeres jornades sobre els ordres religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX). Tarragona: Diputació de Tarragona, 1994.

- ALART, Julià Bernat. «Suppression de l'Ordre du Temple en Roussillon». *BSASL*, t. 15 (1867), pp. 25-115.
- BARBER, Malcolm. *Le procès des templiers*. Rennes: Presses Universitaires de Rennes, 2002. [Traducció al francès]
- «The origins of the Order of the Temple». *Studia Monastica*, núm. 12 (1970), pp. 219-240.
- BARBER, Malcolm. *The trial of the Templars*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- BARRIÈRE, Bernardette. «L'économie cistercienne dans le sud-ouest de la France». A: *L'économie cistercienne. Géographie, mutations: du Moyen Âge aux temps modernes*. Aush, 1983, pp. 157-180. [Actes de les III Jornades Internacionals d'Història de l'Abadia de Flaran, 3, 16-18 de setembre de 1981]
- BLÁZQUEZ JIMÉNEZ, Álvaro. «Bosquejo histórico de la Orden de Montegaudio». *BRAH*, vol. LXXI (1917), pp. 138-172.
- BONNET, Émile. «Les maisons de l'ordre du Temple dans le Languedoc méditerranéen». *Cahiers d'Histoire et d'Archéologie*, tom 7-8 (1934), pp. 513-525 i 158-178.
- BOURIN, Monique. «Autour des ordres militaires: des relents d'anticléricalisme?». *L'anticléricalisme en France méridionale (milieu XIe-début XIVe)*. *Cahiers de Fanjeaux*, núm. 38 (2003), pp. 239-254.
- BULST-THIELE, Marie Luise. *Sacrae domus militae Templie Hierosolomytani magistri*. Göttingen: Vandenhock und Ruprecht, 1974.
- CARBASSE, Jean-Marie. «Les commanderies: aspects juridiques et institutionnels». A: LUTTRELL, Anthony; PRESSOUYRE, Léon [dir.]. *La Commanderie, institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval*. París: CTHS, 2002, pp. 19-27. [Actes del Primer Col·loqui Internacional de Santa Eulàlia de Cernon, 13-19 d'octubre de 2000]
- CARCENAC, Antoine-Régis. «L'élevage dans le Rouergue méridional au temps des Templiers». *Annales du Midi*, tom 104, núm. 195 (1991), pp. 293-306.
- *La commanderie du Temple de Sainte-Eulalie de Larzac, recherche d'histoire économique et sociale, milieu XIe-début XIVe siècle*. Tolosa de Llenguadoc: Universitat de Tolosa de Llenguadoc, 1987.
- *Les templiers du Larzac*. Nimes: Lacour, 1994.

- CARRAZ, Damien. «*Christi fideliter militantium in subsidio Terre Sancte*. Les ordres militaires et la première maison d'Anjou (1246-1342)». A: FERREIRA FERNANDES, Isabel Cristina [ed.]. *As Ordens Militares e as Ordens de Cavalaria entre o Occidente e o Oriente (Actas do V Encontro sobre Ordens Militares, Palmela, 15 a 18 de fevereiro 2006)*. Lisboa. [En premsa]
- CARRAZ, Damien. *L'ordre du Temple dans la basse vallée du Rhône (1124-1312). Ordres militaires, croisades et sociétés méridionales*. Lió: Presses Universitaires de Lyon, 2005.
- «Le cartulaire du Temple de Saint-Gilles, outil de gestion et instrument de pouvoir». A: LE BLÉVEC, Daniel [dir.]. *Les cartulaires méridionaux. Actes du colloque organisé à Béziers les 20 et 21 septembre 2002*. Paris: École des Chartes, 2006, pp. 145-162.
- «Les ordres militaires et la ville (xiie-début du xive siècle): l'exemple des commanderies urbaines de la basse vallée du Rhône». *Annales du Midi*, tom 114, núm. 239 (juliol-setembre 2002), pp. 275-292.
- «Mémoire lignagère et archives monastiques: les Bourbouton et la commanderie de Richerenches». A: AURELL, Martí [ed.]. *Convaincre et persuader: communication et propagande aux xiie et xiiie siècles*. Poitiers: Universitat de Poitiers; Centre d'Études Supérieures de Civilisation Médiévale, 2007. (Civilisation Médiévale; 17), pp. 465-502.
- CERRINI, Simonetta. *La révolution des templiers. Une histoire perdue du xiie siècle*. Paris: Perrin, 2007.
- DE RAYMOND, Charles. «L'Ordre du Temple et la série de ses commandeurs en Roussillon». *Bibliothèque de l'École des Chartes*, vol. XLIX (1888), pp. 31-32.
- DELARUELLE, Étienne. «Templiers et Hospitaliers en Languedoc pendant la Croisade des Albigeois». *Cahiers de Fanjeaux*, núm. 4 (1969), pp. 315-334.
- DELAVILLE LE ROULX, Joseph. «Les archives de l'Ordre de l'Hôpital dans la Péninsule Ibérique». A: *Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires*. T. IV. Paris: Leroux, 1893, pp. 1-283.
- DELISLE, Léopold. *Mémoire sur les opérations financières des templiers*. Tom XXXIII, 2. Paris: Mémoires de l'Institut National de France, 1889.

- DELLUC, Brigitte; DELLUC, Gilles. «Que reste-t-il des abbayes-filles de Cadouin?». A: *Les abbayes-filles de Cadouin*. Cadonh, 1999. [Actes del 6è col·loqui]
- DEMURGER, Alain. *Les Templiers. Une chevalerie chrétienne au Moyen Âge*. Paris: Seuil, 2005.
- DEMURGER, Alain. «Trésor des templiers, Trésor du roi. Mise au point sur les opérations financières des templiers». A: *Pouvoir et gestion (cinquièmes rencontres, 29-30 novembre 1996)*. Tolosa de Llenguadoc: Presses de l'Université des Sciences Sociales de Toulouse, 1997, pp. 73-86.
- *Vie et mort de l'ordre du Temple*. Paris: Seuil, 1989.
- DEMURGER, Alain; FOREY, John Alan; PAGAROLAS, Laureà; COMTE, A.; SANS I TRAVÉ, Josep Maria; FUGUET, Joan. «L'orde del Temple a Catalunya». *L'Avenç*, núm. 161 (1992), pp. 16-67.
- DU BOURG, Antoine. *Histoire du grand-prieuré de Toulouse*. Tolosa de Llenguadoc: Sistac et Boubée, 1882.
- FOREY, John Alan. *The templars in the corona de Aragon*. Oxford: Oxford University Press, 1973.
- FRALE, Barbara. *Il papato e il processo ai Templari. L'inedita assoluzione di Chinon alla luce della diplomatica pontificia*. Roma: Viella, 2003. (La corte dei papi, 12)
- FUGUET I SANS, Joan. *L'arquitectura dels Templers a Catalunya*. Barcelona: Dalmau, 1995.
- «L'arquitectura templera de la Catalunya Nord». A: *Les templiers en pays catalan*. Perpinyà: Trabucaire, 1998, pp. 171-211.
- GALIMARD FLAVIGNY, Bertrand. *Histoire de l'Ordre de Malte*. Paris, Perrin, 2006.
- GARCIA EDO, Vicent. «Arnau de Soler, segon Mestre de l'Orde de Montesa (1320-27) (itinerari i altres notícies del seu temps)». A: *Actes de les primeres jornades sobre els ordes religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1994, pp. 555-566.
- GARCÍA-GUIJARRO RAMOS, Luis. «The development of a System of Commanderies in the Early Years of the Order of Montesa, 1319-1330». A: LUTTRELL, Anthony; PRESSOUYRE, Léon [dir.]. *La Commanderie, institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval*. Paris: CTHS, 2002, pp. 62-73. [Actes del Primer Col·loqui Internacional de Santa Eulàlia de Cernon, 13-19 d'octubre de 2000]

- GAZULLA, Faustino. «La Orden del Santo Redentor». *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, vol. IX (1928), pp. 90-107, 157-160, 204-212 i 370-375; vol. X (1929), pp. 38-41, 98-101 i 124-126.
- GERBET, Marie-Claude. «Les Ordres Militaires et l'élevage dans l'Espagne médiévale». A: LADERO QUESAFA, Miguel Ángel [coord.]. *Estudios en memoria del profesor don Claudio Sánchez-Albornoz*. Vol. 1. Madrid: Universitat Complutense de Madrid, 1986. (La España medieval; v)
- HIGOUNET-NADAL, Arlette. «L'inventaire des biens de la commanderie du Temple de Sainte-Eulalie du Larzac en 1308». A: *Langue et littérature d'oc et histoire médiévale 1889-1989*. Tolosa de Llenguadoc: Annales du Midi, 1989, pp. 252-259.
- JAVIERRE MUR, Aurea L. *Privilegios reales de la Orden de Montesa en la Edad Media*. Madrid, 1945.
- JEAN, Simon. *Templiers des Pays d'Oc et de Roussillon*. Portet sus Garona: Loubatieres, 2000.
- JOSSERAND, Philippe. *Église et pouvoir dans la Péninsule Ibérique. Les ordres militaires dans le royaume de Castille (1252-1369)*. Madrid: Casa de Velázquez, 2004.
- LE BLÉVEC, Daniel. «Les Templiers en Vivarais: Les Archives de la commanderie de Jalèz et l'implantation de l'ordre du Temple en Cévennes». *Revue de Vivarais*, núm. 84 (1980), pp. 36-49.
- LE BLÉVEC, Daniel; VENTURINI, Alain. «Cartulaires des ordres militaires. XIIe-XIIIe siècles (Provence occidentale. Basse vallée du Rhône)». A: GUYOTJEANNIN, Olivier; MORELLE, Laurent; PARISSÉ, Michel [comp.]. *Les cartulaires. Actes de la Table ronde, organisée par l'École nationale des chartes et le GDR. 121 du CNRS (Paris, 5-7 décembre 1991)*. Paris: École des Chartes, 1993, pp. 451-463.
- LEDESMA RUBIO, María Luisa. *Las órdenes militares en Aragón*. Saragossa: CAI, 1994.
- Les ordres religieux militaires dans le Midi (XIIe-XIVe siècles)*. *Cahiers de Fanjeaux*, núm. 41 (2006).
- Les templiers en pays catalan*. Perpinyà: Trabucaire, 1998.
- LUTTRELL, Anthony. «El Priorat de Catalunya en el segle XIV». *L'Avenç*, núm. 179 (1994), pp. 28-33.
- *The Hospitallers in Cyprus, Rhodes, Greece and the West: 1291-1440*. Londres: Variorum, 1978.

- LUTTRELL, Anthony. «The structure of the Aragonese Hospital: 1349-1352». A: *Actes de les Primeres Jornades sobre els Ordes Religioso-militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1994, pp. 315-328.
- LUTTRELL, Anthony; PRESSOUYRE, Léon [dir.]. *La Commanderie, institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval*. París: CTHS, 2002. [Actes del Primer Col·loqui Internacional de Santa Eulàlia de Cernon, 13-19 d'octubre de 2000]
- MACÉ, Laurent. «L'utilisation des ressources hydrauliques par les templiers de la commanderie de Douzens (Aude)». *Archéologie du Midi Médiéval*, t. 12 (1994), pp. 99-113.
- «Morphogénèse villageoise et aménagement seigneurial: l'exemple de Douzens (Aude)». *Archéologie Médiévale*, t. 28 (1998), pp. 149-160.
- MAGALÓN, Manuel. «Los templarios de la Corona de Aragón. Índice de su cartulario del siglo XIII». *BRAH*, tom XXXII (1898), pp. 451-463 i tom XXXIII (1898), pp. 90-105.
- «Templarios y Hospitalarios. Primer cartulario en el archivo Histórico Nacional». *BRAH*, t. XXXIII (1898), pp. 257-266.
- MAGNOU-NORTIER, Élisabeth. «Oblature, classe chevaleresque et ser-vage dans les maisons méridionales du Temple au XIIe siècle». *Annales du Midi*, t. LXXIII (octubre 1961), pp. 377-397.
- MIRET I SANS, Joaquim. «Inventaris de les cases del Temple de la Corona d'Aragó en 1289». *BRABLB*, núm. VI (1911), pp. 61-75.
- *Les cases de templers y hospitalers en Catalunya. Aplech de noves y documents històrics*. Barcelona: Casa Provincial de Caritat, 1910.
- *Les cases de templers y hospitalers en Catalunya. Aplech de noves y documents històrics*. Lleida: Pagès Editors, 2006.
- MONTAGUT I ESTRAGUÉS, Tomàs DE. «El Reial Patrimoni i els béns del Temple (1307-1317)». A: *Actes de les Primeres Jornades sobre els Ordes Religioso-Militars als Països Catalans (segles XII-XIX)*. Tarragona: Diputació de Tarragona, 1994, pp. 140-153.
- PAGAROLAS I SABATÉ, Laureà. *Els templers de les terres de l'Ebre (Tortosa). De Jaume I fins a l'abolició de l'orde (1213-1312)*. Barcelona: Publicacions Universitat de Barcelona, 1992.
- *La comanda del Temple de Tortosa: primer periodo, 1198-1213*. Tortosa: Instituto de Estudios Dertonense, 1984.

- PUIGGARÍ, Pere. «Notice des commanderies, des châteaux et des biens anciennement possédés par les Templiers dans le département des Pyrénées-Orientales». *Le Publicateur des Pyrénées-Orientales*, núm. 13 (març 1833), pp. 46-47 i 50-51.
- RASICO, Philip D. «Un capbreu dels Templers a la Cerdanya (c. 1184): edició filològica i comentari lingüístic». *Llengua & Literatura*, núm. 8 (1997), pp. 57-75.
- RILEY-SMITH, Jonathan. «The Origins of the Commandery in the Temple and the Hospital». A: LUTTRELL, Anthony; PRESSOUYRE, Léon [dir.]. *La Commanderie, institution des ordres militaires dans l'Occident médiéval*. París: CTHS, 2002, pp. 9-18. [Actes del Primer Col·loqui Internacional de Santa Eulàlia de Cernon, 13-19 d'octubre de 2000]
- SANS I TRAVÉ, Josep Maria. «Armes, queviures i bestiar d'algunes comandes del Temple a Catalunya, Aragó i València segons un inventari de 1289». *Sacra Militia, Rivista di Storia degli Ordini Militari*, any 3 (2002), pp. 48-88.
- *El procés dels templers catalans*. Lleida: Pagès Editors, 1991.
- «El procés dels templers catalans (1307-1312)». A: *Les templers en pays catalan*. Perpinyà: Trabucaire, 1998.
- *Els templers catalans de la rosa a la creu*. Lleida: Pagès Editors, 1996.
- «Els templers catalans, propietaris d'esclaus». A: FERRER I MALLOL, M. Teresa [et al.]. *De l'esclavitud a la llibertat. Esclaus i lliberts a l'Edat Mitjana. Actes del Col·loqui Internacional, Barcelona, 27-29 de maig de 1999*. Barcelona: CSIC, 2000, pp. 309-324.
- *La defensa dels templers catalans. Cartes de fra Ramon de Saguàrdia durant el setge de Miravet*. Lleida: Pagès Editors, 2002.
- SELWOOD, Dominic. *Knights of the Cloister. Templars and Hospitallers in Central-Southern Occitania 1100-1300*. Woodbridge: The Boydell Press, 1999.
- SERRA I ROTES, Rosa. «Els Templers al Berguedà». *L'Erol*, núm. 15 (1986), p. 18-23.
- «Un capbreu de l'orde militar del Temple a la Cerdanya». XXXIV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Puigcerdà, 14, 15 i 16 d'octubre de 1988.

- SOUTOU, André. «Les Templiers et l'aire provençale: à propos de "La Cabane de Monzon" (Tarn-et Garonne)». *Annales du Midi*, t. 88 (1976), pp. 93-100.
- TORRE MUÑOZ DE MORALES, Ignacio DE LA. «El Temple como Casa de Banca. Consideraciones historiográficas y bibliográficas». *Espacio, Tiempo y Forma*, sèrie III, t. 16 (2003), pp. 251-285.
- TORRE MUÑOZ DE MORALES, Ignacio DE LA. *Los templarios y el origen de la banca*. Madrid: Dilema, 2004.
- TRÉTON, Rodrigue, «L'organisation topographique de la commanderie du Masdéu en Roussillon». A: *Archéologie du Midi Médiéval*. [En premsa]
- TRUDON DES ORMES, Amédée. *Liste des maisons et de quelques dignitaires de l'Ordre du Temple en Syrie, en Chypre et en France, d'après les pièces du procès*. París: Leroux, 1900.
- VERDON, Laure. «L'exploitation du domaine des templiers en Roussillon au XIIIe siècle». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 27/2 (1997).
- «La seigneurie templière à Perpignan au XIIIe siècle». A: *La ville au Moyen Âge*. Vol. 2. París: CTHS, 1999, pp. 529-536.
- *La terre et les hommes en Roussillon aux XIIe et XIIIe siècles: structures seigneuriales, rente et société d'après les sources templières*. Ais de Provença: Publications de l'Université de Provence, 2001.
- «Le quartier Saint-Mathieu de Perpignan: un exemple de la croissance d'une ville au XIIIe siècle». A: ASSIER ANDRIEU, Louis; SALA, Raymond [dir.]. *La ville et les pouvoirs. Actes du Colloque du Huitième Centenaire de la Charte de Perpignan, 23/25 octobre 1997*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, 2000, pp. 99-107.
- «Les revenus de la commanderie templière du Mas Deu d'après le terrier de 1264». *Annales du Midi*, núm. 210, tome 107 (1995), pp. 165-193.
- «Les templiers en Roussillon: formation et mise en valeur de leur patrimoine foncier». A: *Les templiers en pays catalan*. Perpinyà: Trabucaire, 1998, pp. 39-57.
- VILAGINÉS, Jaume. «Els orígens dels templers a Barcelona i al Vallès». A: *La gent i el paisatge. Estudis sobre el Vallès medieval*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, pp. 239-263.

- VILAGINÉS, Jaume. «Pere de Rovira. Un templer al Vallès». A: *La gent i el paisatge. Estudis sobre el Vallès medieval*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2006, pp. 265-278.
- VILAR BONET, Maria. *Els béns del Temple a la Corona d'Aragó en suprimir-se l'orde (1300-1309)*. Barcelona: Fundació Noguera, 2000.
- VINAS, Robert. «Coup d'oeil sur l'histoire de l'ordre du Temple dans les pays catalans au nord des Pyrénées». A: *Les templiers en pays catalan*. Perpinyà: Trabucaire, 1998, pp. 13-37.
- «Els primers Templers del Masdú». *BSASL*, vol. cxii (2005), pp. 225-239.
- *Els templers al Rosselló*. Lleida: Pagès, 2002. (Els ordes militars; 6)
- *L'ordre du Temple en Roussillon*. Perpinyà: Trabucaire, 2001.
- «La fin de l'Ordre du Temple en Languedoc et en Catalogne». *Histoire du Catharisme*, núm. 3 (primavera 2007), pp. 10-18.
- «La fundació de la casa del Masdú i la seva evolució fins al final del segle XII». [Inèdit; comunicació presentada a les jornades internacionals sobre l'ordre del Temple de Tortosa (5-7 maig 2004)]
- «Le destin des templiers du Roussillon, 1276-1330». *Les ordres religieux militaires dans le Midi (XIIe-XIVe siècles)*. *Cahiers de Fanjeaux*, núm. 41 (2006), pp. 187-210.
- *Le procès des Templiers du Roussillon*. Perpinyà: Tdo, 2009.
- *Les templiers en Roussillon d'après le cartulaire de la comanderie du Masdú*, Montpellier, Universitat de Montpellier, 1961. [104 pp. mecanografiades]
- «Ramon Saguardia. Le dernier templier catalan». *Histoire du Catharisme*, núm. 3 (primavera 2007), p. 19.

